

СЪЧИНЕНИЯ В ТРИ ТОМА • ТОМ ТРЕТИ

Судомир

БЪЛГАРСКИ
ПИСАТЕЛ

ЧУДОМИР
СЪЧИНЕНИЯ В ТРИ ТОМА.
ТОМ ТРЕТИ
СПОМЕНИ, ПЪТЕПИСИ,
СТАТИИ И БЕЛЕЖКИ

chitanka.info

СПОМЕНИ

ХУДОЖЕСТВЕНА АКАДЕМИЯ

Склонност към рисуване ще да съм проявявал още от ранно детство, защото и досега помня, че два пъти съм ял бой за това: един път от мама, загдето бях нашарил с въглен току-що белосаните стени на къщата ни, а втория път от поп Никола, загдето с гвоздей бях надраскал върху черковния зид един голям кон. В четвърти клас обаче нарисувах с водни бои една лайкучка и две теменужки и те решиха съдбата ми. Като ги видя баба Замба — хазайката ми, — удари се с две ръце по бедрата и извика:

— Лъох мари, същински, същински, само че не миришат. Нима този келеш можа да направи туй нещо?

Тогава се убедих окончателно, че няма друг път за мене, че художник ще ставам на всяка цена, зарязах всички други предмети в училището и докато през сроковете бележките ми бяха добри, на края на годината в свидетелството ги нанизах като червени пиперки дванадесет двойки и една тлъста шестица. Дигнах яката на палтото, спуснах дълги до рамената коси и се застягах за София.

Баща ми обаче беше на обратно мнение по въпроса.

— Какви са тия сойтарлъци — крещеше той, — какво е това рисуване? Не виждаш ли, че всички станаха вече социалисти и безбожници? Кой ще ти строи тебе занапред черкви, та да им пишеш иконите и хляб да припечелваш. Това занаят ли е? Празна работа. Небъдница.

И настояваше да стана поп или офицер. Моята упоритост обаче и решението да не се отбивам от начертания от баба Замба път растяха заедно с косата ми и след дълги караници и плачове най-после с триста лева в джеба и малък вързоп пристигнах в София. Беше есента на 1906 г. — петдесет години и нещо оттогава.

На другия ден в запустелия двор на ул. „Оборище“, срещу Докторския паметник, се бяхме събрали 20–30 бедно облечени момчета, едва 16-17-годишни. Само едно софиянче имаше яка и връзка. Насядали върху избуялата трева, чакахме, с опънати на малки рамки листове, за да започнем приемния изпит.

В дъното на двора имаше изпокъртен гараж, до който една врата водеше в съседния двор с малка едноетажна къща. Гаражът и тази къщица тогава представляваха нашето Рисувално училище.

Изпитът се състоеше в рисуване на гипсов орнамент. Помня, че бяха ми казали да си купя сос и „разтришовка“ — неща, съвсем непознати за мене дотогава. Работех с голямо усърдие, но виждах, че някои момчета бяха много по-подготвени от мене и ловко полагаха този ужасен сос, от който се бях вече очернил като огняр.

Като завършихме работите, мина комисия; след това ни извикаха и един белобрад човек с очила и тънък гласец на развален български език ни каза следното:

— Господа, работите ви не струват. Всички са слаби, но комисията реши по липса на други кандидати да ви приеме в първия курс. Ще видим обаче колко ще достигнат до последния.

Това беше първият студен душ върху рошавите ни глави.

По-късно научих, че брадатият човек бил професорът чех Иван Мърквичка, който бил директор на училището.

Тогава учението беше 7 години — три общ курс и четири висш, или специален.

Записахме се и редовните занятия започнаха. Сега първокурсниците започват с глава от натура, а тогава две години рисувахме гипсови орнаменти, крака, ръце, маски и бюстове. Две години преподавателят ни Петко Клисуров висеше над главите ни от заран до вечер, като ни учеше как да визираме, как да спущаме перпендикуляри и как да ретушираме фона, за да стане идеално гладък. Мъчехме се ние с подострените като игли кредитки, пъскахме и когато ни се струваше, че всичко вече е направено, подписвахме се в единия ъгъл и се готвехме да му ги предадем. Тогава той идваше, свиваше устни, примижаваше с едното око и като се преструваше, че не вижда сложения подпис, казваше тихичко:

— Ха, така. Добре си го започнал. Като скица бива го горе-долу. Карай сега нататък, продължавай!

И ние пак превивахме кръстове и почвахме да бодем порите на листа с островърхите кредитки.

В началото работехме в къщицата на ул. „Оборище“ и гаража, а след това почнахме да прескачаме и до новопостроената художествена академия. В едно отделение на гаража работеха свободните художници

Христо Берберов, Асен Белковски, Петър Морозов, Желязков и често надничавме там. Берберов например работеше голяма картина, представляваща гора, пълна с македонски „комити“, с каквито изобилствуваше столицата тогава, а Морозов се беше нарисувал с голяма палитра и къдрав перчем на челото. Този портрет на бакърен фон ми се струваше най-хубавото нещо, което съм виждал.

От професорите освен Клисуров си спомням, както казах, и Мърквичка, който по едно време ни предаваше по живопис. Значително по-висок, бялата му брада понякога опираше о темето на по-ниските от нас, кога дойдеше да ни коригира.

— По-светло, по-светло — често думаше ни той, но как се полагат светли тонове, когато моделите ни по онова време бяха все черни цигани. Само един стар шоп беше по-бял, наричаха го дядо Коле и постоянно се карахме кой курс да го вземе за модел. По този случай дядо Коле казваше:

— Рисуваа ме, ето сите ме рисуваа... И у кюмуро ме рисуваа, и у калта ме рисуваа, и гол до мешината ме рисуваа, за срамотите...

У „кюмуро“ значеше, че е позирал и са го рисували в курсовете, които работеха само с въглен, а у „калта“ — че е бил и в отдела по скулптура.

За кратко време позира на последния курс една съвсем руса моделка. Бяха си я довели руските художници, които украсяваха храма „Александър Невски“ тогава, и нейното появяване беше цяла сензация за нас.

По живопис ни преподаваше известно време и проф. Иван Ангелов. Той, изправен, с дигната глава и с чувство на превъзходство, влизаше в курса най-често с пура „Виржиния“ в уста, дълга като вретено, и често я забравяше на някой статив и ние я допушвахме кооперативно. Работеше по настроение. Понякога ще говори, говори, а друг път ще погледне само работата и като я не хареса, обърне я наопаки и само заминава.

Точен и акуратен беше преподавателят ни по скулптура проф. Жеко Спиридонов, когото ценяхме и уважавахме. Той преглеждаше много подробно и добросъвестно работите ни и правилно ни насочваше. Няма да забравя палеца на дясната му ръка, с който тъй ловко боравеше, че с два-три замаха караше глината да оживява.

История на изкуството учехме при проф. Антон Митов — какъвто си беше къс, дебел, с къса шия, като са качеше горе на „фенеря“, приличаше на глобус. Той говореше интересно, но на старозагорско наречие, и всичко, което ни показваше на екрана, беше все хубаво, все „прекрасно“.

— Вижте, вижте кониете как са изписани, вижте даже дрехите и емениите (обувките) на хората...

Проф. Митов минаваше за теоретик на изкуството, беше културен човек и често излизаше в печата със статии или критики, подписани с „Имос“ или „Тонино“.

Проф. Борис Михайлов ни преподаваше декоративно изкуство и беше специалист по старобългарската плетеница, чиито усукани макарони никак не ми допадаха.

Все около това време беше назначен за преподавател и Стефан Иванов, или бай Стефан, както всички го наричахме. Той пък умееше да мълчи. Идваше при нас в късните часове на „вечерен акт“, заставаше зад гърба ни, стои, стои така дълго време, най-после се наведе, посочи с пръст нещо и замине, без дума да продума.

По едно време пристигна от Чехия и Стефан Баджов, който не беше никак подготвен за преподавател. Ние използвахме това и често го карахме да се изпотява. Веднъж през време на урок поискахме да ни обясни какво значи думата *стил*. Той изблеци очи, остана като вдървен за известно време, след туй изхвъркна из вратата и вече не се върна.

Имахме преподаватели и по архитектура, и по анатомия, но те не бяха редовни, не ни познаваха и често пъти извикваха на изпит един, а се явяваше друг, който по знаеше материята.

В училище тогава не ползувахме никаква библиотека, не можехме да видим никакъв албум, каталог и цветна репродукция. Имаше само картички със снимки из Третьковската галерия и списание „Художник“, което наскоро спря. И не знам защо, нито веднъж не бяхме поканени в ателието на някой преподавател да видим как и какво работи.

Интересен букет представляваше нашият курс, пък и възрастта ни беше такава, че всички се смятахме за бъдещи леонардовци, рафаеловци и микеланжеловци. Имаше между нас и един бивш фелдфебел, който дошел да учи живопис, защото имал хубав почерк.

Някой от нас, като например софиянчето с бялата яка, после стана полицейски инспектор, един врачанин стана „модерен фотограф“ в родния си град, трети се ожени за богатата си хазайка и стана рентниер, четвърти се усъвършенствува като бояджия и пр., та както предрече Мърквичка, само няколко души можаха да завършат докрай.

Спомням си едно високо, слабо момче, на което или ръцете бяха дълги, или палтенцето късо. То рисувахе с дясната и като се умореше, със същата сръчност започваше да работи с лявата ръка, само си правеше рамките, кутиите, палитри си изрязваше от картон и всяка сутрин, преди работното време, пристигаше с готов акварелен пейзаж. Вечер пък пееше в оперния хор, неделен ден в църковен хор и така се издържаше. Това бедно и боботливо момче после порасна, разви се и смешно звучащото му дотогава презиме започна да се споменава с възхищение. То се казваше, па и сега се нарича Константин Щъркелов.

Друго едно свито и безкрайно добро етрополче, с което по-късно дълго другарувахме, в началото беше много наивно. Станьо Стаматов, няколко години по-голям от нас, както и сега, си ходеше бедно и небрежно облечен и се преструваше пред етрополчето за съвсем смахнат. Говореше му по селски, разправяше му как бил „извадил на портрет“ кмета на тяхното село и той му рекъл непременно да дойде в София да се учи. Дошел той, но парите му се свършили още в първите дни и сега не знаел какво да прави. И за да го увери, че е съвсем загубен, нарисува пред него една къща, както ги рисуват първолачетата.

Етрополчето го гледаше с безкрайно съчувствие, вярваше му, съветваше го да си отиде в село с време, после бръкна в джеба си и му даде може би последните си два лева.

Това мило момче по-късно се тръсна, възмъжа, написа под името Христо Ясенов великолепни по сочност и музикалност стихове и погина мърцина след атентата в църквата „Св. Неделя“.

Освен тях си спомням черната и буйна пушкиновска глава на Георги Машев, който вече печаташе карикатури в „Балканска трибуна“, тихия и скромн сътрудник на в. „Ден“ Павел Павлов, Иван Вълчанов, скулпторите Св. Йоцов и Кръстьо Попов, Сийка, Олга с чипото носле, Кортеза и пр., и пр.

С Вълчанов и още един другар живеехме в едно подземие и понеже парите ни бяха много малко, за да бъде прецизен в сметките си,

той записваше всеки ден какво е похарчил и много често по цели дни нищо не записваше.

През студените зимни дни пък си пооткрадвахме дръвца от Института за слепи, защото мислехме, че няма кой да ни види. Веднъж си напълнихме и една табра въглища от струпаните пред северния вход на Народното събрание. По две къси дръвчета под балтоните си пренасяхме и от училището.

В курса ни имаше и един варненец с буйна коса и малко закривен нос. Той беше завършил гимназия и доста сръчно рисуваше, но повече обичаше да пее. Участвуваше в хора на Добри Христов и после му стана солист.

Когато в затихналата с висок таван зала на гаража понякога пущаше могъщия си тенор и запееше из „Кавалерия Рустикана“:

*Ако те няма в рая,
в ада ще те диря...*

запирахме дъх всички и прозорците потрепераха.

Този наш другар обаче още на втората година ни напусна и отиде в Русия, губи се що се губи, по едно време славата му проби границите и се разнесе из всички столици на Европа. Той пък беше именитият ни певец Петър Райчев.

От този период на художественото ми творчество си спомням две големи мои творби. Първата, която много ме измъчи, бе една триметрова стъклена фирма „Гладачница «Европа»“ на ул. „Търговска“ и втората — една завеса в салона на Дюлгерското сдружение, който току-що бе построен. Рисувахме я с покойния Сава Стоянов. Представляваше: зидари градят здание. Савата рисуваше зданието тухла по тухла, а аз — зидарите. И така я бяхме скопосали, че като дойде комисията да я приеме, един от тях, вероятно зидар, я гледа, гледа, па рече:

— Хубаво, хубаво сте измайсторили къщата, на платното тя стои, ама не дай боже да беше на земята — камък върху камък нямаше да остане. А пък зидарите цели карикатури.

След тази справедлива критика Савата цял живот после не посмя да си направи къща, а пък аз станах карикатурист в хумористичен

вестник. Един учител от нашето село, като ходил в града, купил този вестник, поднесъл го на баща ми и рекъл:

— Виж, рекъл, дядо хаджи, твоя юнак нехранимайко какви работи рисува и какви чудеса прави, та стига си го хокал.

Баща ми надянал очилата, поел вестника, гледал го, клатил глава, мръщил се и отсякъл:

— Празни работи, рекъл, вятър! Дивотии, който, рекъл, рисува царя с такъв дълъг нос и се подиграва с министрите, от него човек не става. Не става — рекъл и захвърлил вестника.

И горе-долу позна човекът.

(Из ръкописите на писателя.)

ПО ОНОВА ВРЕМЕ

В спомен, печатан неотдавна във в. „Септември“, писах, че първото ми запознаване със социалистическото учение стана в Стара Загора през 1905 година. Като ученик в V клас (сега IX) от задния двор на клуба, през един прозорец, аз и двама по-големи от мене другари, от с. Павел баня, се промъквахме, за да слушаме захласнати стройния, брадат и дългокос Цоньо Бръшлянов, който освен че увлекателно говореше, но и хубаво пееше народни песни в съботните вечеринки. На тия вечеринки два пъти и аз излизах нелегално с модното тогава „концертно рисуване“.

На другата, 1906 година, постъпих в столичното Рисувално училище, а след това в Художествената академия. Тъкмо през този период на следването ми в София започва бързото развитие на капитализма у нас и паралелно с това големият подем на работническото движение. То е времето на първата руска революция, на безбройните стачки у нас като железничарската, на пернишките миньори, на сливенските текстилци и пр., и пр. То е времето на освиркването на цар Фердинанд при откриването на Народния театър, на отцепването на малки групички от партията, на острите борби с „широките“ и т.н.

В първите години на моето следване живеех на ул. „Цар Симеон“, където беше и клубът на „тесните“, посещаван често от мене. Какъв социалист съм бил тогава, на 16 години, можете да си представите, но по едно време станах необходим за клуба в традиционните му вечеринки с моето „концертно рисуване“.

Клубът беше тясно и тъмно помещение, в стара постройка, близо до пресечката с улица „Сердика“, с малък запусия двор и само надвечер се събираха повече работници и имам смътна представа за водачите на партията. Често съм слушал сказки, доклади от младата, красива, с розови облачета по страните Койка Тинева и брадатия и набит работник Георги Карпузов, който минаваше за опитен оратор. Клубът по-късно се премести на съседната улица „Кирил и Методий“, беше по-широк, по-светъл и с по-голям двор. Тогава, види се, съм бил

по-редовен и по-често съм срещал водачите. Спомените ми обаче са момчешки и повърхностни, та едва ли биха послужили за нещо. Най-често виждах Христо Кабакчиев, който живееше на ул. „Екзарх Йосиф“. Тънък, висок, все забързан, с книги под мишница и с очила, които сякаш не му бяха по мярка, та очите му бяха някак присвити. Благоев не беше съвсем побелял, ходеше изправен и вървеше из улиците, без да гледа встрани. Той не минаваше за голям оратор, имаше малко глух глас и напомняше повече на кабинетен учен, отколкото на водач на революционна партия. Въпреки това всички го слушаха с голямо внимание. По онова време Георги Димитров трябва да е бил още печатарски работник, защото съм го виждал да идва в клуба със синята си работна дреха, малко поизцапан от мастила, и се измиваше на чешмата в двора. Той беше хубавец, без брада, с буйни леко накъдрени коси и големи очи, които пронизваха. Речите му бяха буйни като косите му, които често падаха върху високото му чело. Със своето работническо облекло, без яка и връзка, имаше вид на истински млад работнически трибун и водач.

Най-силно въздействие върху работничеството обаче имаше безсъмнено Георги Кирков. Дребен на ръст, с широкопола шапка, дълги коси, големи мустаци и брадичка а ла Наполеон III. Пристигна ли в клуба, около него веднага се струпваха работници, нещо да го запитат или да чуят някоя шега. Качеше ли се на трибуната, залата замираще във весело очакване. Почнеше ли да говори това дребно човече, гласището му се чуваше чак на улицата, където също се събираше публика, дошла специално за него. Спомням си го на един митинг през време на Стамболовия режим. Опозиционните три партии бяха образували блок против правителството с намерение да го свалят и една от тях да измами другите и да заеме властта. Подигравайки ги, Кирков се провикна: „Трите партии мислеха, че съединението прави силата, но не знаеха, че когато се съберат три нули, те дават само една нула!“

Речите му бяха изпъстрени с парливи остротии или леки шеги, но винаги навреме и на място. И прав е Симеон Радев, като пише за него: „Никога един социалист не е давал на буржоазията внушения на самоубийство по тоя приятен начин, по който я увещаваше гражданинът Кирков. Когато той се явяваше на трибуната, депутатите си разтваряха душата, за да се смеят, и в залата наставаше празник...“

Моите спомени, както казах, са от ранната ми младост, поради което не могат да бъдат завършени и пълни. Концертното ми рисуване, състоящо се най-често от карикатури на злободневни теми, допадна на публиката, та почнаха да ме канят всевъзможни организации и „дружби“, та аз взех по-рядко да посещавам клуба и по-малко участие да вземам във вечеринките.

В младежката ми душа освен това бе настъпил смут и леко разочарование. Нашият учител по социализма в Стара Загора — Цоньо Бръшлянов — тогава се отказа от идеите си и стана окръжен управител в Плевен. Отцепиха се от партията групата на Харлаков и Бакалов, след тях напуснаха Койка Тинева, Сакаров и другите. След това започнаха войни, войни — Балканската, Междусъюзническата, Първата европейска, — с които, както е известно, вместо да увеличим територията си, увеличихме само националните си идеали и държавните дългове.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XXII, бр. 93–94 от 6.VIII.1966 г.)

АРМЕНСКОТО КАФЕНЕ

През последните години мемоарната ни литература се обогати значително и между другото няколко мои съвременници отделиха страници за това кафене, известно като свърталище на „непризнатите таланти“. Впечатленията ми от тези писания са, че авторите изобщо не са стъпвали там, а са събирали своите сведения от втори и трети лица и че онова, което разправят със снизходителна усмивка, съвсем не е само то, а има още неща.

Така се случи, че когато през есента на 1906 година постъпих в тогавашното Рисувално училище, първият ми познат, който при нужда ми помагаше, си пиеше кафето там. Той не беше нито признат, нито непризнат, а простосмъртен дребен чиновник. Около две-три години аз се отбивах в това кафене, за да се срещам с него, и през това време срещнах и се запознах с доста интересни личности. Кафенето беше малко, тясно, с пет-шест маси и два прозореца само, обърнати към джамията и старата баня. Съдържателят му Манасиан продаваше много хубаво мляно кафе, а на клиентите поднасяше горещи кафета добродушният „Чауш“, с когото всички си правеха шега. На една от масите наистина вечерно време се събираха „непризнатите“ начело с Иван Ст. Андрейчин, който тогава поне съвсем не беше непризнат. В списанието „Мисъл“ например, редактирано от д-р К. Кръстев, между главните му сътрудници Т. Влайков, П. Славейков, П. Ю. Тодоров, Г. Стаматов и Яворов на първо място стоеше неговото име. Минаваше за прогресивен писател и неговото „Погребение“ не слизаше от програмите на работническите вечеринки. Сам той беше много търсен като рецитатор и понеже аз пък бях спец по концертните рисувания, често се срещаме из техните клубове. Андрейчин беше дребен, с остри като четка коси, с брадичка и големи увиснали мустаци, из които се подаваше неизменната му димяща лула. На неговата маса обикновено седеше Рафаел Тошкин — още по-дребен от Андрейчин, кротък, наивен човечец, който, понеже нямаше пари за бръснене, носеше брада. Насърчен от Константин Величков, той току-що беше издал малка стихосбирка „Герзания“, обикаляше локали и градини и

сам си я продаваше. По-късно го назначиха на малка служба в Синода. Друг партньор на Андрейчин беше Георги Попов, който се наричаше и Кавалеров, и Средецки, и не знам още как. Той пък беше суфльор в Народния театър, участвувал в редактирането на някакъв краткотраен хумористичен вестник и минаваше за сатирик, без някой да знае нещо за сатирите му. По едно време издаде в превод от старогръцки „Илиадата“, но после се оказа, че не е от старогръцки, а е лош превод от руски. Редовен член на групата беше и Сава Стоянов-Злъчкин от Сливен, кръгъл сирак и сиромас като библейския Лазар. Той беше следвал малко в Рисувалното училище, рисуваше декори, пишеше фирми и дълги, дълги стихотворения, та когато редакторите на вестниците „Барабан“ или „Жило“ чувстваха нужда от материал, обръщаха се към него. Той подвиваше крак на стола и дорде изпие две кафета, извъргляше цяла поема. Също беше къс, но набит, с голяма рошава глава и го наричаха още Сава Едроглавий. С тази своя глава сам си правеше шеги. Разправяше например, че някога бил осъден на смърт чрез обесване и като му метнали примката и ритнали стола под него, главата му като по-тежка от тялото се превъртяла надолу, а краката му щръкнали нагоре, поради което не можал да умре и го амнистирали. Един ден ми съобщи, че се уговорил за три дни да приготи декори за сцената на 6-и пехотен полк, и ме покани да му помагам. Той почна да рисува стая, а аз — гора. Работехме денонощно, като ни носеха в една бака войнишка чорба. Наскицирах аз гората и почнах да полагам боите с малка четка за рисуване.

— Не така — каза Савата, — не така. С такава четка не за три, а за трийсет дена гора няма да поникне.

Бръкна тогава в джеба на балтона си и извади една четка за чистене на обувки. Натопи я в кофата с кафява боя, подаде ми я и рече:

— Дънерите на дърветата ще рисуваш с широката част, а клоните — й тясната. Короните пък ще ги положиш общо с тъмнозелена, с по-светла ще изпишеш тук-там листа, и баста.

Послушах го аз и работата тръгна. Претупахме набързо гората и стаята и остана най-трудната задача — завесата. Тя трябваше да представлява Боримечката как вика от „Зли дол“ към клисурци да не се плашат, когато гръмне черешовото топче. Аз, значи, ще рисувам Боримечката, а Савата — пейзажа наоколо и го измайсторих тъй, че да те втресе, като го гледаш. Най-голям зор видях, дорде нарисувам

устата му с ваксаджийската четка. Уж я разтворих да вика, а като се отдалеча и го погледна, той съвсем не вика, а сякаш се прозява. Савата обаче ме уверяваше, че не само вика, а и реве даже, и тъй го оставихме.

В компанията на Андрейчин беше и Любомир Бобевски, който пълнеше тогава детските вестничета и списания със стихове като:

*Слънчицето грее,
птиченцето пее,
агънцето блее и т.н.*

Как се случило, не знам, но някакъв богат еврейин му поръчал да издаде една стихосбирка, в която да възпее еврейския народ, като му дал и десетина исторически сюжета. Бобевски се съгласил, взел аванс и като се убедил, че това не било от „неговия жанр“, възложил работата на Савата, като срещу труда обещал да му купи един костюм.

Подвил крак наново Савата, засърбал кафетата и за няколко дни обезсмъртил еврейския народ в песни и поеми, като за всеки случай последната песен я направил с акростих „Писал ги е Савата“. Книгата обаче излезе от печат с автор Бобевски. Друг член на тази пъстра група беше Алеко Константинов — бащата на артистката Марта Мянкова, бесарабец по произход. По сиромаш и от Савата, той пишеше доста духовити стихове из хумористичните списания под псевдоним „Дядо Алеко“ или „Альоша Бесарабски“. Той и зиме, и лете ходеше все с един изтърган костюм, но се разболя веднъж, полежа в Александровската болница и един ден току пристигна о черен редингот, колосана риза и панталон на райета. Подарил му ги тогавашният министър-председател бесарабчанин Александър П. Малинов. Тогава дяда Алека го кръстихме Александър Павлович и дълго време тъй си го наричахме. От време на време идваше със своето зеленикаво пардесю и рано загиналият артист Стоян Шакле. Винаги весел и жизнерадостен, той пишеше също стихове, имаше приятен баритон и беше център в гуляйджийските вечери на барабанистите. Това бяха непризнатите таланти, такава беше живописната бохемска група, за която Арменското кафене получи второто си име.

Като всяко подобно заведение освен от тази бохемска компания Арменското кафене се посещаваше от приходящи пенсионери, чиновници, амбулантни търговци, от любители на хубаво кафе и от стари мераклии през дните, когато банята беше женска. Освен тях обаче там аз срещнах и се запознах с още много други интересни личности из областта на изкуството и културата, за които моите съвременници не споменават нищо в своите спомени. И сега пред очите ми е например силно набръчканата, изразителна и малко надменно вдигната глава на дядо Константин Сапунов, завършил Букурещката консерватория по декламация и пеене и един от първите ръководители на Румелийската театрална трупа в Пловдив. Там идваше и прегърбеният, сприхав и съвсем прегракнал Антон Попов, директор на първия театър „Основа“ в столицата. Редовен посетител бе и Борис Пожаров, артист от Румелийската трупа, и Георги Донев, дългогодишен директор на пътуващи трупи, вечно негодуващ против власт и правителство. Често идваше да си пие кафето и позастарелият вече с подкупваща усмивка Панайот Пипков, чиито песни „Върви, народе възродени“ и „Сладкопойна чучулига“ и сега възторжено се пеят от мало и голямо. Малцина знаят, че и той на младини е бил актьор в Румелийската трупа. Редовен посетител беше и Стоян Попов — „Чичо Стоян“, — любим детски поет, от когото са се учили много от младите. Той беше весел, духовит и приличаше много на дяда Петка Славейков. Освен детски песни пишеше и „Ергенски раздумки“ а ла Бокачио. В това кафене се запознах също с един от най-добрите изпълнители на „Тартюф“, артиста от Народния театър Неделчо Щърбанов, с младия, румен, свенлив и мълчалив Владимир Тенев, сега народен артист, със съвсем младия и безработен Жорж Стаматов, също сега народен артист, с Венедикт Бобчевски и пр., и пр. Редовен посетител беше прямият и чувствителен Рачо Стоянов, автор на драмата „Майстори“ и един от най-добрите ни преводачи. Той тогава пишеше фейлетони във вестник „Ден“ с псевдоним Сатин. Там съм се запознал със Страшимир Кринчев, с Гьончо Белев, с преждевременно починалия даровит белетрист Никола Янев, с починалия от туберкулоза, красив като Аполон, Страшимир Димов, чиито хубави рисунки се печатаха във в. „Българан“, и пр., и пр.

Арменското кафене прочее не беше свърталище само на непризнати таланти, а и на много, много признати и заслужили за

възхода на младото ни още изкуство и култура българи, които трябва да помним и почитаме.

(Публикуван във в. „Литературен фронт“, XX, бр. 48 от 26.XI.1964 г.)

ХРИСТО ЯСЕНОВ

Спомените ми за Христо Ясенов са от юношеската възраст, когато още не беше оформен напълно и правеше първите си стъпки в живота.

Ние дойдохме в столицата, за да постъпим в тогавашното Рисувално училище едва 15-16-годишни. Събрани от четирите краища на България, повечето деца на бедни родители, бяхме провинциалистчета с костюми от домашен шаяк, с подковани обувки и вместо ризи с „нагръдници“, които напомняха на детските лигавничета. Благодарение на безопасните игли и жилетките, които покриваха краищата им, те се мъчеха да дадат слаба представа за горна риза. Само едно-единствено софийнче беше с бяла колосана яка.

Докато подредят и насрочат приемния изпит, по липса на други удобства ние се излежавахме и опознавахме по избуялата трева на училищния двор на ул. „Оборище“ срещу Докторския паметник, в дъното на който имаше дълъг изпокъртен гараж. Този гараж и съседната едноетажна къща, с три-четири стаи, представляваха Рисувалното училище тогава. Понеже няхмахме почти никаква предварителна подготовка, комисията намери, че изпитните работи са доста слаби, но поради липса на други кандидати приеха всички. Между тях беше и Христо П. Туджаров, дошел без разрешение на родителите си от врачанската гимназия. Той беше най-скромният, най-свитият, най-добрият и беше готов всекиму да услужи, на всеки да помогне. Хранеше се в малката гостилничка „Етрополе“, в началото на ул. „Веслец“, и то често придружаван от някой закъсал съученик. Съдържателят на тази гостилничка, мисля, че беше негов съгражданин и му е давал на кредит, но по едно време престана да се храни там и почна да шари с нас из евтините шкембеджийници, далече от центъра на града. Дружахме най-често тримата: той, аз и Константин Щъркелов, който минаваше за най-сръчния и най-подготвения в класа. Обикновено се срещяхме в градината срещу двореца, събирахме си общо капиталите и тогава решавахме в какъв ресторант да влезем. Най-често обаче грошчетата и стотинките ни насочваха към Ючбунар

срещу църквата, където в една дъсчена барака даваха големи порции шкембе-чорба. Освен това, ако след ядене ни останеше парче хляб, слагаме го за другия ден на една от гредите на бараката.

Доколкото ми е известно, бащата на Христо не е бил съвсем беден човек, но, както и моят, бил против следването му в това училище. По това време да се учиш за художник, за певец или актьор се смяташе за загубена работа и по-заможните селяни и еснафи се стараеха синовете им да станат офицери или попове.

Един ден бащата на Христо, бай Павел Туджара, дошел да види сина си и понеже бяхме в час, полегнал на тревата на двора да го чака. Забелязал го Христо през прозореца, смушка ме и ми пришепна:

— Гледай, гледай, дошел е моят родител и пак ще има конско евангелие, пак ще ми вършее тръни на главата, дето постъпих в това училище.

Докато посвикнем с новата обстановка в училището, докато се понаучим що-годе да рисуваме, кретахме от клас в клас с мършави тройки и четворки. След това някои се пооправиха, напреднаха, други пропаднаха и напуснаха, трети се ожениха даже, но Христо крачеше напред, въпреки че рисуването изобщо не му се отдаваше много и другаде е било насочено вниманието му. Към четвъртата или петата година, когато навлизахме вече в Художествената академия, той се тръсна, отрака се и свитият и свенлив Христо стана разговорлив, весел и духовит. Бяхме вече пораснали, възмъжали, пуснахме дълги коси, сложихме си широки „хвърчащи“ черни връзки — неизбежния атрибут на художниците от тази епоха — и започнаха първите ни сърдечни вълнения и тревоги. Познавахме се вече с по-големите художници, артисти и поети като Димчо, Людмил, Лилиев, Николай Райнов, Йовков, Емануил Попдимитров, четяхме стихове, рецитирахме, но не подозирахме, че и Христо се опитва да пише. Един ден ни изненада с първите си напечатани стихове. Антон Страшимиров издаваше литературно списание „Наблюдател“ и беше събрал около себе си доста голяма група писатели като Георги Райчев, Теодор Траянов, Илия Иванов-Черен, Никола Янев и др. Най-младият между тях и любимец на Страшимиров беше Христо Туджаров, когото той прекръсти на Ясенов. Срещите у дома му ставаха всяка седмица и на две-три присъствах и аз. След това се отпечатаха и други негови

стихове, появи се поемата му „Пан“, посветена на Щъркелов, и Христо израсна като поет.

Все около това време изживя и първата си любов. Всяка вечер, след часовете по история на изкуството или „вечерен акт“, той изпращаше до дома му едно нежно софиянче, наша колежка, но какъвто си беше идеалист, не ѝ разкрил чувствата си, нито я погалил, та един по-опитен от него студент му я отне и той доста тежко понесе това.

Вече в първите курсове на академията аз започнах да печатам несръчни карикатури из хумористичните списания. Щъркелов всеки ден рисувахе по един-два пейзажа с акварел и пееше в оперния хор, а след това направи първата си изложба. Христовите стихове се рецитираха, знаехме ги наизуст и замисляше своя „Рицарски замък“. Бяхме в най-хубавите си години, сравнително по-добре осигурени материално, и Христо стана още по-общителен, по-духовит и закачлив. Минавахме за някакви недоволници, бунтари, но никой от нас не беше политически определен. Скитахме вечер по улици и паркове, рецитирахме руските символисти, импровизирахме епиграми и говорехме в рими. Шегите ни бяха насочени най-вече към Георги Райчев, който също ги обичаше, и към Гьончо Белев, който мисля, че беше издал вече първата си книжка „Тайно страдание“. Имахме едно малко тефтерче с такива закачки, което остана у Христо и кой знае къде потъна след това. Спомням си между другото едно четиристишие, пародия на тогавашна популярна песен, посветено на Гьончо:

*Рабиндранат Тагор
от племето Монго
и Гьончо от Загоре
танцували танго.*

От това време съм запазил една скица на Христо, която, макар и наивна, доста прилича на него.

Трябваше да завършим академията през 1914 год., но аз се разболях и отидох в село на поправка. Освен изпитната работа тогава студентът беше длъжен да представи на комисията определено число етюди на глави, голи тела и пр., а Христо, който не беше много

редовен, нямаше нужното число, та му дадохме от нашите и той завърши.

През същата година започна Първата световна война, мобилизираха ни и изгубихме следите си. Едва през 1919 год., когато бях вече стажант-учител в Казанлък, получих писмо от него и Крум Кюлявков, в което съобщавах, че почвали в „Червен смях“, та да им пратя веднага нещо за първия брой. Аз тогава четях за държавен изпит и им изпратих по-късно едно стихотворение, и това беше всичко. Наскоро редактирането на вестника пое Димитър Полянов.

По-късно при едно отиване в София го потърсих, но той беше много преживял, много тормозен, интерниран като комунист и ми направи впечатление, че нервите му не са в ред. Едва забележимият тик, който си имаше още като студент, се бе увеличил доста. Отбихме се в една сладкарница, разказахме си патилата през война, та, след нея и между другото ми се оплака:

— Не съм добре със здравето и съня ми го не бива. Едно слабо, но постоянно главоболие ме мъчи.

След малко добави:

— Виждаш ли крачолиите ми, долу са малко орфани и като се движа из улиците, тези малки нишки отзад, струва ми се, че почват да растат, да се увеличават и да се влачат по земята след мене. Ако пък се наведе да погледна от прозореца надолу, нещо сякаш ме дърпа, кара ме да се хвърля на тротоара и едва се задържам да не го сторя.

Срещата ни не трая дълго, защото той бързаше. Беше блед, веселото му и жизнерадостно лице беше помръкнало, беше станал зъл, ядовит. Разделихме се, аз заминах пак за Казанлък и повече не се видяхме. Не се мина много време, и коварни, престъпни ръце удушиха този възторжен, даровит и безкрайно честен приятел на народа.

(Публикуван във в. „Литературен фронт“, ХХІ, бр. 2 от 7.І.1965 г.)

СПОМЕНИ ЗА ДИМЧА

Длъжен съм да призная в самото начало още, че ние, неговите познати, твърде малко познавахме приживе дълбокия, лирически поет и вълшебник на стиха Димчо Дебелянов. Ние познавахме повече другия Димча: бохемата, скитника, безприютния, скандалджията, гуляйдджията и „среднощния размирник“, както го нарича един от неговите биографи. Ние другарувахме и споделяхме с онзи Димча, който в късни полунощи из схлупените столични бордеи поливаше с вино горчилките, насъбрани в душата му, в тъмно безпаметство диреше утеха и забрава. Това е този същият Димчо, когото и вие сте виждали в единствения негов портрет, изваден от случайна групова снимка — брадясалия, несресания, облечения с палтото на Стойчо Стойчев, с панталона на Коста Кнауер, с обувца, дадени му кой знае от кого; този същият, който понякога нямаше даже и копче за яката си, та я връзваше с канап за каиша, за да не изскача нагоре.

Другия Димчо, за жалост, опознахме твърде късно.

„Той не искаше с нищо да се отличава от другите — бележи друг негов ценител, — не искаше да блести с редки достойнства, не искаше да стърчи над тълпата, да буди удивление. Висшият свят, в който живееше духът му, щеше да изглежда осквернен, ако той се разкриеше напълно. Профилистерската среда, дето го бе тласнала съдбата, и страхът да не изглежда жалък между «здравите», «практични хора» го караха често да слиза до тяхното равнище, за да убеди света, че той не е никакъв «избраник», че е като всички. Такъв беше животът му, в това лежеше неговата жизнена драма. Защото все пак имаше нещо непреодолимо, нещо по-силно от него; нещо, което го отличаваше, окръжаваше го с легенда, отделяше го от видимия и го тласкаше към невидимия свят. И колкото съпротивата срещу този зов на висшите сили е по-упорита, толкова повече растеше вътрешната драма, раздвоението между него и света. Неговата вътрешна чистота диреше възможност да се отърси, за да не изглежда като анахронизъм.“

Имам основания да се съмнявам и в твърденията на ония негови „приятели“ и „близки“, които се навъдиха след неговата смърт

особено, знайни и незнайни, невикани и неканени, които писаха и продължават да пишат толкова много и често и да изтъкват приятелските си отношения с него.

Димчо Дебелянов беше достатъчно горд, за да разголва за щяло и нещяло душата си. Той беше твърде голям и много близко до нас, за да имаме необходимата дистанция да го обхванем в неговата цялост. Той най-сетне беше тъй стихиен и тъй завършен като скитник бохем, че нам тогава се струваше, че друг Димчо не съществува.

Как можехме ние да проумеем, да преценим и раздиплим всички тия гънки и възли на сложната му душевна буря, когато бяхме едва двадесетгодишни, а той само с две-три повече от нас?

И все пак... в ония вихрено-безумни нощи и другият, светлият, лъчезарният, безсмъртният Димчо се е явявал често между нас, но за това си спомнихме, както става обикновено, едва тогава, когато го изгубихме.

Неведнъж ли пред очите ни чистото му и вдъхновено чело се бе сгърчвало от негодувание при най-малката несправедливост и коравият му пестник се бе дигал заканително срещу далечно някое подобие човешко? Неведнъж ли възмутен, плюл с омерзение, бе зарязвал сред зима, гладен и гол, службата си?

Кой реагираше веднага, моментално, с цялото си същество срещу всяка простащина и полукултурност? Кой, погнусен от недостойното държане на нашите студенти в парахода на път за Атина, се качи високо и със страшен глас ги нарече: *Секретар-бирници!* — който епитет се лепеше в разстояние на двадесет години върху всяка проява на *байганьовщина!*

А в момент на тиха резигнация, сред килнатите чаши и сгъстен пушек, когато всички биваха замаяни от алкохол, той унесено и вдъхновено рецитираше тъй майсторски, на чист френски език безсмъртните куплети на Алберт Самена^[1], на Франсис Жам^[2], на Бодлера и Верлена!

Без съмнение това беше оня Димчо, чистият, самоотверженият, страдащият и вечно горящият като факла поет, когото ние сякаш недовихдахме.

Помня, аз едва начеващ римоплет из хумористичните списания, започвах да пародирам по едно стихотворение от поетите из издадената от него и Подвързачов антология.

Димчо, който имаше остро чувство към хумора, ги посрещаше съчувствено и даже ме подсещаше от кого какво и как да пародирам. Когато дойде ред и до самия него, аз пародирах известното му четиристишие:

ПИСМО

*С нечути стъпки в тъмен край отмина
денят, донесл зной и знойна жад,
и свела небесата нощ пустинна,
лей сълзи над притихналия град.*

*И в тази нощ, на тебе посветена,
под ромона приспивен на дъжда
заспива печалта ми озарена
от спомена за твойто първо ДА.*

Направих го аз, изкълчих го според моите тогавашни разбирания за хумор, отпечата се то и вечерта, като се събрахме, очаквах пак похвала. Но Димчо, след като го прочете, ме изгледа тъй свирепо, тъй сърдито, че просто ме скова на място.

Тогава разбрах, че това нещо е писано с кръв от сърцето му, че то е вопъл, откъртен от дъното на душата му, че тази малка песен е молитва, достойна за устата само на чисти жреци, и че всяка шега с нея, особено в лицето на самия автор, е най-малкото една нелепост.

По същото това време, когато се печаташе тяхната Антология на българската поезия от Вазова насам, ми идва друг случай на ум, който подчертава голямата скромност на поета. Димчо решил в антологията да влезе със свои стихове и Подвързачов. За себе си, разбира се, не помислил даже. Подвързачов пък от своя страна решил, че Димчо по право трябва да влезе в антологията, а той да не влиза. И почват да се надхитрят. Димчо дава Подвързачови стихове да се редят в печатницата, той мине и ги изхвърли. Подвързачов занесе Димчови стихове да се редят, Димчо мине, развика се и ги махне. Работата идва

до скандал. Намесват се и други писатели, говорят му, убеждават го, а той не ще и не ще! Най-после Подвързачов надхитрява Димча и въпреки протестите и сръдните му скрито промъква цикъл стихове — и той влиза в антологията.

Друг типичен случай. Група млади писатели устройват в театър „Одеон“ паметно утро за Ботева. Димчо чете великолепен реферат, но е тъй смутен, тъй блед и ръцете му тъй треперят, че листовете играят в тях. Като свърши утрото, поздравих го и му думам:

— Всичко хубаво, ама какво беше това треперене бе, джанъм? Какъв беше този страх?

А той бърше запотеното си чело и казва:

— Как си мислиш ти бе? Ботев е това, не е шега работа! Лесно ли е за Ботев да приказваш, и то пред толкова хора?

Беше в първите дни на март. Грейнало едно слънце над София, засмяла се оная ми ти Витоша — да ѝ се ненагледаш. Седим ние с него в сладкарница „Роза“ и нямаме пари ни за кафе, ни за хляб, а обед приближава.

Решаваме да продадем зимните си палта, понеже вече са ненужни. Решено и сторено. Битпазар е на петдесет крачки от нас. Отиваме, събличаме се и ги поднасяме на брадатия евреин срещу 12 лева. Седем лева от моето, като по-ново, и пет за Димчовото. Преди войните това бяха доста пари. Хапнахме него ден, сръбнахме и до вечерта не остана ни сантим. На другия ден, като сви една виелица, като захвърча един сняг поразия! А няма ни пари, ни палто. Крача аз свит, с дигната яка край Градската градина и се чудя къде да се свра, а насреща ми — Димчо, хванал се през корема, гледа ме и се смее, смее презглава.

„С насмешка понасяше материалната мизерия той — пише трети биограф за него, — но се гърчеше при най-малкото докосване до душата му.“ И това ние даже не виждахме, както трябва, тогава или ако го виждахме, не му отдавахме нужното внимание.

Не познавахме ние Димча, още ни тежи този грях и нека признанието сега поне ни малко утеши. Голям беше той, а нашето зрение беше твърде слабо тогава.

„Да презреш всички блага, чието достигане иска само едно огъване на гръбнака, да загубиш гласовете на суетността в името на едно духовно съвършенство; да преминеш през пустинята на

условностите и през мъртвилото на разочарованията, да дириш правдата, правдата на живота; да се откажеш от правото на щастие само защото би го придобил с лъжа или измама; да изтърпиш безброй лишения не с дни и не с недели, а с години, за да не измениш на себе си, на своето аз; да не познаеш младост, да я изгубиш в безполезна и дребнава грижа за съществуване, това ли не е героизъм?“ — пише за него четвърти негов връстник и другар.

Такива хора не се раждат често. Другаде такъв човек би се нарекъл Бетховен, Моцарт, Шуберт, Шилер, Клайст, Бодлер, Едгар По... И това може би е една утеха за нас.

Но това ни най-малко не намалява отговорността на съвременниците му. Ние знаем, че личната съдба на немските ясновидци бе една от причините за песимизма на Достоевски. Терзанията на гения звучат винаги като плесница на неговото време.

В случая грехът на обществото е доказан. Ако както казват, съществува колективно съзнание, би трябвало то да чувства болезнено разкаяние за този грях. Това обаче е немислимо, защото колкото индивидуалното съзнание е ясновидещо, толкова колективното е тъмно, непонятно, разрушително. Из неговите лабиринти минава, като реката Стикс през ада, пътят на индивидуалната съдба. И Димчо Дебелянов влизаше незабелязано в остра вражда с колективното съзнание и в това тъмно царство се подготвяше неговият край.

„... Аз отивам и зная, че няма да се върна; ще блесна като искра и ще угасна“ — казал на тръгване за фронта на тия, които са били при него. А оттам пък като жесток укор за нас, като бич над главите ни изплющя неговата жестока и тъжна сиротна песен:

*Ако загина на война,
жал никого не ще попари.
Изгубих майка, а жена
не наидох, нямам и другари...*

И по-нататък:

Познавам своя път нерад,

*богатствата ми са у мене,
че аз съм с горести богат
и радости несподелени...*

След тази страшна и изчерпателна изповед на прокълнатия поет всяко тупане в гърдите, всяко ровене в неговата душа, всяко венцехваление, което ние, неговите съвременници, плетем, за да изтъкнем често пъти повече нашите собствени личности, отколкото неговото безсмъртно дело, звучат като кошунство.

И в такива дни като днешния, в памет на него посветени, вместо да шумим безсмислено и позираме, ние трябва да излезем разкаяни и смирени и да искаме прошка от великия мъченик. Защото... Защото ние не бяхме негови близки и другари, ние не бяхме негови почитатели и насърчители. Той мина само край нас, но ние го не видяхме. Ние бяхме брънка, къс, частица от онова тъмно, непонятно и разрушително, тъй нареченото колективно съзнание, което волно или неволно приближи неговата кончина.

Там бяхме ние, там бяха и по-големите и по-достойните от нас, които са стократно по-виновни. Там бяха и неговите най-близки и роднини. Там, където беше и знаменитият оня негов чичо или вуйчо, не помня добре, при когото, като отишел Димчо на гости, той го изтикал напред, посочил го на присъстващите, развъртял ръката над главата си усмихнато и с лека ирония го представил:

— Да ви запозная! Наш Димчо! Малко нещо поет!
Прости му сърдечно на тоя твой вуйчо, Димчо!
И на нас прости!

(Из ръкописите на писателя.)

[1] Алберт Самен (1858–1900) — френски поет. ↑

[2] Франсис Жам (1868–1938) — френски поет. ↑

ТТЕАТЪРРА! ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Беше, хе, преди войните още. Шестнадесет-седемнадесетгодишен хлапак, аз току-що бях постъпил в Рисувалното училище. Види се, времената бяха такива, та освен от художество интересувахме се още и от театър, от музика, от поезия и знаехме наизуст много от стиховете на видните ни поети тогава. И първата ни работа, като дойдохме в столицата, беше да ги срещнем, да ги видим как са и какви изглеждат. Пенчо Славейков обаче рядко излизаше и за пръв път имах щастието да го видя на митинга против Славянския събор, устроен в двора на една пивница срещу банята. Къс, набит, брадат, с високо чело и очи, които пронизват, той се качи на сцената, застана подпрян на бастона си и като леко се полюляваше, започна да мята такива остроти, такива духовитости, че ни сграбчи изведнъж.

Колко съжалявам, че в паметта ми е останало твърде малко от тая знаменита реч!

Както си не поплюваше никак, помня между другото, че насоли здравата С. Бобчева, братя Страшимирови, нарече Стоян Михайловски... „шейсетгодишен дърдорко, който все търси полог да снесе и все не намира...“ За вестникарите пък каза, че когато животът течел пред тях с всичката си стихийност, те едва смогвали да отбележат как някой циганин откраднал две кокошки, и пр., и пр.

И преди това обичах Пенча заради „Неразделни“, „Луд гидия“, „Чума̀ви“, „Ралица“, „Бойко“ и др., но от него ден той за мене вече беше господ и срещнех ли го по улицата, тръгвах подире му да му се любувам.

Случайността ни събра веднъж в малкия салон на „Тръпковата галерия“, единствена тогава. Александър Божинов беше открил много интересна изложба-диорама. Върху една дълга маса, посипана с пясък, изобразяваща бул. „Цар Освободител“, той беше набучил изрязани от картон карикатурите на почти всички видни артисти, поети, министри и общественици на времето. Там, доколкото си спомням, бяха Гешев, Данев, Франгя, Михалаки Георгиев, Ив. Вазов с кучето си, Евгения

Марс, Ана Карима, проф. Антон Митов, Мърквичка, П. Ю. Тодоров — дълъг като прът, с книга под мишница — и много други.

Точно в средата пък беше изобразен самият Пенчо, приведен, напънал се, дърпа, тегли едно дръгливо магаре (пегаса), то забило крака в пясъка, заинатило се, не ще да тръгне и не ще!

Бях дошел много рано, но се заплеснах и не мислех да излизам. По едно време съвсем неочаквано пристигнаха П. Ю. Тодоров и Пенчо.

Щом влязоха, Петко Тодоров скръсти ръце като светия, а Пенчо зашари из салона, почна да подхвърля закачки по адрес на окарикатурените и за всекиго намери по нещо да каже. Професор Митов беше изобразен, застанал на самия ръб на масата, смешно приклеknал, с фотографически апарат в ръце, тъкмо се готви да щракне. Като го видя, Пенчо се изкиска, извика Петка, пришепна му нещо на ухото, той си поглади брадата, помисли, помисли и чак тогава се реши да се засмее. После Пенчо му посочи техните карикатури и рече:

— Петко, видиш ли, ти носиш българската лирика под мишница, а аз я влача вързана за шията, а тя се дърпа!

След малко влязоха още посетители, между които и група артисти, от които си спомням само г-жа Елена Снежина. Поздравиха, пръснаха се из салона и почнаха да разглеждат изложбата. Пенчо, който беше в добро настроение, продължаваше да пуца остротии да ги разсмива. За да го закачи, види се, г-жа Снежина смигна на един от артистите, посочи с пръст карикатурата на Пенчо и някак невинно го запита:

— Г-н Славейков, това без съмнение, сте вие, но животното, което теглите след себе си, не мога да разбера какво представлява.

Пенчо изви големите си очи силно, усмихна се под мустак и отсече веднага със своя провлечен говор:

— Това ли? Това упорито животно, г-жо е... ттеа-търра! Народният театър!

Той тогава беше негов директор.

(Публикуван във в. „Зора“, XX, бр. 5931, 1939 г.)

ИВАН СТ. АНДРЕЙЧИН

Иван Андрейчин познавам от 1907 година. Виждах го по забави и вечеринки да декламира свои и чужди стихове и да разправя вицове на публиката. От декламациите му освен про шумялото му по онова време стихотворение „Погребение“, което се декламираше по работнически вечеринки, съм запомнил едно друго, което започваше с двустиише:

*Чук-чук-чук, приятно чука той,
ковчези готви за покой...*

Беше дребен, с остри като четка коси, брадичка и големи увиснали мустаци, из които се подаваше постоянно неизменно лула. Беше постоянен посетител на Арменското кафене, където играеше на табла. И той като много от хората на изкуството страдаше от няколко мании — че е хубавец и има успех сред жените, че освен поет е и актьор, и пр. Спомням си как в кафенето разказваше, че щял да играе в Народния театър ролята на Карл Моор от Шилеровите „Разбойници“, и искаше да се хване на бас с артиста Щърбанов, че ще пожъне големи успехи. Аз съм ходил у дома му с рано починалия белетрист Никола Янев, Страшимир Кринчев и Петър Райчев, където Петър, още ученик в Рисувалното училище, се съгласи да пее, но ако угасят лампите. Андрейчин имаше богата библиотека, беше ходил няколко пъти в Париж и беше учител по френски език в една от гимназиите. Все по това време се раздели с жена си и се ожени за съвсем младото си хазайче, дъщеря на военния шапкар Попов. Известно време беше редактор на хумористичното списание „Барабан“, без обаче да се почувствува някакво подобрене в него.

(Из ръкописите на писателя.)

ЧИЧО СТОЯН

Когато се запознах със Стоян Михайлов Попов от софийското село Дивотино, или всеизвестния детски поет Чичо Стоян, той е бил около 45-годишен. Среден, набит, с гъсти мустаци и постоянна миловидна усмивка, той беше редовен посетител на Арменското кафене и много ми приличаше на дяда Петка Славейков. Не се числеше към никоя група — ни към признати, ни към непризнати таланти — и с всички беше приятел. И той е от ония самоуци и с недовършено образование бохеми, обичащи изкуството, каквито тогава имаше доста в София. Беше опитал много професии и повечето литературни жанрове, докато израсна и се оформи в голям детски поет. Помнях че се интересувахе и говореше често за нашата история, работеше и беше отпечатал нещо за Крали Марко, обичаше театъра и доколкото си спомням, проявявал се е като актьор.

Разбира се, най-трайното, което ни остави, е в областта на детската ни поезия. Още помня неговия „Сърдитко“:

*Все за нещо ще намери
да се начумери:
ту му млякото горещо,
ту пък друго нещо...*

Както „Вижте мойто малко бебе колко е красиво“, „Щъркел шарен дългокрак“ и още много други опоскани, преразказани и перифразирани многократно след това от по-младите ни детски поети.

Интересно е, че този чист човек, който според Пенчо Славейков „гледа на света през очите на дете“, отпечата и издаде и няколко малки книжки под название „Ергенски раздумки“ — разработени майсторски в стихове, на шопски диалект, еротични народни приказки. Носеше книжките във вътрешния джеб на балтона си и тайно срещу стойността им или срещу почерпка ги предлагаше на близки, доверени хора. Две от тях още пазя в библиотеката си. По едно време някой го

издаде и понеже този род литература се преследваше, образувано бе дело, но не последва наказание, понеже се явиха много свидетели в негова полза, пък и съдиите са се убедили, че не са вулгарни, а майсторски и духовито възпроизвеждани народни приказки. Чичо Стоян беше съпруг на голямата драматична артистка на времето Роза Попова, която също пишеше стихове, и последните години живееше в Шумен, където тя ръководеше градския театър.

(Из ръкописите на писателя.)

ЛЮБОМИР БОБЕВСКИ

През 1914 година, когато се обяви Първата европейска война, срещам близо до Министерството на войната (така се наричаше тогава) човек, приличен на поета Любомир Бобевски. Уж е той, пък не е. Като ме забеляза, спря се и ме поздрави.

— Къде така бързаш — питам го — и защо такъв вид имаш?

— Отивам във военното министерство. Ще мъча да се освободя от мобилизация, та си оставих изкуствените челюсти у дома.

Не се мина много, високопатриотичният му марш „Съюзници, разбойници“ се носеше по бойните полета и хиляди българи гинеха, а авторът Любомир Бобевски си беше на топло у дома, надянал наново изкуствените си зъби. Щом ме срещне небръснат и гладен, ще дойде у дома, а той беше състоятелен, имаха воденица край София, и ще ми задигне някоя картинка за 2–3 лева.

(Из ръкописите на писателя.)

ЕЛИН ПЕЛИН

В първите години на гимназията най-любимият ми писател беше Елин Пелин. Понеже пък, насърчен от учителя си по рисуване, обичах и да рисувам карикатури, най-любим художник ми беше Александър Божинов. През есента на 1906 година постъпих в Рисувалното училище и първата ми молба към другари и познати беше да ми ги покажат. Една вечер, както си приказвахме близо до Орловия мост, един се обади:

— Ето ги тези, които толкова много те интересуват. Двамата отсреща. По-слабият е Божинов, а с дългите мустаци — Елин Пелин.

Като чух това, заряхах компанията, хукнах след тях и от двадесетина крачки почнах да следя всяка тяхна стъпка, всеки жест. Божинов — тънък, прав, с дълга коса, широкопола шапка и голяма черна „хвърчаща“ връзка и наперен като петле, а Елин Пелин — небрежно облечен, мустакат, малко приведен, с ръце, сякаш по-дълги, отколкото трябва, и като върви, малко се клати, та ми напомни козаря Стойно Пъдев от нашето село, когато възкачваше със стадото си „Гюсовица“. По-късно научих, че първият произхожда от прочутия с аристокрацията си Свищов, а вторият — чист, натурален шоп от с. Байлово.

Вървах след тях до Обсерваторията, като Божинов беше в непрекъснато движение — ту ще подскочи лист да откъсне от дърво, ту ще се наведе цвете да погали, шапката си ще свали, да си оправи косата, ще мята поглед насам-натам, а Пелин, пуснал дългите ръце до колената, крачи, като леко се поклаща, и рядко поглежда встрани.

На връщане все така ги конвоирах до Орловия мост, влязоха в градината на бирария „Прошек“, поръчаха си бира и аз продължих към дома, понеже нямах възможност да сторя същото.

Седем години учих в София, но нямах кураж да се запозная с тях. Следях всичко, което печатаха в „Българан“ и другаде, като много неща помня и сега. Често се отбивах и в гостилница „Средна гора“, да ги видя отдалече, нали бях почнал да печатам и аз стихчета,

карикатури. Нали бяхме вече колеги. Исках, разбира се, да чуя и тяхното мнение, но как да се срещна и говоря с такива големи хора.

Запознанството ни стана много по-късно, чак когато се появиха в печата първите ми фейлетони. След излизането на първата ми книга, през 1933 г., пак се срещнахме с Пелина. Спря ме той и аз, цял разтреперан, получих похвала. Тръгнахме заедно и между другото ми каза:

— Защо не опиташ да напишеш комедия?

— Ха, рекох, и таз добра. Защо пък аз?

— Защото имаш хубав диалог.

— Не знам моят диалог какъв е, но познавам писател с още по-хубав и пак не е написал комедия.

— Кой е той?

— Елин Пелин.

Усмихна се, махна с ръка и продължи да ме уверява в това, в което и досега не съм повярвал.

Книгите ни печаташе издателство „Хемус“ и често се срещахме в книжарницата му. Веднъж го заварих там. Пиеха кафе и разговаряха с издателя Христо Хаджиев. Между другото Пелин му рече:

— Я кажи, моля ти се, да ми приготвят от детските издания, че съм обещал на един приятел учител. — След малко, като си помисли, добави: — Хайде и от другите, и от другите — едните са детски, другите детински — все това.

Разправя ми един ден Божинов: „На млади години си уших един кафяв костюм, наконтих се, излязох и най-напред срещнах него.

— Погледни бе, не виждаш ли, че съм с нов костюм, харесваш ли го?

Той ме премери с поглед от горе до долу и рече:

— Приличаш ми на ръждясал гвоздей.“

През пролетта на 1949 година се срещнахме случайно на ул. „Раковски“ и ме помоли да му пратя орехи от Казанлък. Щом се върнах, изпратих му десетина килограма, без да му пиша колко са и какво струват. Това направих нарочно, защото при музея бях открил „Ценни ръкописи“ и имах по нещо от... — хайде да не изброявам имена, защото ще ме натиснат от десет места да дам на местните им музеи. Знаех при това, че Пелин не обича да дава ръкописи. С дата 26.II.1949 год. получих следното писмо:

София, 26.II.1949 г.

Драги Чудомире,

Много ме зарадва с пратката, която получих вчера. Не си забравил обещанието си. Благодаря ти най-сърдечно. Тия дена лежах почти цяла седмица болен от инфлуенца и не съм излизал наникъде да видя какво що е. А имаше няколко пролетни дни много хубави.

За орехите ти благодари особено жена ми.

Моля те изпрати ми най-скоро сметката, за да ти изпратя парите.

Ти идваш често в София, но не се виждаме, защото аз рядко излизам, та най-добре ще бъде да ти изпратя сумата с пощенски запис.

Приеми сърдечни поздрави.

Елин Пелин

Прибрах писмото в папката с другите ръкописи в музея, отговорих му защо съм постъпил така и му разправих как Тодор Боров се сдобил по някакъв начин с негов ръкопис. Похвалил му се, Пелин пожелал да го разгледа и след това го накъсал и хвърлил, та ако не бях постъпил така, нямаше да имам ръкопис от него.

Наскоро след това получих друго писмо, почти със същото съдържание, без, разбира се, тези „тия дена“. На отделно листче ме молеше да унищожа първото писмо, а да оставя в музейната сбирка второто. Аз запазах и двете.

— Хитър шоп — ми каза веднъж Антон Страшимиров, — знае колко и какво може и за друго не се залавя.

И действително Елин Пелин е един от големите ни писатели, който най-малко литературен баласт е оставил.

(Из ръкописите на писателя.)

РАЧО СТОЯНОВ

С Рачо Стоянов се познавам още от 1907–1908 год., когато той пишеше малки фейлетони във в. „Ден“ и се подписваше „Сатин“, винаги съм го ценял и уважавал като човек. По-късно, след като прописах и аз, когато съм искал честно и откровено мнение по някой литературен въпрос, който ме е вълнувал, или за някаква трудност в работата си, съм отивал при него. За мене е един от редките писатели и другари, който ще ти каже точно туй, което мисли. През 1947 година той единствен от неприобщените към властта се съгласи с мене, че трудовите бригадирски организации не са „празна работа“, а нещо много добро и полезно за една бедна държава като нашата. Прехранваше се с преводачество и минаваше за един от най-добрите преводачи у нас. Пиесата му „Майстори“ с години не слезе от сцените в страната ни и един ден ми каза: „Ако всички тия читалища, трупи и организации, които играеха пиесата ми, се сетеха да ми пратят по сто лева поне (тогавашни пари), щях по-малко да превеждам, а повече да се отдам на творческа работа.“

Дълги години е бил социалист. Пееше чудесно, но в съвсем редки случаи: „Изкарай, Гано, говеда, нашите, Гано, вашите, чичови руси биволи“...

Около 1907–1908 г. бил отпечатал разказ в сп. „Художник“, подписан Рафаел Миленков. По този повод Трифон Кунев го беше закачил с някаква шега в своите фейлетони.

(Из ръкописите на писателя.)

ДИМИТЪР ПОДВЪРЗАЧОВ

„Имали ли сте случай да отидете на фотография с група близки и приятели?

Веднъж ми се падна такъв и ми остави силно впечатление.

Когато фотографът каза да се нагласим срещу апарата, настъпи едно пълно животинско разединение между нас — ние се разпаднахме като пясък. Всеки побърза да избере само за себе си възможно най-предно и най-видно място, без да се интересува кой от другите къде и как ще застане.

Само аз чаках да ми отредят място и останах в един едва забелязан ъгъл... И ми беше тъй саркастично весело: Не е ли досущ същото в живота?...”

Цитираното дотук е от Димитър Подвързачов — и от този именно едва забелязан ъгъл той ни гледа цял живот със своята съжалителна и саркастична усмивка.

При тази смешна и жалка блъсканица в живота кой да излезе на по-предно място, без, разбира се, да избира начини и средства, той не свари да излезе и се покаже, за да го видим в истинския му ръст.

А може би не му сторихме път. Не му позволихме. Не ни се искаше да застане там начело, където по право му се падаше.

Защото за нас любими писатели и поети са обикновено тия, които умеят да ни гаят и милват с перце по челото, които ни чуруликат като птички и ни пренасят в приказни страни и непознати царства. Ние обичаме тяхното изкуство да ни служи за десерт след вечеря, да ни унася след това и да ни приспива, а Димитър Подвързачов, както казва на едно място за Стоян Михайловски, не умееше ни едното, ни другото, а направо бухаше с юмрук в ребрата.

Как можехме да му сторим място отпред, как можехме да му простим, когато непрекъснато чувствавахме лютиво-тръпчивия вкус на жестоката му ирония; когато всяка негова мисъл или парадокси плющяха като камшици по гърбовете ни? Та той беше просто един ужасен човек за нас!...

„За характеристика на българина — пише на едно място например — не трябва може би много умувания. Едно от забележителните му качества е използвач. Ще се намери ли писател, който да го възпроизведе в художествено произведение? Аз бих се опитал за една детска приказка за мустакати българановци, която ще започва така:

«Събрали се Използвачко, Подмазко, Натрапчо, Присламчо, Интрижко, Клеветчо и решили да образуват народ.»“

И продължава по-нататък: „Ако бях скулптор и трябваше да изобразя българина, струва ми се, че най-сполучливият образ би бил тоя: клекнал, подпрял се на някой селски зид, той дялка клечки за забавление и непрекъснато критикува: общината, съседа, попа, съседните села, царщината...“

И още по-нататък: „Всякакъв вид човеци можеш да намериш в България — дори и някой честен човек. Не можеш обаче намери човек, който, след като е разбрал, че имаш неограничено доверие в него — да те не измами.“ Или пък: „Дай на българина власт, и той започва да се разпорежда като в неприятелска държава.“

Или: „За мнозинството български граждани думата държава произлиза от глагола държа.

— Дръжте държавата за всичко! Ние държим да я уверим, че тя е длъжна да ни поддържа.

А отечеството от глагола тече.“

Можехме ли, след като сме усетили върху себе си тия ядовити стрели и тия жестоки и изчерпателни истини, да мислим добро за него? А само те ли са?

Острото му жило пареше с голяма стръв писателите и журналистите.

Ето някои от тях:

„Младий приятелю, ти си написал книга? Но знаеш ли, че това е още съвсем малко? Трябва дълго да търсиш и някой, който да ти я напечати. След туй трябва да тръгнеш по редакциите на вестниците да ги молиш да оповестят излизането ѝ. След туй да нагласиш, щото някой приятел да ти напише поне един благоприятен отзив. Да намериш място и за него. След туй да се луташ по разни учреждения с молба да откупят някой екземпляр... Ако след това все още

продължаваш да мислиш, че твориш изкуство — ела да те поздравя за непобедимия ти оптимизъм и да те прегърна, съжалявайки те от душа.“

„Понякога ми се струва, че писателството не е нищо друго освен преждевременна старческа бърливост.“

„Поетът напомня съпругата: Какъвто ще да е той — свикнеш ли да го четеш — и няма ли друг, — почваш да му се наслаждаваш.“

„Що е журналист? Механически музикален инструмент: вържи му заплата, пусни му една идея и завърти дръжката.“

Някои биха помислили може би, че като брули наред и отрича почти всички и всичко, Подвързачов ще пощади поне себе си. Нищо подобно. Към себе си, бих казал, е още по-жесток. Ето как се произнася за своето писателство: „Вечер, кога си легна, започвам да мисля за съчиненията, които някога ще напиша, и заспивам. Заспивам с блажената мисъл.

Все пак ползата от моите съчинения е действителна: с ненаписаните заспивам аз, а с написаните — навярно читателите.“

Или: „Да подвързваш книги (понеже се казва Подвързачов) и да пишеш книги не е едно и също нещо.“

Или пък най-после: „Едно разбрах с положителност през моя живот: че навсякъде може без мене...“

Изкушават ме още много бисери на тоя рядко остър и пронизателен ум, на тоя ястребов поглед, от когото не е могла да бъде прикрита никаква човешка слабост и мизерия.

Този аристократ на духа, този вечно съмняващ се и вечно дирещ Хамлет, този страдал до обезумяване Едуард Декер^[1] в нашата литература, който не признаваше никакво друго изкуство освен музиката и не вярваше в никакво свято чувство освен в скръбта по изгубена рожба, таеше в гърдите си всъщност едно голямо любещо и златно сърце и душа, копнееща малката ни страна да е населена с по-достойни хора, с по-чисти съвести и по-висока култура и морал — населена с хора, които заслужено и с достоинство да носят нейното хубаво име — българи.

И аз не бих посмял сред тая аудитория от предимно млади хора, по инициативата на които става днешното утро, да ви разказвам неговия страшен песимизъм и неговото дълбоко безверие, ако той същевременно не беше една дейна, творчески експанзивна натура, ако в бездната на това негово отрицание и рушение не виждах как камък

по камък той слага здравите основи на едно по-светло бъдеще, на един по-смислен и по-честен свят. Надарен с будно обществено чувство, той стоеше нащрек като страж на пост пред храма на нашата култура и забележеше ли злосторник, прицелваше се и безпогрешният му мерник го обезвредяваше веднага.

По литературни, театрални, езикови, журналистически чисто професионални заболявания той беше винаги най-търсеният и най-добрият диагностик. Нямаше комисия, нямаше консулт, в който той без шум, без поза да не участвуваше като най-вещ.

И все пак ний почти не го познавахме.

Той, под чието крило израснаха и се развиха най-бележитите ни поети и белетристи: Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Константинов, Райчев и много други, който ни сдоби с бисерите на световната литература, нямаше светяща фирма на пътните врати, не стоеше по цял ден изложен като на витрина в сладкарница „Цар Освободител“, не се перчеше по сборища и паради, а обичаше да седне в някое далечно махленско кафене или кръчма и да общува със съседни, еснафи, чиновници... А творбите си подписваше с десетки имена, псевдоними и инициали и ги пръскаше безразборно из всички вестници и списания. Толкова скромнен беше той. И толкова чужд на суетата.

Един малък пример.

Когато преди три-четири години стана тържественото освещаване Паметника на свободата на Шипка, аз бях в квартирната комисия в нашия град. Нагласихме се с още един член от тая комисия, след като настаним всички гости по домовете, да излезем вечерта късно и да видим няма ли по улиците да се скитат някои останали случайно без подслон и да се погрижим да настаним и тях. Като вървах по главната улица, към 8–8,30 часа вечерта близо до пощата виждам Подвързачов и неговия син Здравко, запътили се нагоре.

— Що щете тук по това време — питам ги.

— Ами че нищо. Скитахме се, както виждаш.

— Имате ли квартира?

— Нямаме.

— И какво мислите да правите?

— А че в града няма, изглежда, никъде място. Искахме да идем да пренощуваме в някое близко село, но и коли няма свободни. Казаха

ни, че там някъде имало спирка „Павел баня“, та тръгнахме да видим няма ли случайно някой да ни закара в това село.

— Ами нали знаеш, че аз, твоят познат и другар, живея в Казанлък, че имам дом, къща...

— Е, знаех, ама кой, рекох, да те безпокои сега... И ти сигурно имаш много гости.

Хванах ги и двамата под ръце и почти насила ги заведох у дома. На другия ден отидоха на площада с намерение да се качат на някоя от военните коли, които превозвоха безплатно гостите, и да идат на „Св. Никола“. До обяд не успяха. Де-що имаше нахално и дръзко, безочливо, куцо и сакато, се качи на Балкана, някои даже и по два пъти ходиха; сто хиляди души стигнаха до върха, само Димитър Подвързачов не можа да се вреди. Стоя цял ден пред „Балкан“, чака ред, чака, па се качи на влака и се върна в София. Забележете, че той пътуваше с карта на журналист-редактор. Заедно с Кръстьо Станчев редактираха в. „Заря“ тогава.

Не ще мине много време, ще излязат и ще се пръснат навред неговите книги, ще почнат венцехваления и почести. И паметник ще му издигнат за слава и чест... след смъртта му... уви! Да, след смъртта му, защото за чудо в деня на неговото погребение се стече невиждано множество и що сълзи се проляха, и що мастило се изписа. И като го заровихме в гроба, чак тогава го увенчахме и признахме за голям.

Аз не знам дали душата човешка е безсмъртна и дали след като напусне тялото, витае известно време около него, но ако това е така, не се съмнявам, че там в претъпкания с опечалени близки и почитатели храм тя е стояла свита в някой тъмен ъгъл със своята сардоническа усмивка и официалните изпращачи на тленните му останки ще да са чули странен и зловещ шепот. Трогната от тъй неочакваното внимание, душата на Димитър Подвързачов бавно и отчетливо ще да е произнесла следните слова от жестокото негово „завещание“:

„Аз ще лежа тихо, тихо в ковчега сред черквата и макар че няма да виждам — слава богу! — вашите физиономии, но ще слушам с любопитство всичко, що става около мене и за мене. И всички благоговени молитви в полза на моя задгробен живот ще ви простя, но ако чуя да заговорите за моите добродетели и да запеее това глупаво, това цинично: «Вечна му память» — отсега ви казвам: Едва ли ще мога да удържа гнева си! Цял живот ме е терзала страшната мъка да ви

търпя. В оня последен миг боя се, че най-сетне ще избухна. Ще се повдигна в ковчега, ще седна... И бог знае какви тежки думи ще ми текне да ви кажа.

Защото: Как ви не досади цял живот тая отвратителна лъжа, та и най-подире, когато вече човек лежи и пред вас безсилен, смръзнал, безчувствен, все пак да гледате да го заблудите! Той заминава за другия свят — сякаш си думате вие — и макар да изглежда, че не вижда, не чува и не усеща, но все пак кой го знае? Нека за всяка евентуалност, па и за любезността му, че заминава той, а не ние — да го пратим още веднаж за зелен хайвер. Нека прочие го убедим, че вярваме в неговите редки качества и добродетели и че паметта за него няма никога, никога да умре, а ще живее вечно.

И вашата сметка е наистина права, хитреци!

Всеки от вас наистина е убеден за себе си, че е носител на скъпоценни, незаменими душевни достояния и жадува да вярва, че името му ще живее и след смъртта му. Пòврага! Мене обаче това не ме интересува; аз не искам — кълна се, — аз няма да си спомня за вас никога след смъртта си! Недейте — моля ви чистосърдечно, недейте ме помни и вие нито два дни, чувате ли, нито два дни! Не ме гощавайте в оная последна минута с това срамно, обидно, глупаво и лъжливо като любовно признание «Вечна му памет»!“

(Из ръкописите на писателя.)

[1] Едуард Декер, псевдоним Мултатули — холандски писател (1820–1887) ↑

ГЕОРГИ РАЙЧЕВ

В няколко тетрадки между годините 1948 и 1965 съм си правил разни бележки, между които и бегли скици за някои видни наши хора на изкуството, вече покойници. Дано послужат за нещо.

През зимата на 1947 година почина писателят Георги Райчев и по този повод съм записал: „Преди да дойдат двамата с Ботьо Савов в София, излизаше хумористичен вестник «Порой», който малко живя, но в един от броевете му се появи едно предупреждаващо стихотворение, от което помня само това:

*Чуй, «Поройчо», друже клетки,
събуди се, погледни
какво зло ще те сполети
подир десетина дни.*

И като известяваше, че пристигат двама старозагорски поети, представяше ги така:

*... Първият е Гюро Орлин,
със подут грамаден нос,
вторият сърдит, разчорлен
Ботьо, неговият дост...“*

Истинското име на Райчев е Гюро и грамадният му нос не го напусна до последния му ден, а къдрокосият и „разчорлен“ Ботьо Савов на старини беше със съвсем гола глава. Гюро беше чиновник в някакво училище. Запозна ни Подвързачов. Беше сиромаш като мене. Обичаше да се шегува и търпеше шегу и ние с Христо Ясенов често го закачахме и му посвещавахме весели куплети. Не знам как съм успял да го предразположа, но един ден ми даде в заем 20 стотинки и 20

години след това, където ме срещнеше, все си искаше стотинките, а аз не му ги давах и така му останах длъжник.

По-късно, когато подготвях в Народния театър пиесата му „Еленово царство“, го видях да излиза из главния ход, като си бърше изпотеното чело.

— Какво така си се сгорещил? — питам го.

— Остави се, гледах сега как репетираха една пиеса, ама моя ли беше, или не, не можах да позная.

Тогава се уплаших и въпреки многото покани не се реших да пиша пиеса. Той дълго и упорито работеше върху своите разкази и с голямо чувство за отговорност. Дадох му сюжет и той написа разказ в списанието на Антон Страшимиров.

Разказът беше посветен на мене.

(Из ръкописите на писателя.)

НИКОЛА МИХОВ

През есента на 1930 година като учител в Казанлъшкото педагогическо училище бях командирован за една година в Париж да проуча как се преподава рисуване в средните училища. Посетих много гимназии, събрах програми, ръководства и ми оставаше още много свободно време, а почти всеки следобед прекарвах в музея Лувър. Един ден в залите на Италианското възрождение чух, че недалеч от мене се говори по български. Нисък, набит човек, с очила и малка брада, запознаваше две възрастни жени с картините. Поисках разрешение, присъединих се към малката група българи и останах удивен от познанията на този човек, който даваше такива подробности, такива сравнения, каквито аз, завършил Художествената академия и развил на държавен изпит тъкмо темата „Италианско възрождение“, се почувствувах кръгъл невежа. Слушах неща, които не бях чел в „Историята на изкуствата“, нито пък професор Антон Митов бе споменал нещо за тях.

Този човек беше академик Никола Михов, или „бачо Кольо“, както всички негови познати го наричаха.

Казаха ми, че няколко дни подред ще посещават музея и ако обичам, мога да ги придружавам и така всеки ден следобед се събирахме пред паметника на Гамбета и заедно с необикновените чичероне разгледах за втори път няколко зали и тогава наистина разбрах, че съм ги видял, както трябва да се видят. Миловидната фигура на „бачо Кольо“, приятният глас и огромна култура ни караха да го слушаме с отворени уста.

Не бяха само часовете, прекарани в Лувър. Изморим ли се, тръгвахме из парижките улици, а той сочи и разправя:

— Ето казва, виждате ли онази сивата къща насреща? На петия етаж, там, където на балкона е метната дреха, е живял като подпоручик Наполеон Бонапарт. В онази тясна уличка, където пък е спрял синият автобус, през време на революцията е била една от барикадите.

Друг път ни показва старото дърво, под което обичал да почива Виктор Юго, запозна ни с историята на обелиска на плац „Конкорд“ и

неговото пренасяне, монтиране и пр. Един цял час ни говори за острова Сите, за старата „Лютеция“, заселена към IV в. пр.н.е., че името си Париж получил, когато Юлий Цезар го завладял, понеже околното население тогава се наричало паризи. Спусна се да ни занимава с историята на двореца на острова, за яките му крепостни стени, по които били полепени магазините на златарите и търговци на бижута, за да бъдат пазени от дворцовата стража, и пр.

— Ние сега вървим по дървен паваж — ще започне някой ден, — но знаете ли че едва през XVIII в. се сетили да постелят улиците с обикновен калдъръм. Дотогава Париж тънел в кал, мръсотии, локви, из които се излежавали свине. С голяма мъка най-после забранили да не ходят по улиците, но калугерите от манастира „Св. Антоний“ не се подчинили на това нареждане. Техните свине продължавали свободно да скитат, но със звънец на шията. Оттогава, види се, е шегата: „Прилича му като на свиня звънец.“ Така е било — продължава бачо Кольо — към 1870 г. Същата мръсотия е била в Рим, а до началото на XVII в. берлинските улици никога не били метени и полицейският правилник гласял: който селянин влизал с кола в града, на излизане трябвало да я натовари с боклук и я изнесе вън от града.

Дамите отдавна бяха изчезнали, но аз не го оставих и много неща научих още, особено в областта на изкуствата.

Една вечер, влизайки в малката гостилничка на улица „Мосю льо Прено“, чийто съдържател беше българинът бай Иван, Михов се провикна още от вратата:

— Знаеш ли, че днес като работих в библиотеката, какви неща намерих, писани за вашия Казанлък и за търговията му с розово масло още през време на робството? Ех, да имам време да превода всичко, което съм открил из разните библиотеки, писано за нашата страна, ех, да имам време!

Понякога с часове ми говореше за театър, за опера, за музика. Каква голяма музикална култура притежаваше този човек, чиято професия беше библиограф, какви широки познания! Но за нея нека напишат музиколозите, които са имали случай да се срещат с него.

Нали живея в провинцията, през последните години рядко се виждахме. Но дойда ли в София, ще го потърся в руския ресторант на ул. „Добруджа“. Поръчвахме си обикновено само макарони с доматен сос по италиански, които там се приготвяват чудесно. Само това и

горнобанска вода за него, а за мене чаша червено вино. Това беше неговото меню и аз му се подчинявах, с изключение на виното, и го слушах как съвсем просто, естествено и много приятно и увлекателно разправяше за големи неща.

(Из ръкописите на писателя.)

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Не помня кой ни запозна в София, но разбрах, че взаимно сме се интересували един от друг. То беше, когато замисляше „Бит и душевност на нашия народ“. Не много преди това той обиколи с едно старо колело цяла България, за да събира материали. Спомням си, че от тогавашната ни околия беше се отбивал в Павел баня при брат ми, тогава директор на прогимназията, ходил в с. Енина и уморен дойде у дома в Казанлък. Между другото Хаджийски имаше силно развито чувство за хумор и дали защото бяха на битови теми, четеше с интерес и моите фейлетони, които излизаха всяка седмица във в. „Зора“. Понеже договорът ни беше такъв, аз нямах възможност да ги преглеждам и поправам по-внимателно, пък си бях и небрежен в туй отношение (каквото съм и сега), щом излезеше фейлетонът от печат, той го надраскваше с цифри, заградени в кръгчета върху ония места, където забелязваше грешка. След това изписваше с широкия си почерк цяла малка тетрадка, за да ми обяснява в какво се състои грешката, и ми изпращаше двете. По същия начин му отговарях и аз, като част от грешките признавах, а другата оспорвах. Иван беше отличен стилист и много държеше на езика. Един път ще ме похвали, друг път ще ме нареже здравата. Така например в една част от писмо с дата 17.I.1939 г. пише:

„Поздравявам те от сърце за последното ти парче — безукоризнено, съвършено от езикова страна. Те това е единство на език и тема. Словото се лее, излива образите гладко, с един замах, няма маниерничене, няма чуждици. Класическа простота, гладка, без възли в линията на изложението...“

В друга запазена страница от писмото от 21.12.1938 г. пише следното:

„Ти пишеш, аз чета. Ти знаеш и това, което не пишеш, и мислиш, че и аз го зная... Аз чета само това, което си написал, и разбирам само това, което може да се разбере от написаното... Та ти казвам, драги приятелю, и ти си прав, и аз съм прав. Ако е за това, че писаното за тебе е вярно, прав си, ако е пък за това, че четенето от мене не е вярно, аз съм прав.

Ти си в кълбото и викаш на мене, който съм вън от него:

— Стените на кълбото са вдлъбнати. Как ти ги виждаш, мене не ме интересува, защото в кълбото аз като читател никога няма да вляза, и за да се разберам, ти трябва да кажеш:

— Стените са изпъкнали.

За автора всичко е ясно и той смята, че го е предал с писаното, защото чете между редовете, но читателят чете само редовете. Така че аз не исках да те унизя, а исках, както ти казах на улица «Витошка» и както ти пиша, да ти покажа как чета аз, какво ми говори написаното, какво събуждат в душата, в ума ми редовете. И ако ти пишеш за мене и ако смяташ, че представлявам читателя, да се стараеш да застанеш по тези въпроси, да се доближиш до гледището на читателя.

В това приближение е авторското величие. Прочие смело напред, защото можеш!“

В трети откъс от писмото от 17. I. 1939 г. са запазени следните мисли:

„... Съвършенството има степени. И най-лошата работа, правена от майстор, отразява майсторството му. Но не е все едно да четеш «Под игото» и «Нова земя», «Чичовци» и «Казаларската царица».

Съвършенството 85 до сто на сто остава, 15%, 10% — драскотини, които веднага не се забелязват, но дават

шум, тъкмо този 10-15% шум аз се опитах да издиря бавно, с внимателно четене в твоя разказ. В случая, разбира се, че около брадавицата на Венера Милоска се дига шум, колкото за хумора на Лъжлив Съби, то е защото брадавицата е именно на Венера Милоска. Се разбрахме?“

Такива писма-тетрадки се бяха събрали доста, но пренасяне, преустройство, ровене на чужди ръце из папките ми — повечето от тях са изчезнали. Останали са само две и няколко отделни листа от другите.

Един ден между тия писма и приятелски спорове Хаджийски ми даде следния сюжет: „Стоян Змияра от гара Земен трепал се, трепал се с магарето да спечели, не можал. Почнал да купува билети от Държавната лотария, пак нямал късмет. От последния дял купил билет на късметя на магарето и спечелил...“ От това развих разказа „Приатели“, след отпечатването на който получих следната тетрадка-писмо:

Драги Чудомире, излизането на „Приатели“ за мене е голямо литературно събитие... За пръв път аз присъствам на раждането на едно художествено произведение и надниквам в художествената работилница на един писател от класа... Аз съм удивен от процеса на овъплътяването от идеен скелет. Мнозина знаеха историята на Стоян Змияра от моя разказ, който намираха за живописен. Те също са удивени от онази художествена сила, която можа да превърне този „живописен“ разказ в бледа идея.

Много, много научих от този наглед незначителен случай.

II

Ти знаеш, че аз не обсъждам идейните позиции на твоите писания, щом те излизат във в. „Зора“, поради това аз се спирам само на стилните им особености. В това

отношение „Приятели“ и „Търговийка“ са почти съвършени, въпреки ината ти да не се откажеш от тези изгъркани: „примерно казано“, „значи“, „да речем“, „такова едно“...

Уводът на „Приятели“ е една стилова знаменитост. Той трябва да отиде като пример в стилистиките за простота и изразителност. А авторовите (твоите) сентенции, които толкова хубаво и плътно прилепват към действията и фигурите, могат до една да бъдат цитирани навсякъде като хаплива мъдрост: „Навред кучетата все боси ходят и на сиромаша все му духа през гащите“, „С кротост и смирение само на хаджилък се не ходи“.

Тук много фино и майсторски си намерил средство да участвуваш в разказа, за да усилиш неговата живост: „шапката все е с дупка, ама и толкова ли да не е“, „за това пари не дават, а само сопи по гърба“.

Спирам се на тези пунктове, защото ти бе се увлякъл от идеята всеки ред да е описание на лице, вещ или действие, или диалог при абсолютно неучастие на автора. Както виждаш, в тези случаи авторът ни поднася художествени дефиниции в защита на малкото щастие на героите си, поговорки и от това разказът не само че не губи, но добива особена сила и изразителност. По тази линия могат много работи да се кажат, за да се даде не само явлението, но и мъдростта, на която навежда.

По тази линия, на малко философска ирония, имаш по-голяма свобода при подбиране на материала. От нещата вземаш най-изразителното, а останалото запълваш с художествена сентенция. Защото не винаги може материята да позволява такова идеално съчетание:

- 1) естественост;
- 2) и то в диалог;
- 3) с ирония;

4) идейната позиция на автора, както знаменитият край на „Търговийката“: „Какво да се прави? Търговийка бе, докторе, не е нещо престъпление! Търговийка таквоз — препитание на фамилията.“

iv

„Пройчо наду бурията.“ Най-после намери се образът, който да ни отърве от глупавото „ревна като...“ нещо подобно на „хукна Тропчо като луд?“ из село.

— Лудница за магарета?? Магарешка психопаталогия??

v

„Сиромах Тоньо Петакът и сивото му магаре Тропчо. Това е то. Два мъжкаря, два другаря. Друго няма!“

И не е нужно нищо повече, за да бъде толкова красиво и ясно. Мигар ще каже някой: Няма „сиромах като църковна мишка“ или: не е ясно. Да се обясни как тъй „два другаря“ и друго няма.

vi

Мигар чудният образ: „чак след три дена ще се прибере в къщи с клепнали уши“, има нужда да се продължи: като на еди-какво си, когато работата е ясна и преясна и без всякакво „като“.

Пиша ти за това „като“, защото като го видя някъде, просто ми се подига, макар че и то се използва на места умно: като брат, като поп.

vii

На тази тема достатъчно.

viii

Читалищно събрание. Миналата неделя има общото си годишно събрание. Селският барабан го обяви в 3 часа. В 3 часа в салона на училището беше само слугата до печката.

4.III.1939 г.

Иван Хаджийски

Критиките, които Хаджийски ми правеше — някога прекалено строги, други път прекалено хвалебствени, — ми помогнаха много, научиха ме на много неща, но моят начин на писане не се повлия много от тях. Опитах се веднъж да построя писаното така, че всичко да е на място и по всички правила на нашата словесност, но не ми хареса. Излезе някак сухо, съчинено, измислено и почнах пак така, както си говори народът. Може изречението да е неправилно, може някъде да има повторение, но без да е дословно, е много по-близо до народния говор, отколкото начинът, който той препоръчваше.

Беше изминало доста време. Последната ни среща беше в градинката до банята, но в Ивана забелязах нещо, което силно ме смути. Той беше посърнал, разочарован и не му се говореше даже. Какво беше преживял или преживяваше, не можах да узная.

Не се мина много, и го изгубихме.

(Публикуван във в. „Литературен фронт“, XXIII, бр. 52 от 21. XII. 1967 г.)

АЛЕКСАНДЪР ЖЕНДОВ В КАЗАНЛЪК

През годините 1918 и 1919 в горните класове на трета мъжка гимназия се очертала група по-будни ученици, между които най-вече изпъкнали трима Александровци от една паралелка: Жендов, Занков (сега известен скулптор) и нашият съгражданин, хирург, д-р Паранжилов. Както повечето ученици на тази възраст, и те били бунтари и недоволни от тогавашния обществен строй, но още неоформени напълно политически. Дружели повечето с по-възрастните ученици като Стоян Райнов, който по-късно става професор по керамика в Художествената академия, Петър Рамаданов — също известен скулптор сега — и др. Още като ученик Жендов рисувал и печатал карикатури из комунистическите вестници и списания и продължи да рисува, да пише и редактира до края на живота си. Една година преди тях в същата гимназия се учил В. Червенков и още оттогава са се познавали с Жендов.

Останал сирак от малък, Александър Паранжилов бил най-бедният между тях и щом свършил гимназия и взел дипломата си, подпомогнат от познат в Министерството на земеделието, бил назначен за писар-сметководител в създаващия се „Овощен разсадник“ в Казанлък. Тук той работил до есента и понеже в Ямбол, откъдето е родом, се открила по-добра длъжност в инженерната бригада, поканил Жендов да заеме мястото му в разсадника. Така Александър Жендов постъпил на работа в града ни през август 1920 година и служил до март 1921 година. По това време аз бях стажант в педагогическото училище и за пръв път се запознах с него. Представи ми го рано починалият даровит артист от Народния театър Порфирий Велков, който тогава беше самодеец в читалище „Искра“. Висок, малко приведен и блед, Жендов живееше у тях на улица „Кайнарджа“, където два-три пъти им ходих на гости и се възхищавах от накачените по стените на стаята карикатури и рисунки. След това често се срещяхме в София по изложби, по събрания на художниците и пр. Той по-късно дълго време беше в управата на съюза, беше секретар, и вземаше живо участие в живота му.

Когато откри последната си изложба, отидох специално да я видя и да купя нещо за нашата галерия. Спрях се на известната му карикатура „Слугинчето до рояла“, но друг, по-близък негов човек му се примолил и той не можал да му откаже, а на мене обеща да направи друга, която не успя да нарисува.

През цялото това време Жендов беше добър марксист и войник на партията, но когато през времето на култа бе обруган и изключен поради спора с близкия си приятел Червенков, той сякаш изчезна из столицата. Колко пъти отивах в София и питах за него, всички вдигаха рамене. Най-после един художник ми каза, че се хранил в пивницата на улица „Раковски“, близо до площад „Славейков“. Няколко пъти ходих и аз да се храня там, за да го видя. Една вечер ме забелязал и дойде при мене.

— Къде потъна — го питам, — защо се криеш?

А той горчиво се усмихна и рече:

— Ти не знаеш какво значи да изпаднеш в немилост и да си афоресан. Голяма част от познатите ми, като ме видят, отбиват се встрани, а ако ме срещнат, преструват се, че не са ме забелязали. Другите пък, по-близките, аз избягвам да ги срещам, за да не ги изложам, и така — пълна изолация.

Наскоро и без това слабият му организъм не издържа това тежко състояние и той почина млад и крайно необходим за днешното време.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, бр. 13 от 20.III.1965 г.)

ПЕТЪР РАЙЧЕВ

Както много други, Петър Райчев, след като свършил гимназия във Варна, поради липса на художествена академия дойде да следва в Рисувалното училище. Още тогава той пееше, като малко си кривеше устата, но после този недостатък изчезна. Ние живеехме в един квартал, много често ходехме заедно и понеже и двамата бяхме дългокоси, по тогавашната мода, и с кожени калпаци, смятаха ни за братя. Петър беше доста сръчен и в рисуването и по едно време даже заедно сътрудничехме в „Барабан“ с рисунки и карикатури, които той подписваше с псевдонима Пиер. Мисля, че две години следва в София, след което изчезна, и научихме, че бил в Русия. Година ли след това, две ли, не помня, но си дойде и ми показа вестник, в който пишеше, че е пял на семейна вечеринка в дома на някаква видна личност тогава. После се знаят големите му успехи по европейските сцени и у нас. При честите срещи между другото ми призна, че следването му в Рисувалното училище доста му помогнало като оперен певец, най-вече при гримирането. И действително при спектаклите забелязах, че между другото осветяваше откъм ноздрите дължкия си и крив като клон нос и по този начин го правеше да изглежда по-къс.

Не познавам отблизо живота му, но ще да е бил практичен, защото в бележника си през 1947 година съм записал:

„Петър Райчев пак си устройва юбилей. При всяко ново правителство той си урежда чествуване и като прибере парите, подаръците и ордените, уверен съм, че ще почне да се моли дано по-скоро падне това правителство и да дойде друго, за да му устрои нов юбилей.“

(Из ръкописите на писателя.)

МАТЕЙ ИКОНОМОВ

Спомням си го още когато с трупата си играеше „На дъното“ от Горки в София и след представлението публиката го носеше на ръце от възторг. Строен, красив, с буйна къдрава коса и широкопола шапка и с едно повишено самочувствие. Дълги години летуваше и готвеше новия репертоар в Казанлък с трупата си, състояща се от: Маня Икономова, Петър Стойчев, Ст. Бъчваров, Ц. Манчева, Николина Циганчева (Бъчварова), А. Казанджиева, Фр. Фратев, Д. Дундаров и др. Жена му Маня Икономова, която беше главният стълб на трупата, след като се разболя и не вземаше участие, продължаваше да летува в нашия град за укрепване на здравето си. Матей Икономов, като повечето хора на изкуството, си имаше и слабости. Известно е, че той много държал на стройната фигура на актьора. По този случай бил казал: „Дайте ми войниците от гвардията, и аз ще ги направя артисти“. Прави опит да пише пиеси и пр. На стари години се оженил и живееше в Сопот.

Един ден, през 1947 година, дойде в Казанлък, намери ме и ми предложи да образува театрална труппа и драматична школа при читалището.

— Школа е банална дума — каза той — и ще я наречем „Ука“ — от наука. Тази дума — каза — аз я измислих. Как ти се вижда?

Не му отговорих нищо, но се уверих, че склерозата здраво се е заселила в него, защото ругаеше всички по-първи наши артисти и никого освен себе си не харесваше. По това време чествуваха Стоян Бъчваров, на когото е кръстен Варненският театър.

— Стоянчо ли? Пфу! Ако не бях аз... Преди около 25 години тук, в Казанлък, започнахме да разучаваме „На дъното“ от Горки и понеже ролята на Настя бях дал на бъдещата му жена, аз му дадох да разучава дядо Лука. Той се запъна и иска да играе Васка Пепел. Тъй ли, рекох, и пляс-пляс, ударих му два шамара, разучи дядо Лука и стана артист. Ако не бях аз, нищо нямаше да излезе от него.

(Из ръкописите на писателя.)

ВОДАЧЪТ

След Балканската война военен съд в София разглеждаше простъпката на един командир на войскава част, който, доколкото помня, не устоял на заетата позиция, а се оттеглил без време. Като слушал обвинението и показанията на свидетелите, подполковник Дрангов, който бил между слушателите, не се стърпял, а станал и обругал здраво подсъдимия, за което получил няколкодневен домашен арест. Тогава за пръв път чух името му. По-късно, в началото на Европейската война, когато нашите части настъпваха стремително по Вардара, обозите не смогваха да ги продоволствуват, та повечето гладуваха по цели дни.

Ние например един ден ядохме само сурова царевица, брана из нивите около Валандово. Тогава юнаците от Дранговия полк имаха по два хляба в торбите си.

— Има Дрангов — има хляб, няма Дрангов — няма хляб — казваха същите, когато той се раздели с тях и отиде в Скопие.

Школата за запасни офицери в Скопие през 1917 година представляваше интересен букет от висшисти, студенти с много семестри и голобради юноши, току-що завършили всевъзможни средни училища.

Една част от нас бяха вече „ветерани“, участвували в Балканската война, с ордени и кой с по една, кой с по две, а някои и с по три нашивки на пагоните. Някои идеха направо от окопите, други от щабове, трети бяха телефонисти, чертожници, артелчици и пр., изобщо хора на най-различни професии, политически подкваси и мирогледи.

Още щом ни посрещна, щом се яви пред нас, подполковник Борис Дрангов ни грабна и покори. Висок, строен, опънат като струна, със сини очи, които магьосват, той сякаш непрестанно гореше. И какъв изключителен оратор!

С каква вещина и леснота преплиташе в речта си философски сентенции с народни умотворения, епизоди из живота на велики пълководци с късове от Вазови песни за родината! След дълги

изнурителни походи, когато чувствуваш как пушката се забива в рамото и раницата тегне, сякаш е пълна с олово, той ще ни спре да починем, ще се качи на някой камък и ще ни издекламира някое стихотворение с такова чувство и проникновение, че забравяхме и жажда, и умора, и всичко.

Голям педагог, сърцевед, когото чувствувахме повече като добър баща, отколкото началник.

— Юнаци — думаше ни един ден, — научавам се, че в празнични дни някои от вас прекарвали отпуската си из кръчмите и кафенетата на крайните квартали. При мене! В центъра на града искам да ви виждам аз!

И ни водеше по вечеринки и балове, и сам лично ни запознаваше с видните жени и девойки на Скопие.

Неизброими качества на човек, войник и вожд притежаваше Дрангов и мъчно биха се изброили в това тясно място, но начело на всички стоеше без съмнение личният пример.

Личен пример! Колко много са повтаряни тези две думи и колко малко са тия, които са успели да ги приложат! Тръгнем ли на поход, Дрангов е пред нас пеш, със скатан шинел през рамо. Цял ден от тъмно до тъмно е с нас и когато ние почиваме, той е пак зает нещо. Или ни говори, или декламира, или беседва с ротните командири, или пък яденето проверява.

По липса на помещения школата беше разделена на две: една част в града, горе до Калето, а другата, нашата, отсам Вардара. Разстоянието от едната до другата беше повече от два километра. И запитвахме ли случайно някой другар от тия, които бяха в града, бил ли е Дрангов вчера при тях, отвърщаше веднага:

— През целия ден!

— Че и при нас беше през целия ден — отговаряхме зачудени ние.

Една колосална енергия, която нито за миг не отслабваше и не намаляваше. Всякога, всеки момент го чувствувахме при нас, зад нас, около нас и всяка минута очаквахме да ни зададе някакъв въпрос във връзка със службата, на който трябваше веднага и просто, и ясно да отговорим. В началото се смущавахме и се запъвахме, но скоро свикнахме и отговаряхме бързо и отсечено, по войнишки. Страхът ни

премина, защото го обичахме и ни обичаше, изчакваше ни, поправяше ни и никога не наказваше.

Рано, преди седем часа, една утриня правим обичайната си гимнастика. До самата казарма имаше горичка от млади, високи и стройни като минарета брястове. Хрумнало му на взводния командир и след всекидневните упражнения току изкомандува:

— Всеки да си избере по едно дърво и за пет минути да бъде на върха му! Бегооом! Марш!

Юрнахме се презглава всички, всеки се докопа до своя бряст и полази нагоре. По-тежките залепнаха като гъби още в началото, други увиснаха като торби на първите клони, а аз, който имах голяма практика в тая област още от воловарските си години, когато търсехме гарджета из гнездата, на един дъх се озовах на самия връх. Кацнах аз там горе, поогледах се наоколо самотоволно и, суета човешка, мина ми през ума:

„Ех, де го сега началника да ме види?“

Още немислил, и един познат ясен и бодър глас прогърмя отдолу:

— Отлично, юнак!

Сепнах се и едва не паднах от смущение. Погледнах надолу, срещнах сините му очи, окопитих се бързо и извиках с цяло гърло:

— Ще се старая, г-н подполковник!

Дрангов беше пак при нас.

(Публикуван във в. „Зора“, ХХІ, бр. 5995 от 10.VI.1939 г.)

БАЙ ПЕТЪР

През тазгодишната седмица, посветена на музеите, народният музей в Казанлък чествува 65-годишнината от основаването си и 100-годишнината от рождението на неговия основател.

Петър Ив. Топузов^[1], или „бай Петър“, както го наричахме всички, е един от скромните продължители на възрожденската епоха, един истински народник, отдал живота си за културното издигане на родния град.

Беден, без особено образование, но надарен със силна воля и неизчерпаема енергия, той имаше рядката способност всички свои идеи да ги доведе до щастлив завършек.

Още през 1899 година, когато се построява първата сграда на читалище „Искра“, управата му задлъжнява 80 000 лв. Между всички членове настъпва отчаяние и животът на читалището замира. Само той единствен се навърта всеки ден около него. Влиза в зимника, където е складирано цялото имущество, подрежда, чисти, събира стари архиви, бори се, агитира, докато с общи усилия най-после дългът е изплатен и животът почва да тече нормално.

* * *

Прочел някъде за музеите в културните среди, разгледал пловдивския и решил да открие такъв и в Казанлък. Запретва се и през 1901 год. пред насмешливите погледи на съгражданите си го открива само с десетина предмета. В кратко време обаче тъй увлича мало и голямо в града, че подарените предмети почват да растат с учудваща бързина. За всеки подарен предмет, важен и неважен, бай Петър издаваше разписки. По това време аз бях ученик в прогимназията и в шкафа за писма при училището рядко се виждаха такива, но винаги беше пълен с бай Петрови разписки. Така музеят растеше, обогатяваше се и от най-малката стаичка при читалището се премести в две, след това в специално помещение и сега едва се побира в три просторни

зали и притежава над 40 000 инвентарни номера, а преди няколко години беше национален първенец.

* * *

Будният му и неспокоен дух не се спираше само в музея и читалището. По онова време много от децата на бедните граждани нямаха възможност да се учат и още в ранна възраст бяха принудени да постъпват слугинчета или чираци из разните работилници. Срещал ги бай Петър всеки ден из чаршията слаби, мръсни, неграмотни и решава да се бори за откриване на чирашко училище в града. Ходи при големци, настоява, пише писма на отговорни лица и успява. Известно време и аз преподавах в това вечерно училище.

* * *

На никого от специалистите дотогава в града ни, който беше околийски център, не дойде на ума да се открие селскостопанска изложба. Бай Петър пак се разтича, пак агитация, пак преодоляване хиляди трудности и пак успех. Един ден през 1923 г. изнесохме подвижните столове на читалищния салон, напълни се и той, и коридорите, и се превърна в една чудесна изложба. Не остана село, фабрика и работилница, които да не изпратиха нещо от своето производство, не остана и жител от околията да не я посети.

* * *

За да свърже селата с града и да ни запознае с нуждите, болките и живота на околията, бай Петър замислил да почне издаването на вестник. Намислил, решил и почнал сам. Вестникът обаче е трудна работа, не може всеки брой да се списва само от едно лице и той извиква Гено Дочев, Стефан Попвасилев и мен да образуваме

редакционен комитет. Вестник „Искра“ ето вече 42 години продължава да излиза и да върши своята голяма културна задача.

* * *

Богатият казанлъчанин Иван Хаджиенов през 1917 г. учреди фонд за постройка на техническо училище в родния си град, но фондът с години стои неизползван. Чрез вестник „Искра“ бай Петър повдига този въпрос и през 1924 година се избира комитет, на който той е секретар. Помня го все с една папка, забързан да търси или членовете, или да разнася покани за събрания. Грабне папката и ми рече:

— Стой тука да пазиш музея, а аз ще прескоча за час-два до мястото на строежа, защото са дошли инженерите.

Сега казанлъшкият техникум е напълно подреден и всяка година дава на индустрията десетки квалифицирани работници.

* * *

Такъв беше бай Петър Топузов. Винаги напрегнат, винаги зает и неуморен. Той е председател на „Еснафското сдружение“, в управата на доброволческото дружество „Сливница“, в читалището и пр. На общоградски събрания, учителски конференции, родителско-учителски срещи — навред.

* * *

Свит някъде в края на салона, слуша внимателно и от време на време записва върху цигарената си кутия. Слуша, бележи и чак на края ще поиска думата. Публиката се извърща към него и го чака с интерес. Бай Петър вдига бележките близо до късогледите си очи и с типичния свой стил, примесен с хумор, винаги ще каже нещо оригинално, нещо важно и полезно.

Той ни напусна през 1930 г., но плодовете на неговата дейност са тук при нас и ни задължават да му бъдем признателни и прекланяйки се пред светлата му памет, да пожелаем в хубавата ни родина да се раждат повече такива достойни синове.

1966

* * *

Преди тридесет години в малката стаичка, където сега е мивката на бюфета, един ден нарежда червеното знаме на „Бузлуджа“, една пощенска кутия, останала от русите през Освободителната война, един-два турски криви ятагана и... една голяма бяла тиква. Заковава на вратата надпис „Музей за старини и изкуства“ и баста! Ама че тиквата не може да се квалифицира ни към „старини“, нито към „изкуства“ — нищо!

— Аз си имам план — думаше ни той, — оставете ме! И тиквата тогава, и агнето с шестте крака, с което ме майтапосвате, те са за енинките. Отбият се вторничен ден след пазар при мене, гледат, гледат и нищо от тези ръждясали вехтории не им харесва. Само на агнето се чудят. И другия вторник, кога ме споходят пак, виж, че ми донесли някоя ръждясала пара подарък. План си имам аз, не ме закачайте!...

* * *

На командира на допълняещата дружина от 23 п. Шипчански полк, капитан Петър Топузов, му предстои да изпрати една сборна рота, за да попълни оределите части на полка, който е на Южния фронт. Всичко около тръгването е привършено, ротата е строена, но вместо да тръгне надолу към източната врата, повеждат я точно по обратен път. Извеждат ротата из казармения двор, минават кухните и я строят в кръг около една отворителна помийна яма. Общо недоумение. След малко пристига и сам капитанът, качва се на най-високото място и се провиква: „Юнаци, вие за пръв път напускате родните огнища и отивате в непознати земи. Там, в Серес, има много гъркини, белисани и червисани... Юнаци, пазете се от тях! Те всички

са като тази мръсна яма тука и носят само болести и нещастия! Вашите жени са като елмази, юнаци, не забравяйте вашите работни и честни жени, пазете се от измамни хубости и мислете за семействата си! На добър път, момци!“

* * *

Общо дружествено събрание. Разглежда се въпросът за вестника. Някои от по-младите членове не одобряват поместени статии и антрефилета и препоръчват вестникът занапред да се списва в по-друг дух.

— Искам думата — изписка тънкият глас на бай Петра. — Господа, един вестник като нашия според мене трябва да е като една ахчийница. Там трябва да има и супа, и бульон, и разни други тънки гозби, но ако на мющерите им се прияде и шкембе-чорба, ще им направим! Ще им сготвим! И шкембе-чорба да има! И фасул с люта чушка да има! Турям точка!

* * *

Младо десет-дванадесетгодишно момче, куленче, с будни очи, постоянно се върти около „Искра“. Това обърнало внимание на капитана и веднъж го набарва до самата врата на читалището, хваща той здраво дръжката на сабята си и извиква строго: „Горе ръцете!“ Младото недоумява. Хем вижда, че работата не е сериозна, хем сабя, офицер... Разтреперва се куленчето и дига покорно ръце.

— Повтаряй ясно и високо след мене — заповяда капитанът: — Заклевам се, че докато съм жив, ще служа честно и предано на Ученолюбива дружина „Искра“ и ще вложи всичките си сили за нейното преуспяване, амин!

Смутено, объркано, момчето повтаряло дума по дума, а крачолите на панталонките му се люлеели от страх. Като свършили клетвата, капитанът го погалил по страната и бързо влязъл в канцеларията, а куленчето дигнало пушиляка към дерлика.

Офицерът, който произвел клетвата, бил, разбира се, бай Петър, а босоногого куленче днес е... член от настоятелството на „Искра“.

* * *

Винаги редовен и точен със събранията на настоятелството и в последните дни той не изменил на себе см.

— Като си рекъл Искра, Искра — да ти се не види и Искрата му, и намярата му! Полегни си, почини си, я се виж на какво си заприличал — кори го незлобиво бай Петровица.

— Там съм аз, не ме закачай! И кога умра, пак оттам ще ме пренесете!

— Оттам ли — да имаш да вземаш — подхвърля на шега госпожата.

— Ще скоча от ковчега и пак оттам ще мина! — завършил бай Петър.

Бог да го прости!

1930 г.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XXII, бр. 120 от 6.X.1966 г.; втората част на материала с малки съкращения е взета от в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 155 от 31.XII.1930 г.)

[1] Основателят на музея при ученолюбивата дружина „Искра“ в Казанлък Петър И. Топузов е роден на 20.VI.1866 г. Първоначалното си образование получава в родния си град, а от 1884 г. продължава учението си в Пловдивската гимназия. След това завършва курса за запасни офицери и постъпва на военна служба. След Сръбско-българската война, където участвувал като доброволец, редица години заема длъжности в гражданското и военното ведомство. В края на миналия век Петър Топузов дава идеята за музей при Ученолюбивата дружина „Искра“ и малко по-късно (през юли 1901 г.), без да иска съгласието на когото и да било, основава музея само с няколко експоната. Въпреки лошото финансово положение на Ученолюбивата дружина „Искра“, чието новопостроено здание се продавало на търг, Петър Топузов усърдно продължава да пропагандира идеята за музей

не само в града, но и из цялата околност. Междувременно музеят расте, финансовото положение на „Искра“ се подобрява и след две години в едно от годишните си заседания настоятелството на ученолюбивата дружина признава съществуването на музея, а Петър Топузов избира за негов завеждащ. Паралелно с това той участва във всички културни и обществени инициатива на Казанлък, основава вестник, организира изложби, урежда сказки. Умира на 22.VII.1930 г. (По-подробно вж. в Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. II, С., 1923, стр. 277–278 — „Петър И. Топузов“; т. III, стр. 497–499 — Петър И. Топузов. „Казанлъшкият музей за старини и изкуства“; стр. 486–496 — Стефан Попвасилев. „Дружина «Искра» и нейното дело“.) ↑

ВЕСТНИК „ИСКРА“

Бай Петър Топузов беше експанзивна, творческа натура. След като основа и закрепи музея, той все нещо кроеше, все измисляше и като се увереше, че е добро и полезно, умееше да го лансира и да се бори за осъществяването му. Така неговата идея беше околийската селскостопанска изложба в големия салон на „Искра“ през 1923 г., той пръв подхвана и се бори за откриване на чирашко училище в града ни, той беше неуморимият секретар на комитета по постройката на сегашния техникум и пр. За околийски вестник пък дълго време не пропускаше събрание да не изтъква нуждата от такъв, докато най-после първият брой на „Казанлъшка искра“, написан цял-целеничък от него, излезе на първи юни 1924 год. Но веднага след това бай Петър забелязал, че това не е шега работа, че не е по силите на сам човек, подири съдействие най-вече между учителите. Отзовахме се Стефан Попвасилев, Гено Дочев и аз. От третия брой аз почнах да му давам нередовно дребни бележки и закачки. Редовен сътрудник станах, когато през 1926 год. за пръв път бях избран за член в читалищната управа. Около това време вестникът вече се редактираше от комитет. Един от членовете му — филолог — започна даже да коригира писанията на бай Петър, да ги изменя и съкращава, на което той реагираше остро:

— Не може така, не бива! То все едно аз да напиша. „Болен ми лежи, море, Кара Мустафа“, а вий да ми махнете „море“-то. Не ми махвайте „море“-то, не ми закачайте стила!

Доколкото си спомням, тогава не възлагахме никакви големи задачи на вестника. Смятахме го като чисто културнопросветен орган на читалището, а читателите ни, предимно казанлъчани, живущи вън от града, го смятаха като писмо от родния град. Не му давахме и политически облик, защото повечето от нас бяха безпартийни, а и членовете на читалището принадлежаха към най-различни политически течения. Бяха допуснати и грешки, разбира се.

След завръщането ми от Париж аз поех ръководството на музея и се залових с проучването селищата в околията, като кратки бележки

давах във вестника. От Париж изпратих няколко писма до бай Петра и това бяха първите ми опити в хумористична проза. През есента на 1930 аз бях още във Виена, когато научих, че бай Петър е починал. След завръщането ми освен музея и учителството легна на плещите ми и вестникът. Аз и Гено Дочев го списвахме дълги години. Той тогава излизаше два пъти месечно и два броя редактирах аз и два — Дочев. Редакцията се помещаваше в едно чекмедже на голямата маса в канцеларията на „Искра“ и като дойдеше моят ред, изпразвах съдържанието на чекмеджето в джеба си и редакцията се преместваше там. През свободните часове на деня събирах хроника, за която читателите държаха много, а вечер пишех статии, подлистници или преглеждах и поправях изпратените ръкописи. Помагаха ни най-вече К. Бозвелиев със своите ценни „спомени“, някои агрономи, лекари и случайни дописници, но най-редовен сътрудник беше съдебният пристав със своите обявления, които често пъти заемаха цялата четвърта страница. Тези обявления се заплащаха и заедно с годежите и др. покриваха разходите на вестника. Разбира се, редакторите работеха безплатно. При този начин на списване и като се има пред вид ужасната цензура тогава, не можеше и дума да става за един истински издържан вестник, но все пак чрез него бяха подигнати, осветлени и разрешени много основни въпроси за града и околията. Лично аз съм му много признателен, че чрез него можах да надникна в повече клонове на живота, научих се да сглобявам мислите си и пооформих стила си.

През 1941 год., когато ми предстоеше да редактирам два броя, получи се ръкопис, в който един злополучен наш депутат либерал се хвалеше и си приписваше заслуги към града и околията, каквито той не е извършил, и аз отказах да го напечатам. Не го поместих и в следния брой. Подигна се голям въпрос и трябваше с него да се занимае настоятелството. То нема смелостта да се противопостави на депутата и „Изявленията“ му бяха отпечатани. Огорчен, тогава аз се оттеглих и твърде малко се интересувах от вестника. През същата година престанах да печатам и в софийските вестници, където бях работил непрекъснато седем години.

(Публикуван във в. „Искра“ — Казанлъшка искра, XXXI, бр. 11 от 22.V.1954 г.)

ДНЕВНИК НА ДОМАКИНА

18 февруари. Първият ден на мобилизацията и първи грешки и неразбории.

1. Главният домакин поручик Чавдаров, който трябва да приеме всичко и го раздаде, го няма. Неговото повиквателно е за 19.

2. Часове губихме, докато си намерим облекло по мярка. Най-после куртката, която ми прилегна, се оказа, че няма ни едно копче.

3. Фелдфебелът съобщава, че трябва да се снабдим с храна за хора и добитък по за 5 дена. Тичам, диря, товаря и след като натоварих сено, ечемик, хляб и. пр., дойде нова заповед — храната да е за три дена.

4. Изпочупени каруци, скъсани хамути и юзди, бурето за вода без кран и без седло. Славянска разпуснатост и нехайство. Всеки гледа другия да работи, а той да седи.

* * *

19, 20... до 24 февруари. Все същата обърканост и безредие. Действащите офицери и подофицери не разбират от работата си и не могат в нищо да ни упътят.

* * *

24 февруари. На път. Дъжд, кал и първи заболявания. Пътува цяла дивизионна болница, а никакви лекарства няма за текущи нужди. Всичко било опаковано.

* * *

25, 26, 27. Същото. Дъжд, кал. Действащите офицери с мушамы, а ний, запасните, увити с платнища Един подофицер — артилерист — щеше да ме удари с бич, защото едната ми каруца засече и спря за момент тяхната колона. Не може да ми познае чина човекът. Ний сме възрастни хора, участвували в няколко войни вече. Всеки от нас има най-малко ревматизъм. Не можеха ли да ни се доставят мушамы срещу изплащане?

* * *

28 февруари. Щом пристигнахме в Тополовград, и се почувствува липса на фураж. Това трая до 6 март, през което време конете изгризаха яслите, изядоха си въжата.

* * *

Нови части прииждат, а няма квартири. Който е с по-голям чин, изгонва войниците на тоя с по-малък чин и се настанява. Комендантът се решил да уреди тоя въпрос, взема плана на града от общината и отбелязва с червен молив: този квартал за тази част, този за другата част и т.н. Като отива една пехотна дружина да си заеме квартала, оказва се, че той е... незастроен още.

* * *

Болницата ни е открита. Работа усилена. Началникът невежа и груб. Не стига това, но и на обяд, и на вечеря дири случай да наругае някого. Поне да ни оставят спокойно да се нахраним.

* * *

8 март. Днес получих 1200 кг слама за 104 коня за шест дни. Крадат я войниците от хлебарската рота.

* * *

Получих назначение за кореспондент на дивизията, цензор на писмата и да съм нарисувал червените кръстове на фенеря пред болницата. Домакинството, разбира се, ще се кара и то.

* * *

9 март. Оплаква ми се командирът на 8-и Опълченски полк, мой познат: „Първия ден от мобилизацията, казва, явих се и поисках да се облека. Ключарят ми посочи склада и рече: «Ето дрехи, изберете си.» Рових, търсих и гледай ме сега. Ботушите ми са от два различни чифта.“ Командирът на полка поне трябваше да има приготвени дрехи. Нали трябва да се избегне антагонизмът между действащи и запасни?

* * *

10 март. Още в Стара Загора, а после из пътя купувах със свои средства въжа, кранове, печка, гвоздеи и какво ли не. Получавах и разписки, но незаверени в общината. Ковчезникът не иска да ги признае и аз ги скъсах.

— Защо ги късаш бе — дума ми един друг домакин, — и аз имах такива, но като не щяха да ми ги признаят всички тия въжа, торби и пирони, ги обърнах на мляко за болните, и си прихванах сумата.

* * *

Конете ни още гладуват. Днес получих само по една шепа плява и една шепа трици.

* * *

11 март. Колко много работа има за всички и какъв труд пада, само болничният свещеник спи до пладния и след това пак. Наругах го.

— Иди, казвам, поне при болните, кажи им две-три успокоителни думи, прочети им нещо, писмо напиши на някого. А заплатата му е 720 лева, защото бил висшист.

* * *

Очакват се големи събития в най-близки дни. Германците са се съсредоточили по границата ни и чакат заповед да настъпят. По този случай болницата ни е препълнена с болни, 80% от тях били симуланти, според лекарите.

Българийо, майко мила, земя пълна с айнаджии!

* * *

На 11 март, за да не гладуват повече, пратиха конете си на паша.

* * *

Няма още месец, откак сме напуснали домовете си и всички войнишки писма започват с неизбежното: „Много време откак сме се разделили, дълго време откак не сме се виждали...“

* * *

Крадат, крадат, крадат всички! Дали защото сме крадливи изобщо, или защото всичко е в недостиг? Аз например освен конски подкови нямам никакви запасни части.

* * *

Цензура. И тя е неуредена съвсем. Преглеждам щателно всички войнишки писма, а чрез гражданската поща можеш да пишеш каквото си щеш и на когото си щеш. Днес писах например препоръчано писмо до моя преводач Момчило Йоич в Белград. Нося го отворено и моля капитана да го цензурира. „Иди, кай, в пощата, аз не зная...“ Отидох там, началникът го взе, залепи го, без да го погледне, и го изпрати препоръчано.

* * *

Ганьо измислил пак айнаджилък. Ваксинираха ни против коремен тиф и слушам след това войници да разговарят:

„Ако искаш да не хване инжекцията и да не те боли, иди веднага в кръчмата, обърни му 100–200 грама мастика и туйто.“

* * *

12 март. Заповядаха да направим корита за пране. Отивам в интендантската работилница и гледам десетина изработени вече. Между тях обаче има и две съвсем мънички. Питам подофицера за какво са.

— Едното, казва, е за един големец. Имал маясъл и му трябвало да се измива, а другото е, вика, за ротния. Потели му се краката.

* * *

В общарската работилница пък се работеха едни ботуши „подарък“ за един приятел на ротния. „Те, казва, не му се полагат, но приятел, какво да го правиш.“

* * *

Поисках си една чанта за домакинските книжа.

— Имаме няколко, казва, ела, ще ти дам...

Отивам един ден, оказва се, че са забравени в Стара Загора. Ротният командир, капитан Бараков, изпраща подофицера си в Стара Загора да донесе чантите. Подофицерът се бави цяла седмица за три чанти. Пристигна най-после, получих чантата, но разписка не ще.

— Подарък, казва, подарък.

* * *

14 март. При тръгване от Стара Загора една баля сено ни даваха за 55 кг. При пристигане в Тополовград една баля сено ни даваха за 65 кг. Едва на 14 март получих бали за 56 кг.

Тенекия сирене при тръгване ни даваха за 16 кг.

На 10.III получих за 18,540 кг.

На 14.III получих за 17,420 кг.

* * *

18 март. Квартирният въпрос още не е уреден. Снощи един големец изпъдил от стаята седем мои войници и я напълнил със седла. Види се, за да не простинат седлата.

* * *

Знаят да ругаят само, а досега ни един от по-големите началници не се е заинтересувал къде и как живеят войниците ни.

* * *

Може да има войници симуланти, но лекарите смятат всички за такива. В цивилния им живот е обратното.

За да скубят пациентите си, те от здравите правят болни.

* * *

21 март. Войниците въшлясват и никой не се грижи за почистването им. Дезинфекционната машина стърчи на двора и още не е запалена.

* * *

Невъзможно е да държим болничните нужници в изправност. Струва ми се, че целият български народ има нужда от шестмесечен курс за ходене по нужда. Може би за това турците са казвали: „Пис миллет.“

* * *

От интендантството Стара Загора тръгнали 1000 кутии компот за нашата болница. Пристигнали в Тополовград 900, а дорде ги товарят, изчезнали още 60 кутии, та вместо по един килограм дадоха ни ги върху един и 300 грама кутията.

(Из ръкописите на писателя.)

ПЪТЕПИСИ

ПИСМА ОТ ПАРИЖ ДО БАЙ ПЕТРА ТОПУЗОВ

I

Знам, знам, че вече си ми много сърдит, загдето тъй много се забавих, но какво да сторя. Париж е туй, не е играчка! Човек ума си забравя тук, камо ли приятелите и познатите си. Пък и, право да ти кажа, кой смее вече да пише щяло-нещяло от нашата пуста „Родна реч“! Като ще те подхване: тази дума била „чуждица“, онази била турска, на друга произходът не знам какъв бил, на четвърта, ако поседем на корена ѝ ряпа, туй и туй щяло да поникне!... Не смее човек да се отпусне, че да си го каже по нашенски, тъй че да го разбере всеки. Ще ни отучат да говорим и пишем на „живия език“, както казва проф. Балабанов, и туйто! Да са другите народи по-баш в туй отношение, разбирам, но нали ги виждам и чувам и французите, езикът им пълен с „непотребни чуждици“ и което е най-важното, всичките са български. До една! Какво не са задигнали! Като почнеш: палто, панталони, жилетка, фанела, етаж, кураж, етикет, дузина, конфуз, трамвай, бира, балкон, балон, билет, бонбони, домати, трон, транспорт, ваканция, вагони, воал, визита... да продължавам ли? Пакет, пардесю, плаж, багаж, бал, десерт, грам, кило, шеф, шина, концерт, климат, портрет, секрет, салата, мигрена, магазин, манто, маниер, модел, копие, корекция, каскет, ревматизъм, жур-фикс, мода и пр., и пр. Да почна да ги изброявам всичките, няма да има място във вестника за обявления на съдебния пристав — най-редовния сътрудник на вестника. Не стига това, ами онзи ден вървя из Монмартр и, хоп, на едно място чета „Rue Tourlaque“. Ти виж, щом и думата „турлак“ са ни задигнали, какво остава за другото. Някои думи пък, като ги ограбили от нас, поусукали ги, поизменили ги, та дано ги не познаем: не било „мама“ напр., а било „маман“, не било „пърдом“, както си го казваме навсякъде из България, а „пардон“; не било „мърсък“, както казват казалаждерци, а „морсо“. Само „мерси“-то си е останало същото — както е в Загорската махала, тъй е и в Сорбоната. Чудя се как може толкова много думи да се

задигнат от езика ни. Стари хора разправят, че през Севастополската битка се разбунтували два французки полка, които били стоварени на Бургас и оттам в Туловската кория, където живеели близо една година. Или тогава са оплячкосали думите ни, или пък не знам, но може би наскоро след войната, когато плащахме репарации в натура, да е имало в условията на Ньойския договор освен многото други работи да им дадем един вагон думи. Трябва да се провери тази работа!

Споменах думата репарации. Пуста опустяла, на всяка крачка я срещам! Тук поправят чадъри — репарасион, по-нататък почистват стари дрехи като моите — пак репарасион, във всяка улица на десет места написана. Ако не беше тази думичка, нямаше да живея на първия етаж, броено от керемидите, и да се чувствавам като пленник десет години след войната.

Инак съм добре. Можеш да ми завиждаш през свободното си време: говеждо месо 80 лв., свинско — 100 лв., кило масло — 180 лв., кило сирене — 120 лв. Както виждаш — „умерени цени“. Едно кило варено шкембе — 75 лв., яйцата ги теглят и най-малкото — 7 лв., червените чушки ги продават на сантиметър. А най ми е жал за киселото ни мляко, за хубавото ни кисело мляко! Просто не можеш да го познаеш, горкото! Насипали го в едни бурканчета като тия, които Кемала продаваше на енинките с белило. Ако речеш да си хапнеш по нашенски, трябва да изпразниш десетина такива бурканчета, а пък всяко едно струва 8 лв. Няма ги нашите евтини, бай Петре, кой каквото ще да ти казва! Но и аз съм си виновен. Хубаво ми казваше Стефан Енински: „Земи си, каже, 3–4 пити кашкавал, 50–60 кила суджук и пастърма, тури и половин чувал боб и си гледай кефа“, а аз не ща, че щели да ме вземат за горнооряховски пастърмаджия. Яж сега конски бифтеци по 70 лв. кило и хвърляй чифтета из Люксембургската градина, че да ти дойде умът!

А вий като сте писнали: криза, криза... рай е там, ти казвам, рай! Дояде ти се, да речем, тарана, идеш при бай Христо Трошана, че ти увий човекът в книжки поотделно до седем тюрлии. И бахарът му, и исьотът му, и тарана кокусу, и чер пипер, че отгоре и малко дъвка за миризма. И всичко това за лев и половина! Де другаде го има това чудо бе, бай Петре? Ама трябва да поскита човек по чужбина, та да оцени нашето. Трябва да си в Париж, да ти се дояде тарана, че чак тогава да

разбереш дълбокия смисъл на стихотворението: „Отечество любезно, как хубаво си ти!“... Иначе е вятър!

II

Славний бай Петре,

То да е само това, което не ми харесва у французите, ядва се, но колко, колко още неща! Та какво ли имат за харесване? Да почнем от треновете им. Свирил-несвирил, тръгва. Изнижи се пред очите ти, а ти стискаш билета си в ръка и го гледаш като теле железница, както казват по нас. И търчат като бесни. А театрите, кинематографите — и те също. Бил-небил звънецът, и почват. Къде е наш бай Димитър, господ здраве да му дава, по седем звънца бие, преди да почне театърът или киното. Като почне зад сцената, че на сцената, та пред нея: та пред първия коридор, втория, на вратата, та седмия чак при акмаджийката го бие! И прав е човекът. Представи си, че има хора, които са си купили билети и са се отбили на тихи занятия в „Тихият кът“ или „Шефка“, та да чуят хората, ако случайно не са изгубили вече тази си способност вследствие тихите занятия, защо да губят! Аз мисля даже, че не е зле да се построи една камбанария на „Искра“ с камбана, като шипчанската например, та да се чува по-надалеч. Честичко да бие тя и точно навреме да бие, като общинския часовник например. Уредено си е у нас и това си е, не прилича на тукашните бъркотии. И кой ще го нареди бе, бай Петре? Ами че прости хорица, толкова им стига умът! Нали ги гледам, просто да ги съжали човек. Всякой си гледа работата и не се интересува за другите. А познавам тука пет-шест души българи, по девет пъти са се изреждали да приказват едни за други лошо и все заедно си ходят. А французите — това народ ли е? Не могат един мюзевеерлик да скроят на човека и за култура претендират! Колко хляб има да ядат още, докато ни стигнат в туй отношение!

И всяка година устройват изложби: земеделски, търговски, художествени, устройват конкурси международни за надбягвания, за фехтовка, за ритнитопка, за хубост и пр., въобще работи, в които не ни бива нас. Я, синковци, устройте един международен конкурс за мюзевеерлик, че да ви питам тогава! Сто годин подред ние, казанлъчани, ще вземаме първата награда. Не ви стиска!

Или да устроите един конкурс за ядене. Кой може да изяде например два самуня хляб, 70 кебапчета, 20 кюфтета и да изпие една стомна боза в разстояние на половин час! Ей такива културни състезания наредете, та да можем и ние да се явим на световната арена и да ви докажем на какво сме способни!

А, бай Петре, какво ще кажеш, бабачка сме ние, българите, но пречат ни да се проявим. Елин Пелин беше казал някъде, че ако някога България роди гений, то той ще бъде геният на завистта. Не съм съгласен с Пелинко. Ето тук имаме 2000 българи. Шест дена работят хората като хамали, обуцари, шивачи, търговци и в неделя се събират и разправят лоши работи за отсъстващите си другари, но то е един ден в седмицата. Пък и в Казанлък няма завистливи хора, доколкото си спомням, освен 11 000 според последното преброяване, но какво са 11 000 души за такъв голям град!

Щях да забравя да ти кажа, че имаме си тук и българска гостилница. Не гостилница, а Restaurant „Bai Ivan“. Тук обичаят е при плащане на всяка консумация да се дава бакшиш („Родна реч“) на келнера. Не се дава бакшиш само кога ти поднася самият съдържател. А на m-г Bai Ivan булката му готви, той разнася и не дай си господи да му не дадеш бакшиш или да му дадеш по-малко отколкото се следва. Баста! Ще изхвъркнеш из гостилницата, пардон Restauranta като парче стар вестник. Там ядох кисело мляко в помадените бурканчета, за които ти писах в първото писмо.

Нашенци, от Казанлък и околията, сме около 15 души, но сега е отлив. Приливът е към есента, когато се изнася гюловото масло. Но за него и за нашенците ще ти пиша следуюния път.

Paris, април 1930

III

Mon vieux,

Знаеш колко много мечтаех да видя парижките музеи, да ги разгледам и да споделя впечатленията си с тебе. И ето вече шест месеца бродя из безкрайните им коридори и зали и все още не съм обиколил всичките. Как ще ги разгледаш бе, бай Петре, когато Лувър е колкото Куленската махала, като почнеш от вас, та чак до Съръалан. Представи си един правоъгълник, един километър дълъг и триста метра широк, и отвътре обиколен с триетажна постройка и цялата

натъпкана, от зимника до тавана, със старини и изкуства. Плячкосвали, ти казвам, пустите му французи през време на войните, та дим се дигало. Особено Наполеон. Че какво няма там: крилати бикове от Персия, сфинксове от Египет, цели стени на здания от Сирия, гробници, каменни, бронзови и глинени божества, колони, тухли, камънаци, камъни, камъчета; на горните етажи пък картини, картини от Италия, Испания, Фландрия, Англия, Германия; вази, тронове, спални, заседателни; злато, сребро, слонова кост и пак картини, картини... ум да ти зайде, дето казват шопите!

Мисля си, не дай господи, да рекат да ни подарят един сфинкс например, какво ще го правим! За да го турим в музея, трябва да съборим предната стена и пак опашката му ще се мята нейде из Папанкиния двор. Не може, не може се събра в музея! Или пък някоя картина от Рубенса или Давида да ни дадат. И на руло да я свием, пак няма място за нея. Или ще кажеш благодарим — нямаме нужда! И аз съм на това мнение. Не им щем нищо, но и нищо да не им даваме, само че Шарон май че другояче мисли по този въпрос! Та ти казвам, не ми харесват толкова големи музеи. Ходиш, ходиш, седнеш да починеш; пак тръгваш и като се мръкне, виждаш, че си обиколил две-три зали само.

Пък и защо им са били толкова камънаци да ги влачат от толкова далечни страни, не мога да се начудя! Да помъкнеш чак от пустинята сфинкс или 33 метра дълъг камък, като обелиска, това от много ум ли е!? И ние позадигнахме през войните туй-онуй, но си вземахме неща необходими, неща, които влизат в работа. Спомняш си, вярвам, оня наш войник, който три месеца носил на гърба си една шевна машина, чакайки ред за отпуска, та да си я занесе в къщи. Ами онзи нашенец, който донесе от Серския фронт едно парче релса, та да си направи мотики? Или знаменития наш Дянко, който, като подушва, че войната е на свършване, тръгва си за село, като събирал из пътя сурови кожи, каквито му попаднат? Натоварил се от Битоля чак като покойното си магаре и бърза да си дойде, но понеже кожите не били посолени, умирисали се из пътя и от Змеево още турийци подушили, че Дянко си иде. Той правеше зимно време рунтави калпаци, но през тази зима не можа да задоволи многобройната си клиентела, понеже космите на развалените кожи окапаха, та беше принуден да ги продава за гайди. И

пак намери сметка човекът. Та това се казва умната да пипаш и със сметка да живееш. А французите нека мъкнат камъни!

Ходих и в „Трокадеро“. Там е етнографическият им музей. Видях безброй восъчни фигури на червенокожи, бели с облеклата, сечивата и покъщнината им. Като си ходех тъй из залите, по едно време гледам изправен до една колона един потурлия. Приближих се, гледам — гърбът му на нашенец. Кога погледнах в лицето — ужас, същински людоед. А отдолу се мъдри надпис „bulgare“.

Аз все мисля, че надписът е погрешно сложен, защото при най-добро разположение на духа и при крайно смекчающи вината обстоятелства в краен случай това същество може да се вземе за албанец от племето „геги“ в момент, когато произнася своята „беса“. Не стига това, но и на всичко отгоре мустаците и веждите му опасени от молци. А ти знаеш много добре как могат да бъдат опасени български мустаци от френски молец!

Бях и в музея с восъчните фигури, където са Поанкаре, Мусолини, героите на революцията, Людовик XVI, Мария-Антоанета и пр. Там, след като обикалях два часа и три пъти се блъсках в големите огледала и виках пардон на себе си, уморен седнах на едно кресло да си почина.

До мене седеше един господин и понеже нямаше достатъчно място, аз по нашенски го мушнах с лакътя си, та да се помести малко. Той не мръдна. Един, два пъти го смушках и като не шавна, аз го блъснах по-здравата, че като се заклати оня ми ти човек, цял се люлее. Кога го погледнах, и той бил от восък! Изложихме се него ден пред Обществото на народите, но нищо!

Посетих и музея на „Губелините“, „Клюни“, Роденовия музей, на инвалидите, Люксембургския музей във Версайл и пр., и пр., но за тях идуция път. А сега честита ти пролет! Думкай спанак и коприва, за да живееш още дълги, дълги години. Амин!

iv

За музеи и галерии имам да ти разправам с месеци, бай Петре, но ще оставим за кога си дойда. Важното е, че французите са се побъркали като тебе и събират ли, събират какви не щеш дреболии, та напълнили множество шкафове, шкафчета, витрини и сандъци. Тук — кичурче коса от Жозефина, там — смачкано писъмце от Наполеон, по-

нататък — пантофките на Антоанета или писалката на Хюго. И никой не им се смее за тези дреболии, а, напротив, от цял свят тичат и се надпреварват да ги гледат. Разправят даже, че не за непоносимия въздух и бензинени изпарения идват чужденците, а тъкмо за музеите и историческите ценности и че от тези посещения в дълбоките джобове на парижани всяка година влиза скромната сума 15 милиарда франка. А то, както ти вече писах, не са един, не са два, а на всеки път, кръстопът. Общината им цял музей, при операта музей, музей на Виктор Хюго, Роден, Балзак, социален музей, педагогически, музикален, музей на хигиената, музей за монети и минерали, декоративен, военен... Градините им, улиците, та даже и гробищата са превърнати в същински музеи. А у нас, помниш ли, на кръст те разпънаха, загдето си събирал дреболии. Особено за пустото му шестокрако агне. Че какво толкова си сгрешил, кой знае! Ами че днес агне с шест крака, утре магаре с два крака и лачени обувки, други ден ще си спиртосаме някоя мюзевирджийка с шест езика и ето ти един клон от музея — клон куриозитети! Че тъй стават работи навред по света! Колко шум дигнаха и за Маноловите пагони. Е, у нас е строго, там има обществена критика, която цени нещата според сегашната им пазарна стойност. Друга цена не признаваме, нали сме хора практични! А едни ръждясали пагони, па били те макар и на първия български композитор, колко пари струват! А французите, остави ги, побъркани хора, взели, че изменили плана на едно осеметажно здание само за да запазят едно дърво, едно старо криво дърво, под сянката на което обичал да си почива Виктор Хюго.

И няма ъгъл, няма кръстопът, няма градина, където да не е поставен бюстът или статуята на някой велик техен човек!

Няма да забравя онази паметна нощ, бай Петре, когато една „трогната“ компания, възмутена от общественото безгрижие, предводителствувана от „чистата съвест на Казанлък“, покойната баба Димитрица, отива на гробищата, покатерват се на паметника на един неизвестен покойник, презполовяват паметника и горната му половина поставят върху буренясалия гроб на Манолов. Това е скандал, беззаконие, лудория, ще кажат мнозина у нас. Разбира се, че е така, кой ви отрича? Но я ми кажи ти, можеш ли да си представиш по-звънка, по-великолепна плесница по дебелата буза на общественото нехайство от тази?

Както му е редът, разбира се, още на другия ден лудорията трябваше да се поправи и парчето паметник да си отиде на мястото. Сега не вярвам и следа да има още от него върху гроба на Манолов, където той кратковременно стоя. И ще има да чакаме, да чакаме дълго дано... дано някое земетресение като Чирпанското разтърси гробищата, та паметниците на незаслужилите да идат върху гробовете на тия, които заслужават. Инак не става! Не става, защото криза, криза, бай Петре, и не една, а две — и в кесиите, и в душите!

Paris, май 1930 г.

(Публикувани I-IV част — в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 138 от 15.IV.1930; бр. 139 от 30.IV.1930; бр. 140 от 15.V.1930; бр. 143 от 30.VI.1930 г.)

С КАРИКАТУРИСТИТЕ В БЕЛГРАД

23 декември 1937 г.

Влакът изсвири, запухтя, заклати се, опъна шия и започна да потъва бавно във вечерния мрак. Добре, че двама от другарите не дойдоха с нас, а то иначе как щеше една само машина да завлече чак до Белград толкова много таланти — един бог знае. Хубаво стана, че тръгнахме и по тъмното, за да не става нужда да ви опидам небето, земята и всичко, що съм видял през прозореца. Нищо се не вижда, пък и банална работа стана тя. Купето с осемте карикатуристи е по-интересно засега.

Куфари, чанти, пакети, палта, рошави глави, блъскане, качване, пъшкане, суета...

— Господа — дума грижещият се за добрия ред и поведение главатар на групата Божинов, — сега, като се настанихме, искам да ви предупредя за нещо! Да не би някой от вас да носи със себе си я чужда валута, я нещо непозволено изобщо, та да се изложим. Внимавайте! Ние, които обичаме да се подиграваме с всички и всичко, да не станем за подигравка на границата, та да ни се смеят две държави едновременно!

— Добринката, Добринката — обаждам се аз — пренася валута! В десния джоб на жилетката си има четири български лева.

— Ддда ме иззвиниш — сепва ми се Добринката. — Не са четири, а са всичко тттри! — И бърка в джеба си да ни увери.

— Какво стана с тъпана? — пита Янко Павлов.

— Във фургона е!

— А тарамбуките?

— Двете са тук, а третата е в третокласния вагон при Кочо Щъркела. И виното е при него на съхранение.

— Е, хубаво място сте му намерили. Добре ще го съхрани!

— Господа бе — обажда се с артистична интонация на гласа вечно питащият Каменов, — кажете ми, моля ви се, сега точно на запад ли пътуваме?

— Не знам — обажда се неспокойно Бешков. — Едно знам само — ако ние пътуваме сега точно на запад, както ми е тръгнало тия дни, сандъкът с картините ми в тоя момент пътува сигурно точно на изток!...

Стигаме Драгоман. Митнишки преглед.

— Моля, господа, някой нещо да носи със себе си, като валута например?

Портмонетата се отварят.

— Две английски лири.

— Три!

— Хиляда динара!

Добринката е стиснал десния джеб на жилетката, готов да разкрие всичките си богатства, но не става нужда. Прегледът е привършен. Влакът наново потъва в мрака. Явяват се югославянски власти, учтиви и внимателни. Минават и заминават. Настъпва успокоение. Двете тарамбуки се пренасят в третокласното купе. Войнишката матора започва да се пълни на всяка гара с вино. Чуват се отделни провиквания и тумкания, след това хорово и из нощта плътно и отсечено се понася:

*Татари, татари,
черни цигани...*

Вълшебният дудук на Илия Бешков кара да се друсат на място пътниците и от съседните купета, тарамбуките отмерват нервни аритмии, влакът нагажда такт и приглася:

*татари, татари,
черни манафи...*

Не усетихме как на 24 декември пристигнахме в Белград. На гарата група любезни посрещачи от Българо-югославската лига, от дружеството „Приятели уметности“ и от редакцията на хумористичния вестник „Ошишаний йеж“. Между тях, разбира се, е и неуморният

ратник за сближението на двата народа г. Любо Божинович. Приветствия, любезности, таксиметри, хотел „Екселсиор“.

На другия ден домакините не дават да се погрижим за нищо. Даже с митницата се разправят те. Иде един от лигата и разправя:

— Извинявайте — казва, — забавихме се с освобождаване на картините ви, защото в документа ви пише, че имате 18 пакета с картини. Три часа ги броихме, а те все 17 излизат. Чудим се где ще е другият и се безпокоим да не е изгубен.

Най-после се сещам, че това ще е тъпанът. Казвам на митничаря, а той:

— Па той трябва да е — казва, — ама нали овде пише слику (картини). Отгде — казва — да знаем, че и него сметате за картина!

Идват още приятели: Пиер Крижанич, най-добрият им карикатурист, сътрудник на „Политика“, младият и много симпатичен сътрудник на „Йежа“, Хаджич, още членове на лигата и други.

— Колко близки са нашите езици — казвам, — как всичко ви разбирам!

— Па дабоме — дума Пиер. — Кат бугари покваре мало свой език и ми нашего — ондак се разумево!

Тръгваме към салона на Калемегдан и се залавяме да подреждаме изложбата.

26 декември. Неделя.

Всичко вече е готово. На една от главните стени в малкия салон на павилиона „Цвйета Зузорич“, ухапал пръсти, виси великолепият „Философ“ на първомайстора Божинов. През една картина е пък „Идилия“. Бае Пижо среща стрина Пена някъде край селото и пламъчето, което тя някога на младини е запалила в душата му, лумва отново, след толкова години, всред снега на полето. Руската мечка под тях прави опасни еквилибристики върху острието на сърпа, до нея е окървавена Испания, а по-нататък Любо Золотович дълбоко се е замислил върху великата мъдрост, която му подхвърлил един ден Отчето. Като се научил, че мисли да си прави изкуствени зъби, той бащински го смъмрал:

— Защо ти са зъби бе! Вино дъвче ли се!

Срещуположно на Божинов е подредил мъдрите си, примесени с парлив хумор табла Илия Бешков, всяко от което всъщност е една малка драма. След тях следват Добриновите портрети-карикатури, приказните илюстрации на Тузсузов, политическите карикатури на Райко Алексиев и Каменов, примитивните гротески на Венев, Чудомировите „Нашенци“ и последното производство от белградски физиономии на Буюклийски. Пръснати навред из салона са най-последно темперamentните глинени и бронзови фигури на Янко Павлов.

Изложбата се открива! Речи, речове, слова и благопожелания. Тълпи от посетители. Възкличания: „Лепо! Върло лепо! Сияйно!“

— Живели бугари!

Моралният успех е осигурен! Идва при мене Пиер Крижанич и дума:

— Не можем, брачо, след много още години не бихме могли да ви върнем визитата. Назад сме ние още, слаби сме! Сърце има тук, изкуство има!

На обяд сме на чай без чай, към 5 часа пак на чай, но с бира. Вечерта на „църняк“ и се зареждат едни задушевни, сърдечни „гурмански“ трапези, „код Коларац“, „код Ратнички дом“, „код Сотирович“, „код Нова скупщина“ и къде ли не!

Сближавахме се, попяхме си, полумпувахме, разгледахме техните изложби и отличния им музей „Принц Павел“ и срещу Нова година карикатурният влак ни довлече пак до София, завършили мисията с отличен успех, добро поведение и развалена от преяждане линия. Точка.

(Публикуван във в. „Зора“, XIX, бр. 5563 от 12.I.1938 г.)

ИЗ СЪВЕТСКАТА ЗЕМЯ

Всички стари и големи градове си имат един хълм с крепост и една голяма река, която опасва крепостта. От височината на Ленинските хълмове съзерцаваме огромния град, прострян някъде хе до хоризонта чак, и си мисля: описва ли се такова необхватно нещо, може ли в няколко дена само да се разгледа и проучи Москва? Осеммилионен град е, това не е шега — девет века расъл, пълнял и се развивал, видял и лошо, и хубаво.

Първото нещо, което прави неотразимо впечатление още при влизането, са грандиозните строежи. В един нов квартал се довършват десетки 8– до 12-етажни блокове, а околоръст стърчат като жирафи стотици кранове, които качват строителни материали по сградите. По Москва-река тежко натоварени шлепове мъкнат чакъл, пясък, тухли, цимент, железни конструкции, а по бреговете й планини от промит пясък, който кервани от многотонни камиони пренасят по строителните площадки.

* * *

От 19-ия етаж на хотел „Украйна“ привечер се любувам отново на чудния град, опасан като със сърмен колан от голямата река и потънал в светлини. Това е рядка феерия, която трябва да се види още по-добре. Влизам в подземника, озовавам се на 32-ия етаж и дълго стоя като замаян от чудната гледка. Московците имат слабост към цветните абажури и поради това всяка стая от тия грамадни жилищни блокове е различно осветена. Като се прибавят и уличните лампи, светещите неоновии реклами, светлините на бягащите коли, трамваите, тролейбусите, параходите с техните отражения в реката, може да се добие малка представа за този рядък парад на светлините.

* * *

В Съветския съюз наистина всичко е голямо, едро, огромно. Ето например университетът, издържан в чисто руски стил, е едно от чудесата на Москва. Той има над 30 етажа, в който се помещават 24 факултета с 18 000 студенти, 2000 научни работници, 380 професори и пр. Библиотеката му има 5 000 000 тома книги, като при всеки факултет има книжарница със съответната литература. Грамадни спортни зали за плуване, гимнастика, баскетбол, волейбол, за лека атлетика и т.н. В него има 5755 студентски квартири, 184 апартамента за професори, а тържествената му зала побира 1500 души. Огромен парк опасва от всички страни тази рядка и чудна сграда.

* * *

Селскостопанската изложба също поразява с размерите и разкошната си и разнообразна архитектура. Сред обширен парк се преминава през величествена арка, веднага след което се открива приказен водоскок с 16 позлатени статуи на 16-те съветски републики. Можяхме да разгледаме само павилионите на Украйна, Белорусия, Казахстан, Тюркмения и Сибир и капнали от умора, се прибрахме в хотела.

* * *

Огромни по размери са и музейните зали в Кремъл. В една витрина например преброих 32 манекена на средновековни руски войници в естествена големина. В нашия археологически музей не бихме могли да поберем само роклите с дългите шлейфове на Екатерина II. Грамадни са залите и на музеите на Пушкин, на Ленин, Горки, Ермитажа, че даже и на Тарас Шевченко в Киев, който се помещава в 22 зали. Силно впечатление прави и Колонната зала — някогашен клуб на московските дворяни, — където се чествуваше 700 години от рождението на китайския поет Гуан Хан Цин.

* * *

Мавзолеят „Ленин“ е един шедьовър на архитект Шусев. Изработен е в кафяв и черен мрамор и гледан отпред, така се слива с една от кулите на Кремъл, че изглежда като нейна база.

* * *

Бяхме и в Новодевичий манастир, където са гробовете на Островски, Суриков, Фурманов, Маяковски, Третьков и др. Тук е погребан и синът на Георги Димитров — Михаил.

* * *

Ходихме на театър, на джаз, при знаменитите кукли на Образцов, слушахме Петата симфония на Прокофиев, дирижирана от световноизвестния Леополд Стоковски, гледахме и „Каменный цветок“ с прочутата балерина Ала Шелест, бяхме в двореца на спорта и пр., и пр.

* * *

Посетихме и „малолитражный“ завод за автомобили край Москва, където работят 13 000 работници, произвеждат дневно 180 коли.

— Наричаме ги „малолитражни“ — обяснява ни водачът, — защото изработваме такива коли, които изразходват най-малко бензин.

* * *

За Третьковската галерия, моята мечта още от студентство, също са нужни седмици и месеци, за да се разгледа. За 5–6 часа можах да се убедя само, че в портрета Серов е действително по-добър от Репин.

* * *

В Ясна поляна най-силно впечатление ми направиха кабинетът на великия писател и гробът му. Кабинетът е в приземния етаж, нисък, само с един прозорец и съвсем скромна мебел. Ако го предложеха сега на някой наш писател, би крещял до небето и би се оплакал чак в Министерския съвет, че е неудобен, нехигиеничен. За гроба му пък Цвайг пише: ... „Най-поразителният в света чрез своята простота, която завладява сърцето. Един малък четвъртит хълм сред гората, над който цъфтят дървета, никакъв кръст, никаква надгробна плоча, никакъв надпис. Безимен е погребан тук велик човек, който бе страдал като никой друг от своето име и своята слава: той лежи тук точно като някакъв случайно намерен мъртъв скитник, като неизвестен войник...“

Не ми беше известно, че Лев Толстой бил и „физкултурник“. Близо до дома му още стоят гимнастическите му уреди. Брат му го корял, че не си пазел графското достойнство, а се премятал през лостове и халки, а кметът на селото разправял:

— Идеш, казвал, при господаря за някаква работа, а той с червена риза виси с главата надолу, закрепил единия си крак горе на някакво дърво, и се люшка: косите му увиснали се развяват насам-натам, а лицето му — наляно с кръв.

* * *

В Ясна поляна и в други паркове видях вместо олющената кора на стари или повредени дървета изкуствена кора от плат, напоена с някаква течност.

* * *

Във всеки селски двор на някое дърво или на специално забит стълб е поставено сковано сандъче за жилище на птичета, което русите наричат „скворешник“, а на Благовещение по стар обичай пущаха на свобода всички държани в клетка птички. У нас някои видят ли птиче, с капан ли, с ластик ли, с камъни ли ще го унищожат или прогонят.

Преди години завъдихме гълъби при читалището. Пазехме ги, купувахме царевица да ги храним, размножиха се и станаха цяло ято. Научиха се и да кацат на площада като във Венеция. По едно време почнаха да намаляват — и през зимата просто се стопиха.

Наскоро един от служещите тогава ми се похвали:

— Като ги спипах, кай, на тавана, дето нощуват — през ден, през два по три-четири си ловях и жената ги пържеше и готвеше. Пукнахме се, кай, да ядем гълъби през оная зима.

* * *

Колко пъти се качвах на тролейбус в Москва и местата биваха заети, някой младеж ще стане и ще ми предложи своето. Случайност, ще кажете, но защо такава случайност не ми се е случвала нито веднъж в София?

У нас младежите отстъпват местата си на стари хора само когато тролеят спре там, където трябва да слязат.

* * *

Колко е чиста съветската столица!

* * *

Пионери се въртят пред големите хотели и спират чужденците. Чудех се какво търсят, докато веднъж спряха и нас и ни поискаха български марки или дребни наши монети. Те били колекционери. Дадохме им и марки, и дребни монети и след като благодариха,

предложиха ни по една значка за спомен, каквито имаха, забодени над реверите на палтата си, и настояваха да ги вземем. Спомен за спомен, значи.

* * *

Колко много братовчеди има из Русия шипчанският храм-паметник.

* * *

Обръснах се в хотелната бръснарница и ми взеха доста пари, та рекох да проверя и в другите бръснарници в Москва. Ходих даже и в една съвсем малка с двама бръснари само. Навсякъде беше по-евтино. Бельото го поднасяха в затворен книжен плик, който разкъсваха пред клиента. Увити в книжки, ни поднесоха и бучките захар за чая във влака за Ленинград.

Във всяка стая на хотелите, където отсядахме, има по една оригинална художествена картина, а във фоайетата на етажите по две. От различните републики, разправя ми един студент-художник, постоянно пристигат поръчки за украса на обществени сгради. Комисията при Съюза на художниците всеки 15 дни се събирала да преглежда представените картини и ги разпределяла. Част от поръчаните картини възлагали на проявили се студенти. При съюза имало и постоянна художествена изложба.

Моята стая в хотел „Славянска беседа“ в София бе украсена с пейзаж, който се продава от амбулантните търговци на такава стока по 20 лева. Същия пейзаж съм виждал из градски съвети, училищни канцеларии, амбулатории и пр. в провинцията.

* * *

Секретарят на писателския съюз, Ал. Сурков, между другото каза:

— У нас някои планини като Магнитната и други изчезнаха от лицето на земята и се превърнаха в желязо. А там на Север открихме огромно количество въглища почти на повърхността.

— В литературата — каза още той — нищо особено през последните години, ако не се смята договарът, който е сключил Михаил Шолохов с издателството за новия том от „Разораната целина“.

И като помисли малко, усмихна си и добави:

— Кой знае, кой знае пак, Миша доста договори е нарушавал.

Пълномощният ни министър в Москва Л. Герасимов пък изказа една мисъл, която ме зачуди:

— Ходете, срещайте се, запознавайте се с руските хора, защото личните ни връзки с тях сега са по-слаби, отколкото през времето на Любен Каравелов.

* * *

В Съветския съюз много служби са заети от жени: ватмани, кондуктори, пощенски чиновници, бръснари, шивачи, месари, продавачи в магазини, на минерални води, сладоледи, даже зидари.

— Хубави ли са рускините? — ме питат нашите жени.

— Хубави са и са внушителни. Една францужка журналистка, която била в Москва, пише, че се чувствувала като джудже между тях.

— А каква е модата?

— Не съм бил на балове и приеми, но като ги гледам по улиците, също е като у нас — ниските жени носят високи токове, високите — ниски, които имат хубав крак, носят по-къси поли, които нямат — по-дълги и пр.

* * *

На много места из съветската столица има плакати с надпис: „Пейте фруктовые соки.“ У нас не ги пеем, а приемем фруктовите сокове

(особено гроздовия) и след това пропяваме.

* * *

На автобусните спирки им казват „стоянка“ — каква хубава дума! Турците пък им казват „дурак“ (от дур — стой). Не мога да се начудя защо в Съветския съюз още търпят тази немска дума — „парикмахерская“.

* * *

В Ленинград, през време на обсадата от немците, са били разрушени 3174 сгради, а 7193 — повредени. Сега сякаш това не е било. Все така си е внушително строг и красив в своя барок, както преди.

Петерхоф, откъдето са го бомбардирали немците, също е реставриран и част от двореца е музей, друга — почивен дом, трета — санаториум и пр.

* * *

В Киев само по главната улица са били разрушени 364 сгради. Един огромен паметник на Шевченко краси парка. Той бил поставен на същото място, гдето е бил паметникът на Николай I, по чиято заповед бил пратен в затвора.

* * *

Църквата „Софийски събор“, строена от Ярослав Мъдрий през XI век, е постлана с медни плочи, върху които е изобразен полумесецът — емблемата на турците — и еврейската звезда, та да ги тъпчели християните богомолци, когато идвали в храма. Жестоко

средновековие. Немците пък я обърнали в конюшня, та и конете им да ги тъпчат. Хуманен XX век!

* * *

Много ходихме, много неща видяхме из съветската земя, та си спомних за един черноглед нашенец, който 30 години рева по клубове и площади: „Долу буржоазията!“ — а сега ми пришепна, преди да тръгна:

— Не се отделяй от групата си, като стигнете там, защото ха се отделиш, ха те пипнат тайните им агенти и ще изчезнеш безследно.

Осем дена се скитах сам от 6 до 9 часа сутринта по всички посоки из Москва и не изчезнах. Веднъж даже, без да забележа, се намъкнах в двора на една фабрика и погледах, погледах, излязох и пак не изчезнах безследно, а живо и здраво се завърнах в България.

(Публикуван във в. „Народна култура“, III, бр. 15 от 11.IV.1959 г.)

ИЗ СЪВЕТСКА АРМЕНИЯ

В ранната утрин самолетът летеше високо над облаците и когато те случайно се раздираха, виждахме сива, гола и набръчкана като костелив орех земя. Тук-там из гънките се мяркаха малки селца, в които не се забелязваше никакво дръвче. Колкото повече наближавахме Ереван обаче, толкова по-често почнаха да се появяват зелени ивици земя, проблясваха рекички, очертаваха се залесени малки долини. Ето и голямото езеро Севан, ето и легендарната планина Арарат с бяла глава и чалма от мъгли около нея. Почнаха да се белеят в далечината и каменните сгради на арменската столица.

„Армения — пише Морган — представлява истинска крепост, господстваща над цяла Азия и над двата речни пътя — Тигър и Ефрат. Това качество е привличало през всички времена желанието на съседните държави да притежават тази естествена крепост, затова воюват и я владеят през различни времена асирийци, перси, араби, турци и пр. и не са давали на арменския народ да разгърне своите сили и да организира своя живот с векове.“

Старите арменци пък още вярват, че през време на потопа, когато дядо Ной се спрял със своя кораб на Арарат, слязъл долу в равнината, ходил, обикалял, харесал място, дето е днешната столица, и там се заселил. И понеже по онова време според писанието се издавили всички живи същества по света, началото на живота започнало отново от Ереван.

Самата планина прави силно впечатление и действа на въображението. Сред ниските хълмове наоколо тя изведнъж се възправя високо на 5000 м и върхът ѝ е винаги покрит със сняг и мъгли. Разправят още, че един от руските императори — Николай, не знам кой номер поред — посетил Армения и понеже през цялото време планината била в мъгли, казал: „Арарат не пожела да ми се покаже, но и тя няма да ме види.“

Някога тази планина се е смятала за свещена и качването по нея било забранено от църквата. За пръв път се изкачил на нея професор Парот, придружен от младия арменец Хачатур Абовян, който за тази си

дързост е бил жестоко преследван, та станало нужда Парог да го вземе със себе си в Силезия и да му даде образование. Завърнал се в родината по-късно, Абовян развил широка културно-просветна и обществена дейност. Сега той е признат за основател на новата арменска литература. Освен писател той е бил и поет, педагог, етнограф и пр. Красив паметник с неговия образ краси столицата.

Ереван е стар, много стар град, но в своето многовековно съществуване е бил често разрушаван и опожаряван от вражи нашествия. Сега е голям промишлен и културен център, с много фабрики, заводи, електростанции, културно-просветни учреждения и благодарение доброто си разположение и прекрасен климат расте и се развива бързо. Общественият сгради, които оформят центъра на града и които са строени наскоро, правят силно впечатление със своята простота и монументалност. Използувани са с вкус и умение старите архитектурни форми и орнаменти, дялани от камък, които заедно с цветните плочки, с които са облицовани постройките, им дават свой специфичен арменски стил.

В Ереван се строи много. Шосета, водещи за града, са превърнати в широки булеварди. Над река Раздан е построен огромен мост, висок 120 м. Преди две години са си построили и градски парк „Ахтанак“ с много вода и с такава буйна растителност, сякаш е саден преди 20 г. Огромна статуя на Сталин върху пиедестал-мавзолей е построена на най-високата му част, откъдето се открива величествена панорама на града.

Първата вечер заедно с унгарците-поети Геребеш Ласло и Фелдеак Янош имаме щастливата възможност да слушаме и видим Държавния ансамбъл за песни и танци и да се насладим както от провлечените и тъжни арменски мелодии, така и от плавните и красиви народни танци.

На другия ден разгледахме Държавното хранилище за стари ръкописи. Между многото ръкописи там видяхме и славянски ръкописи от XII в., псалтир на латински от XIV в. и индийски ръкописи върху палмови листа, най-голямата ръкописна книга, която тежи 32 кг и съдържа сборник проповеди от 1205 година, както и най-малката, тежаща само 19 грама.

След това посетихме къщата-музей на народния поет Ованес Туманян. В шест зали е разказан животът му, литературната и

обществената му дейност, изложени са творбите му и пр. Той за арменците е колкото велик поет и белетрист, толкова и детски писател, критик, публицист и обществен деятел.

Оттам, като завихме няколко пъти из тесни криви улички, влязохме в дома на народния художник Мартирос Сарян. Посрещна ни синът му и ни въведе в обширно ателие. Сарян, който сега е на 78 години и се ползува с широка известност, ни посрещна сърдечно и ни представи на дошлите преди нас гости. Нисък, малко поприведен, с орлов нос и посивели, по гъсти къдрави коси, този човек притежава изумителна работоспособност. По стените, по стативи и по пода са наредени стотици картини.

След като разгледахме всичко и направихме няколко снимки в ателието, Сарян заяви, че отдавна имал желание да посети България и не се е отказал от тази идея. И като се разделяхме, ни попита:

— Как се казва на български досвидание?

— Довиждане.

— Довиждане, довиждане! — повтаряше старият майстор, махаше енергично с ръка и посивелият къдрав кичур се люлееше върху челото му.

Отбихме се и в прочутия винен комбинат „Арабат“ с огромни винохранилища и със съблазнителни вина като „Залотая лоза“, „Старая скрибка“, „Мускат“ и пр., получили златни медали на международни изложби. В комбината всекидневно се наливало в бутилки 850 000 литра вино. На двора чакаха да бъдат натоварени много вагони. На всички гости се поднасят да опитат до 10 вида вина и ако не ги опитат само, а гавръткат чашите до дъно, без „братска помощ“ трудно биха могли да се приберат в хотела.

18 км от Ереван се намира една от най-старите християнски църкви „Ечмиязин“, където са погребани арменските патриарси, или „католикос“, както ги наричат те. Тя е строена в V в. и е кръстообразна, с централна купола. Украсата ѝ обаче е от XVI в. и е дело на художника Авнатаян. Известно е ечмиязинското евангелие със своите редки, с тънък рисунък, богат колорит и обилна позлата миниатюри.

Според Плутарх арменците имали свой театър още в I в. до новата ера, появил се във връзка с някои ритуални езически обреди. Посетихме изложбата, посветена на арменския театър, в която са

показани макети на първите театри, постановки, изображения на сцени, реквизити, маски и пр.

Картинната галерия, през която, за съжаление, минахме съвсем набързо, разполага с 13 000 арменски, руски, западноевропейски и др. художествени творби. Арменците имат именити художници още в средните векове като Торос Рослин, Саргис Пицага и др. В галерията периодично се устройват най-различни изложби. Сега в няколко зали бяха подредени картини и скулптури от млади руски художници, работени през 1956 и 1957 г. По-голямата част са големи, светли, слънчеви, оптимистични композиции, отразяващи живота и бита на трудовия народ. Прави впечатление смелостта и увереността на младите, с която те изграждат своите творби.

Еднаквата съдба на арменския и нашия народ, вековното робство под турците, ни прави да се чувствуваме много близки. Често и в езика им ще чуеш думи от турски произход, които се срещат и у нас.

Къде не ни водиха любезните домакини, какво не видяхме за кратко време. Посетихме прочутата обсерватория, селото Бюракан, което значи 100 извора, бяхме на гости у симпатичния и гостоприемнен автор на преведения у нас роман „Техеран“ Гареги Севунт, който през лятото живее в съседно на това село. В двора му под орехова сянка заедно с унгарските поети прекарахме незабравими часове.

Едно от големите постижения на арменското строителство е Севанската каскада, която използва водите на най-голямото високопланинско езеро в Кавказ. То се намира в Североизточна Армения. В него се вливат 28 реки, а изтичащите води ще подхранват 8 електроцентрали и ще оросяват огромна площ земя. Влизахме в първата хидроцентрала до самото езеро, където водата пада на 100 м под земята и чрез тунели протича към следните централи.

Като се върнахме, отбих се в една книжарница и запитах с моя невъзможен руски език за някаква книга.

— Откъде сте? — попита ме служещият арменец.

— От България.

— Че тъй кажете бе, тъй кажете. Аз съм роден в Бургас и от 6 години съм тук.

После се оказа, че и прислужникът ни в хотела е от Пловдив, че и другарят му, който научил, че сме дошли, бил от Пловдив, та почнахме да се чувствуваме съвсем като у дома си.

На другия ден разгледахме и курорта „Арзни“, прочут с минералната си вода, която лекува сърдечни разстройства, ниска киселинност и пр. Най-после посетихме колхоза в с. Норашен (Ново село), кръстен на най-големия революционер Атарбекян. В колхоза се произвежда само грозде и памук. Основан е през 1927 год. и разполага с 12 000 дка земя, от които 5000 дка е поливна. В него са включени 470 селски стопанства с 2400 души. Има 3500 глави добитък, от които 360 рогат, 300 свине и др. Миналата година колхозниците са изработили 1700 трудовни, които са заплатени по 33,40 рубли единия. От тях 6 рубли са били получени в натура. Колхозът за 1957 година е получил 8 640 000 рубли доход, от които 6 000 000 раздал на своите членове, а останалите са оставени за обзавеждане. Той разполага с 11 камиона, 6 леки коли, 5 трактора и пр. Всички специалисти — 4 агрономи, лекар, ветеринарен лекар, зоотехници и др. — са от селото. Имат си гимназия, родилен дом, детски дом за 30–40 деца, театрален салон с 560 места, киносалон, медицински пункт, собствен радиовъзел, библиотека с 6000 тома книги, парк на културата и пр. Издават и многотиражка. Административният персонал е от 5 души — председател, касиер, двама счетоводители и един главен счетоводител. За мъжете минимумът е 200 трудовни, а за жените — 150. На неработоспособните старци се дават по 15 трудовни месечно, като освен това те получават държавна пенсия, имат и „спомогателен комитет“. Деца, останали без родители, до пълнолетие се издържат от колхоза. Председателят се избира за две години. Отчитането става на шестмесечие и годишно. Ревизионна комисия прави проверки през 2–3 месеца. Напоследък са построени 180 нови къщи на колхозници. Посетихме една от тях, на която стопаните си бяха купили радио, телевизионен апарат, хладилник, прахосмукачка и други домашни потреби. По пътя видяхме табела с надпис „Колхоз «Георги Димитров»“, който също бил в добро състояние, но нямаше време да се отбием и там.

Същия ден Съюзът на арменските писатели ни даде прощална вечеря. Уморени от път и впечатления, към 12 и половина часа през нощта се разделихме с тъй любезните домакини, защото рано сутринта трябваше да тръгнем обратно за Москва.

Видяхме ли всичко по-забележително в Ереван? Охо, още колко неща имаше за гледане, но време не остана. Не можахме да надникнем

в музея на самия град Ереван, музея на литературата и изкуствата, геологическия музей, ботаническата им и зоологическата градина, планетария, няколко къщи-музеи и пр., и пр., но и това ни стига.

На сутринта самолетът „Ил-14“ ни понесе към север.

(Публикуван във в. „Народна култура“, II, бр. 37 от 13.IX.1958 г.)

ИЗ ПРАЖКИТЕ УЛИЦИ БЕЛЕЖКИ

Прага има над един милион жители, сто и петдесет църкви и всеки трети магазин ви предлага нещо за ядене.

Градът е бил заселен към IX век, когато племето чехи дошло откъм горното течение на Вълтава и се настанило на хълма Вишеград.

* * *

Той е град-музей. Цели квартали като Старе место и Мала страна са запазени в своя средновековен вид. Там може да видиш сгради, като почнеш от романския стил, та до неоренесанса.

* * *

Трамваите в Прага са също като нашите, скърцащи, друсачи, треперещи от склероза, но ми станаха по-симпатични, защото можеш да слезеш и да се качиш, отгдето си искаш. У нас, ако си отзад, дорде се промъкнеш до предната платформа, самото ти остава без копчета. Там, щом се качиш и някой по-млад забележи, че си с бели коси, веднага ти отстъпва мястото си. У нас такова нещо рядко се забелязва.

* * *

Чехите обичат да четат. Много често из трамваи и автобуси ще забележите как стари и млади четат, четат.

* * *

Колко са чисти чехките? И най-старите са с коси фризирани и сякаш току-що хубаво измити.

* * *

Уж нямат море, а толкова много риба има в Прага! И специален рибен ресторант имат даже, където можеш да видиш десетки видове сготвена риба. В закусвалните освен неизбежните супи има и най-разнообразни сандвичи, сладкиши и пр.

* * *

В центъра на града има много безистени, има дълги тунели, но с два изхода, с магазини, рекламни витрини и пр. В един такъв гледам натрупани хора и четат. На дълги табла са налепени обявления за покупко-продажби, търсене работа, даване под наем и т.н. Срещу малка такса в градския съвет добиваш право да ти се постави обявлението на този интересен стенвестник.

* * *

Учащите в Прага нямат униформи. Момичетата са с най-разнообразни прически и облекла. Доста от тях ходят в училище с панталони. Срещнах паралелки от малки ученици, които учителите им запознаваха със светлинните знаци и как да прекосяват многолюдните улици.

* * *

Всички слепи и със слабо зрение жители на Прага носят бели бастуни, за да ги познават и бъдат по-осторожни към тях ватмани и шофьори.

* * *

Чехите, разправяше един наш лесовъд, имат най-интензивно горско стопанство, започнато още във времето на графовете. Пашата на добитък например била забранена със закон още през 1865 година.

* * *

Възрастен българин, който от дълги години живее в Прага, ме покани на гости. Той бил ловец и на вечерята ми поднесоха фазан.

— В България, каза, бях ловец много години. Но като дойдох тук, трябваше цяла година да следвам курсове, за да ме приемат в ловното дружество. И разбрах, че дотогава съм бил ловец-пакостник. Чешките гори са пълни с дивеч, за който се полагат големи грижи. Много често идвали на лов богати американци и за един убит елен плащали 800 долара такса, а за фазан 20 долара. Като убият елена, казва, вземат му само рогата за спомен, а месото остава за нас. Чехите изнасят в чужбина и жив дивеч.

* * *

Много ми хареса поздравът им: „Чест праці“, което значи „чест на труда“. Обръщението „другарю“ се употребява само през служебно време, а инак по улици, магазини, ресторанти се чува „пане“ и „пани“.

* * *

Детската смъртност в Чехия била по-малка, отколкото у нас, ме уверяваше един лекар, но затова пък и раждаемостта била също по-малка. Грижите за децата са изключителни. Те имат няколко фабрики, които приготвяват само детски хранителни продукти.

* * *

Обратно на нас, каза същият лекар, които построихме много селски болници, но зле обзаведени, те строят големи областни болници с 500 до 2000 легла, но с богата медицинска апаратура и високо квалифициран технически персонал. Частната лекарска практика там е забранена.

* * *

Известно е, че чехите са най-добрите търговци между славяните и 84% от световното производство на асортименти се е падало на тях. В околността на Прага само са тежката металообработваща индустрия, хранителната, пивоварната, месоконсервната, текстилната, химическата, стъklarската, мебелната, фината механика, оптиката и пр., и пр.

По отношение на селското стопанство според думите на един наш агроном те са много по-добре, защото по-рационално обработват земята и по-големи добиви получават. Те са напълно механизирани, докато ний все още мъкнем на гръб чувалите.

* * *

Един нашенец зидар, който от три години работи в Чехия, ми дума:

— Не мога да разбера тия чехи що за народ са. Ами че те не знаят да се карат бе! Седнали на една маса двама души, пушат и тихо си разменят ругатни, сякаш си приказват за времето. После плащат и си отиват, сякаш нищо не е било. Ако сме ний — леле, мале, ще се разфучим, ще ръкомахаме, ще удряме с пестник върху масата и така ще крещим, че ще съберем махалата.

* * *

А изобщо чехите са весел народ. Една вечер ме заведоха в пивница, която се посещава само от работници и дребни чиновници. Свиреше оркестър все от възрастни хора, и то само чешки народни мелодии, които се подхващаха от седящите около масите, от танцуващите и най-после всички в салона пееха и танцуваха стари валсове, полки и мазурки. Не знам у нас да има такова заведение.

Късно вечерта влезе млада жена. Пресрещна я келнерът и не ѝ позволи да остане в пивницата. Питам другаря си, защо? — Тази жена, казва, някога е направила тук скандал и вече няма право на достъп в това заведение. Ето как чехите се справят с хулигани и пияници.

* * *

Прага, както и другите столици, е украсена с паметни плочи. Няма улица, в която да не видиш плоча и да не разбереш в кой дом е бил отседнал Суворов или Наполеон, къде през 1833 година е престоял 6 дни Шатобриан, къде пред февруари 1795 год. е нощувал Бетховен, кой е домът на Сметана, на Мисъл Бек и т.н. В една от тесните улички на Старе место с изненада прочетох следния надпис:

Тук през септември 1900 год. е живял великият син на България Димитър Благоев — 1856–1924, — виден деец на международното работническо движение и основател на Българската комунистическа партия.

* * *

Най-много и най-често обаче се срещат плочи на простреляни чешки патриоти през време на фашистката окупация и въстанието на 5 май 1945 година. Особено от време на въстанието са толкова много, че оставаш с впечатлението — който чех се е показвал на улицата, е бивал убит.

* * *

Освен плочи по фасадите на старите здания се забелязват скулптурни украси като например чаша, корона, бял кон, щъркел и др., които служили като адресни знаци за обитателите на тия домове през средновековието.

* * *

Не може да се забрави надписът върху паметника на Хус:

Гледай правдата, слушай правдата, учи се на правда,
дръж за правдата, брани правдата до смърт, защото тя ще те
освободи.

(Из ръкописите на писателя.)

СТАТИИ, ИЗКАЗВАНИЯ, БЕЛЕЖКИ

ЧИТАЛИЩНИ МУЗЕИ

В балканските ни пещери и дупки и сега още се намират следи от жителите на каменната епоха. В безбройните селища и гробните могили, крепости, кули, църкви, манастири и руини се крият неизброими количества исторически материали и ценности, които чакат да бъдат издирени и проучени, за да осветлят нашето минало и ни помогнат да узнаем историята на народа и земята си. България според археолозите е една от богатите с исторически и етнографски материали страни. Тя наред с Гърция и Мала Азия е една от тях, в които са сечени най-много монети. Една от най-големите римски монетарници се е намирала в древната Сердика (София). Монети са сечени също в Улпия Пауталия (Кюстендил), Филипополис (Пловдив), Августа Траяна (Стара Загора), Деултум (при Бургас), Одесос (Варна), Месемврия, Анхеало, Никопол и т.н. Освен това благодарение на особеното си географическо положение у нас са циркулирали още много и най-различни монети като византийски, венециански, полски, австрийски, испански, дубровнишки, от Рагуза и пр.

Всички знаем също, че писмените ни паметници от миналото са твърде оскъдни, затова значението на веществените става по-голямо. Без тях ние не бихме знаели нищо за културата, бита, религията, изкуството и техниката на тия далечни времена. Много от тия предмети и паметници ще ни разкрият и политическата уредба на държавата, и сношенията ѝ с други страни, и културното влияние, което тя е упражнявала.

Изучаването на старите монети напр. ни дава градиво за [изучаване] не само на стопанска история и търговски отношения, но и за хронология, политическа история, те ни дават портрети на исторически личности, сведения за митологията, домашния бит, обичаите, оръжието, а най-често те сами по себе си представляват и художествени произведения.

Голямо и неизчерпаемо имане за проучване нашия бит представляват също така етнографските и фолклорни материали като: шевици, съдове, украси, песни, приказки, легенди и пословици.

В напредналите страни значението на такива паметници е общопризнато. Те се пазят и проучват най-грижливо. У нас обаче интересът към тях е все още слаб, особено сред народа. Затова те често се рушат от иманяри и невежествени люде. Случайни ценни находки се разграбват и се продават по златари, сарафи и търговци, които пък най-често ги изнасят в чужбина. У нас още липсва съзнание за значението на старините, ние още не сме разбрали, че без тях не ще можем да възстановим историята на нашата земя. А в нашата история все още има големи празнини, нашият бит все още не е напълно проучен, духовните и веществени богатства на народа ни все още не са събрани и изтъкнати напълно.

С тази задача са се нагърбили археологическият, етнографският, военният и църковният музей. Такива имаме почти при всички поуредени читалища, а трябва да имаме навред.

На пръв поглед да се заемеш с подобна работа изглежда трудно. Нужни са познания, подготовка, опитност. Всъщност това не е напълно така, защото едва ли има в света завеждащ музей, който да разбира едновременно от праистория, средновековие, да е добър нумизматик и етнограф, да речем. Още по-интересно е, че нито един почти уредник в нашите провинциални музеи не е завършил по история поне. Повечето от тях са любознателни, енергични и предани читалищни дейци, които, без да имат нужния ценз, дълбоко вярват, че тази работа е полезна. Те никога не са помисляли даже, че ще станат археолози. Тази наука е тъй обширна, тъй огромна, за нея са потребни толкова много знания, владението на толкова чужди езици, че едва ли някой от тях е мислил да се доближи до нея или да остави някакъв сносен научен труд. Това не е и нужно, защото такава едно увлечение на любителя го отклонява от пряката му задача — да събира материали само. Един малък провинциален музей трябва да расте и се развива в много посоки. Няма важно и неважно, интересно и неинтересно. Всичко старо е еднакво ценно. Както късчето от глинен съд, така и златната амфора, така и каменният чук, така и старопечатната книга имат своята цена. Еднакво ценен трябва да бъде за него предметът, датиращ 10 века преди Христа, с този една година преди Освобождението. Единият ще послужи на един специалист за една цел, другият — за друга. Защото има уредници на музеи, които са се встрастили, да речем, само в нумизматиката, събират само монети и търсейки само тях, пропускат

много други, по-интересни и по-важни неща. Нашата цел трябва да бъде ясна и определена. Ние ще се стараем да създадем такъв музей, който да отрази миналото, бита, изкуството на нашето село, паланка, град, околия или област, а за да сторим това, трябва преди всичко да събираме материали по всички отрасли. Да събираме и трупаме материали.

Тази лесна наглед задача обхваща в себе си толкова много други, че си струва човек да ѝ се отдаде и да ѝ служи.

На първо време, значи, стои въпросът за събиране материали — какво и как да се събира.

Важно условие да се тури добро начало е шкафът — шкаф или на първо време един обикновен сандък, — та още първите събрани предмети да бъдат поставени на сигурно място и заключени. Познавам много читалищни и училищни музейни сбирки, които поради липса на място за съхранение са живели твърде малко и са загинали. Някой любознателен учител се запретне да събира, направи си колекция и тук ли да я тури, там ли, че я сложи в общия шкаф за училищни потреби или в някое чекмедже на масата. Размесят се монети, глинени съдчета, пръстени, шевици, тебешери, моливи, парцали, овалят се, отъркалят се, па някой ден или училищният слуга, „за да почисти“, ще ги изхвърли като непотребни вещи, или този ще си вземе едно, онзи друго, докато изчезнат всичките. Най-вече изчезват тия сбирки, когато любознателния учител по една или друга причина го преместят. Заедно с неговото заминаване загива и музейчето, защото нито някой го приема по опис от него, нито пък се залавя да продължи делото му. Затова работата по създаване музея трябва да се почне сериозно още от самото начало, като освен шкафче се снабдим и с инвентарна книга, в която да се опише всеки предмет и по която да се предава той. Така, ако следващият уредник го не увеличи, поне ще запази събраното. Записването на предметите в началото ще се прави така, както уредникът може, но непременно трябва да се означи къде, кога и при какви обстоятелства е намерен предметът: при оран ли, при разкопки ли, или случайно. Щом предметът е напр. монета и любопитствувате да узнаете от коя епоха е, откопирайте я на една бяла хартия, пратете я в Народния музей и след 4–5 дни ще ви съобщят. Същото се отнася и до другите предмети, които могат да бъдат фотографирани или нарисувани. Увеличи ли се сбирката достатъчно, поискайте съдействие

пак от Народния музей и ще ви пратят човек, който да я подреди по епохи и опише правилно. По отношение събирането на предмети ще повторим: няма важно и неважно. За един уредник на музей всичко старо е важно. Колкото по-разнообразни материали има в него, толкова е по-добър той и по-добре е изпълнил задачата си. Максим Горки, като посетил Британския музей в Лондон, ето как го е характеризирал: „Бисерът на Лондон, скъпоценността, която няма цена, най-доброто украшение на Англия за мене беше Британският музей — панорамата на живота на всички народи на земята, умното и велико създание на силните и дълги ръце на английския народ. Този голям, тежък дворец на редки неща стои на земята здраво, както и самата Англия. Той сякаш е каменна подвързия на великата книга за човешката култура, книга, която човек трябва да чете с години, за да я прочете цялата докрай.“ (Максим Горки, Статии за литературата и изкуството).

Музеите между другото са и школи за историческо мислене. Младежта трябва да познава миналото, за да се научи да мисли исторически, казва на друго място пак той. „Да мислиш исторически, това значи да разбираш живота като процес на непрекъснато възплътяване на трудовата енергия в производството на всичко онова, което се нарича материална култура; в добив и обработка на металните руди, в строежа на градове, пътища, мостове, машини, инструменти, в обработка на кожа, вълна, лен, дърва и т.н.

Да мислиш исторически, това значи да разбираш как след работа по създаване на материалната култура, и на нейна почва, възниква и се развива умствената, интелектуалната култура, т.е. науката: математика, физика, химия, геология, медицина и др., как са се появили изкуствата: литература, музика, живопис, скулптура, архитектура.

Историческото мислене ни показва победоносната сила на труда, чудната неукротима сила на разума, който бива организиран от труда и на свой ред организира всички действия, цялата работа на хората.“

За един уредник на музей, който не е отреден специално за тази цел, а я върши между другата си работа, събирането на толкова материали не е по силите му. Той не може и няма време да обходи всички обекти и надникне във всички исторически места. Затова трябва да заинтересува повече хора. Най-напред ще поиска съдействие от административната власт (кмет, околийски управител, областен директор), която да разгласи между населението и да го помоли за

съдействие. Той трябва да влезе във връзка и с ония стопани, които имат имоти в съседство със стари селища, крепости, манастири, и да ги помоли при оран или копан каквото намерят да го запазват и му го изпратят. С няколко беседи той може да използва любознателността и енергията на учащите се, като за всяка донесена ценна вещ ги насърчи и публично похвали. С тях може да направи и малки разкопки през трудовите дни, като предварително уведоми управата на Народния музей в София. Ако обектът на разкопките му е интересен, оттам могат да му изпратят и специалист, който да ги ръководи.

В селището и неговата околност трябва да се издирят и съберат всички видове шевици и стари женски украси, трябва да се издирят и запазят всички инструменти на изчезнали занаяти като златарство, зографство, гайтанджийство и т.н. Могат да се проучат родовете, които са образували селището, битът, особеностите в говора, песните, обредите, поговорките. Могат да се проследят икономическото развитие и условията, които са го тласкали към една или друга посока, да се напишат биографиите на борците за свобода от този край, да се проучи училищното дело, да се запишат легендите и пр.

Един добре уреден музей в град или село е положителна мярка за неговото културно ниво и за неговия духовен ръст. Страхотна празнина би чувствувал един народ, той би загинал, ако няма опора в своята история и не познава своето минало. И обратно. Какъв подем, каква душевна гордост би изпитал, ако узнае и разбере, че е потомък на едно здраво, сръчно, борческо племе, което, преодоляло страхотни пречки из жизнения си път, е могло да оцелее и се развива. Достатъчно е да си припомним само ролята, която е изиграла за нашето народностно пробуждане историята на атонския монах Паисий. А историята на един народ не се крие само в пожълтелите пергаменти на манастирските библиотеки, тя е написана върху всяко камъче от старинна крепост, върху всяка старинна монета, върху най-незначителния глинен съд, изровен из някой гроб, и никой от нас не знае дали не ще бъде щастлив да спомогне за осветлението на някой забулен в мрак момент от нашата история.

(Публикуван в сп. „Читалище“, XXII, XXV, 1947, кн. 3, стр. 24–28)

ГОЛЕМИТЕ И МАЛКИТЕ

Големите риби гълтат малките — така е било открай време.

Още при основаването на Софийския народен музей по нареждане на правителството чрез околийските управления са били събрани всички по-значителни археологически паметници на културата, като статуи, релефи, саркофази, надгробни плочи, колони, капители и пр. По-късно пловдивският музей наново претършува Южна България за същата цел.

Тогава, разбира се, в малките ни градове още не е имало музеи, но и след тяхното появяване правото и навикът всичко по-ценно да отива в столицата си останаха и до ден-днешен. Някои предмети се вземаха направо, други под предлог, че ще бъдат проучвани, също отиваха там, за да не се върнат. Навъдили се бяха в София също хитри, безскрупулни търговци на старини, които обикаляха страната, събираха ги и ги изнасяха в чужбина, та предшественикът ми бай Петър Топузов се беше наплашил много и просто криеше някои неща от тях. Ако дойде напр. наш археолог или историк и почне да се рови из музейната сбирка, той ще издебне момент и ще ми пришепне:

— Отваряй си очите, че много, много не им вярвам.

— Ех, и ти, бай Петре, как можеш да се съмняваш в такива хора!

— Съмнявам се. Нали са софиянци, все гледат да паланджосат нещо и да го занесат там.

Бай Петър почина преди 27 години, като остави музея на мене, и щом го поех, почнах да се убеждавам, че е бил прав.

Неотдавна от Етнографския музей ми поискаха колекция от шевици из нашия край. Щели да издават албум, та да поместели и от тях няколко, след което щели да ни ги върнат. Избрах най-хубавите, най-типичните, изпратих ги и досега пазя разписката и чакам да ми ги върнат. Не ни пратиха един албум поне и се принудихме да го купим. Малко след това насила измъкнах от пазвата на един „специалист“ малка икона, откачена от олтара на църквата, която по негово желание посетихме. Все около това време... но както почнах от самото начало,

не ще стигнат колоните на целия вестник — затова ще изброя само няколко случая от последно време.

Пристигат един ден двама представители на Министерството на отбраната и на културата, вадят писма, документи и с тон, който не търпи възражение, вземат седем-осем от най-ценните ни вещевени експоната от отдела „Освободителна война“. Щели да правят в София такъв музей. Така постъпили и на още няколко места в провинцията, та по този повод отговорно лице от Министерството на културата казало:

— Разкулачихме няколко провинциални музея и направихме един софийски.

Още не бяхме ги прежалили, пристигна човек от музикалния отдел при БАН и взе за някаква изложба оригиналния ръкопис на първата българска опера „Сиромашкиня“ от Емануил Манолов. Тъкмо го изпратихме, пристига друг от Държавния архив, който пък иска да прибере всички стари тефтери, писма, документи и пр. Мина се известно време и от София ми поискаха една картина от галерията ни, защото щели да устройват изложба в Париж. Изпратихме и нея. Изложбата не се състоя и цели две години търсих тази картина из разните музеи и складове, и архиви. Най-после я намерих и полуконспиративно я прибрах. Получихме след това писмо от музей „Иван Вазов“, с което искат да им изпратим някакъв ръкопис на поета, а ние имаме само една визитна картичка със съдържание „Ч. И. Д. — Ив. Вазов“. Види се, пълното изследване живота и творчеството на народния поет ще да е немислимо без този важен документ. Такива писма получихме от всички столични къщи-музеи.

На три пъти събирахме материали за партизанското движение в Казанлъшко. Първия път ги поискаха в Пловдив, където потънаха вдън земя, втория път ги изпратихме в София. И едва на третия път събрахме нещо и за нас.

Друго. В града ни прекарваше старините си учител-музикант и композитор от местно значение. Няколко години преди смъртта му го помолих да събере всичките си творби в една папка и да ги предаде на музея срещу скромно възнаграждение. Така постъпваме с всички проявили се в някоя област граждани от нашия край. Научава това човек от БАН, отива при учителя, обещава да му плати три пъти повече и той почна да се преструва, като ме срещне, че не ме познава.

Преди няколко седмици мина друг от Архивния отдел при ЦК. Казали му, че имаме запазена архивата на партийната организация от едно наше село. Дойде той, взе да я прелиства и по най-новите методи на архивистиката започна да къса отделни листове, писма, окръжни и пр., които там нямали. Така осакатена я остави със закана, че щял да я прибере цялата.

Неотдавна пък се получи проектопостановление, с което старозагорската, сливенската и казанлъшката художествена галерия трябвало да предадат на Националната в София най-добрите си картини. От нашата галерия искат картината „Невеста“ от проф. Дечко Узунов. Ако Узунов беше съвременник — да речем — на Захари Зограф или на Уста Антон Дебралията и Националната галерия нямаше нищо от него — разбираме, но в Националната галерия има няколко негови творби, самият Узунов е в разцвета на творческите си възможности, при това е казанлъчанин и ние имаме само една негова творба... Нека читателят прецени сам колко правилно и колко справедливо е това.

Музейното дело у нас през последните години се развива бързо и бележи големи успехи. Откриха се доста нови музеи, активизираха се работниците им, цели бригади от Археологическия, Етнографския, Музея на революционното движение, бъдещия музей на руско-българската културна дружба, военните музеи, Държавния архив, архива при ЦК и пр. пътуват, събират, проучват. И това е много радостно, много хубаво. В цялото туй настъпление, в целия този щурм обаче има нещо неясно, има стихийност, цари безредие. Не се вижда кой какво, откъде и как събира, материали от един род се трупат на няколко места и пр. Големите столични музеи и институти разполагат с повече хора и повече средства, а малките провинциални музеи често пъти едва свързват двата края и имат по един, двама служещи, които освен събирателската вършат още много други работи, затова мъчно намират материали, още по-трудно ги заплащат, а за разкопки не могат и да помислят. Това е привилегия само на големите. Ако пък намерят нещо, боят се да не им бъде отнето. Затова понякога, не на шега, си задаваме въпроса, дали не ще е по-добре да се прибере всичко там, а в провинцията да се открият само агентури на столичните музеи. Или пък се питаме: какво да събираме, което няма да ни бъде отнето.

От друга страна, всички музеи в страната ни се превърнаха в общи, или краеведчески, както русите ги наричат. От служителите в тях се иска всестранно да проучат своята околия или окръг, да знаят историята на икономиката, бита, революционните борби, социалистическото строителство, да вършат научноизследователска работа, да обзаведат кабинети за консултации, да ръководят кръжоци, да изнасят беседи, да пишат статии... А как ще стане това, като архивите, ценните за историята на края експонати са другаде?

Нашият музей пази протоколните книги на градския съвет и на бившите банки, от които гражданите непрекъснато правят справки. Не могат ли тези архиви да се „зарегистрират“ в съответните институти и там да се следи за тяхното правилно стопанисване? Като се оголват по този начин малките музеи, на какво ще заприличат те и с какво желание и импулс ще работят служещите там?

Правилното, етичното е намереният предмет да остане в района, в който е намерен, а който се интересува от него, да иде да го проучи. Съгласни сме, че в столицата трябва да бъдат най-богатите, най-добре уредените музеи и че там са учените, специалистите, но нека това да не става, като се опразват малките провинциални музеи. Нека специалистите посещават от време на време и провинцията хем да проучат нещо, хем да ни поучат нас, които работим в тяхната област.

Щом дойдат културни делегации и гости от чужбина, ще разгледат забележителностите на столицата и след това ще посетят и някои провинциални градове — като Казанлък напр., — за да видят едно образцово читалище, един добър музей и художествена галерия, да разгледат Тракийската гробница, Шипка и оттам Габрово, Търново и т.н. В нашата специална книга имаме подписите на тези гости и всякога може да се провери и види, че почти всички са минали по този път. Трябва ли да напомняме още, че се говори постоянно за децентрализация, а се върши обратното?

Големите риби прочее може да гълтат малките, но големите музеи не трябва да мислят само за себе си, а да покровителствуват, да подпомагат провинциалните, защото и там живеят българи, и те искат да чуят, да видят, да научат нещо повече!

Вместо да иска картини от провинциалните галерии, Националната художествена галерия трябва да раздаде от богатия си фонд по някоя картина от нашите класици, за да станат

провинциалните галерии исторически по-прегледни и да дават на посетителите по-ясна и по-пълна представа за развоя на нашата живопис.

Така покровителствувани и насърчавани, провинциалните музеи ще растат и ще се развиват, а от това ще спечелят както музейното ни дело, така и науката.

(Публикуван във в. „Литературен фронт“, XII, бр. 46 от 15.IX.1956 г.)

ЗА КАЗАНЛЪК И НЕГОВОТО МИНАЛО

От известно време казанлъшката дружба в София развива похвална дейност да възкреси миналото на града и околията ни. Ето вече третият том е излязъл и ако се не лъжа, усилено се подготвят материали и за четвъртия. Който се е интересувал и прегледал горните издания на дружбата, вярвам да му е направило впечатление, че повечето материали и спомени, събрани в тях, са от близкото ни минало: към края на робството, от Освобождението и първите години след него. А има още много и ценни трудове за нашия край и от много по-далечни епохи. Има материали, и то не само от случайни пътешественици-чужденци, а и от хора специалисти — географи, археолози и пр. В тритомното съчинение на неоченимия наш библиограф д-р Н. Михов „Населението на Турция и България“ има посочени около 60–70 съчинения, статии, пътни бележки и описания за Казанлък и околностите му. Освен това г. Михов, който работи понастоящем в парижките библиотеки, е открил още една много ценна книга за нас: това е книгата от Салабери, който пише специално за Розовата долина, розите и розовото масло, и е издадена през 1792 година.

Излишно е да убеждаваме някого за голямата стойност, която има тази книга за историята на нашия край, и колко наложително е по-скорошното ѝ превеждане.

От града и околията ние имаме студенти почти във всички европейски столици. Със съединените усилия на дружината „Искра“ и Софийската ни дружба тези студенти могат да бъдат подпомогнати и със съдействието на самия г. Михов да ни я преведат. Д-р Михов, услужливостта на когото е всеизвестна, обещава пълна подкрепа. „Аз търся такива хора — казва той — и съм всякога на тяхно разположение. Преводът ще става под мой контрол и аз ще отговарям за точността му. Имам — казва — материали почти за всички градове в България, но нямам време за превеждане, защото моята работа е преди всичко да ги издирвам и посочвам. Пратете ми хора, аз чакам!“

Ученолюбивата дружина „Искра“, в настоятелството на която влизат труженици, които са допринесли много за събиране материали за „Казанлък в миналото“ и сборниците на Софийската дружба, неотменен дълг им се налага час по-скоро да направят необходимото за издирване и снабдяване с тъй ценни и тъй необходими материали за историята на нашия роден край.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 148 от 15.IX.1930 г.)

ЕДНА ЗАДАЧА

Историята на нашия град и на неговите заслужили към род и отечество чедата още не е написана и печален факт е, че ние твърде малко интерес проявяваме в тая посока и твърде малко грижи полагаме. Това непознаване нашето минало и делата на светлите личности, които е откърмил градът ни, е може би една от причините да се създаде убеждението, че Казанлък през време на робството е бил еветчийски и туркофилски център и че народностното чувство е било заглъхнало почти съвсем. Като се рови човек в историята на революционната епоха около Освобождението ни, често попада на имена на дейци и революционери, бунтари, на цели групи даже, които са правили опити за бунт, сели са семена за борба и са допринесли твърде много за народното събуждане от вековния сън, за които лица и групи твърде малко знаем, твърде смътно сме чували само.

Така например в първия том на „Казанлък в миналото“ неуморимият работник в това поле, г. Матей Георгиев^[1], чиито заслуги тепърва ще бъдат оценени, в статията си „Стари благодетели на гр. Казанлък“ ни запознава с големия българин и благодетел от града ни Ив. Неделкович, чието име носи къренското училище и една улица, и ни уяснява как са направени неговите щедри дарения за подпомагане учебното ни дело.

В книгата „България 1000 години“ г. Михаил Димитров ни съобщава, че освен благодетел г. Иван Неделков(ич) е бил и подпредседател на революционен комитет в Букурещ през 1854 г. Този комитет в навечерието на Кримската война е имал за задача да записва между другото доброволци българи в помощ на русите. За тази дейност на Иван Неделкова трябва да се направят повече проучвания, за да може да се види по-цялостно образът на този голям българин от града ни. А може би този е само негов едноименник?

В същата статия по-нататък срещаме името на друг казанлъчанин — Стефан Иванов — като член на настоятелството на „Добродетелната дружина“ през 1867 год. Той заедно с Георги Шопов от Калофер се явяват като делегати от дружината пред император

Александър II в Крим, като му засвидетелствуват „предаността и дълбоката признателност на българския народ“. Аз поне нищо не зная за този казанлъчанин.

После:

Филип Тотю минава с четата си Дунава и при с. Върбовка води жесток бой с турците. Според в. „Македония“, год. I, бр. 27 от 3 юни 1867 год., там пада убит знаменосецът му Иван Шипкалията. Ето още една светла личност, изгубена в забрава, а заслужаваща по-добра участ.

Според същия вестник друга една чета се явила в Троянския балкан и от нея бил хванат в Пловдив шипкалията Недьо.

В книгата си „По кървавите дири“ (Ж. Маринов, София, 1928 год.) г. Илия С. Бобчев на стр. 64 пише, че Вазовият Странджа се е наричал Никола Странджата, пак от Шипка. Кой може да ни каже за тая личност две думи още поне?

Пак около това време, както споменахме в една бележка на миналия брой, според Захари Стоянов в четата на Хаджи Димитра и Караджата са участвували следните казанлъчани: Иван Ив. Пейолу, Кольо Мартинов, Иван Тотев, Станчо Николов, Ст. Панев (Топалов) и Кръстьо Минков и шипчанците: Христо Патрев, Ст. Орешков, Калчо Георгиев и Хр. Милев Янъков. От тях според З. Стоянов Стефан Панев бил ранен при първото сражение, а при второто — пленен от турците и в съда разправил, че е от оная група, които е записвал за четници войводата Цветко Павлович, убит в парахода „Германия“, като пътувал по Дунава (1867 г.). Когато го ранили, куршумът останал в устата му. Хаджи Димитър го забелязал и за да го извади, счупил му зъбите. Осъден бил на смърт и обесен на 17 юли в родния му град.

Помъчете се сега след 70 години да съберете данни за тия героимъченици, за да видите колко е трудно!

Около 1864–1870 г. в околностите на с. Турия върлувала малка групичка начело с Кольо Иван Мушаков, наречен Кольо Пантата. Въпреки че понякога не прощавали и на богатите българи, тази банда всявала страх и трепет у турците. След едно убийство на някакъв евреин-търговец Пантата е бил подгонен и убит на един орех до сръбската граница, където се бил качил да огледа пътя за прехвърлянето си. Негови другари били: Тодор Коев, Дончо Ив. Бургуджиев, Драган Бозаджиев и др., които избягали пак във Влашко.

И още колко ли има такива неизвестни и забравени?

Такава ли трябва да бъде тяхната участ?

Така ли се отплащаме на тия, които дадоха всичко, за да ни дарят свободата?

Какво неблагодарно поколение! Какви коравосърдечни потомци!

И друг път е писано в тия страници. „Искра“ пръска често пъти средства за по-маловажни неща. Перото „Благотворителност“ от бюджета ѝ трябва да се заличи. За благотворителните дружества в страната ни има вече кой да се грижи. Също и стипендиите трябва да се прекратят или да се намалят до минимум. Практиката отдавна ни показва, че 90% от тия „даровити младежи“ не излиза нищо. Не само не излиза, но те от благодарност поне не се записват и членове на дружината даже!

Вместо да се издържат млади хора, от които никой не знае в края на краищата какво ще излезе, не е ли по-добре да се подкрепят такива, които са дали вече доказателства, че са даровити и могат в известна област да дадат нещо?

Не е ли по-умно да подкрепиш един оформен вече, но гладуващ художник, да речем, писател, певец или учен казанлъчанин? Ами каква по-благородна цел от тая, да подпомогнеш един съгражданин, който се е запретнал да събира материали за тъй бедната още история на нашия град? А такива имаме няколко. Освен отличния историк на града ни дядо Бозвелиев и трудолюбивите като пчели Матей Георгиев, Гено Дочев и няколко още други труженици аз познавам още скромни работници в тази област, които безшумно трупат материали и със завидно усърдие и добросъвестност творят историята ни.

Пенсионерът учител Боян Чомаков напр. написа историята на шипчанското читалище и работи върху историята на селото, неговите занаяти и пр. Ами г. Дянко Караджов, който освен многото материали, които притежава, и сам е една жива история? Ами г. Недьо Пюскюлев, който с такава прецизност и чувство на отговорност вече е приготвил историята на енинската църква „Св. Илия“ по случай стогодишнината ѝ?

А има, вярвам, още учители и културни люде в града и околията, които работят в тази посока и които биха били също така полезни.

Тези с доказани качества любознателни хора, ако бъдат насърчени и подпомогнати, колко лъчи биха пръснали в непрогледния мрак на нашето минало, колко мъртви дати, лица и събития биха

възкресили, ако имат възможност да поровят из богатите библиотеки на страната ни и съберат материали от живи свидетели и съвременници на самото място.

Тази благородна грижа и задача трябва да поеме дружина „Искра“. Тя може и трябва да стори това. И когато го направи, ще видим как лека-полека напластените тъми ще отбулят нашето минало, из мрака на забравата ще се покажат светли личности, дати и събития и Казанлък ще престане да бъде само един еветчийски и туркофилски град, а ще се нареди в редиците на заслужилите за свобода, национално съзнание, култура и просвета български градове.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIV, бр. 315 от 15.X.1937 г.)

[1] Матей Георгиев — един от упоритите изследователи на Казанлъшко; автор на редица статии върху културното и общественото минало на Казанлъшко, публикувани във в. „Казанлъшка искра“ и в юбилейните сборници „Казанлък в миналото и днес“. ↑

МУЗЕЙ „ИСКРА“ НА 60 ГОДИНИ

Навършиха 60 години от основаването на музей „Искра“ — едно от големите културни постижения на нашия град. Редно е да си спомним за него, да направим кратък преглед на живота му и да дадем почит на основателя и работниците, които продължиха делото му.

Когато през 1899 год. е била построена новата сграда на „Искра“ на сегашното място, но не в този вид, между искристите вместо ентузиазъм и желание за работа настъпили апатия и умора. „Членовете на дружината — пише в спомените си Иван Енчев-Видьо — като че ли бързо се нарадваха на великолепната сграда... В двора буренак, гущери и змии лазеха из камънаците... И сред тази глухота, сред тая меланхолична обстановка, в една миниатюрна стаичка-килийка, до разкривена масичка се бе настанил един несретник, мечтател, самотник. Подпрял глава с ръце, впил поглед в далечината, той мислеше, кроеше нещо. Този човек беше току-що уволненият от военна служба подпоручик Петър Топузов.“

Понякога той слизал в зимника, ровел се из захвърлените книжа, отделял встрани някои и събирал в папки протоколните книги на читалището, писма, документи за неговото минало и пр. Оттук-оттам събрал и други предмети, намерил малко шкафче, подредил в него желязна стрела, сребърна монета от Иван-Асен, сложил встрани тенекиена пощенска кутия, останала от русите, изправил в ъгъла червено знаме, с което за пръв път чествували подвига на Хаджи Димитровата дружина на Бузлуджа, до него поставил мраморния шадраван, изровен в двора на „Искра“, а на най-видно място турил една 28-килограмова тиква и музеят бил открит. Но макар Видьо да сложил хубав надпис над вратата, никой не обърнал внимание. Тези пък, които случайно надниквали, връщали се иронично усмихнати. Бай Петър обаче не се отчайвал и продължавал да събира, да агитира и в скоро време малкото шкафче се напълнило със старини, та станало нужда от по-голямо, след това пък и от по-широко помещение.

Доколко в късо време беше успял да популяризира музея сред учащите се, най-вече личеше от това, че шкафът за писма при

тогавашното педагогическо училище периодически се пълнеше с разписки за подарени на музея предмети от учениците. В дневника на бай Петър по-късно намерих и моето име. През 1902 год. като ученик в прогимназията съм му донесъл от село няколко стари монети, които баща ми пазеше в една кутия.

Музеят се открива през 1901 год., но правото за съществуване като отдел при „Искра“ придобива през 1903 год., когато основателят му бил избран за настоятел-отговорник за музея. Една година след това му се отпускат таванските стаички, където го разгръща по-свободно. По-късно, когато на фасадата построихме втори етаж, по негово желание на северната страна направихме специална зала от бетон, понеже много се боеше от пожар... В това голямо и студено помещение може би бай Петър разстрои здравето си.

За да си създаде сътрудници, той прибираше всичко, каквото и откъдето и да му се донесеше, записваше го в инвентарната книга и издаваше разписка. Затова в скоро време се събраха много неща, между които някои без особена музейна стойност. Жив, подвижен, постоянно напрегнат и горящ, той беше един истински народник. В желанието си да бъде полезен се интересувахе от много и най-различни въпроси, засягащи нашия край. В общинския вестник през 1911 год. например пише статия по залесяване на града и неговата околност. В същия вестник през 1912 год. повдига въпрос за откриване на клон в града на военно-историческия музей в Плевен. През 1902 год. повдига въпроса за електрифициране на града, подкрепя почина за доставяне на нашумелите на времето саански кози. През 1923 год. става причина за откриване в салона на „Искра“ първата селскостопанска изложба. Негова е идеята за откриване на чирашкото училище, той беше неуморимият секретар на комитета по построяване на техникума и най-после негова рожба е и нашият вестник „Искра“, който вече 40 години върши своето културно-просветно дело.

През 1926 год. аз, млад гимназиален учител, бях избран за пръв път в управата на читалището, сблизих се с бай Петра и започнах да му помагам в музейната работа. Моето влечение към музея се дължеше вероятно на Художествената академия, където изучавахме и архитектура, и история на изкуствата, та се запознахме с огромните богатства на световните музеи и галерии. Помагах му четири години, които все пак бяха за мене малък стаж.

През 1930 год. бях командирован като учител за една година в Париж. На 22 юли същата година бай Петър почина. След смъртта му музеят е бил запечатан. Два месеца след това общото събрание на „Искра“ ме избра за негов заместник и аз поех музея, като същевременно учителствувах.

Бях ли подготвен за такава голяма и отговорна задача? Разбира се, че не бях. Единственото ми преимущество беше, че бях спечелил пълното доверие на покойника, който често казвал, че след смъртта му ключовете трябвало да се дадат само на мен, и че бях виждал много от най-богатите музеи, като парижките, виенските, венецианските и пр.

Доста преди смъртта му археолозите от Народния музей в София В. Миков и Ив. Велков бяха прочистили музея от ненужните предмети и аз приех всичко около 3000. На следната година се откри витрина с шевици от нашия край и картинната галерия се увеличи с 15 нови творби. Започнаха и сказки в града и по селата за популяризиране на музейното дело. Такива сказки бяха изнесени пред околийската учителска конференция, пред членовете на женското дружество и пр. Все тогава се оформи идеята за отдел „Шипчанска епопея“, който по-късно бе преименуван в „Освободителна война“.

Грижите за финансовото подпомагане на музея бяха нищожни. Всяка година се обикаляха от 20 до 30 села без всякакви командировъчни и повечето предмети постъпваха като подаръци. През 1934 год. се фотографираха и събраха в албум всички по-интересни улици и сгради, подлежащи на събаряне. През 1935 год. музеят бе преместен в сегашното помещение и бе открита художествената галерия, а след нея отделът „Освободителна война“. Идеята за отдел „Старият Казанлък“ възникна през 1938 год. с оглед да се развие в коридора. През следващите години се появи във фоайето етнографският отдел. Построен бе и склад за музея.

През 1944 год. поради вероятност от бомбардировки музейното имущество бе пренесено в Средногорово и Турия, а след това наново подредено. Въведена бе и входна такса за музея и аз бях директор, уредник, екскурзовод, касиер и пр. През 1950 год. беше назначена асистентка Цв. Иванова, която стоя само една година и напусна. През 1951 год. бе чествувана 50-годишнината на музея и бе открит отделът „Социалистически революционни борби в Казанлъшко“. На следната година постъпи като асистент Гергана Табакова, а една година след

това и мъжът ѝ — Емил Цанов. Преустрои се отделът „Освободителна война“ и взехме участие в първите разкопки на Севтополис при „Копринка“. След това работата на музея тръгна по-нормално, като единият работеше в канцеларията, а другите обхождаха селата и събираха материали. През 1953 год. са били обходени 32 села и постъпили 1952 предмета. Тогава се създаде и мрежа от селски сътрудници. През следващите години се основа „кръжок по история“, уреждаха се срещи с партизани, пионерски сборове, изнасяха се сказки, пишеха се статии, поради което през 1956 год. музеят ни беше провъзгласен за национален първенец и държа преходното знаме няколко години наред. Периодът 1952–1958 год. беше най-плодоносният за музея. Освен огромната културно-масова работа бяха събрани голямо количество материали за произхода на жителите на града и околията, за началото на социализма, за наименованията на селищата, особеностите в говора и т.н. Събраха се архивите на починали видни граждани по социалистическото строителство, по изборите за Велико народно събрание, архивът на градския съвет, популярната банка, на търговците розопроизводители и пр.

През 1958 год. поради изслужено време аз бях освободен от длъжност, като предадох музея на първия си помощник Гергана Табакова-Цанова, като имуществото му броеше 36 015 инвентарни номера. Тя пък го предаде на Г. Станчев.

В последните години щатът на музея е попълнен с млади историци, на всеки от които е поверен отдел. На тях предстои да довършат и задълбочат историческите, археологически и етнографски проучвания на Казанлъшката долина, която със своите селищни могили от каменно-медната епоха, с крепостите и безбройните следи от траки, римляни, византийци и турци е пребогата в туй отношение и трябва да увеличи и вдъхновява всеки музеен работник.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XXXVIII, бр. 40 от 23.IX.1961 г.

По-подробно за основаването на музея вж. в Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. II, С., 1923, стр. 277–278 — „Петър И. Топузов“; т. III, стр. 497–499 — Петър Топузов. „Казанлъшкият музей за старини и изкуства“, стр. 486–496 — Стефан Попвасилев. „Дружина «Искра» и нейното дело“.)

КАЗАНЛЪК, ГРАД НА ХУДОЖНИЦИТЕ

Петдесет и двама художници от един град! От тях четирима достигнали до професори в академията, а няколко пъти по четири строени в първите редици като представители на нашето изобразително изкуство. Ето един проблем. Ето една задача за разрешаване.

То да са само художници, иди-дойди, ама като има още толкова музиканти? Като почнеш от Ем. Манолов, когото с право сме обсебили, че Добри Христов, че Петко Стайнов, Хр. Мирчев, Ив. Скордев, Хр. Панчев, Пенчев, Маников... Ако речем да ги изброяваме, само от капелниците бихме направили цял поменик.

За артистите няма да говорим. Ще ви разправим само една дребна случка. Преди години в града ни пристигна група от Народния театър, с която е и Иван Димов. След представлението излязохме да се почерпим. Питам Димов доволен ли е от публиката.

— Остави се, казва, остави се! Каквото тази вечер съм преживял, на никого господ да не дава.

— Защо? Какво има?

— Днес, казва, като си починах в хотела, излязох да си поправя нещо обувката. Отбих се при първия обувчар, един най-обикновен обувчар, значи, но щом влязох, позна ме, че като почна оня ми ти човек, като заговори за театър, за пиеси, за постановки и изпълнение, замая ми се главата. Платих и излязох. Чакай, си рекох, да позакуся малко, че да вървя вече към театъра. Отбих се, братче, в една малка кебапчийница. Седнал-неседнал, че като ме подхвана пък кебапчията, като отвори ония уста, та бре Шекспир, бре Ибсен, бре Хауптман, а Московския художествен театър го омеси така, както си меси кълцаното месо за кебапчета. Излязох, поех към читалището и си мисля: „В тоя град, дето обувчари и кебапчии разбират толкова много от театрални въпроси, каква ли пък ще е по-интелигентната публика!“ Под тоя страх излязох на сцената и тебе лъжа, мене истина, догдето свърши пиесата, през цялото време съм треперал, като циганче на пързалка.

Така е у нас с художниците, музиканти и артисти. Откъм писатели сме малко по-бедни, но добър е господ! След две-три години виж, че и тук сме излезнали ударници, защото в секцията на литературните работници при читалището засега членуват петнадесет души.

На какво се дължи всичко това? Кои са причините? Погледнем ли романтично на въпроса, ще го отдадем на прелестите на долината ни, от които са изпадали в захлас всички пътешественици в миналото. Салабери напр. още в 1799 год. при вида на Казанлъшката долина възкликва така: „Казанлък, защо ти нема` твой Теокрит^[1] или твой Анакреон^[2]? Той щеше да доведе Венера да председателствува беритбата на твоето скъпо цвете, Плутон^[3] ти би отнел една Прозерпина^[4] и розите ти биха направили да се забравят ливадите на Ена^[5]“... Хелмут Молтке^[6] (1837) нарича долината „Европейски кашмир“ и „Турски Гюлистан“. Иречек пише^[7], че със скръб се разделя от тая „райска долина“ с дивни кории, води и пр., а Любен Каравелов предупреждава пътниците, преди да влязат в града, да вържат сърцата си с „козинява ортома“, да не би да изфръкнат (изхвъркнат) от възторг, като видят казанлъшките хубавици.

Погледнем ли по-реално обаче към тия несъмнени причини, ще трябва да прибавим сравнително по-високото културно ниво на жителите, което пък се дължи до голяма степен на читалище „Искра“ и на старото педагогическо училище.

По количество на библиотечен имот, раздадени за домашен прочит книги, посещение на читалнята и по броя на членовете си „Искра“ и досега не е достигната от читалищата на нито един областен град.

През педагогическото ни училище пък са минали най-видните ни педагози, философи и литератори. Доктор К. Кръстев и В. Налбуров събуждат интерес към художествения театър, а Матей Икономов, който с години готвеше репертоара си в Казанлък, доразви тоя интерес. Любов към рисуване създадоха у нас Ото Хорейши, а най-вече Димитър Радойков, който пръв въведе свободното рисуване в училището и така увлече учениците си, че след няколко години в тогавашното Рисувално училище постъпиха изведнъж десетина души. След като свършиха — някои от тях се върнаха като учители пак в Казанлък и продължиха със същото усърдие делото на учителя си,

подготвиха и изпратиха още много младежи в Художествената академия.

Така читалището с театралния салон, хора, оркестъра, музея, картинната галерия, библиотеката и педагогическото училище с отличните си преподаватели подготвиха почвата и създадоха оная благоприятна атмосфера, от която се родиха и откърмиха толкова майстори из областта на изкуствата.

Някои нашенци даже почнаха да се безпокоят, да намират това положение ненормално и това развитие едностранчиво. Този духовен растеж бил за сметка на материалното благополучие на града. Цигулар къща не храни и рисуващ дом не събира, казват те, сочат ни за пример Габрово, искат да ни направят по-земни, по-практични и се канят да ни индустриализират.

Може да е право тяхното гледище, може да е така, но ако се осъществи идеята им, можем още отсега да си представим какъв импресионистичен трикотаж, какви кожи с декоративни мотиви и какви мелодично скърцащи подметки ще фабрикуваме ние тогава.

(Публикуван във в. „Отечествен фронт“, II, 1945/1946, бр. 496.)

[1] *Теокрит* (ок. 300 г. пр.н.е. — неизв.) — древногръцки поет, виден представител на елинистическата поезия, известен с буколистическите си стихотворения. ↑

[2] *Анакреон* (ок. 570–485 пр. н. е.) — старогръцки поет. ↑

[3] *Плутон* (Аид, Хедас) — в древногръцката митология бог на подземния свят, владетел на душите на мъртвите. ↑

[4] *Прозерпина* — латинско име на древногръцката богиня Персефона, владетелка на подземния свят. ↑

[5] *Ена* — град в Сицилия, известен в древността като център на култа към Деметра (Церера). ↑

[6] *Хелмут Молтке* (1800–1891), пруски генерал, военен теоретик, сподвижник на Бисмарк, един от най-големите представители на пруската военна доктрина, автор на пътеписен дневник за участието си в руско-пруския поход в Европейска Турция през 1828–1829 г. През 1835 г. Молтке е изпратен от германското правителство с мисия до турското и по молба на султана остава в Турция няколко години като инструктор и реорганизатор на турската

войска. Когато през май 1837 г. султан Махмуд предприел пътуване из империята си, Молтке се включил в свитата му и изложил впечатленията си от това пътуване в няколко писма, едно от които с дата 21 май 1837 г. е посветил на Казанлък. Извлечение от тези „Писма по събитията и приключенията в Турция“ са публикувани във втория том на юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, С., 1923, стр. 279–281. ↑

[7] Става дума за известния пътепис на К. Иречек „Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини“ — Псп, 1884, кн. 8–11. ↑

ДОКТОР КРЪСТЬО КРЪСТЕВ В КАЗАНЛЪК

През есента на 1888 година при Казанлъшкото педагогическо училище са открива държавно образцово, към него се присъединява градското трикласно и за директор се назначава младият, току-що завършил философия в Лайпциг доктор К. Кръстев. Види се, Министерството на просветата ще да е познавало способностите на младия учен, за да му повери тъй бързо това голямо учебно заведение. И наистина, доктор Кръстев, който изпълнява тая служба само две години, развихря такава енергия, разгъва такава всестранна дейност и дава такъв тласък на училището, че и досега го помнят и приказват.

Той основава „Литературно списание на казанлъшкото учителско дружество“, което по-късно се преименува в „Критика“, пръв въвежда стенографията, държи сказки, устройва заедно с В. Налбуров театрални представления, като веднъж играе даже сам Луиза в „Коварство и любов“, превежда пиеси, преподава хоспитиране, история, литература и пр., и пр.

Значително по-културен от повечето си колеги, познаващ основно педагогическата литература и целите и задачите на образованието въобще, той е бил особено строг към някои от тях, много искал и затова не от всички е бил обичан и не всички са били доволни от него. На това се дължи и неговото преместване в София.

В един рапорт до министерството от 7 април 1889 г. между другото той пише:

„Ако трябва да означа по-точно онова, което липсва на тукашните, а може би и на учениците в повечето български училища, то е изобщо душевното благородство, идеализмът в мислите и делата, които се посаждат чрез благотворното влияние на науката, а още повече от личността на учителя, и правят невъзможно изпадането на ученика в оная атмосфера, в която живее голяма част от нашето общество. Туй се касае за учениците от курсовете и по-възрастните от класовете. Тяхното досегашно

възпитание е причината на туй и додето нашето първоначално образование почива на същите основи и се намира, както сега, в ръцете на такива учители, които по неспособност и неподготвеност не могат взе държавна служба — дотогава едва ли е възможно едно всецяло завладяване на ученика от училището.“

В друг рапорт, като се оплаква от слабата дисциплина в училището и от грубото държане на някои преподаватели в класа, доктор К. Кръстев разсъждава така:

„Може би ще ми се отвърне, че в една истинно дисциплинирана войска и с бездарен предводител се опазва редът. Аз ще се съглася с туй, като прибавя, че според моите може би погрешни възгледи дисциплината е именно онова качество, което прави солдата способен да няма очи за индивидуалността на една личност.

Сляпата покорност у ученика не трябва да съществува и даже с все сили трябва да се преследва. Пък и само един училищен терор, както е владеел той в нашите първоначални училища преди войната и може би владее още по много места из България, ще бъде в състояние да убие в учениците всяка свободна мисъл. Историята на нашето народно образование много ясно доказва какви могат да бъдат резултатите от подобна «дисциплина», която противоречи не само на всяка педагогическа система, но и на идеята на педагогията въобще.“

В трети рапорт, от 7 юли 1889 година, описва ниския уровень на учениците и вини най-вече за това учителите:

„В това се крие може би най-голямата слабост и най-големият враг на учебното дело, но то не може да се премахне дотогава, додето една строга, безпощадна и

безмилостна ревизия на учители и директори не разчисти от училището всички незвани, всички, които слепият случай е направил възпитатели на младото поколение, които съсипват учителския авторитет и събарят изграденото от истинските учители.“

„Считам за нужно — пише той в следуюния рапорт — да спомена, че най-малко $\frac{3}{4}$ от нашите класни учители са лишени от специална педагогическа подготовка.“ И предлага такива учители да бъдат поставени под контрола на директора или на по-опитните техни колеги.

Ето няколко извадки от атестации за учители:

„На Т. И. свършено липсва способност да се изразява правилно, граматически и логически. Неговият отговор е лишен от вразумителност и неговите мисли от свързаност...

Г. К. действително владее езика, но той досущ е лишен от способността да научи учениците си френски.

Г. П. има обичай да казва на ученика: «Разкажи ми миналия урок!» — и да го остави да си свърши без прекъсвания и без запитвания. Този навик ще е останал от дълговременната му практика в женска гимназия, дето този обичай е много разпространен и образува една от причините за машиналното учение на девиците-ученици.“

Интересна е атестацията за В. Налбуров, един от най-културните наши първи актьори и по-късно един от първите директори на театъра „Основа“ в София:

„Господин В. Костов (Налбуров, б.м.), учител на IV отделение, показва в последно време особено голям, утешителен напредък. Наистина неговото преподаване не е един чист и пълен отпечатък на принципите на

специалната методика за отделенията и разглеждано с тоя критериум, то няма да издържи блестяща критика. Но Костовото преподаване съдържа нещо, което с методика, изобщо с теории не се спечелва. Той умее самостоятелно и оригинално да преработва учебния материал и с особено изкуство да събужда интереса в учениците — нещо, което в началото досущ отсъствуваше. Също мога да похваля г. Костова и в дисциплинарно отношение.

Според туй г. К., който е изобщо даровит и благонадежден момък, заслужава да бъде повисен.“

В края на един от последните си рапорти К. Кръстев резюмира заключението си за учителите по следния начин:

... „Между учителите в българските училища има много разпространена нервозност при изпитването. Стар обичай между тях е да се скарат на ученика, ако си не знае урока. Може туй да има добри страни, но то ни най-малко не помага на дисциплината, а вреди извънредно много. Че учителят трябва да е образец, тези фрази се повтарят постоянно, но те ще останат свършено без последствия дотогава, додето учителят е образец на човешки страсти, додето той показва звярско лице пред ученика.

И наистина какво противоречие между теорията и практиката!

Иска се щото училището да бъде светилището, дето ученикът да се възпитава към прекрасна нравственост, т.е. облагородена с хубави, елегантни (не груби) обноски, иска се щото българският ученик да научи в училището всичко, защото в къщата фамилията не му дава нищо. А какво излиза? Свършено противното. Възможно е даже и този случай, че ученикът да вижда често в училището по-големи грубости, отколкото в къщи...”

Нека се не забравя, че в ония времена, за които пише доктор Кръстев, голяма част от учителите са били действително случайни, без достатъчно образование и подготовка и че средствата за въдворяване тишина и ред не са се различавали много от тия в килийните училища. В спомените си за доктор Кръстев г-н Ник. Филипов например разправя, че един ден, тичайки из коридора, се блъснал силно в него и като го видял, примрял от страх. „Какво ли ще ме прави сега? — помислих си. — Какъв ли бой ще получа? Аз бях сигурен, че ще ям бой, защото в училището биеха.“

И разправя по-нататък за учителя си по математика, който винаги с пръчка влизал в клас и веднъж набил един размирен ученик, като го качил на гърба на негов другар. Но д-р Кръстев не постъпил така. Той го завел в дирекцията, помилвал го, попитал го в кой е клас, кои му са родителите, посъветвал го други път да не тича така лудо и за голяма изненада го освободил.

„Той беше съвсем млад човек — нямаше дори 25 години — пише на друго място Н. Ф. — (в курсовете, може да се каже, имаше ученици по-стари от него), с едва наболи мустаци, с красиво женствено лице, съвсем ниско подстриган, облечен елегантно, с бомбе и очила — пенсне, от единия край на което се спущаше тънко металическо кордонче, закачено о жилетката. Той бе в пълния смисъл на думата естетична натура... При това обноските му бяха особени: те издаваха някакъв аристократизъм и европейска възпитаност.“ (*Юбилеен сборник на Казанлъшкото педагогическо училище, 1935, стр. 99*)

... „Обикнахме децата — пише в същия сборник друг негов ученик, г. Н. Гайтанджиев. — Любовта към учителското звание се пося дълбоко в сърцата ни. Още тогава разбрахме колко велика и благородна е задачата на учителя. Дължим го на големите майстори-художници, образцовите учители: Д. Андреев, Д. Абаджиев, Ст. Киров и Д. Игнатов. Дължим го и на директора ни, професор д-р Кръстев, който тъй рано (втората година от службата му) ни озари с голямата мисъл: обикнете децата, играйте с тях, всякога между тях и ще станете истински учители!“

В борбата си за обнова на училището д-р Кръстев не забравя и програмата му.

„В програмата на училището (педагогическото) трябва да станат коренни изменения — пише на друго място в рапортите си. — Духът

на програмата трябва да се мени. Ако искаме учениците от това училище да бъдат селски учители, то трябва или да се направи потесен кръгът на теоретичните познания, или еднакво да се разшири кръгът на практическата страна на програмата.“

Забележете, че тая мисъл е изказана точно преди 54 години.

Борбата си против недъзите в училищното образование, против бездарността, ретроградността, бюрократизма той често принася и вън от училището, където проявява голяма самостоятелност и доблест. За да запази престижа на училището и на поста, който заема, той е водил често остри спорове с шефовете и на други учреждения.

Така например той пише писмо до кмета на града и го моли да се погрижи и поправи улицата край училището, която зимно време се обръщала на блато, а също така да премахне нужника до училището, който обслужвал същевременно и гражданите, защото бил много замърсен и нехигиеничен. Кметът му отказал, защото това според него било работа на училищната власт, като същевременно му направил и някакви бележки. Д-р Кръстев отговаря:

„Учудва ме как си позволявате да ме учите, че съм бил отговорен за онова, което върша. Бъдете съвършено спокоен в това отношение, аз нямам нужда от вашите поучения и ви моля да си ги вземете назад и втори път да не си позволявате подобни неща, а да се обръщате към съдилището, когато мислите, че произволно съм се намесил в интересите на градското кметство.“

А на началника на пощата, който пререждал посетителите и карал училищния слуга да чака, докато дошлите и след него си свършват работата, пише също остро писмо. Началникът му отговаря, че не е вярно това, а обратното — училищната кореспонденция не се носела навреме в пощата.

„... Това е възмутително — отговаря му д-р Кръстев. — Вий си позволявате да говорите за неща, в които абсолютно нямате право да се намисате. Аз вярвам, че вий толкова сте проникнати с уважение към вашите права, щото няма да си позволите да нарушите правата на другите учреждения. Ако действително училищните служители ви

донасят не навреме писмата, вий сте в правото си да им посочите правилника за приемането и да ги върнете. И друго нищо. Впрочем още едно нещо можете да сторите: да съобщите горното на моето началство и то ще има грижата да ме вразуми...”

Такъв е бил младият, току-що започнал културната си обществена дейност д-р Кръстев. Такъв си остана и до последния час.

(Из ръкописите на писателя.)

ЕДНА СЕДЕМДЕСЕТГОДИШНИНА

Според един тефтер-кондика първата библиотека у нас е основана през 1847 год. в Трявна. Помещавала се е в „общата“ стая на тогавашното „школо“. Околовръст е била опасана с миндери, над които са били полиците с книги. Всяка неделя, след отпуска на черква, чорбаджии и еснафи са се отбивали там, за да им прочете нещо „даскалът“ и да се почерпят по едно кафе. Такива библиотеки или „книгохранителници“ е имало по онова време в Лом, Свищов, Прилеп, Шумен и пр. Истински читалища с по-широка културно-просветна програма, с устав и редовни членове обаче се основават към 1856 г. в Свищов, Лом и Шумен. Около 1870 г. се появяват и в Хасково, Битоля, Казанлък, Ст. Загора, Сливен, Габрово, Карлово, Тулча, Силистра и т.н.

Силистренското читалище „Надежда“ според г. Ст. Чилингиров и Г. Димитров е основано в 1870 г. Там обаче се пази един документ, който е с дата две години по-късно. Той има следното съдържание:

*Българско читалище „Надежда“ в Силистра. Брой
21.*

Читалищното настоятелство дава настоящето на г. Никола С. Георгиев, който ся записа член-основател на Българското читалище „Надежда“ и заплати гр. петдесет и два. Гр. Силистра, 20 август 1872 г.

Настоятелството на Бълг. читалище

Председат. — Ангел Тодоров

Кассиер — Георги Иванов

Писар — Георги Н. Титов

библиот. — Цани Д. Зографски

В началото под текста „Българско читалище“ има кръгло клише с изображение на три пчелни кошера, а под него — името „Надежда“, а печатът, който е сложен долу в левия край, освен горния текст има

изобразено отворена книга и две хванати ръце под нея. Документът е добре запазен и представлява ценност за историята на едно от първите ни читалища.

През 1881 год. читалище „Надежда“ според г. Драган Бобчев се явява под ново име — „Напредък“, — а през 1883 г. се преименува на „Трендафил“. След това настъпва мъртвило от няколко години, докато се яви под сегашното си име „Доростол“. Читалище „Доростол“ съществува до 1929 г. След това то бива разтурено. Читалищните членове обаче разпределят помежду си книгите и имуществото му, укриват ги по домовете си и след Освобождението донасят над 10 000 тома и турят началото на нов живот.

Ако съдим по горния документ, значи, силистренското читалище на 20 август тази година трябва да празнува седемдесетгодишнината от основаването си.

(Публикуван в сп. „Читалище“, ХХІ, 1942, кн. 5–6, стр. 180–181.)

ПОДВИЖНА ХУДОЖЕСТВЕНА ИЗЛОЖБА

Идеята за подвижна художествена изложба не е нова. Тези, от които е зависело съществуването ѝ, са я посрещали с радост, ентузиазъм, големи обещания и... повече нищо. След 9 септември тя бе подета настойчиво пак. Миналата есен, струва ми се, даже се организира такава изложба. Приготвиха я, натовариха я на влака и пак спря.

Въпросът за художественото възпитание на провинцията е един от много важните и много сериозните. Един среднокултурен провинциалист чрез читални, библиотеки, книжарници, списания и вестници може да следи нашата литература, чрез концерти на гостуващи местни музика и радиото може да задоволи до известна степен музикалния си глад; същият този човек обаче няма никаква възможност да види в оригинал нито една художествена картина, той няма възможност да се запознае с творчеството на нито един художник и скулптор. Това той прави само чрез невъзможните черни репродукции, пръснати из вестници и списания.

Провинцията в по-голямата си част няма никакво отношение към нашите изобразителни изкуства и имената на наши майстори на четката и резеца не им говорят нищо. Поради това по стените на отлично подредения дом на иначе културния провинциалист ще видите да висят купени от панаира картини като „Шилъонският затвор“ или някоя обнажена красавица в шалвари от времето на султанските хареми.

И докато в София салоните и дюкяните, заети с художествени изложби, конкурират вече тия на аперитивите, в провинцията това е най-рядкото явление, то е толкова рядко, особено в по-малките градове, че почти се не случва.

Ето защо въпросът е тъй важен и толкова сериозен. Ето защо починът за малки художествени сбирки при читалищата трябва да се засили и поощри, а подвижната художествена изложба не само да се реализира, но да стане постоянна, ежегодна. Това нито е трудно да се направи, нито ще струва нещо на държавата. Няколко сандъка, каквито

вече има, няколко паравана, един човек да ги придружава, учителите по рисуване от града да помагат при подреждането, и толкова.

Ако пък откриването на изложбата се предшества с една сказка върху нашето изобразително изкуство, придружена с прожекции на избрани творби, тогава целта ще бъде по-добре постигната, дългът към провинцията по-добре изпълнен и една духовна нужда на народа ни задоволена.

(Публикуван във в. „Ведрина“, III, бр. 23 от 1.IX.1946 г.)

ХУДОЖЕСТВЕНИ ГАЛЕРИИ

Интересът към книгата в провинцията е значително нараснал. Почти всички предприятия и учреждения си имат вече библиотеки, а книжарниците и читалищата са на най-видно място в центъра. За да бъдат по-близко до читателя, откриха се и читалищни филиали из крайните квартали. Въведено бе разглеждане на прошумели книги, книгоносенето и пр. Читалището на един малък град като Казанлък например раздава вече годишно за домашен прочит над 150 000 тома книги, а общо в страната ни миналата година са били раздадени повече от 9 милиона книги.

Музиката е също така добре застъпена. Писнали ни са ушите от високоговорители, радиоапарати, грамофони, хорове, оркестри. Имаме даже и оперетна трупа, а ни гостуват постоянно певци, инструменталисти и пр. Във всеки град почти има и драматически състави — държавни или общински.

Не стои така въпросът обаче с живописиста и скулптурата. Те са най-редките гости в провинцията, най-непознатите. Отчайващо малко са хората там, които могат да се спрат критично пред една картина или скулптура и които изобщо проумяват що-годе от тия изкуства, а имената на първите ни художници звучат като чужди. Затова и всички учреждения са зле украсени и затова там пласират в големи количества своята третокачествена стока безбройните амбулантни „художници“. Няколкото опита на Съюза на художниците с подвижни изложби поради подценяване задачите им и лоша организация почти не дадоха резултат. Пресекнаха и скромните изложби на местни сили. Рядкост на пазара са и цветните репродукции.

Затова почините за създаване на художествени галерии из нашите градове трябва да бъдат насърчени и подпомогнати. Повече интерес трябва да проявят отговорните лица и повече грижи, за да растат и се развиват правилно. Трябва да бъдат ясни задачите на тия, които ги уреждат, за да се не лутат и правят грешки. Ако имаше истински ръководещ център напр. в Сливен, нямаше да се открива художествена галерия от всичко, що е останало в ателието на покойния

Йордан Кювлиев, а щеше да се направи подбор и да се поразреди претъпканата зала. Ако имаше ръководство, не щеше да позволи художествената галерия в Ст. Загора да бъде закрыта и десетки ценни творби да берат праха по таваните вече близо година. Не можеше ли новата изложба да си стои в салона, за който беше правена, и там, на главната улица, не щеше ли да бъде повече посещавана и задачата ѝ по-добре изпълнена?

Бургаският народен съвет също решил преди няколко години да урежда художествена галерия. Избрали си комисия, отишли в София и закупили изведнъж от Общата художествена изложба картини за около един милион лева (стари пари). Мисля, че и това не е правилно особено след като Националната галерия, министерствата и други държавни учреждения преди това са закупили най-ценното от изложбата. Подобно нещо бе извършено преди години и от настоятелството на русенското читалище „Св. Георги“, сега „Ангел Кънчев“. Решили и те да си откриват галерия и без да се съветват със специалисти, почнали да купуват картини от всеки, който прави изложба в града им. По този начин бяха похарчили доста пари за съвсем слаби работи.

В Търново също беше турено начало на художествена галерия. Събрани бяха и изложени в хижата доста картини, най-вече изгледи от града. Сега, казват, те били пръснати из разни канцеларии, някои били подарявани на гости и т.н.

Не е по-добро и положението в гр. Варна — един представителен град, който се слави с добра драматична и оперна трупа, с богат музей и една съвсем незначителна сбирка, наблъскана в един дюкян до Морската градина.

— В този голям град не се ли намери по-широк салон?

— Имахме — казва с въздишка уредникът, — в центъра беше, но един ден заповядаха да вдигнем картините и отвориха кебапчийница.

Освен че салонът е неудобен и картините са наблъскани една в друга, но нито са подредени добре, нито са рамкирани правилно, нито пък е спазена историческата последователност, както трябва. А градът, уверен съм, има възможност да си устрои една добра художествена галерия, там има и доста голям колектив от художници, за да помогнат, но съмнявам се дали някой е потърсил тяхната помощ.

Създаването на художествени галерии не може да стане нито с посмъртни изложби, нито изведнъж — като се закупят много картини от една само изложба, нито пък от случайно събрани такива. То става бавно и по добре обмислен план. В една истинска галерия трябва да бъдат застъпени най-големите ни майстори. Тя трябва да бъде такава, че да дава известна представа за състоянието на нашата живопис и скулптура, както и за изминатия от тях път. Тя трябва постоянно да расте и се развива. Нейният уредник трябва да държи връзка с големите наши творци в тази област, за да знае какво работят, и да не чака да купува творби само от годишните изложби на съюза. При тия откупвания той не трябва да се осланя само на своя личен вкус, а да търси помощ на комисия от специалисти. Подреждането също трябва да стане с помощта на компетентни хора и пр. Тези въпроси все пак не е трудно да бъдат разрешени. По-мъчно е отговорните лица при М-вото на културата, при Съюза на художниците и завеждащите отдела „Култура“ при градските, околийски и окръжни народни съвети да разберат голямата нужда на провинцията от художествени галерии, да се борят за по-щедри субсидии и по-удобни помещения и да полагат повече грижи за всестранныя просвета и култура на населението.

(Из ръкописите на писателя.)

КАРТИННАТА ГАЛЕРИЯ В КАЗАНЛЪК

Казанлъшката художествена галерия е отдел от Общия народен музей „Искра“. Тя се помещава в специален салон с горно осветление.

В бавното си, но системно развитие тя се е обогатила с 273 художествени творби (живопис и скулптура), като повечето са от най-изтъкнатите представители на този род изкуства. Освен това в нейния фонд се съхраняват голямо количество стари литографии, офорти и гравюри, както и скици на видни съвременни художници. Събират се и биографични данни за казанлъшките майстори на четката и резеца. Готова е вече и монография за най-стария от тях — Захари Желев.

В изложбената зала са подредени около стотина творби, като се е започнало от най-старите наши живописци — зографите. Изложени са две икони от поп Павел от Шипка, една от Петко Илиев Ганин, една от Станчо Лисицев и един автопортрет на Васил Т. Бояджиев. След това следват творби от първите художници, дошли след Освобождението у нас от братските славянски страни: проф. Иван Мърквичка от Чехия, проф. Борис Шатц от Полша, немца Обербауер и пр. Подир тях са представени първите казанлъчани, завършили в Италия: проф. Петко Клисуров, проф. Б. Михайлов. Захари Желев и Христо Кутев — учил в Полша. Представени са и старозагорските художници: проф. Антон Митов, Георги Митов и проф. Никола Кожухаров. С няколко табла (от Г. Атанасов, Ат. Михов, проф. Стефан Иванов, Д. Радойков) са представени и първите випуски на бившето наше Рисувално училище, сегашната Художествена академия. Следват живите майстори на живописиста: проф. Илия Петров, Вл. Димитров-Майстора, Здравко Александров, Б. Денев, Ив. Христов, Щъркелов, както и казанлъчаните: проф. Дечко Узунов, Дечко и Радомир Мандови, Иван Вълчанов, Борис Ангелушев, Ст. Стаматов, Н. Балкански, К. Трингов, К. Колев, М. Чорбаджийска и пр. От скулпторите са изложени творби на проф. Жеко Спиридонов, проф. Андрей Николов, проф. Иван Лазаров, проф. Иван Фунев, проф. Любомир Далчев, Васка Емануилова, Д. Лучианов, Ив. Мандов, М. Миланов, Вл. Гиновски и др.

Новото време, епохата на социализма, е представено с „Димитровград“, 1952 год. — картина с маслени бои от Вл. Мански, „Вършитба в ТКЗС“ от Кою Денчев, „Разтоварване на руски машини на бургаското пристанище“ от Павел Вълков и портрети на Георги Димитров от проф. Дечко Узунов, на В. Коларов от Сергей Ивойлов, на певеца на работническата класа Д. Полянов от Цв. Щилянова, статуетка на Дядо Благоев от Кр. Попов, бюст на първата наша ударничка Маруся Тодорова от Доганов и др.

Галерията притежава две оригинални скици от бележития руски художник от групата на „Передвижниците“ Владимир Маяковски, един зимен пейзаж от румънския художник Ангелуца Октавиян, един портрет от италианеца Емилио Контини, акварела езеро от полската художничка Ванда Погановска и др.

Така подредена, казанлъшката художествена галерия се е стремяла да покаже освен постиженията на художниците от този край и историческия развой на нашата живопис и скулптура изобщо, а също така и пътищата, по които са вървели, за да достигнат до социалистическия реализъм.

Поради това, че са застъпени и най-добрите майстори в тия области, казанлъшката художествена галерия минава за една от най-богатите и най-ценните от провинцията.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XI, бр. 653 от 16.XI.1955 г.)

ЗАХАРИ ЖЕЛЕВ

От селата в Казанлъшка околия най-много художници е дало историческото село Шипка. Оттам са родом зографите поп Никола, поп Павлов и син му Павел, които са изписали Габровския, Соколския манастир, оттам са Радомир, Дечко и Иван Мандови, Дечко, Станьо и Калина Стаматови, от шипчански родове са Иван Милев, Борис Ангелушев, Боев, Писев и пр. Жителите на село Енина са по-практични хора, занимават се повече с търговия и по-рядко оттам излиза човек на изкуството. Енинска кръв има само в проф. Иван Пенков и Захари Желев.

Прадядото на З. Желев се преселил от Енина в Казанлък още преди освобождението от турско робство и си купил къща в Куленската махала. Той имал син Жельо, убит от башибозуци в подножието на Балкана. Този Жельо имал четири деца: Христо, Митьо, Цаньо и Тота. Вторият му син Митьо е баща на художника Захари Желев, а майка му се е наричала Мина Тотева. Освен Захари те са имали още три деца — момичета: Тота (Ботьо Пискулева), Елена (Тодорова Иванова) и още едно, дадено слугинче, което умряло младо.

Животът на Захари Желев е една тъжна повест. През бурната и паметна 1877 г. баща му е бил ранен в крака от башибозуци между Казанлък и Енина и догде стигне до селото, толкова кръв му изтекла, че починал. Наскоро умира от епидемия жена му и оставила три деца, кръгли сирачета. Едното от тях (Елена) било осиновено от добри хора, а двете (Захари и Тота) били прибрани от леля им. Тогава Захари е бил едва 7-8-годишен, а сестра му — на пет години. Точната рождена дата на художника не може да се определи поради това, че няма кръщелно свидетелство. През 1906 г. си вадил едно „Махлянско“, в което произволно е написано, че е роден на 8 май 1868 г., в свидетелството му за завършен четвърти клас в Одеса е сложена същата година, без да са отбелязани месецът и денят на раждането. В свидетелството му за завършен първи клас при Казанлъшкото педагогическо училище датата е 15 февруари 1868 г. В свидетелството му за завършен курс при същото училище датата е същата. В документа му за учителска

правоспособност датата е 19 февруари 1867 г. Тя вероятно е взета от дипломата му издадена от художествената академия в Турينو. Наклонен съм да приема за рождена дата 19 февруари 1868 г., защото според близките му по някакви свои съображения той в последните си документи искал да се изкара по-възрастен и посочил като дата на раждането си 1867 г.

Двете кръгли сирачета Захари и Тота обикновено играели на площадчето в Куленската махала близо до лелината им къща, а насреща от прозореца често ги наблюдавал квартируващият там висш руски офицер Григорий Бадаревски. Той бил помещик и живеел в Одеса, а имението му било в близката околност край с. Бадарево. Трябва да е научил за участта, която е постигнала тия деца, съжалил ги и заедно с още две други ги изпратил в Русия, придружени от приятелката му Анна Феодоровна, която му била дошла на гости. Пътят им бил през Одрин, Цариград, Галац, Кишиньов, където едно от децата било оставено в негови роднини, а другите пристигнали в Одеса. Живата доскоро баба Донка (една от четирите деца) разправяше: „Аз бях оставена в Кишиньов, но след една година и мене ме отведоха в дома на Григорий Бадаревски, който беше на улиците «Кузнечная» и «Голевая». Там той живееше с приятелката си, а жена му — в имението на село. Григорий имаше две палави деца, които често идваха в Одеса и никак не обичаха кроткия и смирен Захари. Не го обичаше и приятелката му Анна Феодоровна.“ В Одеса тогава имало още много такива българчета, които си кореспондирали с родителите в България. Бащата на баба Донка също й пишел от Казанлък. След като стояли в Русия около седем години, децата закопнели по родния край и някои от тях били изпратени при близките им. Разплакали се нашите сирачета и пожелали да се върнат. Бадаревски намерил един българин от Сливен на име Белов (чичо на проф. д-р Белов), дал му пари за път и тръгнали за България. Стигнали във Варна, оттам в Сливен и от Сливен децата си дошли сами в Казанлък. Тогава Захари бил вече на 15–16 години.

В Одеса той завършил местното реално училище, състоящо се от три класа и един подготвителен. В архивите след смъртта му се намериха: „Похвалный листок“ за благонравие и отличен успех, издаден от педагогическия съвет на Одеското реално училище с дата 14 декември 1882 г. Освен това има едно свидетелство за завършен

четвърти клас в това училище с дата 3 юли 1884 г. Третият документ, който е от 28 февруари 1882 г., е също за благонравие и добър успех от Рисувалната школа на дружеството за изящни изкуства, където той се е отличил в рисуване на глава от гипс. Дали това е било някакъв курс по рисуване, или редовна школа, не ми е известно, но важното е, че Захари Желев още като дете в Русия проявява заложи към живопис и покровителят му е дал възможност да ги развива.

Като се завърнали в Казанлък, двете деца заварили бащиния си дом съвършено ограбен и разнебитен. Добри съсед и роднини им събрали малко завивки и покъщнина и те се приютили в него. Сутрин закусвали с пуканки, а вечер пак с царевича, но варена. Захари обаче бил упорит и въпреки всичко искал да продължи образованието си. Записал се в педагогическото училище и половината от деня е ученик, през другата половина е дърводелски чирак, а вечер късно учи уроците си на уличния фенер.

От 1884 г. той следва в Казанлъшкото педагогическо училище, което завършва през 1890 г. С писмо от инспектора на Старозагорското окръжие му се съобщава, че се определя за учител от „първи разряд“ за учебната 1890–1891 г. В архивите му има още два документа — единият е от 4 август 1884 г., с който се задължава да учителствува пет години, след като свърши курса, и то „гдето му посочи г-н Директора на Народното просвещение“, а другият е от чичо му, известния казанлъшки учител Цаньо Желев, който му бил настойник. С този документ Захари Желев се задължава пък да плати на държавата по 200 гроша златни на година, ако не устои на обещанието си. И той носи същата дата.

През 1885 г. Желев участва като доброволец в Сръбско-българската война, получил отличия и беше член на поборническо-опълченското дружество „Сливница“ в града.

По това време, когато учениците държали матура, на изпита присъствували и кметовете от близки градове, дошли да си харесат и подберат „даскали“. Желев бил харесан от старозагорския кмет и получил назначение в този град. Не завършил учебната година обаче, един от местните големци му направил някаква бележка и той, оскърбен, напуска града и се премества в Пловдив и когато през 1892 г. се открива изложението там, той взел участие с някаква картина. Картината обърнала внимание и станала причина 3. Желев да бъде

изпратен стипендиант по живопис в Италия. Той заминал за Торино със 150 лева месечна държавна стипендия, като 100 лева задържа за себе си, а 50 лева изпраща редовно в Казанлък на сестра си. Той заедно с Георги Митов и други българчета са ученици на големия италиански художник Джакомо Гросо. Трудолюбив, скромен и даровит, Захари още в началото обръща внимание на професора си и неговите етюди са били сочени за пример. В архивите му се намери бронзов медал, получен като отличие от академията през учебната 1894–1895 г., и два други документа, от които се вижда, че е бил записан там през ноември 1893 г. и я завършил през 1898 г., като през това време е получил още три похвални отзива. Професор Джакомо Гросо го е ценил много. Това личи от факта, че много години след като Захари Желев завършва академията, той се интересува и пита българите за него. Художникът Ненко Балкански, който посетил Карена, пише статия в сп. „Завети“, год. VI, кн. 8 и 9 от 1939 г., и между другото казва: „Като си спомни за своите ученици Георги Митов и Никола Маринов, Карена каза: «А имаше и един друг, Захари Желев се казваше, дали го познавате?»“ Архитект Беров от Казанлък, завършил също в Торино, разправя, че през 1926 г. преподавателят им по рисуване професор Онетти ги завел един ден в художествената академия и като знаел, че е българин, посочил му в една от залите окачени етюди, рисувани от Желев.

Завършил с успех академията, Желев се завръща в България, постъпва учител първо в Шумен, а после в родния си град. Тук той попада в една среда, която няма никакво отношение към изкуството му, една среда съвършено апатична към неговите интереси, мечти и блянове. През 1906 г. се оженва за Деша Вълева, почват едно след друго да се раждат деца, нуждата затропва на вратата му и палитрата му започва да засъхва. Не стига това, но той се увлича и редица години пропилява в чертежи и изчисления за постройка на самолет. След това идва и някакво религиозно увлечение и пр. Средата обаче, тази провинциална сива и безучастна среда, сред която са загивали много дарования, е може би най-главната причина за неговото изоставане в изкуството. Близките му разправят, че веднъж някакви негови квартиранти му поръчали два портрета. Направил ги Захари, предал им ги, те си заминали и нито платили, нито повече му се обадили. Друг път изработил бюст на жена си и бил толкова доволен от него, че се

готвел да го отлее от метал. Станало нужда обаче да отиде по служба за няколко дни в София и поръчал на жена си да мокри всеки ден парцалите, с които е обвит глиненият бюст, за да не засъхва. Жена му, разбира се, забравила и не го погледнала, бюстът изсъхнал, напукал се и се деформирал. Като си дошъл, толкова се ядосал, че го натрошил съвсем, и дълго време не помислил за изкуство.

Със Захари Желев се запознах през 1920 г. Тогава той беше застарял, къс, набит, с ниско остригана побеляла коса и малки, кротки очи. В цялата му фигура личеше някаква отпуснатост и апатия. Бях току-що завършил Художествената академия в София и се готвех за учител. Представих му се, както е редно. Казах му, че ще стажувам при него, и пожелах още тогава да вляза в класа, в който имаше час по рисуване, за да видя как преподава.

— Какво ще влизаш, какво ще гледаш? Вие сега знаете повече от нас. Иди си у вас, почивай си, а после ще ти дам една или две паралелки да си работиш с тях самостоятелно. Няма защо да идваш при мен.

Така ме посрещна той и аз изкарах стажа си при него, без нито един път да съм влизал в класа му и слушал негова лекция. През пролетта и лятото само, когато излизахме из двора на гимназията да рисуваме, чух го отдалече как бавно, монотонно обясняваше перспективните правила на учениците и виждах как те се закачаха помежду си и не го слушаха. Той беше тъй добър, че никога не правеше забележки и не наказваше учениците, и те злоупотребяваха с това. Освен туй ние бяхме колеги 13 години и нито веднъж не го чух да заговори за изкуство — ни за свое, ни за чуждо. Никога не ми показва своя рисунка, нито някой го бе видял да рисува. Веднъж само му дадох да увеличи от снимки портретите на двама почетни членове на читалището, което той извърши много добре, и това беше всичко.

През 1923 г. празнувахме 30-годишния му юбилей като учител и тогава се поотпусна малко и разказа през сълзи малка част от своя скръбен, сирашки живот, и то съвсем накратко, без хвалби, без ефекти, а просто и човешки, та мнозина от колегите му също се просълзиха.

И все пак след завръщането си в България той е рисувал по малко в първите години. Какво е работил в Шумен, където е учителствувал 8 години, не ни е известно, но като го преместват в Казанлък, той първо нарисова портрета на леля си Стояна, тяхната

спасителка, нарисувал е портрет на умрялото си момиченце, на колежката си от педагогическото училище Ради В. Радев, по-късно кмет на София, и др. Има и два нахвърляни пейзажа, силно повредени. Знае се, че е рисувал портрети с черно на двама еленчани — негови роднини, — които обаче не са запазени.

В казанлъшкия музей се намират следните негови портрети и етюди:

1. Собствен портрет в естествена големина (маслени бои). Рисувал се като студент в Торино. Свободно третиран, добре моделиран и добре свързан фонът със светлата дреха.

2. Етюд-глава на стара жена (м.б.) с меки приливи от светлина към сянка и хубав израз в очите.

3. Етюд-глава на млада жена, обърната надясно (м.б.). Малко повредена в областта на шията.

4. Етюд-глава на млада жена с поглед нагоре (м.б.). Добре построена глава и детайлно проучена.

5. Етюд-глава на мъж с калпак (м.б.). По всичко изглежда, че е един от първите му етюди.

6. Портрет на Параскев Венков от Горна Оряховица, негов състудент от Торино, който заболял и се завърнал в България, без да довърши (м.б.). Това е една от най-хубавите му работи и един от редките портрети у нас от тази епоха. Същият бил рисуван и от Георги Митов.

7. Половин голо тяло на млада жена (м.б.).

8. Голо тяло или „Жената с ханджара“ (м.б.). Доколкото ми е известно, това е била изпитната му работа. Същата, рисувана от Георги Митов, беше изложена в нашата Художествена академия.

9. Портрет-скица на Ради В. Радев (м.б.). Той е работен в Казанлък след завършване академията.

10. Портрет на неизвестен човек (м.б.). Предполага се, че и той е работен в България.

В музея се пазят още няколко етюда на голи тела, а също и копие от портрета на бащата на професора му Джакомо Гросо.

Няколко Желеви етюда има и в Софийския градски музей.

В синовете му се пазят следните работи:

В инженер Димитър Желев има половин голо тяло на турчин с брада, застанал гърбом. В Григорий Желев е малкият портрет на леля

му Стояна, глава на старец и етюд; половин голо тяло на дете. Във Владимир Желев, асистент във Ветеринарния факултет, има три етюда, два на жени и един на дете. В гр. Елена в някаква негова роднина имало етюд „Дете свири с кавал“, който много се харесвал, но при преселване в София бил изгубен. В Казанлък в багажа на жена му бил запазен и портретът на починалото му дете.

Вероятно има още негови работи, пръснати тук и там, особено от първите години на учителствуването му в Шумен, когато творческият огън не е бил още загаснал и суровата действителност не е ослабила преждевременно дарованието му.

Захари Желев умира на 16 март 1942 г. Едва след смъртта му, когато събрахме пръснатите тук-там етюди и портрети, се убедихме, че той е бил един от видните представители на старата италианска академична школа, един от даровитите първи наши художници, останал неизвестен, забравен. Неговото дело трябва да бъде добре проучено и оценено и той да заеме онова видно място непосредствено до Георги Митов в историята на нашата живопис, което му се полага и което той действително заслужава.

(Публикуван в сп. „Известия на Института за изобразителни изкуства“, кн. II, 1958, стр. 215–220.)

ПО УКРАСАТА НА ГРАДОВЕТЕ НИ

При градските народни съвети има избрани комисии, които трябва да се занимават с украсата на селищата. Повече от 25 години фигурирам в списъците на такива комисии в нашия град. В миналото тези комисии обикновено се свикваха два пъти в годината — първия път, за да се съставят, и втория — за да отчетат, че нищо не са направили.

Спомням си как един от някогашните кметове ни свика веднъж, как сам посочи кои да влязат в комисията и за да покаже, че е демократичен, препоръча за председател един от шефовете на опозицията, като обеща, че ще му съдействува и ще му бъде отпуснат значителен кредит. Избрахме комисията, опозиционният шеф запретна ръкави, съчини устав, направи план за работа и пр. Но се оказа, че кметът нямал за цел да украсява града, а да провали политическия си противник. Не оказа никакво съдействие, не отпусна кредит, та пропадна и планът, и уставът, и нищо не излезе.

В брой 41 от 10 октомври т.г. в. „Народна култура“ помести статия от арх. П. Ташев „Да подобрим облика на нашите селища“, в която всестранно и почти изчерпателно се разглежда този въпрос. В нея се препоръчва всяко селище да се сдобие с градоустройствен и архитектурен план, да не подражава на друг, а да има свое лице, да се обърне внимание на входа на селището, гаровите, пристанищните, селскостопанските и промишлените дворове, пазарищата; да се тури край на извънплановите строежи в околностите на селището и пр., и пр. — неща, за които са нужни повече време, повече средства и са по-трудно изпълними.

Аз ще се спра на някои по-дребни и много по-лесно поправими грозоти.

Какво може да се направи, че с малко пари и усилия нашите градове да променят що-годе своя неугледен вид и да станат по-приветливи и по-прилични?

Едно от многото неща, които грозят селищата ни, са оградите — тези смачкани плетища, изпокъртени „дувари“ и „разкривени тараби“

от дъски с най-различен произход и размери. Там, където липсва дъска, закована е някаква тенекиена изрязка, парче мукава или просто е препречен сух клон. За декоративно оформление обикновено край тях има куп камъни или избуяли магарешки тръни. Още по-плачевен вид имат незаградените празни места.

За неприветливия вид на градовете ни допринасят и афишите, които, въпреки че за тях има определени места, се лепят безразборно и навред, особено през време на акции. Няма стена, на която да не личат следи от лепило на афиши и лозунги. В нашия град напр., който напоследък става все по-приличен, на всеки електрически и телеграфен стълб са залепени по един-два некролога, някои от които останали отпреди години. Полуотлепени, те висят или се мятат като дрипи от вятъра.

Трето нещо, с което грозим градовете си, са балконите, окичени със сандъци за смет, корита, кафези с кокошки и питомни зайци, с неизбежните свесла от червени пиперки и кромид лук.

Четвъртото нещо са шахтите за смет. Мнозина граждани си направиха шахти, но твърде често в тях не се слага нищо почти, а на улицата се издигат цели купища смет, натрупани от стопани и съседи.

Градските народни съвети могат на първо време около центъра, а постепенно и в целия град със суми от самооблагането или за сметка на стопаните да направят еднакви, по-ниски, по-прилични и боядисани огради. Могат да се задължат гражданите да изкърпят и измажат дуварите и калканите си и да заградят празните дворни места.

Афишите и некролозите във всеки град се лепят от един или двама души. Толкова ли е трудно да се заставят те да спазват нареждането и да ги поставят на определените места? А защо е тази цапотия при поставяне на афиши и лозунги? Не може ли те да се коват с малки гвоздеи и не са ли достатъчни за целта, да речем, всички витрини и прозорци на града?

Трудно ли е градският градинар да приготви стотина саксии с най-обикновено мушкато или петунии и да ги раздаде на стопаните, които имат балкони на площада, с една-единствена молба да ги поливат редовно? По този начин ще се създаде навик гражданите сами да отглеждат цветя. Санитарната власт също може да вземе енергични мерки за по-правилно и по-хигиенично използване на шахтите за смет и за чистотата изобщо.

Разбира се, всичко това може да стане много по-лесно и много по-бързо, ако отговорните лица при градските народни съвети виждат тия неща, набиват им се в очите, както се казва, имат по-силно развито чувство за красота. Там, където има такива лица, е направено доста и много от тия грозотии с малко средства и по-голяма настойчивост са премахнати и градовете са добили приличен вид.

Вина за всичко това имат, разбира се, и самите граждани.

Стари хора разправят за един от първите кметове на града ни след Освобождението, който учил в Загреб. Той нямал ни файтон тогава, ни кола, а възседнал сивото си магаре, шетал често из града, надничал, спирал тук и там и се провиквал:

— Иван'це, Иван'це мари, какво правиш там?

— Пера, пера.

— Переш, ами помията ти накъде е потекла, а? Да си изкопаеш яма за нея, че като мина втори път и видя, че е разляна по улицата, ще те окъпя в нея ей тъй, както си с дрехите.

Или:

— Костадин'це, да прибереш от улицата умрялата си котка и да я заровиш, че ще те арестувам, ще я опека и на третия ден ще ти я поднеса за вечеря. Разбра ли?

Или пък:

— Тоте, Тоте, Тодоро мари, стягаш ли се за гости?

— Защо, кои гости? — пита смутено жената.

— Моята жена ще ти дойде. Ще я изпратя да ти измаже изкъртения дувар, та, виж, да я посрещнеш, както му прилича.

За да подиграе пък чорбаджийските кокони, които по цял ден се въртят пред огледалото да се белисват и червисват, напудрил с брашно главата на магарето, а на бузите му извъртял по едно червено колело и така обикалял града и вършел работата на санитарната власт, на украсителната комисия и прочие, и прочие.

Струва ми се, че и този метод не е за пренебрегване.

(Публикуван във в. „Народна култура“, III, бр. 44 от 31.X.1959 г.)

ПАК ЗА ПАМЕТНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА

Едно от най-интересните неща, които посетителят на Букурещ може да види, е „Румънското село“. То се намира в един от най-красивите паркове на града и се състои от 200 оригинални селски къщи, пренесени от всички краища на страната и обзаведени с цялата им покъщнина. Всички са със своите дворове, с интересните примитивни огради, с хамбарите, оборите, с кладенците и пр. Ако стопанинът е бил ковач, дърводелец или колар, дадена е работилницата му с всичките инструменти. Понеже Румъния е богата с гори, много от къщите са дървени с парпети, прозорци, врати, тавани, греди, богато украсени с резби. В тези двеста къщи, може да се каже, е съхранено цялото етнографско богатство на републиката, целият народен бит и целият творчески гений на народа, отразен както в градежа, така и в украсата на всевъзможните тъкани, шевици, земеделски сечива, народни музикални инструменти и домашни потреби.

У нас сякаш това чувство на почит и опазването на паметниците на културата е по-слабо развито. Твърде много примери има, които показват, че не само не ги пазим, но и най-безотговорно ги унищожаваме. В Казанлък са останали още 4–5 стари къщи с богати резби, едната от които вече успяхме да унищожим, а другите са запазени наполовина и кой знае кой ден ще ги видим разрушени поради „градоустройствени причини“.

Сега, когато сме се запретнали да разхубавяваме още Розовата долина и да я правим туристически обект, а градът е един от нейните центрове, освен музея, гробницата и опитната станция няма какво друго да покажем на гостите-чужденци. Нямаме и по магазините почти никакви предмети за спомен от града освен мускалчетата, каквито се продават на много места. Нямаме даже и картички, в които правдиво да е отразен розоберът, където да се видят големите блокове от розови градини, бригадите от берачки, пренасянето, дестилирането и пр. Вместо тях виждаме някакви празнично облечени момичета, които берат рози с една ръка, а с другата държат кошничка, която едва ли

събира 2 кг цвят. Така ли се берат рози? Така ли ще осведомяваме нашите гости за розобера?

Въпреки че в специална статия, печатана във в. „Искра“, неотдавна изброих доста такива „сувенири“, с които беше прочут нашият град, като сладко от рози, сладко от дренки, ракия „гюльовица“, която според Иван Богоров през време на робството се е търсила в цялата турска империя, досега нищо не е направено. Както винаги, в това отношение съседните градове са били винаги пред нас. Из цялата страна се търси и консумира виното „Карловски мискет“, а габровци, освен че използват за реклама даже и шегите срещу тях, са направили цял етнографски комплекс от стари къщи и примитивни работилници в с. Етър.

В северната част на Куленската махала, непосредствено до градския парк „Тюлбето“ и Тракийската гробница, има запазени няколко стари къщи, където са живели и творили композиторът Емануил Манолов, К. Бозвелиев, Бончо Шанов, там е къщата на основателя на музея Топузов, а също и интересната в архитектурно отношение къща на възрожденците Хаджиенови. Ако се пренесат в този квартал и останалите три къщи, пръснати из града, би се образувал интересен комплекс от стария Казанлък с неговата архитектура, с неговия бит, с голямото изкуство на резбарите му и заедно с парка, гробницата, бъдещия хотел или туристическата хижа те ще представляват голям интерес и за нас, и за чужденците-гости.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XXII, бр. 65 от 31.V.1966 г.)

ЗА СКУЛПТУРНАТА УКРАСА НА НАШИТЕ ГРАДОВЕ

Става дума за скулптурната украса на нашите по-големи селища. Чувствува се едно бързане, едно надпреварване кой с повече паметници и пластически творби да напълни площадките и градините си. И понеже този вид скулптура от мрамор, камък и бронз струва скъпо, а бюджетните възможности са ограничени, почнаха масово да се явяват копия. В много от градовете ни се поставят същите бронзови паметници на видни партийни водачи, които ги има от гипс из всички предприятия и учреждения в страната. Град Казанлък също не е останал назад в туй отношение. Освен паметници — копия от бюстове на партийни водачи — в градината на читалището ни има шадраван, скулптурната група на който е като тази пред централната столична гара. Паметникът на Кирил и Методий в двора на гимназията бе изработен по картината на полски или чешки художник. Казват, че е поръчано и копие от сърничките на покойния Зидаров, дългогодишен скулптор при Софийския градски съвет. Тези сърнички, както и другите скулптурни украси от столичните градини и паркове, се развъдиха масово из провинцията и по този начин се получи един скучен шаблон, едно повторение, което престава да буди интерес и с нищо не може да бъде оправдано.

Най-важното условие за този вид украса, в която се влагат толкова много народни средства, е да бъде оригинална, да бъде единствена и да бъде творба на голям майстор. Тя трябва да бъде едно от редките неща, които посетителят може да види и запомни в даден град. Тя следва да даде художествения му образ. Такива паметници са например на Рачо Ковача в Габрово от проф. Любомир Далчев, над Димчо Дебеляновия гроб в Копревщица от проф. Иван Лазаров, Хаджи Димитровият на Бузлуджа от проф. Любен Димитров, такъв ще бъде паметникът на Ботев във Враца, чийто макет можахме да видим, и др.

Стремежът да напълним площадите и градините в една-две години с копия е погрешен. По този същия начин преди време се

оформиха и музейните експозиции в страната ни, та посетителите гости, като прекосят на бързо залите, си казват:

— Че това същото го видяхме и в други градове.

Погрешна е и практиката към градските народни съвети да се назначават млади, неизвестни и неопитни още скулптори, които с творбите си да оформят в туй отношение по-големите ни селища. От град Казанлък например са излезли половин дузина скулптори, някои от които са много даровити. С тях може да се уреди среща, да се заинтересуват, да помислят и се опитат да направят проекти на тема например от епопеята на Шипка, Септемврийското въстание, в което „Мъглиж“ бе пръв, да изобразят розобера в нашия край и пр. Тези проекти след одобрение да им бъдат възложени за изпълнение. Нека вместо за една-две години това да бъде осъществено за пет-десет и да построим един или два паметника само, но с високите си художествени качества те да бъдат гордост и истинска украса на града.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIX, бр. 136 от 14.XI.1963 г.)

ЗА „СУВЕНИРИТЕ“

Страната ни всеки ден става все по-красива и по-красива, градовете ни растат и хубавеят. Селата също. Наскоро ми се случи да пътувам от София през Ботевград, Тетевен, Рибарица и просто не можех да повярвам, че се движа из България. Прекрасно асфалтирано шосе, украсено встрани с цветни алеи, тук чешма, там пъстра беседка, на един отронен камък край реката бронзова статуя на момче рибарче; още по-нататък величествен паметник с парк и къща-музей за падналите партизани, пак красива беседка, специална табелка сочи „място за почивка“ на пътниците и пр. Наистина, усилията на народната власт да разкрие красотите на нашата земя и да я превърне в любимка на туристи и гости от цял свят е на път да се осъществят!

Общият икономически и културен подем на селищата ни е също очевиден. Градовете ни просто се надпреварват кой по-добре да се благоустроява, кой повече да се отличи с хубави сгради, паркове, квартални градини, чешми, шадравани и пр. Нашият град също бързо се разкрсява. Младите не знаят и не помнят, че сегашният ни площад на града някога се наричаше „Кюлбоклук“ — място, където гражданите са изхвърляли сметта и сапунджиите пепелта, с която са правели тогава сапуна. Преди около тридесет години пак в местен хумористичен вестник аз напечатах следните стихове:

*Квак, квак, квак,
имам хубав жабуняк,
квак, квак, квак,
той е в „Жабовий сокак“.
Кмет, кмет, кмет,
хвърли малко смет,
малко пясък, камънак
там във „Жабовий сокак“.
Квак, квак, квак...*

„Жабовий сокак“ тогава се наричаше улица „Скобелев“, а този голям „гъол“, този жабуняк беше точно пред сегашния нов магазин на „Детмаг“, а улица „Скобелев“ и тогава беше една от главните артерии на града.

Освен красиви сгради, градини с фонтани и статуи ние строим и голям хотел за гостите, защото знаем от опит, че почти всички чужденци от чужбина, дошли да видят и опознаят родината ни, идат и в нашия град на път за Шипка — Габрово — Търново — Варна... В цял свят пък градовете се стремят, освен да дадат добър прием на гостите си, но след като ги разгледат и отнесат от тях някакъв малък подарък, да имат някакъв спомен или сувенир, оригинален, типичен за този край или за града. Нещо, което само там го има.

В туй отношение ние казанлъчани открай време сме били много нехайни и небрежни, лоши търговци. По-практичните ни съседи от Левскиград например отдавна са наводнили страната ни със своето вино „Карловски мискет“, чирпанци — със своя „Чирпански димят“, известна беше на времето и „Заарската мастика“. Някога градът ни се славеше със своите пачи, бюреци, кебапи и кисело мляко, сега, ако искаме да си хапнем хубаво кисело мляко, отскачаме до с. Шипка. Преди 50–60 години тук се произвеждаше ракия „Гюльовица“, с която са участвували в Лондонското изложение и получили награда. Като студент в София си спомням ресторант, който рекламираше, че се готви само с „прочутото казанлъшко краве масло“, а голямодряновци изнасяха със стотици килограми на пловдивския пазар. В долината ни се произвежда голямо количество чиста сливова ракия, но се слави у нас и в чужбина троянската и карловската „анасонлийка“. Имаме и грънчарски работилници, но се търсят троянските, че са по-красиви, и пр.

Като се върнах неотдавна от Германската демократична република, отрупан с подаръци от писатели и издателства, след като навред се хвалих, че съм от прочутата „Розова долина“, потърсих да им изпратя по мускалче розово масло, но никъде не се продава. В парфюмерийния магазин имаше само прескъпа „розова вода“! Потърсих картички с изглед от розобер — също нямаше, а когато по-късно открих случайно, те представляваха някаква пародия на розобер. За албуми с изгледи от хубавата ни долина — дума да не става. Само в музея ни има 2–3 вида диплянки, които са на привършване и които се

продават само ако посетителят се сети да попита за такива. А имаме толкова много красоти, толкова курорти, исторически места, толкова неща, които могат да се отнесат като спомен, които чакат да ги заснемем, да украсим с тях книжарници, магазини и будки и да ги разнесем по цял свят!

Въпросът със „сувенирите“ не е дребен въпрос, щом сме решили да превърнем родината ни в обект за туризъм. По него напоследък се писа доста. Той колкото е въпрос културен, толкова е търговски и заслужава по-голямо внимание.

(Из ръкописите на писателя.)

КРЪСТНИЦИ И КРЪЩЕЛНИЦИ

На устроените преди десетина дена литературни четения из окръга попаднах в „чирпанската група“ и добре стана така, че отдавна не бях ходил в този град. Той може би е поизостанал малко в обновяването си и не може да се похвали с големи и много строежи, но публиката, която ни посети както при четенето, така и при обсъждането стихосбирката на Никола Фурнаджиев, бе една будна, културна публика, която умее да слуша и да реагира правилно. Даже и двете ученички, които взеха думата при обсъждането, говориха свободно и смислено.

Изобщо групата писатели остана с много добри впечатления както от посещението, така и от читалището, от библиотеката, от къщата-музей, па ако щете, и от наденичките на ресторант „Ален мак“. Но... (Ах, това но, което никога не ме оставя на мира!)

Известно е на всички, че гордостта и славата на чирпанци е големият наш поет Пейо Яворов, съгласни сме също, че името му трябва да се помни и приказва во веки веков и че то трябва непременно да краси някои от културните институти в града. Добре, но като се запретнали чирпанци, че като почнали: село Яворово, квартал в града „Яворов“, първо средно училище „Яворов“, народно читалище „Яворов“, къща-музей „Яворов“, физкултурно дружество „Яворов“ и на края като пискюл — футболен тим „Яворов“. Казаха ми, че се готвели да кръстят и някакъв сорт грозде „Яворов“, а може би след това ще се появи бозаджийница „Яворов“, ваксаджийница „Яворов“, вестникарска будка „Яворов“ и пр. Щом така се е почнало, да се продължи до края поне.

Неотдавна в спортната колона на в. „Септември“ прочетох с изненада съобщение, че „Яворов“ — Чирпан сразил „Хаджи Димитър“ — Сливен.

Бря, рекох, да му се не види макар, как е възможно? Като знам от портрети какъв здравеняк, какъв юнак изглежда Хаджи Димитър и като помня сухия и слаб Яворов, смях се от сърце, че не повярвах. Така

се смях едно време, като минах през Нова Загора и на главната улица прочетох надпис „Обущарница «Тодор Мазаров»“.

Увлечението да кръщаваме всевъзможни учреждения, предприятия, заводи и стопанства не е само чирпански специалитет. То е типично за епохата и макар че е израз на любов и признателност към видни личности, но освен че прекаляваме, но се създават и най-различни неудобства. Затова, когато един чирпанец започна да ми изброява кръщелниците на Яворов, аз, без да ща, извиках:

— Еее, то бива, бива, ама чак пък толкоз!...

(Из ръкописите на писателя.)

В ЗАЩИТА НА МЛАДЕЖТА

Нека ние старите да не сме тъй строги в преценките си за съвременната младеж. Нека не гледаме на тях през черните очила на песимизма, а да се поровим в далечното минало и си припомним нашето детство. Преди повече от 60 години и аз бях палав, обичах игрите, лудориите и често правехме пакости из чуждите градини. Тогава нямах червена връзка на шията, ни чанта, а парче червен пояс и торбичка с плоча за писане, буквар и един комат сух хляб в нея. До училищна възраст за нас нямаше никакви грижи, та оставени сами в къщи, по цял ден се търкаляхме из уличните прахоляци или се къпехме в реката, докато посинеем от студ. И никакви книжки за четене не се намираха освен „букварите“, та се задоволявахме със страшните приказки на нашите баби за караконджоли, таласъми, змейове и самодиви, които ни караха да се стряскаме и насън от страх.

Сега едно десетгодишно дете знае десет пъти повече от нас, когато сме били на тази възраст. Само през миналата година в страната ни са отпечатани 319 детско-юношески книги с общ тираж 7 милиона. В детската читалня при читалище „Искра“ в Казанлък освен богатата библиотека има десетина списания и вестничета за тях. Какво огромно богатство и каква голяма възможност на малките да се учат и опознават света и хората!

Като завърших четирите класа в село, дойдох и постъпих в педагогическото училище в града, в което се учеха само 300 души. Сега в средните училища на същия следват 2324 ученици, а общо учащите са към 10 000, които работят при стократно по-добри условия. Из тази огромна ученическа маса естествено е да има и такива с лоши прояви, за които най-често не училището е виновно, но мнозина от нас старите само тях виждат и тях сочат. Те не надникват напр. в читалищната библиотека да видят всекидневните опашки от младежи, чакащи да получат книги за прочит. Не надникват в читалните, където други упорито работят върху доклади на най-различни теми. Не се отбиват в музикалната и балетна школа, в курсовете по чужди езици да се уверят, че се посещават предимно от учащи. Не отиват по стадиони

и спортни игрища, не излизат най-после и по полето да видят как същите копаят, сеят, плевят и поливат борчета, как помагат в кооперативните стопанства през време на жътва, при обирание плодовете; как събират цветя и билки, които с влакове се изнасят в чужбина и увеличават националния ни доход. Забравиха и за младежките бригади от Хаинбоаз, „Копринка“, Перник-Волуяк и много още крупни държавни обекти.

До неотдавна чужденците от Запад не знаеха где точно се намира България и често питаха столицата ѝ не е ли Букурещ. Кой им отвори очите да я търсят по картата и да ѝ се възхищават? Кой им откри малката слънчева страна на розите и родината на Орфей? Не бяха ли детският хор „Бодра смяна“ на Бончо Бочев, младежите от ансамбъла за песни и танци на Филип Кутев, хоровата капела „Светослав Обретенов“ и др.? Не бяха ли младежите Николай Гяуров, Димитър Узунов, Емил Камиларов, Никола Николов и много още като тях, които прославиха родината ни?

Не, не бива ние старите да бъдем толкова черногледни и тъй безогледно строги в преценките си за сегашната ни младеж, а като помагаме за отстраняването на някои отрицателни качества, да насърчаваме положителните и да им се радваме. Те са ръководени от грижлива и любеща ръка и техният път е правилен.

(Из ръкописите на писателя.)

**НЕ Е ЛЕСНА РАБОТАТА ДА СИ ПИСАТЕЛ
ИЗКАЗВАНЕ НА ПИСАТЕЛЯ ЧУДОМИР ПРЕД
КОНФЕРЕНЦИЯТА НА МЛАДИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ
ТВОРЦИ ОТ ЮЖНА И ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ НА
12 МАЙ 1964 Г. В СТАРА ЗАГОРА**

Благодарение големите грижи на народната власт литературната ни нива почна да дава все по-високи и по-високи добиви, та се появи опасност от свръхпроизводство и липса на пласмент. Боя се да не се получи нещо като в Ловно-рибарския съюз — ловците да станат повече от зайците и въдичарите — повече от рибите. Защото, ако речем да мобилизираме само членовете на литературните кръжоци, би се образувала една бригада, която за 3–4 дни би почистила от плевели всичките кооперативни блокове в Южна България. Нас пък ще ни плевят и почистват критиците, които също се наплодиха доста много.

Казах, само членовете на литературните кръжоци, защото почти във всяко наше селище има по един-двама саморасли творци от рода на моя познат от „село Странско, Чирпанско“, който на времето възпя развилнялата се над Стара Загора буря със знаменитите строфи:

*Дърветата изскачат с корените вънка,
горе в небесата ламарина дрънка...*

Или пък оня знаменит поет от Оряхово, който пи даде незабравимата картина на лятото в следните редове:

*Слънце. Тихо. Всичко расте, зрее.
Всичко: грозде, дини, зеленчук.
Птиченцето вече знай да пее,
арпаджикът веч се казва лук...*

Известно ви е също, че прописаха, пропяха, прорисуваха и децата от предшколска възраст. Но това не трябва много да ни тревожи. Първите книги, както знаем, са се пишели върху камък и глинени плочи, а колкото камънаци има из нашата родина и колкото глинени пластове има, дявол знае колко много писатели е имало у нас столетия преди новата ера, щом сега при липсата на достатъчно хартия излизат от печат несметно количество вестници, списания, многотиражки и книги, които чакат търпеливо да бъдат пенсионирани върху рафтовете на книжарниците.

Първата книга, казват, ще да е била поезия, била е вероятно химн на мирозданието, възхвала на творението и песен за красотата на света. Кой знае последната да не е пълна с ругатни против безразборното писане. Защото у нас стана мода, след като си издал една стихосбирка от двадесет страници, да го удариш на драми — една, две, че три — в по десет картини и един говорител, който да обяснява на публиката какво най-после е искал да каже авторът. Мода също е, преди да си написал поне два-три разказа, да напишеш дебел като библия роман или най-малко сценарий.

Някой някъде беше писал, че има майстори и „майстори“. Едните правят малки изящни часовници с точен и фин механизъм, а другите — големи евтини будилници, които или не вървят правилно, или бързо спират. Такива майстори на фини малки часовници в нашата литература са Елин Пелин, Георги Стаматов, Ангел Каралийчев, Светослав Минков и пр. У тях ще намерите най-малко литературен баласт. Художествените произведения не се мерят с аршин, ни на кубик. За тях трябва огромен житейски опит, голяма култура и силно чувство за отговорност. Всички знаете по колко пъти Толстой е преписвал „Война и мир“ и „Анна Каренина“, докато станат безсмъртни. И нека по-малко се оплакваме от лошите условия за работа. Работният кабинет на тоя граф е такъв, че ако го предложат сега на някой наш писател, ще се оплаче чак в Министерския съвет, че са го оскърбили с такова тясно сутеренно помещение само с един прозорец. Когато на старини зрението на великия писател отслабнало, отрязъл част от краката на стола си, за да бъдат очите му по-близо до ръкописа.

Млади колеги,

През времето на моето студентство имах щастието да попадна за известно време в средата на Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Николай Райнов, Людмил Стоянов, Димитър Подвързачов и още в първите срещи аз останах изумен от техните знания, от тяхната многостранна осведоменост из областта на литературата, от голямата им култура. Лилиев имаше огромна памет, владееше няколко езика и всяка вечер пишеше и превеждаше, и всяка вечер слушах от него и от другите рецитации на стихове от Верхарн, Маларме, Алберт Самен, Верлен, Райнер Мария Рилке, Леконт де Лил, Бодлер, Брюсов, Балмонт, Блок, Яворов, Славейков и пр. Димчо Дебелянов, тогава безработен, учеше френски език и наскоро преведе „Афродита“ от Пиер Луис и „Притчи и параболи“ от Мултатули^[1]. Людмил Стоянов, полугладен и без квартира, по цял ден четеше в Народната библиотека, Николай Райнов беше затънал пък в теософията и източните религии и издаде първата си книга „Богомилски легенди“, скромно подписани с псевдоним Аноним. От ръка на ръка се разнасяше поемата „Рим“ от Подвързачов и въпреки че се възхищавахме от нея и я знаехме наизуст, той не позволи да се напечата, защото все нещо не харесваше в нея, и тя не видя бял свят. Знаете, че той същият е незаменимият преводач на Гоголя.

Нашите вечерни срещи, които някои наричаха „гуляйджийски“, всъщност бяха истински литературни вечери, от които аз, по-млад с 2–3 години от другите, много неща разбрах, много поука извлякох. По онова време излезе и първата антология на българската поезия, съставена от Дебелянов и Подвързачов, и си спомням един случай, от който се вижда колко скромни и етични бяха тия хора. Димчо настояваше в антологията да бъде представен и Подвързачов, но той не позволяваше. Подвързачов настояваше Димчо да бъде представен, но и той не позволяваше. И почнаха да се надхитрят. Единият занесе тайно стихове на другия, но той го издебне и ги вземе от печатницата. И това продължи доста време, докато най-после Подвързачов се наложи и в антологията влезе само Димчо.

Тези хора, непокровителствувани от никаква власт, съвсем неосигурени материално, голяма част без средно образование, живееха и горяха с изкуството и сякаш в негласна надпревара трупаха знания и опит. Даже и като се разхождахме из улиците, те рецитираха чужди

стихове или импровизираха весели куплети и епиграми, търсеха нови рими, нови образи и форми и растяха.

Млади другари,

Тези мои мисли и спомени не са ми дошли и не са ми хрумнали специално във връзка с днешната среща, те не се отнасят може би за много от вас, а са ме спохождали и ме спохождат всякога, когато получа или ми донесат ръкописи за преглед и съвет съвсем млади автори, които леко са погледнали на творческата си работа, за които писателството е някаква мода.

Неотдавна един от тях ми донесе три стихотворения и когато го запитах само това ли е написал, той ми отговори:

— Засега само това.

— Ако искате да ви бъда полезен — му казах, — донесете ми папката си с черновките, за да видя как сте се мъчили, потили, как сте задраскували и поправяли; да видя, че тази страст ви е завладяла напълно, че вече сте болен на тази тема, защото не три, а може би 30 такива аз написах, когато бях на 18 години и първи път се влюбих, но пак не можах да стана поет.

Друг, преди да е прочел учебника по стилистика, ми донесе драма в стихове, каквито се пишяха, преди да беше роден Добри Чинтулов, а трети ми изпрати от Разград хумористични разкази, в които цели пасажки бяха преписани от мои фейлетони. С това може би е искал да ме поласкае, за да ги харесам.

На такива бързаци младежи аз съм казвал: не чакайте да ви озари някакво вдъхновение. Тази дума е останала от времето на романтизма и мирише на мухъл. Новото ѝ име е труд, труд и пак труд! Само със системна и задълбочена работа върху себе си, само с много знания и опит може да се овладее що-годе този труден занаят. Не забравяйте, че някога изкуството е един опасен спринтьор. Колкото повече се надпреварваш да го стигнеш, то по-силно бяга и ако не искаш да паднеш насред път, трябва много, много да тренираш и тогава да излезеш да се състезаваш с него.

Такива пожелания съм отправял към тях, драги млади приятели, аз, престарелият вече бегач на литературния стадион, чиито склерозирани нозе все повече и повече ме убеждават, че съм на път, ако не падна, то скоро да клекна и да гледам как то бяга, как все повече

и повече се отдалечава от мене и как няма никога, никога да го достигна.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XX, бр. 56 от 14.V.1964 г.)

[1] *Мултатули*, псевдоним на Едуард Доцес Декер (1820–1887)
— холандски писател. ↑

СЛОВО В СЕЛО ТУРИЯ ПО СЛУЧАЙ 75-ГОДИШНИНАТА НА ЧУДОМИР

Драги нашенци, станало е мода у нас да се прави голяма чест на писателите, да се превъзнасят до небето, да им се устройват четения, да им се разглеждат публично писанията, да им се назначават срещи като днешната, да ги попъчат на сцената, да видят дали са ниски или високи, как са облечени, имат ли изкуствени зъби и пр. След това пък почват да ги разпитват как пишат, какво пишат, защо не пишат, а като свърши всичко, на пътя за в къщи разправят какви са годишните им печалби, колко пъти са се развеждали и мислят ли да продължават още и т.н.

От много хвалби и възнасяне някои от тях не издържат, почват да се надуват, да оригиналничат и да вярват, че действително не са обикновени двукраки като другите, а едва ли не, че имат и крилца под ризите.

Те са принудени постоянно да посрещат гости почитатели или да пътуват от град на град, за да ги разглеждат като някакви изключителни редкости.

Понеже в днешния доклад и мене дигнахте над покрива на салона с тенденция да гоня облаците, считам за необходимо да ви уверя, че не съм никаква изключителна зоологическа рядкост, че съм роден в най-забутаното село Турия, че с рошави цървули съм пасал волове, два пъти съм се давил в реката, катерил съм се по дърветата да ловя гарджета из гнездата, орал съм, женал съм, косил съм и най-последно се учих за художник, а станах писател. Станах писател, защото обикнах тази професия и се трудих много, за да се усъвършенствувам така, както са се трудили и усъвършенствували в своята професия и вашият Ангел Ардиров, „Смайл“, Кица Филева от шивашкия отдел, Донка Балчева от никелажния, Михаил Казаков от дърводелския, Донка Кръйева от содо-лимонадения, Лалка Грозева от юрганджийския и много други.

За да постигна нещо в моята област, аз съм изписал вагони хартия, прочел съм освен моята частна библиотека от 3000 тома, но

още толкова може би, и от писане и четене съм почти ослепял. Труд, труд и труд. Ето ви тайната на сполуката, разбира се, разумен, организиран труд, придружен с любов към работата и с амбицията да направиш нещо повечко от другите.

Така че за да ви смятам за мои близки и другари, моля, да ми повярвате, че нямам никакви крила на раменете, не съм никаква рядка жирафа от някоя панаирска менажерия, не съм и оня огромен 28-метров кит, който миналата година разкарвах из страната ни, а най-обикновен простосмъртен, като вас, който обича да работи и който и на тази напреднала възраст продължава да се труди, за да бъде що-годе полезен на хората.

(Из ръкописите на писателя.)

ТРУДЕН ПЪТ

СЛОВО-ОТГОВОР НА ЧУДОМИР ПРИ ОТКРИВАНЕ НА ЮБИЛЕЙНАТА МУ ИЗЛОЖБА В СТАРА ЗАГОРА

Приятели, другари и любезни гости, прието е при погребение и при чествуване положителните качества да се преувеличат, а отрицателните да се премълчават. Вярвам, че тази вечер и вие като мен не повярвахте на всички похвали, които се изсипаха по бялата ми глава. Смутиха ме и пожеланията още много, много години да живея и все така да работя и творя. На тази възраст да пъхкаш и охкаш от напреднала склероза, ревматизъм, главоболие, гастрит, киселини в стомаха, цяла птицеферма да ти писука в ушите, да имаш пердета в очите и пр., и пр. не е приятелско пожелание. По бих се радвал, ако ми се пожелаеше още малко да поживея, но по-спокойно и творчески позадълбочено.

Защото, драги доброжелатели, не беше лека съдбата на нашето поколение. До двадесетата си година ние още не знаехме какво ще следваме или ако си бяхме избрали професия, особено в областта на изкуствата, родителите ни се противопоставяха и против тяхната воля трябваше да гладуваме и да се учим. А Шопен още на четири години започнал да импровизира на рояла и спял в същата стая, където бил той, а на 12 години го наричали втория Моцарт или малкия Моцарт. Седем от най-хубавите си години ние прекарахме във войни, запаси, маневри, при правителства, които затваряха висшите учебни заведения, арестуваха ни, биеха ни. То бяха времена на борби, на стачки. Завърнали се от бойните полета, покрусени от погроми, ние трябваше да потърсим някаква прехрана и станяхме чиновници, а за честния служител няма време за странична работа, за никакво изкуство. Мога да ви изброя десетки имена на поети, писатели и художници, които, едва след като се пенсионираха, започнаха да творят активно, но достатъчно е да ви спомена вашите съграждани Атанас Михов, Васил Тодоров, Иван Мирчев, Иван Хаджихристов. Колко дълго сме чакали този ден, за да се опитаме да поработим върху това, за което сме мечтали, което сме учили. И когато той дойде — заедно с

него дойде и старостта. Ако искате да бъдем справедливи, трябва да признаем, че за нашето активизиране спомогна много народната ни власт. Десетки пъти другарите от отдел „Култура и изкуство“ на окръжния народен съвет са идвали у дома да видят какво работя, да ме подтикват да помагам на окръжния вестник, да участвувам в изложби и да ме насърчават, когато в миналото никой не се е интересувал от това.

Драги посетители, в такава бурна епоха живя нашето поколение и трудно ни беше да се съсредоточим, да се отдадем на това, за което се смятахме призвани, и, естествено, не можахме да постигнем големи висоти. В измъчена и изстрадала България след войните съзнателният и обичащ народа си гражданин трябваше да отдели от малкото си свободно време и на културно-просветния сектор и да помогне колкото може за възвръщане самочувствието на народа ни.

Драги приятели и другари,

Познавам историята на живописиста. Посетил съм също и повечето художествени галерии в Европа и имам ясна представа какво значи голямо, истинско изкуство, голяма, истинска живопис, затова похвалите тъй много ме смущават. Мнозина от вас знаят също колко труден и капризен материал е акварелът. В работната ми стая обаче се натрупаха толкова много рисунки и картини, та мнозина от колегите, а също и другарите от окръжния съвет упорито настояваха да бъдат показани на публиката. Това е една от причините. Другата, която поверявам само на вас, е тази: ние преживяхме една преходна епоха, когато се водят остри спорове коя е истинска живопис и коя не е. От една страна са старите, които ни учеха, поддръжниците на социалистическия реализъм, импресионистите и пр., а, от друга — сюрреалисти, абстракционисти и безброй още крайни модернисти, които сами си разбират картините. Използвайки този спор и този хаос от мнения и преценки, най-после и аз реших да се изложа пред вас, та дано някак се промъкна между тях. След това ще реша дали тази моя първа изложба няма да бъде и последна.

Аз исках да я кръстя „Нашенци“, защото те преобладават. Ловил съм ги по селата и много от тях не знаят кога и къде съм ги рисувал. Аз обичам хората от народа и с любов съм ги скицирал, затова много от тях са засмени. Дано и вие да си отидете оттук засмени.

Приятели и гости,

Благодаря от сърце на всички за голямото внимание и грижи, които положихте, като обещавам през малкото живот, който ми остава още, да не бъда пенсионер — жив мъртвец, — а полезен гражданин на републиката.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XLII, бр. 11 от 6.III.1965 г.)

КАЗАНЛЪК И НЕГОВОТО МИНАЛО

КАЗАНЛЪК

Малката красива долина, включена между Балкана и Средна гора, е будила през всички времена възхищение у чужденците-пътешественици със своите гори, планини, минерални извори, грамадни орехови и кестенови дървета и най-вече с розовите си градини. „Казанлъшката долина — пише д-р Поайе^[1] (1859 г.) — справедливо може да мине за най-обработваната и най-плодородната в цяла Европейска Турция. В нея всичко се ражда, стига само да се посее.“

В центъра на тази долина, дълга към 70 км и широка към 10 км и, кажи-речи, в центъра на България, след турското нашествие у нас се появява град Казанлък. Най-старият документ, по който можем да съдим за годините, изтекли от основаването му, е надгробен турски паметник от 1420 г.^[2] Като знаем, че Одрин и Стара Загора падат в турски ръце през 1364 година^[3], може да се предполага, че той се появява между тия години — 1364–1420.

Всички предания и легенди говорят, че първите му жители ще да са били бежанци от турското нашествие — жени и деца, потърсили подслон в гористата и отстранена от бойния път на турците долина. За тия бежанци (жени и деца) пишат и Паисий, и Васил Кънчов^[4], разправят го преданията, потвърждава го и името на града, който се казваше не Казанлък, а Къзанлък. Къзанлар значи на турски жени и деца, а мястото, където те живеят — Къзанлък.

Според турски източници на мястото, дето сега е източната част на града, или Куленската махала, пристигнала и отседнала на лагер голяма войскава част под командата на някой си Съраджа паша. Задачата им била да охраняват близките балкански проходи, понеже Северна България пада под турско робство много по-късно от Южна. Около този войнишки лагер почнали да се явяват малки сергии, дъсчени бараки, кирпичени къщурки и така се сложило началото на Казанлък. Изглежда, че лагерът ще да е съществувал продължително време, защото на Съраджа паша се приписва постройката на джамията, в която се молят сега турците, и малката баня, която беше срещу нея, а

останките на онази четвъртата сводеста постройка на хълма „Тюлбето“ била неговата семейна гробница.

Освен бежанците към новото селище постепенно се присъединили още две близки села — едното Субашъкьой, било е на север от града, и другото на югозапад, наречено Томарсанлъ.

За живота на Казанлък през първите векове от основаването му имаме малко данни. Към края на XVI в. (1590 г.) от тефтерите и писмата на дубровнишкия търговец Бенедето Рости научаваме, че търгувал с платове със Сулфингар Челеби от Казанлък и имал да взема 3000 аспри.^[5]

През XVII век през долината минава турският пътешественик Евлия Челеби^[6] и бележи, че градът тогава броял 1060 ниски къщи с плетня, от които само една трета били български. Имало още 8 джамии, 2 медресета, три текета и два хамама.

По-нататък градът расте и се развива, но все като турски и туркофилски. Тук са живеели богатите бейове капуджибашии, притежатели на чифлици из околията, на брой около 30. Българският елемент бил малоброен. Не само градът, но и цялата околия била силно колонизирана с мюсюлмани из безводните пустини на Туркмения и юруци. И това колонизиране се е чувствувало късно след Освобождението. Така например според Иречек, докато през 1885 год. турското население в Стара Загора е само 9%, в Нова Загора — 12%, в Чирпан — 10%, в Казанлък все още е 26,7%, през 1894 г. турското население в околията е с 2674 души повече от населението на всички останали околии в окръга.^[7] Не току-така Феликс Каниц^[8] (1871 г.) пише: „Между многото красиви долини в Тракия мъчно би се намерила някоя, която да може да се сравни с Казанлъшката. Трябва ли тогава да се чудим, че мюсюлманите-завоеватели са почти изместили тук туземното славянско население?“

С това се обяснява донякъде фактът, че Казанлък не е дал революционери от голям мащаб, а само няколко възрожденци и не е имало опит за въстание. Той освен това не е балкански град като Сливен, Калофер, Карлово, а сред полето е обкръжен като с обръч от чисто турски села.

През време на кърджалийските набези градът е бил опасан с „шаранпол“ — зид с бойници, — благодарение на който не е бил

опустошаван от техните банди, както това е ставало с близките села Енина, Мъглиж, Тулово и др.

Към 1770 г., прокудени от татари и черкези, пристигат група бежанци от Търновско и се заселват на югозападния му край. Те носели високи „аджемски“ калпаци, поради което махалата получила името Калпакчийска.

През 1803 г. пък друга по-голяма група бежанци пристига из опожарените от кърджалиите села Клисуре, Копривщица и др. Те пък заселват Новенската махала и едва тогава Казанлък добива по-български вид. Като по-будни копривщенци заемат първенство в града начело с най-големия чорбаджия на времето Стоенчо Груйоолу, за когото населението казвало: „На земята два царя царуват — единият е султанът в Цариград, а другият — Груйоолу в Казанлък.“ Първият кмет на града след Освобождението, Добри Ганчев Кехайов, е също копривщенец.

През време на робството населението се е занимавало предимно със земеделие и розопроизводство, като търговията с розово масло и розова вода е ставала чрез Цариград. Каква картина е представлявала Казанлъшката долина през май, можем да си представим от това, че сам султан Абдул Меджид пожелал лично да дойде и да види цъфтенето на розите, а преди него идвал пък баща Махмуд II. За великолепието на долината и за розовите градини пише и Каниц: „От 123 места, где то розовото, производство съставлява домашна индустрия, 42 се намират в нея и от 1650 кг розово масло, което се получава средно годишно в Европейския гюлистан, 850 кг, т.е. повече от половината, се пада на Казанлъшката долина.“

За икономическото положение на този край имаме твърде оскъдни сведения. Д-р Поайе пише, че към 1858 г. от данъците: поземлен, военен, беглик, интизап, десятък, данък върху свинете, върху лозята, върху занаятите, върху розовото масло, турската държава вземала от околията 3 473 124 пиастра, срещу които давала само 146 000, и то за службите: кадия, мюдюр, мюфтия, жандармерия и други.

Градът по това време е бил дребнозанаятчийски с 24 сапунджийски дюкяна, 73 кожарски, 32 железарски, 20 грънчарски, 10 медникарски, 27 тъкачески, 44 абаджийски, 32 кожухарски и пр., с общо 2400 майстори, калфи и чираци. Всичките работници в тях са

работели по 15–16 часа дневно, при крайно лоши условия и мизерно заплащане.

Казанлъчани през 1836 г. имат вече „Взаимно класно училище“, а през 1860 г. — и първото читалище „Просвещение“.^[9]

След Освобождението завърналите се от „бегът“ граждани заварват центъра му опожарен, а останалата част — оплячкосана, като на много места из дворищата и по улиците се срещали полуразложени и изгризани от кучета трупове на казанлъчани, най-вече на старци и недъгави, които не могли или не искали да бягат през Балкана. Първата задача на общинския съвет е била обеззаразяването на града. След това на мястото на изгорелия конак построяват педагогическото училище. То още в началото се сдобива с добри учители-общественици, които работят и в читалището. Педагогическото училище и читалище „Искра“ са главните фактори за напредъка на града в културно отношение. Наскоро след Освобождението, към 1889–1890 год., се образува и първата социалистическа „Дружинка“ начело с Константин Бозвелиев. В нея влизат: Георги Пенков, Георги Гинев, Кост. Мичев, Ст. Папазов, Теофани Попова, Христо Колев, Г. Попов и руският революционер емигрант Борис Шнее. Преди тях обаче още през 1881 г. учителят Георги Кърджиев е изнасял серия сказки в читалището със социалистическо съдържание.

Първият конгрес на БРСДП, както е известно, стана през 1891 г. на Бузлуджа, а четвъртият — в Казанлък и на този конгрес бе взето решение в този град да почне да излиза „Работнически вестник“ и да се редактира от Георги Кирков и Евтим Дабев. Вестникът излиза две години в Казанлък и тук Кирков написва повече от своите парливи политически фейлетони.

Все около това време капитализмът постепенно навлиза в този край и градът на розите попада в лапите на няколко алчни чорбаджии, стопани на лихварски къщи. Те скоро основават акционерни дружества и през 1890 г. например се появява текстилна фабрика „Розова долина“, до нея запущва коминът на спиртната фабрика, открива се бирена фабрика, пристигат първите машини на тютюневата фабрика и дребните занаятчии започват да изнемогват, да западат и да се превръщат в наемни работници.

През цялото време на своя свободен живот обаче градът е бил с будно социалистическо съзнание, борил се е и е давал отпор на

тъмните реакционни сили.

Сега при народната власт, предишният малък земеделски и дребнозанаятчийски градец, с не повече от 10000–12000 жители, вече брои 31 100 жители, като 11 455 души са придошли през последните десет години. През същото това време са били построени 799 нови къщи с 38 751 кв. м жилищна площ, но това обаче е все още недостатъчно. Големите възможности и условия да се развие като индустриален център също не са напълно използвани. Освен завода за металообработване има фабрика за текстил, за шевни конци, за копринено и конопено производство и пр. През изтеклата 1956 година бе завършен жилищният блок на площада, в който се приютиха 49 семейства. Завършени бяха турското училище и строителната работа на читалищния салон, завършен бе един мост на реката и почна укрепяването на бреговете. Бяха павирани няколко улици и поставени 5 улични чешми. Засадени бяха 1250 дръвчета.

Най-належащите нужди на Казанлък засега са постройка на болница и окончателно завършване и обзавеждане на читалищния салон. Градската болница е пръсната в 13 различни сгради, поради което обслужването на населението е много затруднено. На едно от най-дейните, образцови читалища в страната, „Искра“, което годишна раздава на гражданите до 220 000 тома книги за прочит, салонът бе унищожен от пожар. С големи усилия той е изграден наново, но липсват средства за обзавеждането му. Поради това ето вече трета година единственият салон в града стои неизползуван и художествената самодейност на читалището е почти замряла.

Както в миналото, тъй и сега град Казанлък минава за център на интензивен духовен живот. Неговото читалище, музей, картинна галерия са били винаги първенци. Той е град на художниците, на музикантите, на театралната самодейност, затова трябва да му се помогне, за да бъде довършен салонът му и да заживее отново своя нормален културно-просветен живот.

(Публикуван във в. „Работническо дело“, XXXI, бр. 132 от 12.V.1957 г.)

[1] д-р Поайе — живял в Турция 23 години, пътувал из Египет, Судан, Изток и Европейска Турция, знаел много добре турски език,

бил лекар на турска служба. Описанието си на Казанлък той изпратил във вид на писмо-рапорт, с дата 5 септември 1859 г., до Парижкото географско дружество, което го обнародвало в своя Bulletin, IV серия, том 18, стр. 179–200 за 1859 г. (По-подробно вж. в Юбилеен сборник „Искра“ — 1923 г., Ст. П. Василев. „Чужди пътешественици от миналия век през Казанлък“.) ↑

[2] За този гроб (в старите турски гробища), датиран според пресмятания на стари турци, споменава и В. Кънчов: „Град Казанлък“ в: Юбилеен сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. II, С., 1923, стр. 295–301 ↑

[3] Касае се за малка неточност на Чудомир, отбелязващ като година на падането на Одрин 1364, когато в действителност Одрин е завладян от турците през 1362 година. ↑

[4] Авторът има пред вид цитираното съчинение на Вас. Кънчов „Град Казанлък“, публикувано за пръв път в „Летопис на Бълг. книжовно дружество за 1899–1900 г.“, а по-късно, както вече отбелязахме, в Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. II, С., 1923, стр. 295–301. ↑

[5] В тефтерите на дубровнишкия търговец Бенедето Росте се среща името на нашия град, с който той е бил в търговски връзки. Текстът гласи така:

1. „Сулфингар Челеби, син на Хаджи Елеш от Казанлък, има да дава на последния ден на декемврий аспри 1700 като салдо по стария тефтер на стр. 189 — аспри 1700.“

2. „Сулфингар Челеби по сметка има да взема от касата ми от 20 май 3000 аспри заради една казисея (вълнен плат, приготвяван във Фландрия), получена от него. Длъжник по сметка, разноски по конете — 3000 аспри.“

В същия тефтер има бележка за сделка с някой си Лека Марков от с. Мъглиж.

(Тази бележка под линия е взета от ръкописите на писателя и не фигурира в текста, публикуван във в. „Работническо дело“.) ↑

[6] Евлия Челеби (1611–1678), турски пътешественик, син на знатния турчин дервиша Мехмед — началник на златарите в Цариград. Роден през царуването на султан Мехмед I. Поради хубавия си глас и заради приятната си външност през 1635 г. бил избран за муезин при джамията „Св. София“. Няколко години по-късно бил назначен за

чиновник в двореца, но „обладан от пътешественическа страст“, напуснал службата си и в продължение на 40 години пътувал из Европейска и Азиатска Турция, из Австрия, Полша, Германия, Нидерландия, Дания, Швеция, Крим, Кавказ, Мека, Медина, Египет и др. След като завършил пътешествията си, прибрал се в Одрин, където довършил своите пълни описания. Ръкописът обаче бил открит едва в 1815 г. от немския учен Хамер, който го превежда на английски език и го издава в 1850 г. По-късно пътеписите на Евлия Челеби биват отпечатани и в Турция. На български откъси от тези пътеписи са превеждани още в началото на века: А. Шопов. „Евлия Челеби“, Псп., XIII, 1901, кн. 62, св. I, стр. 161-193; Г. Д. Гаджанов. „Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на 17 в.“, Псп, 1909, кн. 70, стр. 639–724. ↑

[7] Освен във вече цитираните „Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини“ (Псп, 1884, кн. 8–11) Иречек се занимава с казанлъшкия край и в книгата си „Княжество България“, С., 1899, откъси от която са поместени в Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. I, С., 1912, стр. 20–35. ↑

[8] *Феликс Каниц* (1829–1902), унгарски енограф, археолог, антрополог, географ, историк на изкуството и бележит илюстратор. Учил изкуствознание и география във Виена, Мюнхен, Дрезден и Лайпциг, допълвайки своите познания с пътувания из Германия, Белгия, Франция и Италия. През 1858 г. прекосил Далмация, Херцеговина и Черна гора. Няколко години по-късно, 1862, посетил българските земи, след което в продължение на 12 години многократно кръстосвал Дунавска България, пресичайки 18 пъти Стара планина. Плод на тези му продължителни пътувания е тритомно съчинение, посветено на впечатленията му от посетените места, (1875–1879). На български е преведен само първият том — „Дунавска България и Балканът“, С., 1931, — откъси от който са поместени в том II на Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, С., 1923, стр. 37–61, Тъй като том II от Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“ излиза в София през 1923 г., преводът на Елисавета Чапрашикова е бил правен вероятно специално за сборника. Няколко години след отпечатването на българския превод на съчинението на Каниц проф. Стоян Романски издава отделно илюстрациите към труда му, Книгата е излязла със съдействието на Жак Каниц, син на стария

пътешественик, който е предоставил на Българската академия на науките и непубликувани гравюри и рисунки от Ф. Каниц (Стоян Романски. „България в образите на Феликс Каниц“, С., 1939. Съдържа: уводни бележки; образи от България и образи на текста с 10 цветни приложения, придружени с пояснителни бележки от Ст. Романски). Тези ценни художествени гравюри, третиращи историята, културата, бита и природата на българския народ, са единствените илюстрации от XIX в., които художествено документират живота и бита на българите от XIX век. ↑

[9] По-подробно вж. в том II на Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, С., 1923, стр. 72–178 — Матей Георгиев. „Възраждането на Казанлък“ (исторически материали). ↑

ИЗ МИНАЛОТО НА КАЗАНЛЪК

За далечното минало на Казанлък и околията имаме малко данни. Най-стари следи от живота са селищните могили на северозападния край на с. Крън, западно от с. Розово (СОТЕ), между Мъглиж и Черганово, западно от града, при ДИП „България“, южно от него, при завод 10, северозападно от с. Виден, източно от спирка Павел баня и пр. Каменни чукове и брадви са намерени най-вече в Търниченския балкан. Следи от минал живот са несъмнено и гробните могили из околията, на брой повече от 400. В Казанлъшката долина се търсят и следите на келтската столица *Тиле*^[1], като едни смятат, че е била при сегашното село Тулово, а други към село Тъжа. През последните няколко години се откри и доста голямото тракийско селище при село Копринка, заемащо около 50–60 декара, обградено с крепостни стени, което вече е на дъното на езерото при язовира „Г. Димитров“^[2]. Следи от стари изчезнали селища, както ще се види по-нататък, имаме на много места из околията, но кога са били застроени и кога унищожени, само едни по-системни проучвания могат да установяват. За интензивен живот по нашите места говорят и многобройните крепости в Стара планина и Средна гора, които се намират почти пред всеки по-голям или по-малък планински проход...

* * *

Някога цялата Казанлъшка долина представлявала огромна кория, следи от която има още: туловската, крънската, шейновската. Преди 50 години около село Черганово имаше кория, край Павел баня. Дъбово носи името си от корията, която го опасвала, южно от града също имаше голяма кория, наречена „Орманът“, и пр.

Когато турците през XIV век нахлуват в нашите земи, изглежда, че на първо време не ще да са се отбили в Казанлъшката долина, която в своите кории ще да е приютила много бежанци — жени и деца...

* * *

Мъгла покрива далечното минало на Казанлък. Включен между най-високите масиви на Балкана и Средна гора, той е встрани от военните и търговски пътища, които са свързвали Европа с Азия в миналото, и никой историк не е споменавал неговото име. Няма и белези, че той е стар град. Нито при разкопки из околностите, нито видими паметници ни сочат, че той е съществувал в далечното минало. Легендата говори, че е основан от турците в първите години след падането на Тракия...

* * *

Кой и как е основал нашия град, е все още твърде неясно. Най-често със заселването на Казанлък се преплита името на Съраджа паша. И легендата, и разказите на старите турци, и писанията на видни наши казанлъчани сочат все неговото име. „Биюк джамия“, „Малката баня“ и изобщо всички солидни стари постройки в града ни също сочат като негово дело, а Тюлбето, или Пиростията, като място на неговия гроб. Д-р Стамболски в спомените си изрично го споменава като началник на отделение конница, който е пристигнал на мястото на сегашния град, и то веднага след падането на Стара Загора в 1363 г.^[3] След като очистили местността и се уверили, че няма българска войска тук, а само къзанлък (жени и деца), построили лагер някъде, където е сега Куленската махала, и турили началото на града. Васил Кънчов също споменава неговото име.^[4] Той казва, че близо до града е имало село Субашъкъой. В това селище, след падането на Тракия, дошъл Съраджа паша, но не го харесал, а избрал близкото до него място Къзанери и там построил своя лагер, а до него — хубава джамия, наречена „Биюк джамия“, която и досега седи запазена. Около джамията се поселват жителите от Субашъкъой и образуват началото на града. Ал. Павлов, който черпи сведенията си от предания^[5], пише, че водител на турците, които след падането на Стара Загора са навлезли в нашата долина, е Зинам паша (Синан паша), обаче това е невярно. Синан паша се явява по-късно. Той е воювал към края на XVI

в. (1594) против влашкия владетел Михаила, васал на султана, който в съюз със седмоградския княз Сигизмунд Батори и молдованския Аарон въстнали, разбили Синан паша и го прогонили. На връщане през България той извършил страшни опустошения. Н. Богданов също пише, че Съраджа паша, родом от Чирмен, като минавал през Розовата долина, плякосал околните села, харесал хубавата местност, събира жителите от околността и основава града. Само че според него това е станало едва ли не около времето на кърджалийските зулуми. В. Аврамов твърди пък, че градът е заселен от жителите на разрушения Крън, а Крън според него е паднал под турците към 1370–1371 година. [6] Тази дата всеки случай не е далече от падането на Стара Загора и Пловдив (1363 г.). [7] Освен това и Ник. Станев в книгите си „Падането на България под турците и последните Шишмановци“ пише дословно следното:

„Големият успех при Чирмен (1371) насърчил Мурада. Като се уверил, че балканските народи били безсилни, то решил да не зачита сключените договори. Затова разделил войската си на 3 армии. С първата той лично тръгнал и присвоил Стремската долина с нейните многобройни кули, Тунджанската долина с Крън, Тулово, Сливен, Ямбол, Карнобат, Елхово. На следната година турил ръка на Лозенград и пр. Дали турците са влезли в нашата долина през Дервента, идейки откъм Стара Загора през 1363 г., или са се вмъкнали откъм Стремската долина през 1371 г., е предмет на друго разглеждане. Повечето от историците всеки случай твърдят, че турците в своя поход из Тракия са вървели все по Маришката долина, като не са се интересували за земите, стоящи настрани от нея в началото, а тях покоряват малко по-късно. Сега да видим съществувал ли е по тия времена турски военачалник с името Съраджа паша и каква е вероятността за основаването на града ни от него. Според историята на Ахмед Расим бей, издадена в 1912 г., една от най-разпространените истории, писана от автор, много почитан от турците, който почина миналата година, личността

Съраджа паша е отбелязана на няколко места. Пръв път му е споменато името при Косовския бой (1389 год.). Тогава той е бил вече анадолски бейлербей. През времето на Баязида (1391 г.) срещаме Съраджа паша като комендант на платноходките по Мраморно море, а по-късно — като участник в междуособните войни между синовете на Илдъръм Баязида, и то на страната на Мехмед челеби срещу брата му Муса, познат в народните песни като Муса Кеседжия. В един бой при Чамурлудервент (1414) Муса пада убит и самият Съраджа паша намира трупа му. За последен път Съраджа паша се среща при свалянето на султан Мехмед II от първото му царуване.“

Според д-р С. Табаков, който цитира Константин Философ^[8], във времето около 1409, на връщане от Влашко, Муса Кеседжия пленил Съраджа паша в „место некоем Дубилине“, което място той предполага да е при сегашния Ямбол.

Това са сведенията засега за този именит паша, живял очевидно в първите години от падането на Тракия, името на когото е тясно свързано със създаването и заселването на гр. Казанлък.

* * *

Около името Казанлък още се водят спорове. Едни казват, че произлиза от Казан и лък, което на турски значи прочута ливада (Ю. Стателов), други от Къзанлар — жени и деца, или пък само деца, излезли да посрещнат някой минаващ по тия места султан (Поайе и др.). Трети (П. Иванов) свързват името му със стария Крън, от който бежанците придошли и го заселили, та от Крън станало Крънлък. И понеже на турското „р“, като се тури една точка отгоре, се превръща на „з“, случайно се е преобърнало от Крънлък на Казанлък и пр., и пр.

В един разговор, който имах наскоро с най-добрия ни засега турколог г-н Вл. Тодоров Хиндалов, който сега е поддиректор на Народната библиотека в София и притежава ценни документи за икономическия и културен живот на града ни през робството, стана

дума пак за името на Казанлък. Г-н Хиндалов предполага пък, че то произлиза от Къзан, което значи левент, ловец, а не от къз (момичета, жени, деца) и персийското окончание „ан“ и трябва да се произнася цяло. Той твърде основателно предполага, че долината ни по ония времена е с грамадни кории, остатъци от които в изобилие има още, из които са си правили лов знатни турски младежи ловци, от което се е получило и името на града.

* * *

Има и една легенда: султан Мурад минал през новоосновения град и между другите излезли да го посрещнат група деца, облечени в бяло, и той възкликнал и рекъл: „Акчай Казанлък“ (бели и хубави деца), и от тези думи добил името си градът. В стари турски документи той е записан с двете имена — Акчай Казанлък...

След покоряването на долината ни от турците те са хвърлили в нея голяма маса колонисти, които особено в първите години на робството са просто удавили българското население, или пък са го прокудили по планините, където част от него и досега стои там из безбройните пръснати колиби. Имаме данни, че тези турци в голямото си мнозинство са били тъй наречените тюркмени или юруци. Тюркмените са дошли из малоазиатската област Сарухан. В нас са имали цели поселища, а остатъци от тях и досега има. Южно от Бузовото кале някога е имало село Текъкьой, населено само с тюркмени. Те са се занимавали с особен род просия. Ходили са по време на вършитба из всички краища на Тракия и просели храна. Стари хора ги помнят и из града да ходят с дългите си памуклии, с прикачена кутия на шията, от дюкян на дюкян, да събират помощи за някакво си свято място, където горели „бин-бир“, кандила. Те са били пияници и събраното от просия не им стигало, та вземали пари с лихва от казанлъшките чорбаджии. На музея при „Искра“ г-н Петко Орозов подарил няколко записа, останали от дяда П. Орузовеца, от които се вижда, че и той им е давал в заем пари. Един такъв запис от 1874 год. е издаден на името Арабоолу Мехмед Тюркменина, който е взел от дяда Петка 990 гроша. Другият е на името на Асан Карабаджа от Армаганово — Тюркменина, който е взел пък 475 гр. за три месеца, по

5 гроша бешлика. „Кефил“ му е бил Станчо Славов. Той носи дата 1877 год. Освен за това тюркменско село знаем и за тюркменската махала в северната част на Казанлък, около воденицата, от която махала според преданието се е образувал и градът, като към нея са се присъединили Татарито, или Субашъкьой, и Търниченската махала (Томарсанлъ).

Това пък казват тукашните учители турци: Юруците турци си правели временни колиби от плет. Даже и комините на колибите им били плетени. За разлика обаче от християнските техните къщи са били измазани с вар и комините също. Чит на турски значи плет (кош). И сега колата, приспособена да вози плява, се казва чит. Читак пък значи бял кош (комин). Оттам е произлязло и прозвището читак, което християните прикачвали на турците. Освен че са нямали право да белосват къщите си, българите не са могли да носят и цветно облекло, а само черно. Затова турците са им думали — карабашъ (черна глава), който епитет са прикачвали на всеки, който не е турчин. Юруците тюркмени са дошли у нас през време на Илдъръм Баязида (1389–1462) [9] и както казахме, в големи маси. Причините предполагаме да са, едно, че долината е много хубава, с отлична вода и, друго, че залостените в крепостите си, в горното течение на Тунджа, българи след падането на Тракия са се държали там и много пакости са им сторили, та са ги озлобили вероятно.

* * *

Според д-р Поайе (бюлетина на географското дружество в Париж 1859 година), който е минал по нашите места през втората половина на XIX век, в селата Ясеново, Дунавци, Скобелево, Асен, Осетеново, Морозово, Овощник, Юлиево и Зимница не е имало жители българи. В село Шипка обаче имало 1000 български къщи и 10 турски, в село Търничене — 120 български и 100 турски, в с. Турия — само българи, в с. Средногорово — 120 български къщи, в с. Милево — 330 български и 40 турски, с. Дъбово — 120 български и 100 турски, в с. Мъглиж — 200 български и 100 турски, в село Енина — 200 български и 40 турски и т.н. Градът също е бил силно потурчен. Общо според д-р Поайе към 1859 година в околията ни е имало 3269

български къщи, 3025 турски, 20 цигански и 40 тюркменски. Нека се не забравя, че по това време българите навлизат в градовете, организират се в *лонджи*, участвуват със свои представители в управлението и пр.

* * *

В „Летоструй“, домашен календар за просвета, 1869 година, т.е. 7–8 години преди Освобождението, е дадена статистика за населението на Казанлък в следните цифри: българи — 11 728 души, турци — 10 000, цигани — 649, евреи — 128 или всичко — 22 605 жители. Според Иречека пък през 1884 година в Стара Загора е имало 9 процента турско население, Чирпан — 10%, Нова Загора — 12%, Търново-Сеймен (сега Марица) — 6%, а Казанлък — 26,7%. Десет години по-късно (1894–1895 г.) в изложението на старозагорския окръжен управител виждаме, че докато Старозагорска околия има само 4016 турци, в Новозагорска — 2436, в Чирпанска — 1928, в Търновосейменска — 244. В същото време в Казанлъшка околия имало 13 368 турци, което значи, че у нас шестнадесет години след Освобождението турското население е повече, отколкото във всички останали околии на окръга.

През XVIII век, когато започва разлагане на спахилъка и се създава чифликчийството, земята в Казанлъшко попада в ръцете на няколко бейове и капуджибашии и се превръща в чифлици, във всеки от които са аргатували по няколко български семейства само срещу храната и няколко килограма сапун. Такива чифлици е имало в село Черганово — на Смаил-аа и на Мехмед бей, с по 10 рала и по 10 български семейства ратаи, — в с. Тулово също 2 чифлика — на Мустафа бей, с 1800 уврата земя, и на Ибрям-аа, с 900 уврата. Чифлици е имало и в с. Шаново, в Горно Паничери — два, в Ръжина, Розово, Копринка, на деветия километър и по шосето за Калофер, южно от Долно Съхране, „Шейтана“, в с. Павел баня, Александрово, Шипка и пр. Около Казанлък е имало 5 чифлика: на Субашите, или „Самънлъка“, западно от къренската църква „Св. Иван“, Даулжиолувият, при къщата на Иван Камилата, югоизточно от Розариума, чифликът при старото околийско управление (сега двор на

гимназията), Бейоолувият чифлик, в Новенската махала, и чифликът северно от гарата, до къщата на Христо Тончев. Стопаните бейове на тия чифлици са живеели в своите разкошни „конаци“ в града и от време на време само са обхождали имотите си.

* * *

За още по-ранната епоха пък в казанлъшкия музей се пази документът с родословното дърво на някой си Кьор Юсуф-аа Елбансанлъ, който заради големи военни заслуги бил получил от султана 27 села от околията ни и част от Балкана с красивата местност „Узана“. Той живеел в Цариград и идвал веднъж в годината само на лов.

* * *

Казанлък според В. Кънчов е основан към края на XIV век от турците; той бил изпърво военна станция, назначена да наблюдава планинските проходи. Рано станал административен център с кадия и войвода. Турският географ Хаджи Калфа споменава Казанлък като кадилък от Пловдивския санджак.^[10] През първата половина на XVIII век в града е бил войвода Асакьоолу, който служил дълго време. Подир него се споменава някой си Саръчизмели Мехмед-аа. През 1830 год. войводството било прекупено от Мехмед Караферлията за 500 000 гроша. Когато султан Махмуд обикалял из българските земи, посетил Казанлък и бил гост на споменатия Мехмед-аа. По-късно против него се повдигнало недоволство и от турци, и от християни, защото грабел населението. Начело на това движение от християните бил Стоенчо Груйоолу — близък човек на великия везир Къбразлията. През 1848 год. Мехмед-аа бил свален от войводството и то повече не се продавало. При новото административно деление Казанлък станал център на „кааза“ и се управлявал от каймакамин.

* * *

Едва в началото на XIX век започват да минават чужди пътешественици, историци, географи, военни писатели и др., които със своите бегли бележки споменават за неговото съществуване. Пръв е минал Хаджи Калфа (края на XVIII в.), Молтке (1837), който се възхищава от долината ни и я нарича „Европейски Кашмир“, „Турски Гюлистан“. След него минава французинът Ами Буе^[11] (1838), който дава скици на местните носии. След него — Виктор Григорович^[12] (1845), после — д-р Поайе (1859), който написва специален труд — доклад до географското дружество в Париж.

* * *

Евлия Челеби пише също, че по онова време съдилището е било на десния бряг на Старата река непосредствено до „Зеленият мост“, и се намирало в центъра на града. (Западният край на града е достигал до ул. „Искра“ и площада — б.м.) Старите турци помнят, че „Зеленият мост“ се наричал „Мехкеме кюпрюсю“ — Съдийският мост, или мостът до съдилището.

* * *

На левия бряг имало теке, което се наричало „Шех Али Ефенди“, и то получавало годишно от черноморските солници 4575 оки сол и значително количество зехтин от беломорските острови. Старите помнят едно теке, но на десния бряг на реката до „Ганевата воденица“.

За това теке пише и В. Кънчов в сп. „Мисъл“, книга I от 1901 г. В него се пазел като светиня гробът на някакви мохамедански светци от гр. Бурунджик — Мала Азия. Някой състоятелен турчин построил текето и му осигурил горните доходи.

* * *

Пак от стари турци сме научили, че в града ни имало 12 джамии. Една от тях беше на мястото на протестантската църква до читалище „Искра“ и се наричала „Бакъ джамиси“. Друга е имало на мястото на изгорялото турско училище до Пазарището. „Солак джамиси“ беше южно от новостроящата се болница. „Ламбур джамиси“ беше в Загорската махала, югозападно от говеждия пазар, „Йокуш джамиси“ беше на ул. „Граф Игнатиев“, където се спуска към Долната махала. На югоизточния край на гимназиалния двор беше „Аалар джамиси“ (джамията на богатите турци). Джамия е имало и на площада, където се построява трибуната. Неотдавна събориха „Ходжа кадън джамиси“ на площада до старите табакхани, която служеше за бензинов склад. Малки джамии или мечети е имало североизточно от „Искра“, до Балеоолувата къща, още по-на изток от нея, до бившата воденична вада, северно от града, гдето сега е турското училище, и пр.

* * *

Трябва да отбележим още, че много турски названия на местности и др. са силно преиначени от българите за по-лесно изговаряне. Така напр. реката, която минава в западния край на града, я знаем по името „Баята“, или „Абаята“, а тя се е наричала „Абъ-хаят“, което значи вода за живот. Местността „Речи-къошк“ на север от града се е наричала „Харчи-къошк“, защото там имало барака за събиране данъка „харач“. Площада, гдето е построен Дом на офицера, го знаем под името „Мизгяхът“, а той се е казвал „Намъз-гях“, което значи място за молитва. При сушави години турците там се молили за дъжд. Такъв „намъз-гях“ е имало и на мястото, гдето сега е построен техникумът. „Татарската могила“ се е наричала „Ибиш тепе“ — „Джевиябаши“, гробищата — „Бабагьол“ и пр.

* * *

В началото на XIX век, или през 1803 година, кърджалии ограбват и опожаряват Копривщица, Клисуре и околните села, та оттам пристига друга група бежанци, която заселва Новенската махала. От

тези преселници са родовете: Клисурови, Касърови, Кехайови, Груйоолуви, Генчеви, Матееви, Мерджанови, Нешеви, Почекови, Скордеви, Семерджиеви, Стайнови, Славчеви, Костови, Раеви и др. През 1837 г. те си построяват и църква, та от списъка на дарителите научаваме, че повечето от тях родове са били овчарски. При бягането си една група се приютява в Пловдив, а другите са тръгнали по пътя, по който са ходели в Цариград, та част от тях остава в Казанлък (и няколко рода в с. Виден); други се заселват в Одрин и останалите се установили в турската столица. Най-нова е Къренската махала. Същото име показва, че е била застроена на полето. Там през робството е имало само един турски чифлик. Жителите ѝ са придошли от близките, западни и северозападни села.

Още към края на турското владичество най-старата махала на града, Куленската, се заема полета-лека от енинци. Родовете: Стратеви, Дързеви, Таралежкови, Енчеви, Каличкови, Чолеви, Пискюлеви, Попиванови, Старчеви, Пенчеви, Сарафови, Желеви са все от това село. Има само няколко рода от село Изворово и Селце, а в източната ѝ част — мъглижани. Загорската махала е заселена след Освобождението от колибари, най-вече из Тревненския балкан. Бежанският квартал е зает от тракийци, македонци, прокудени през войните. Напоследък заседнаха и карловчани. Циганите, които заемат източния край, са по-стари жители и техният произход е откъм Индия.

Евреите, изгонени от Испания през XIV век, слизат в Солун и се пръскат из целия полуостров. В Казанлък пристигат два рода: Биджеран и Каталани, и образуват цяла махала. Голяма част от тях обаче се преселиха в Палестина. Арменската група е малобройна. Първите арменци са дошли като служещи в розотърговските кантори след Освобождението и произхождат от Цариград, Одрин и Родосто. В Казанлък има заселени и няколко сърби, доведени някога от Ст. Караилиев като майстори въжари във фабриката му. В Сърбия той ходи да купува коноп.

От проучванията, направени преди двадесетина години, 76 от казанлъшките родове произхождат от село Енина, 69 — от Шипка, 34 — от Елхово (сега Милево), 35 — от Мъглиж, 23 — от Турция, 14 — от Горно Черковище (сега Морозово), 11 — от Александрово, 8 — от Дъбово, 7 — от Черганово, 9 — от Долно Съхране и пр., на брой повече от 300. Като прибавим към тях преселниците от Търновско,

Копривщица, Клисуре, колибарите от Тревненско, тракийците и македонците, може да се добие пълна представа за облика на града в туй отношение.

Напразно някои по-стари родове се перчат със своя градски кореняшки произход и наричат другите селяндури. Всички са селяндури и на всички дедите им са носили рошави цървули.

Трябва да прибавим и малка група специалисти, придошли към фабрики и заводи, повечето от които са откъм Югозападна България, най-вече от Софийско.

С преселванията от селата през последните години, които през известни периоди добиха масов характер, не сме се занимавали и още е трудно да се улови сметката им. Факт е обаче, че по краищата на града има вече цели махалички от морозовци, средногорци, турийци, да не говорим за преселниците от Чирпанско, които разтегнаха града и го направиха три километра дълъг, та да се чудят управниците как да го благоустрояват.

(Както вече споменахме, в продължение на близо четиридесет години Чудомир пише статии и бележки върху общественото и културното минало на Казанлъшко. Понеже твърде често в тези статии, писани по различно време и по различни поводи, се срещат повторения, опитахме се да съставим един сборен материал, образуван от дословно предадени пасажки из статиите: „Сараджа паша и заселването на Казанлък“ — Казанлъшка Искра, IX, бр. 203 от 31.IX.1932; „Няколко данни по колонизирането на нашата долина в турско време“ — Казанлъшка искра, X, бр. 205 от 28.I.1933; „Казанлък“ — Казанлъшка искра, XIII, бр. 282 от 15.V.1936; „Още за името на нашия град“ — Казанлъшка искра, XI, бр. 224 от 15.X.1934, бележки из ръкописите на писателя.)

[1] Келти — група индоевропейски племена, населяващи днешна Франция, Швейцария, Белгия, Южна Германия. След V в. пр.н.е. се разселват към Испания, Британските острови, Горна и Средна Италия, Балканския полуостров и Мала Азия. През III в. пр.н.е. образуват в Тракия келтско царство. ↑

[2] Става дума за древното селище Севтополис. Основано в края на IV в. пр.н.е. от тракийския владетел Севт III, селището е

съществувало почти до края на III в. пр.н.е. Имало площ около 50 дка и било планирано по системата на елинистическите градове. Открито е в 1948 г. при строежа на язовир „Г. Димитров“ (сега язовир „Копринка“ — Бел. moosehead), по левия бряг на Тунджа, на 7 км от гр. Казанлък.

↑

[3] Вероятно се касае за колебания и неточности в по-стари, исторически източници, защото в по-новия материал, посветен на историята на Казанлък (стр. 229–236 от настоящото издание), Чудомир отбелязва правилно точната година на заробването на Стара Загора — 1364 г. ↑

[4] Става дума за вече споменавания труд на Васил Кънчов „Град Казанлък“ — Летопис на Българското книжовно дружество за 1899–1900; „Казанлък в миналото и днес“, т. II, С., 1923, стр. 295–301. ↑

[5] Авторът има пред вид изследванията на Ал. Павлов: „Икономическото развитие и състояние на гр. Казанлък“ — Списание на Икономическото дружество, XI, 1907, кн. 7; „Казанлък в миналото и днес“, том I, С., 1912, стр. 280–335. ↑

[6] Става дума за книгата на В. Аврамов „Войната на България с Византия в 1190 година и погромът на император Исак Ангел при град Трявна“, С., печ. Арм. воен. изд. фонд, 1929, 236 стр. ↑

[7] Вероятно, базирайки се на по-стари исторически проучвания, Чудомир бърка годината на падането на Стара Загора и Пловдив под робство. В по-новите си бележки обаче писателят дава точната дата: 1364 г. ↑

[8] *Константин Философ* — Константин Костенечки, наричан още Константин Философ (1380 — първата половина на XV в.), един от най-дейните последователи на патриарх Евтимий. Към 1410 г. се установява в Сърбия при деспот Стефан Лазаревич. Написал е съчиненията: „Сказание за буквите“, в което иска реформиране на сръб. правопис в духа на Евтимиевата правописна школа. „Житие на Стефан Лазаревич“ (1431), наситено с исторически данни, доближава се до съвременната биография, „Пътуване до Палестина“ — първият пътепис в българската книжнина (компилативно, преводно). ↑

[9] Вероятно печатна грешка. Точните дати са: 1389–1402. ↑

[10] Съчинението на Хаджи Калфа, пътувал през Балканския полуостров през XVII век, носи заглавие: „Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа“. Преведено е

у нас от немското издание на Йозеф Хамер (Виена, 1912) и е публикувано в „Архив за поселищни проучвания“, I, 1938, кн. 2, стр. 63-110; кн. 3, стр. 48–98. ↑

[11] Ами Буе (1794–1881). Един от основателите на геологическите науки. Пропътувал почти цяла Западна и Среда Европа, в това число и още съвсем непроучения в геолошко отношение Балкански полуостров. Между многото си научни трудове Ами Буе е автор на широко известните съчинения „La Turqui d’Europe“. 1840; „Donau — Bulgarien und der Balkan“, Лайпциг 1880–1882, т. I-III, откъси от което са поместени във II том на Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, С., 1923, стр. 245–247. ↑

[12] Виктор Григорович (1810–1876), известен руски славист, професор в Новорусийския университет. През 1884–1846 година пътува из Европейска Турция, проучва редица исторически и филологически материали и написва своя „Очерк путешествии по Европейской Турции“, Казан, 1848, второ издание — 1877. ↑

МАСЛОДАЙНАТА РОЗА ОТКЪСИ

Розовият храст ще да е съществувал в най-стари времена, защото изображение на роза имало и във Вавилон, при юдеите, за нея споменава и Херодот^[1]. В IV век пр.н.е. я срещаме изобразена върху монетите на остров Родос, малко по-късно — върху монетите на гр. Мезисте в Мала Азия, а в I в. пр.н.е. — върху монетите на град Фанатория в Южна Русия. Още тогава тя е била славена и почитана, като са ѝ приписвали божествен произход. Според легендата бялата роза се образувала от морската пяна, из която се появила Афродита, а червената — от капките кръв, получени от убождане, когато бързала да помогне на любимия си Адонис:

*... Толкова сълзи проля
Павската богиня,
колкото капки кръв изгуби,
и всички се на цветя
превърнаха —
рози поникнаха от кръвта,
анемони от сълзите...*

Испанският драматург Калдерон пък пише:

*„На небето царствува слънцето, между нощните
светила — вечерницата, между скъпоценностите —
елмазът, а в царството на цветята — царицата роза.“*

Почти всички автори сочат като нейна родина Мала Азия. Маслодайната роза в науката е позната под името *Rosa Damascena*, т.е. роза от Дамаск. Тя самата не е най-красивата и не блести с ярките си

цветове, както и славейт не е най-пъстроперата пойна птичка. В нашата страна, изглежда, е дошла заедно със завоевателите турци. Хаджи Калфа споменава, че през XIV век видял розови градини около Одрин. От стари турци съм слушал пък, че в Казанлък била пренесена от турчин съдия, гробът на когото бил в двора на съборената „Сулак джамия“, източно от града.

През време на робството Казанлъшката долина ще да се е славела много с розовите си градини и не току-тъй през май 1837 год. сам султан Махмуд посетил града, за да им се порадва, а десет години след това, пак по розобер, идвал неговият син, султан Абдул Меджид. Сред разцъфналите градини му бил построен специален павилион и местността и сега се нарича „Кьошка“.

В първите години розовият храст е бил само декоративно растение, което красяло градините на бейските и капужибашийски конаци, и едва към XVIII век става обект на индустрията и започват да го сеят от Сливен до Златица и по южните склонове на Средна гора. През 1898 год. например в Казанлъшката долина имало 1898 хектара розови градини, а в Карловско — 1719 хектара, след това през 1905 год. в Казанлъшко се увеличават на 2716, а в Карловско — на 3016 хектара.

Нашето село Турия, потулено от турски зулуми в гористите пазви на Средна гора, между Казанлък и Калофер, поради подходящата почва открай време е било обградено с розови градини и главната работа на жителите му, кажи-речи, е била да орат, да копаят, да заравят, отравят, почистват и берат тия градини. Спомням си, че дневно се набираще към 40 000 кг цвят и не само селото, а цялата околност се умирисваше на рози. Понеже натикани в чували и кошове, бързо се запарват и стават негодни за дестилация, настилахме ги по подовете на всички стаи, зимници, сушини. Една година даже бяхме ги настлали под сянката на големия орех до къщата и най-малките се боричкахме и търкаляхме из тях, та мама крещеше и ни гонеше с бръснелката.

Нашите селяни сами не смогваха да оберат толкова много цвят навреме, затова месец преди това пристигаше драгоман Цонко от Етъра и записваше кое домакинство от колко берачи се нуждае. Започнеха ли да цъфтят градините, селяните поглеждаха често на север и ги очакваха и щом писнеше гайдата и се покажеха белите им забрадки на „Гьозтепе“, цяло село излизаше да ги посрещне, а

ергените просто полудяваха. Пристигаха с музика и песни над 150 момичета, от габровските колиби и десетина мъже варачи и бързо се разпределяха по домакинствата.

Розите тогава се дестилираха посредством малки казани от 100–120 литра вместимост, каквито в селото имаше повече от триста. Работеше се денонощно и варенето продължаваше близо месец. Розоварниците бяха по десния бряг на реката, която дели селото надве, и се простираха от воденичния яз до другия край, дето са харманите. Така наредени като под строй, тези медни казани с кръгли похлупаци, кацнали върху високи пещи с лумналите под тях огньове, отразени в реката, със сводестия каменен мост в дъното и водопада под него, с шеметно високите тополи край воденицата представляваха приказна гледка вечерно време.

Тук ще видиш как изпразват казан и огненочервената лава се стича в осветената река, там загасяват пещ и гъстата и къдрава пара, смесена с прах, се вие високо над покривите, щъкат тъмни силуети на варачите, проблясват ламаринени фунии, през които се сипва цветето в казана, или в тумбестите осемлитрови „гюлови шишета“ за розова вода. По мостовете кръстосват забързани жени и мъже — един носи цвят, друг дърва, трети ядене, вода, или пък възрастен мъж пристъпя бавно и предпазливо крепи малка кошничка, в която в „бюлюрено“ малко стъкло е сипано извареното през деня скъпоценно розово масло. Ще го отнесе той в къщи, за да го пресипе в по-голямото стъкло, което е в „собата“, в зеления сандък, който звъни, когато го отключват.

Цялото село изобщо е впрегнато в денонощен черен труд, при който, както казваше мама, от работа, от дим, от пот на всеки варач изгнива по една риза на гърба.

Въпреки тежката работа обаче младостта си иска своето и препълненото с млади хора село се оживяваше и развеселяваше. Чуваха се песни из градините, припевки, буйни смехове, а вечер, макар и за кратко време, не минаваше без лудо хоро, след което до късна полунощ край стъмените порти си гугукаха влюбени двойки. От тези гугукания, разбира се, почти всяка година някоя и друга напета етърка не се завръщаше в село с четата на драгоман Цоня, а малко по-късно с изгорника си, и то с колата, та заедно с благословията на родителите да получат прикята й.

Писателите и поетите описват беритбата на розите като тържествен празник или като красиво и приятно занимание. Фотографите пък, които никога не са виждали как се берат рози, ни поднасят обикновено снимки на жените и приятелките на големите розотърговци, облечени винаги в нови-новенички национални носии, с малки кошнички в едната ръка, а с другата късат цветовете. И те също не са виждали как се берат рози, защото по това време обикновено блажено хъркат в леглата си. Съвсем наизуст е правил своите рисунки и дядо Каниц. Рози се берат с две ръце и се слагат в големи кеневирени престилки, завързани на кръста. Някои нашенки, като мама например, тъй бързо и тъй сръчно късаха цветовете, че сякаш ги кълват. И не с кошнички, а с чували се пренасят и сега. В миналото също някои журналисти, като прекосяха двете долини с влака или с лека кола, седнат и пишат, че в розовите долини нямало рози. Вярно е, че край шосето и ж.п. линия няма розови градини, те са в подножието на планините, защото обичат глинестата и пясъчлива почва, но там те не отиват и затова пишеха така...

Беритбата на розите трае обикновено двадесет, двадесет и пет дена, но ако се задържи времето, продължава повече. Почне ли да намалява цъфтенето и стопаните могат сами да обират градините, драгоман Цонко си събира четата и заминава. Селяните почват да прибират казани, каци, улеи, останали дърва и пр. и розоварниците запустяват. Някой местен прекупвач ще остави един казан само и срещу дребни монети ще купува от децата и ще вари последните цветове. Купищата джибри край брега, докато са пресни и не са хванали кора, дълго време служат за храна на добитъка. Завръщайки се вечер от полето, той се трупа около тях и лапа лакомо, но тогава думата силаж беше неизвестна на нашенци. Придошлите пролетни води по-късно ги отнасят заедно с другите нечистотии и брегът добива пак предишния си вид.

До късна есен търговците на розово масло се спотаяваха и не се вестяваха из селата. От време на време само пускат нарочно тревожни слухове, че пазарът в чужбина бил задръстен със стоки, че голяма част от миналогодишното им масло не било продадено още, че качеството на новото било по-лошо и нямало да получи същата цена и т.н. Есента

обаче преваля, зима се задава и трябва брашно, дърва, дръшено трябва и най-бедните селяни почват да се увъртат около канторите им в града и да сключват заеми с тежки лихви от 12 до 20 на сто срещу извареното масло. Притискайки ги така, те сполучват да обвържат голяма част от производителите и ги принуждават да им бъдат клиенти не само за годината, а и за още дълги, дълги години. Някои просто им занасяха маслата си „аманет“ без пазарлък и с тези „аманети“ търговците посрещаха първите си поръчки в чужбина. Търговските фирми имаха във всяко село свой доверен човек, който слухти и ги осведомява за имотното състояние и кредитоспособността на тия, които се нуждаят от заеми. Донася също кой фалшифицира маслото си, в чии градини има повече бели рози, от които се получава по-доброкачествено масло, и пр.

Срещу това неговото масло се заплаща с няколко стотинки на мускал по-скъпо от другите. Така постъпваха още с някои повлиятелни селяни и по такъв начин разбиваха единството на производителите и диктуваха цена, каквато си искаха. Довереният човек получаваше също последните капки от изцеденото стъкло с масло, които обикновено са прашни и нечисти, но прецедени обаче имат същите качества. Тези капки наричаха „Арам бърда“ или „не от сърце дадено“, защото мнозина селяни роптаеха против този обичай и искаха да им се намират няколко капки в случай на зъбобол, копривна треска и пр.

Първите търговци на розово масло след Освобождението, Къньо Шипкалият и Балеоолу, пристигали обикновено рано сутрин в неделен ден с лъскаво ландо, коне, с алени пискюли на челата, с гердани от сини мъниста на шиите и малки бронзови звънчета. Облечени били в скъпи кожуси с астраганени калпаци и златни кордони през коремите. Придружавали ги един слуга и файтонджия. Спирали пред дома на своя „кулджия“ и дорде слугата сваля багажа, те се измивали, почиствали и отивали направо в църквата, запалвали по две от най-големите свещи и през цялата литургия смирено се кръстели и шепнели молитви. Почне ли попът да чете „Отче наш“, и двамата падали на колене, правели метани и удряли челата си в тухления под, за да видят и се уверят богомолците, че са благочестиви, честни и почтени божии раби. Стане ли пазарлъкът обаче и почнат да теглят маслата, или драмовете им били фалшиви, или под едната имало

лепнато парче восък, или пък кога почнали да пресмятат безбройните тенекиени драмове и грамове, с малкия си пръст ще бутнат незабелязано някое драмче на земята и ще оцетят селянина.

Качеството на маслото се определя по градуса на замръзването му или по „дереджето“ му, както се казваше тогава, затова в плитък съд с вода се слага стъклото и ако маслото замръзне при 16° например, се смята за доброкачествено. Едно бръкване с ръка във водата или накриво сложен топломер — градусът се намалява и маслото губи от цената. Балеоолу носел в пазвата си металическа икона на Дева Мария и почне ли градусването, измъквал я от пазвата си и я потапял във водата, като благославял:

— Хайде и Света Богородица да е на помощ!

Затоплена от тлъстото му туловище, иконичката също изменяла градуса на маслото в тяхна полза.

Така в своите мошеничества благочестивите божи раби намесвали и майката на Исуса Христа даже.

Такива бяха и другите след тях.

Закупеното розово масло търговците смесвали с гераниум, или „тереше“ — едно съвсем евтино, но близко по състав масло! — и са го продавали често пъти по-евтино, отколкото са го купували. От официални данни се знае, че през ония години, когато килограм масло се е купувало от 800 до 1500 лв., са го продавали в чужбина от 500 до 900 лв. Свикнали с такова смесено масло, парфюмерийните фабрики дълго време са отказвали да купуват предлаганото им от кооперациите съвсем чисто масло. Като го продадат, търговците пак не бързат да изплащат парите на селяните, а или търгуват с тях, като закупуват други стоки, или ги държат в банките заради лихви и продължават да им дават заеми. Така голямата икономическа криза между 1930–1933 год. ги заварва все тъй неотчетени към селяните и в Казанлъшката долина не остана село, което няма да взема крупни суми.

Знае се също, че през хитлеристкото робство немските фирми за химическо производство, за да пласират своите ерзаци, наложиха изкореняване на розовите градини; остана само една малка част. За изкоренен декар градина даваше се премия от 360 лв.

Едва след 1956 год. започна засаждането им наново, което поради липса на материал вървеше много бавно. В Карловско например засега има засети към 8000 дка, а в Казанлъшко — към 7000.

Маслодайната роза, както споменахме, вирее в дълбоките проветриви, глинести и песъчливи почви, които се намират в полупланинските райони или там, дето не виреят зърнестите храни, поради което стопанското им значение става още по-голямо. Засяването и пълното възстановяване на розите в нашата страна е подето от народната ни власт с упорство и енергия и през 1962 год. се предвижда да имаме 49 000 дка, а специалистите ни уверяват, че е възможно да достигнат до 60 000 дка розови градини.

При едно модерно засаждање, обработване и предпазване от болести ще се увеличат добивите, ще се получат много повече доходи и не ще е далеч денят, когато двете долини, Карловската и Казанлъшката, ще цъфтят и ухаят и ще се превърнат отново в китни градини, за да се сбъднат думите на Маркс: „Комунизмът — това означава хляб и рози за всички.“

(Из ръкописите на писателя.)

[1] Херодот (ок. 484–425 пр.н.е.) — първият древногръцки историк, наречен „баща на историята“. ↑

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ НАХОДКИ ИЗ КАЗАНЛЪШКО

Един от най-старите белези за човешки живот по земята след пещерите са тъй наречените селищни могили. Такива по нас се знаят няколко: могилата „Соте“ при Орозово^[1] тази, северно от Крън, която е прерязана в единия си край от шосето, разкопаната на запад от града в лозята, при Гердеме, и Габаревската могила, върху която през 1928 г. построиха училището. Селищните могили се приписват на населението, което е обитавало земите ни преди идването на траките, като почнете от 2500 г. пр.Хр. докъм 1900–1700 г. пр.Хр. Те са обикновено по-големи в диаметър от другите, ниски са и са се образували вследствие на съществуващата тогава традиция жилищата на внуците да се строят обезателно върху развалините на дядовците и прадядовците. Те се намират обикновено край извори и в недрата им се крият обикновено остатъци и съдове, като почнете от каменната епоха до медната.

При разкопаване на Габаревската могила случайно и безразборно, без да се спазват стратиграфските правила, са намерени ценни находки. Миналата година ходихме със заведующия праисторически отдел при Народния музей г. Миков, разгледахме ги, той взе няколко от тях, за да ги проучи, и в последния годишник на Народни музей е отпечатал своите проучвания, които в резюме ще споделим с читателите си. Находките от Габаревската могила се подразделят на предмети от кремък (нож и пр.), от камък (брадвички и пр.), гривни от мидата *Spondylis*, предмети от кост (върхове за копия, шила), керамични предмети без орнаменти, глинени цедилки, съдове с орнаменти, релефни и вдлъбнати, глинени идоли, костени идоли, глинени фалуси, животински идоли, медни брадвички, клинове, игли и пр.

От всички тия находки в Габаревската селищна могила най-голям интерес за науката представляват двата глинени идола, медните брадви и иглата. Нито другаде у нас, според автора, нито даже в цяла Южна Европа не е намерено досега така сполучливо изработено торсо от глинен идол от времето на фалическата епоха и авторът приема, че

той е правен близко в околностите, където култът към фалуса ще да е бил много разпространен в могиленото население. Това се потвърждава от безбройните глинени фалуси, намерени из могилените по нас.

Един от най-интересните екземпляри от находката е глава от глинени идол, висока 7 см и широка 7,4 см, с полегато чело и носът е като продължение от него. Очите са едва отбелязани, ушите са големи и силно издадени навън. Тилната част е сплесната и мястото, дето се съединяват тилната и теменната част, е предадено в две конусовидни изпъкналости. Около главата се забелязва широка лента от боя като диадема, белег, който за пръв път се среща. Тази глава е една от най-сполучливо направените, от известните досега и наподобява на типа на съвременните кюрди и арменци, които са били най-старите обитатели на Предна Азия и които през каменно-медната епоха са населявали и нашите земи.

Медните брадви са снабдени в горния край с дупка и не са овални, както намерените досега, а плоски и едната прилича повече на тесличка. Иглата, която също не е намирана досега, е дълга 14,7 см, направена от обла тел, и краят ѝ е сплеснат във вид на триъгълна лопатка.

Изобщо находката в Габаревската могила представлява голям научен интерес и ще спомогне твърде много, за да се осветли едно от най-отдалечените и тъмни кътчета в историята на живота на нашата земя, много векове преди летоброенето ни.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 243 от 3.IX.1934 г.)

[1] По-късно Розово — Б.р. ↑

СЛЕДИ ОТ ДРЕВНА КУЛТУРА ИЗ ОКОЛИЯТА НИ

При каптиране минералните извори при с. Павел баня г. инженер Павел Петров се е натъкнал на основите на голям християнски храм, ограден с масивни стени, 1,40 м дебели, завършващи във всеки ъгъл с бойни кули. Стените са засилени с подпорни колони (контрафорти) отвън. Пред самата ограда се откриха големи бруствери с наносен глинен материал, донесен вероятно южно от църквата, на около 400–500 м от малкия хълм до „Добревата чешма“. При откриване основите се намериха късове от релефно цветно (червено) стъкло и такова с фино цезилирани житни класове по него. Освен това се намери една медна монета от Иван-Александър и късове от големи тухли, върху които личи съкратеният типичен надпис на едновременно време за думата цар. Тухлите имат размер около 50/80 см. От двете страни на дворната ограда се откриха зидове на стаи, вероятно килии. В двора на постройката се намери и старинен кладенец. От минералния извор с тръби през зидовете е била отведена една част от водата вътре в постройката, която е само на няколко метра от него и едната ѝ част се пресича от сегашното шосе за Казанлък.

Изглежда, че в далечното минало в Павел баня е имало живот. Нещо повече. Някои историци твърдят, че там е бил кръстопътят на двата стари друма: единият (е), който се е отделял от стария Верејски път от Крън за Пловдив. Според В. Аврамов този път от Крън, край полите на Балкана, е достигал до трако-римско селище между Шипка и Секеречево, оттам е достигал полите на Средна гора при Павел баня, която е служила като станция. Тя е имала голямо значение, защото там е спирал и друг път, който идел от Марагидишкия проход, през пролома на Тъжа. Следи от този път и сега личат там. От станцията при с. Павел баня клонът от Верејския път е продължавал нагоре между селата Турия и Симитлери (Горно Черковище) и слизал при с. Рахманлий. Следи от траките се намериха при село Карагитлий на 3 км от Павел баня. Такива се намериха и между двете села на североизток от Павел баня, оттатък Тунджа. Единственият мраморен торс на

Аполона, който се пази в музея, е намерен също там. В околността на селото има и много могили. Такива има и в Турия.

Откритият храм, както казахме, е типичен християнски, с дългообразен олтар, обърнат на юг. Той трябва да бъде проучен от специалисти, за да определят дали е византийски, или български. Дотогава, надяваме се, общинските власти на селото, а така също и градинарят ще положат грижи за запазване на най-откритите му основи, за да не стане нужда по-късно да се разравя наново. Вярваме, че павелбанчани ще направят това.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 236 от 31.V.1934 г.)

СЛЕДИ ОТ МИНЕРАЛНИ ИЗВОРИ В КАЗАНЛЪШКО

Минералните извори в Казанлъшката долина при селата Ягода, Овощник и Павел баня според проф. Иречек принадлежат към пояса топли извори, който започва от Поморие и отива в две посоки — вътрешна, в долината между Стара планина и Средна гора, и външна, покрай южния склон на Средна гора до изворите на Марица. Оттам пък почва друг пояс топли извори, който обгражда Рилската планинска верига.^[1]

При проучване миналото на околията между другото събрахме и записахме топонимията ѝ, или наименованията на всички местности — полски и планински. Този букет от най-различни имена ни откри много неизвестни досега неща и ни наведе на интересни заключения, между които и това за минералните извори в Казанлъшко. Освен познатите и посочени по-горе три минерални бани на много места из околията има следи на изчезнали извори и топли бани. Така например на 1 км югозападно от с. Габарево, в местността „Старите ливади“, по предание се знае, че някога имало топъл извор, където туркините ходели да се къпят, да перат и пр. През 1927 година група габаревци със съдействието на общинския съвет копали, правели сонди, но появилата се в големи количества студена вода им попречила да постигнат резултат. По-късно копали пак малко по-назад в местността „Хамбарлъка“, но също безуспешно. Източно от село Александрово, в подножието на върха Висок, също имало минерален извор и сега още на това място сняг не се задържал. В западния край на с. Дунавци, на стотина метра северно от шосето, се намира „Банята“. И на това място според уверения на селяните снегът се топял, щом падне. Преди около 20 години на изток от с. Ясеново, в местността „Армътлъка“, при оране на една нива открили основи на сграда 5 на 6 метра, подът на която бил постлан с големи тухли от бяла пръст, една от които се пази в казанлъшкия музей. От северната страна в зида имало кюнци с отвор 20 см, а на южната личало мястото на вратата и сградата приличала на баня. Още по-важно е, че над тази сграда имало студен извор, чиято вода силно миришела на сяр.

Според преданието там някога имало минерална баня, около която се появила грамадна змия, населението се изплашило, тя запустяла и топлата вода изчезнала.

На североизток от с. Крън има местност, която се казва „Лъджа Кържас“. Там също имало баня и мястото, дето е била, не задържа сняг. За баните при с. Овощник пък има легенда, че били някога, в началото на робството, източно от Казанлък в местността „Кьошка“ или където доскоро бяха овчарските саи. Около тия бани турците си построили харемлъци, където гуляли, лудували, разигравали кючеци и уж водата се възмутила, скрила се и след някое време се появила наново, но на 5 км по-на юг, където е сега.

В местността „Голяма Варовита“ — шипчанско землище — в полите на Балкана има извор, който се нарича „Вонещата вода“, а край с. Милево, в местността „Шаварната“, има друг извор, който се нарича „Вонещото кладенче“. Предполага се, че и там някога е имало минерални води, миришещи на сира.

Топлите минерални извори са били поддържани и използвани, доколкото е известно, най-вече от римляните. Турците са предпочитали повече своите душни хамами, поради което са били оставени в лошо състояние. Имаме данни за баните при с. Ягода и Овощник например, че към края на робството са били просто открити топли гьолове. Не в по-добро състояние са били и павелбанските, та не е чудно, че в далечното минало минералните бани в Казанлъшка околия са били повече и от немарливост и липса на грижи за тях някои са изчезнали.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIII, бр. 809 от 15.V.1957 г.)

[1] Посоченият пасаж, базиран на изследвания на К. Иречек, е из книгата му „Княжество България“, С., 1899, откъси от която са поместени в Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. I, С., 1912, стр. 20–35. ↑

КРЪН

Около мястото на стария град Крън, за съществуването на който се знае още през VII в., все още се води препирня. Едни го сочат при карловското село Кърнаре, други го дирят при Карнобат, трети — при нашето Голямо село, а четвърти доказват с множество аргументи, че някогашният Крън не е нищо друго освен развалините с четиритях крепости в подножието на Балкана, северно от сегашното село Крън. Един от яростните защитници на последното твърдение е г-н В. Аврамов. В книгата си „Войната на България с Византия в 1190 год. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна“, издадена през 1929 г., той отделя много страници, за да ни доказва това. Г-н Аврамов предполага, че Крън е съществувал много по-рано от VII в. Но близостта на славната тогава столица на келтите Тулио (Тулово) го е затъмнявала. Крънската хора (област) е съществувала още през византийското владичество. За нея се споменава и в грамотата на Иван-Асен II до дубровничаните за свободна търговия. Към края на XIII в. Крън става столица на независимото българско княжество на деспот Елтимира, брат на Георги Тертера, който е царувал в Търново. След присъединяването на Елтимировото царство към Търновското Крън е продължавал да съществува според г-н Аврамов, но под името Потука.

Потука е град в древността, който също се дири от историците поради това, че там е трябвало да стане срещата между византийския император Андроник и българския ренегат деспот Войсил, владетел на васално княжество някъде към Карлово, през 1323 г., за да ударят Михаил Шишмана, който, възползувай от това, че Андроник обсаждал безуспешно Пловдив, минал Балкана и почнал да обсажда и руши крепостите, лежащи на южните му склонове. Та поради горното събитие, а най-вече поради това, че Потука според патриарх Евтимий е родно място на българския болярин и светец Михаил Войн, живял през времето на Калоян, г-н Аврамов проследява думата Крън и я намира славянска, от гръцки произход, означаваща поток, извор от многобройни извори, които и сега съществуват из околността. Освен

това една цяла местност, близо до развалините на старото селище, и сега носи име Потука, а Потука се нарича и малкото селище отгатак Бузлуджа, при изворите на Янтра, което според г-н Аврамов не е нищо друго освен селище, образувано от бежанците из разрушената крепост Потука — Крън. Крънската крепост според г-н Аврамов е съществувала до идването на турците в страната ни. Тя, преди да се сдаде, е оказала упорита съпротива. Той смята, че крепостта е паднала към 1370 г., като е била съвършено разрушена, а землището на града обрънато на султанско владение, или хас. Оттам е и името на селото Хасът. През 1909 г. по почин на окръжния управител, шипчанина Христо Милев, селото е било прекръстено на Крън, което име носи и днес.

По-нататък г-н Аврамов с редица цитати от видни историци и като съпоставя множество факти, твърди, че крепостта Стринава, в която Асен е бил обсаден от Исак Ангела, не е Търново, а друга някоя, която е била някъде по височините над Дряновския манастир. Тази крепост е била на прочутия тогава Верейски път, който е свързвал Никополис на Росица с Крън и Верея — сегашна Стара Загора. Оттам и последното му доказателство, че Крън не може да бъде другаде освен тук, над нашия сегашен Крън. Подмамен от българите, Исак Ангел вдигнал обсадата над Стринава и почнал да се оттегля за към Верея, но едва навлязъл в дълбоките планински клисури, той е бил изненадан от българите и жестоко разбит. Едва се избавил от плен, и през Крън се оттеглил към Верея. Верейският път според автора е минавал край Бузлуджа, край върха Бедек, и по слабия наклон на планината е достигал до Никополис. По него е минал и заточеният патриарх Евтимий и според автора раздялата му с търновските първенци и боляри е станала на местността „Катуните“ над село Енина. Сегашният Шипчански проход тогава не съществувал.

За строго научната стойност на труда на г-н Аврамов ние не ще се произнесем. За нас обаче той представлява голям интерес, защото прави опит да разкъса тежкото було, що покрива миналото на нашите земи тук. Той е един опит да ни запознае с историята на нашия много интересен и съвсем неизследван край, с който кой знае защо нашите учени и археолози все още не са се занимавали достатъчно сериозно.

г.) (Публикува във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 180 от 15.I.1932

„ЧЕЛЕЧЕТО“

Според историческите данни, с които разполагаме поне засега, явно е, че в нашата долина не е имало никога голямо селище, което да е оставило следи от една по-висока култура и по-висок строителен интерес. Достатъчно е да прегледате двата музея, старозагорския и нашия, за да се убедите веднага в това. Докато в градския музей на древната Берое, или Августа Траяна, за която се споменава в историческите паметници още във времето на преселението на народите^[1] (251 г.), преобладават статуи, прекрасни глави на фавни, капители от мраморни колони, красиви сребърни и други металически съдове, миниатюри от величествени градски порти и пр., нашият музей в туй отношение е беден. Ние имаме само отломки от тракийски конници, пръстени и глинени съдове от гробници от праисторическа епоха. Мраморните глави, които имаме, не са намерени в нашия край.

Че Стара Загора в далечното минало е била цветущ културен център, освен археологическите находки ни потвърждават и много исторически документи. Не тъй стои въпросът обаче с някогашните селища из нашата долина. Така напр. древната столица на келтите Тиле (сегашното Тулово) е била такава само 50–60 години, и то столица на едно варварско и войнствено племе, което, естествено, не е имало като римляните напр. усет към архитектурните форми и изящните изкуства. Останалите селища в древността са били изключително крепости — пазачи на балканските проходи. Старият Крън (Кърни, Круни) със своите няколко крепости, заемащ около 1 кв. км, не ни говори за голям благоустроен град — поне в този си вид сега. По-скоро може да се предполага, че там е стоял един голям гарнизон, че е бил едно голямо военно селище-крепост. Същото нещо се допуска да е била и крепостта при Голямото село. Освен тези селища-крепости знаем редица още по-малки или по-големи и всички почти заемат изхода на някой планински проход. Така в полите на Средна гора имаме калето на „Висок“ при с. Турия, Бузово кале, крепостни останки южно от Ръжена край стария Верейски път, северно от Змеево, и пр., а край Балкана, като почнеш от Голямото село, при Скобелево, Шипка, Крън,

„Челечето“ при Енина, „Калето“ при Гюсово, Мъглижките крепости, тази, северно от Николаево, и още много неоткрити по малките възвишения край някогашните и сегашни проходи.

Също такива крепости има, разбира се, и от другата страна на Балкана, при другия изход на проходите, а често пъти и някъде по средата е имало постове или стражи, служещи за охрана на пътя. Охраната на проходите е била поверена на особен род войници, наречени харбалии, добили това си име от късото копие, с което са били въоръжени и което се е наричало харба. В османските войски през XVI и XVII век тези харбалии са били често местни селяни християни, които не са ходели на война, а са се употребявали за охрана на обози и други тилови служби. По-късно тяхната повинност се е ограничила в служба из султанските обори. Думата харбалии и харба и досега се чува из простонародния ни говор.

За една от по-малките крепости, пазеща някога пътя от Трявна за нашата долина, срещаме описание в Сборника (за) народни умотворения, кн. VI, стр. 426, направено от дядо Петко Славейков, който в 1878 год. е ходил лично да я разгледа. Тя е крепостта, която носи името „Челечето“ и е непосредствено на североизток от с. Енина.

„Челечето“ — пише дядо Славейков — е един каменлив връх, по-нисък от другите южни ридове. На равнината на този връх се виждат развалините на стара твърдина, с двойни зидове, доволно яки, както може да се види от останките. Личи де е текла и водата отгоре за в твърдината и де е пресичана отпосле в превземането, за да се отбие; между развалините се намират стрели с уши, съестни припаси в сушен вид, боб, леща, изгнили, просо във втвърднало състояние и опазени сушени круши, пръстени стълбци, с които подпират черепните, кога ще пекат хляб, нахут, бакла, вкорубени златни монети и дребни сребърни пари, по което може да се съди, че твърдината е служила за прибежище на селяните в последни времена. Зад „Челечето“ на изток е „Шейтанова вода“, по-нататък — „Шишкова кория“ и др. Тука е пътят от Трявна за Енина, за Кърни и за Ески Загра през Бедек и през Русалските гробища. От Трявна отстои 6 часа, а до Боруи е 4 часа."

Твърде малко е останало днес по „Челечето“, което да ни напомня за древната твърдина с двойните зидове, която е посетил дядо Славейков в 1878 г. Нехайството и общественото безгрижие в бурени

са удавили и покрили в забрава една светла може би страница от историята на нашия народ.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 187 от 30.IV.1932 г.)

[1] Великото преселение на народите е условно название на масовите придвижвания (IV-VII в.) и нахлувания в територията на Римската империя на германски, славянски, тюркски и сарматски племена, водени от жажда за земя и завоевания. [↑](#)

СЪБОРЕНАТА ДЖАМИЯ

Старата джамия на площада, южно от околийското управление, по регулация трябваше да бъде съборена. Това и стана преди няколко дни. На стената над вътрешния вход беше прикрепена плоча с надпис, който благодарение на интелигентни турци в града се разчете. В свободен превод надписът гласи приблизително следното:

„Верният слуга на султан Абдул Меджид Хан, неговият капуджибаши Мехмед Емин-аа Адил, най-справедлив, Бог му посочи пътя, каквото мисли, да го постигне. Това свято нещо *киабе* (което привлича сърцата) го построи с чисто сърце Халил, който в рая кьошк е направил, по пет пъти на ден да се молят в него. Като се молят и четат корана, да се благославя душата на строителя. За тази величествена постройка учените (поетите) много приказваха. Записано е в *Кириямен Киатеби* в 1259 г.

Благодарим на Бога, че постройката се завърши от Джунджу Али.“

От надписа се вижда, значи, че тази джамия е строена от последния управител на Казанлък и околията Мехмед Емин-аа, или тъй наречения Караферлията, който е известен в историята на града ни от борбите му, на времето, с могъщия чорбаджия Стоенчо Груйоолу, в която борба последният е излязъл победител и е наложил изгонването му от Казанлък. Конаците на Караферлията са били на мястото на сегашното околийско управление. Джамията е била значително по-красива на времето, с фонтан отпред. Насреща, от северна страна, е била семейната гробница на Емин-аа и мястото ѝ още личи. Постройката е правена преди 95 години, значи, 5 години след Калпакчийската църква, стогодишният юбилей на която се празнува наскоро.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 245 от 31.X.1934 г.)

ХАЙДУТИ В КАЗАНЛЪШКО

Първите борци за народна свобода — хайдутите — се явяват още в началото на робството. Дръзки и непокорни българи още тогава хващат Балкана и почват да отмъщават на жестоките поробители.

За нашия край знаем, че към средата на XVII в. из Шипчанския балкан са бродили чети, съставени от габровци. В източния край на околията се носи легендата за Хрищян войвода, на когото е кръстено с. Хрищени — Старозагорско. Представен е като юнак, закрилник на българите, за улавянето на когото трябвало да пращат войска чак от Одрин. Като пристигнала войската, Хрищян войвода с вярната си дружина се залостил на Медвенската могила, а двете си сестри Милка и Станка пратил насреща на скалата при с. Колена, оттам да гледат, докато се вее знамето на дружината, жив и здрав е той и здраво се държат юнаците, падне ли знамето, да бягат и се спасяват. Три дни се водила борбата, най-после не удържала Хрищяновата дружина, свлякло се знамето. Милка сплела косите си в Станкините и прегърнати се хвърлили от скалата, име и чест да запазят. Оттогава тази скала се казва Милкина стена. Предполага се, че Хрищян е бил един от последните наши боляри или син на болярин, чиито владения са били около този край, загинал, бранейки близката там крепост.

Друг герой-хайдутин не от областта на легендите, забравен, не знам защо, от историята, е Генчо Къргов от с. Хаинето, или сегашното Гурково. Като си дошъл една вечер от гората, заварил трима турци, оскотели от пиене, насядали около огнището, а младата му невеста, смъртнобледа, им пече пиле на шиш. Кипнал буйният планинец, развъртял брадвата, надробил ги на късове и потънал в гората. Оттогава от Сливен до Калофер и от Стара Загора до Габрово малката му чета сеела мъст и отплата на тираните. На нея се приписва убийството на кърджалийския главатар Кара Феиз. Когато през 1829 година Дибич^[1] минава Балкана, Генчо Къргов с четата си се присъединява към руската войска и ранен в крака, я придружава до Одрин. След оттеглянето на русите Генчо с много свои съселани (35 коли минали Балкана през Твърдица) се преселват в Бесарабия, в с.

Дермендере, където умира през 1883 г. Сега читалището в с. Гурково носи неговото име. В казанлъшкия музей се пази песен за Генчо войвода, който с дружината си се готви да нападне с. Мехрем бей — Сливенско.

От с. Гурково е и известният дядо Никола, на когото през време на Старозагорското въстание Стамболов е много разчитал.

В спомените си за стари български войводи Панайот Хитов споменава за Бойчо войвода от с. Цапараните^[2] — Търновско, — който отвякъл за откуп казанлъшкия чорбаджия Манеоолу и с месеци го държал в плен, за да избави сиромасите от неговите зверства, „защото този Манеоолу беше продал на много сиромаси воловете и от него беше проплакала цялата околия“ — завършва разказа си старият войвода Хитов. Тази случка също е възпята от народа и песента запазена.

Към 1868–1870 год. в западната част на околията върлува Добри войвода. Повечето от другарите му са били калоферци. В началото той е бил в четата на Ангел войвода, после байрактар на Лефтер войвода около азиатските крайбрежия и най-после се прехвърлил по нашите краища. Хайдутството му не ще да е било много чисто, затова Левски не е правил опит да се свърже с него и го използва за чисто революционни цели. На още младия Ботев обаче той е един от първите вдъхновители. През 1870 год. Добри войвода устройва засада на богатия казанлъшки търговец Иванчо Клатната, който е отивал от с. Турия за с. Розовец — Пловдивско — да плаща на селяните розовото цвете, обаче бързият и сръчен Клатна го изпреварил и убил на място.

Неуяснена още напълно е хайдушката дейност както на Кърджил войвода (Киро Кърджиев) от с. Розово, така и на Кольо Пантата и Джалъза от с. Турия. Те изчезвали за известно време от селата си и едни казвали, че били във Влашко по печалба, други, че ходили по търговия из околните краища, а те кръстосвали гори и кърища чак към Одринско.

Характерен за епохата е и следният случай: Георги Енеоолу от с. Долно Сахране, който бил колар в Цариград, научил, че в селото му безчинствува богатият турчин Асан-аа. Захвърлил тесли и свредели и заедно с един другар от Морозово пристигат в селото си, причукват турчина и пак се връщат в Цариград да си гледат работата.

Вероятно има още много такива прояви на бунтарство и мъст из околията, трябва да има още много подобни подвизи, еднолични и групови, речем ли обаче да търсим гнездото, центъра на революционния пламък в околията, трябва да се спрем на историческото и героично село Шипка.

Още през 1842 година Станьо Безлов убива големия габровски чорбаджия-изедник Денчо Видинлият и с малка чета почва да кръстосва Балкана.

След него се явява безстрашният и неуловим Пеньо Чернеоолу, при когото е чиракувал Филип Тотю. Пеньо бил ратай у някой богат турчин от с. Крън, на когото работил няколко години. Турчинът освен че не му платил, а го набил отгоре. След време Пеньо го среща в гората, насича го с брадвата, натоварва го на колата и натирва воловете към дома му, а той образува малка чета от Кольо Аджара, Дянко Стамата, Матьо Руканя, Неделчо Бързела, все шипчанци, Кольо Дзъна от Енина, Неделчо от Милево, Иван Асана от Габровско и Петко Ракаджията и Иван Донкоолу от с. Розово. Смел, бърз и съобразителен, подвизите на Пеня са безбройни. Закрилял бедните. Така например на Благовещение всяка година той задължавал кръчмаря дядо Стайко от Шипка да раздаде на бедните в селото риба и после лично проверявал как е изпълнено нареждането му. Вземал добитък от богати турци и го раздавал на бедните българи, придружавал кервани със стоки до Цариград, пазел жетварки по полето. Пратена била специална войска част да го улови, но главатарят й Риза ефенди сам попада в неговите ръце. Най-после чрез хитрост, че нищо не ще му сторят, ако се прибере и заживее мирно в селото, турците го примамват, той слиза, почва да си строи къща и когато била готова и се навел да види тегли ли коминът, подкупеният майстор го убил. За подвизите на Пеня Чернеоолу народът също е съчинил няколко песни, които също са съхранени в казанлъшкия музей.

Според д-р Ст. Данев („Българска мисъл“, год. XVII, кн. 8, 1942 г.) в четата на Филип Тотю, организирана в Сърбия, за знаменосец е бил избран „един здравеняк от Казанлък“, на име Ковачев.

* * *

В тези кратки бележки за първите наши борци — хайдутите — не смятаме въпроса за изчерпан. Както казахме, има още неизяснено и непроучено. Тук-там все още са останали песни, легенди и приказки и целта е да се събуди интерес към тях, да бъдат открити и събрани, за да се попълнят някои празнини в историята на казанлъшкия край.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), X, бр. 557 от 15.XII.1954 г.)

[1] Иван Иванович Дибич — граф (1785–1831), руски пълководец, фелдмаршал, главнокомандуващ руската армия по време на Руско-турската война 1828–1829. ↑

[2] Авторът има пред вид „Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои стари и нови войводи“; изд. на проф. Ст. Младенов, С., 1934. ↑

ХРИСТО ПАТРЕВ

Въпреки туркофилския дух в Казанлък, въпреки преобладаващия турски елемент бунтовният пламък не е загасвал и още в първите десетилетия на робството из Балкана почват да бродят хайдути, а по-късно в Старозагорското въстание, в Габровското, в Хаджидимитровата и Ботева чета са били включени доста казанлъчани, а най-вече шипчани. Един от тях, забравен от историята, е Христо Николов Патрев.

Още от ранна възраст той е първо ножарски чирак в село, след това с баща си отваря кръчма във Варна, после е слуга у някакъв грък, който го научава на четмо и писмо, връща се пак в село, но буйната му шипчанска кръв не му дава мира и още юноша той е в някаква хайдушка чета из Делиормана. Турска потеря я разбива и Патрев избягва в Румъния, където се запознава с Караджата и байрактаря му Иван Пейоолу — също от Шипка. Патрев иска да постъпи в четата, но го не искат, че бил малолетен. След дълги молби е приет и в четвъртия бой с турците бил ранен на няколко места, но не опасно. Като достигнали над селото, с позволение на Хаджи Димитра слизат с още един другар за лекарства и храна, но били заловени и другарят му Ст. Орешков бил обесен в Казанлък, а Патрев като малолетен осъдили на доживотен затвор. Изпратен на заточение в Мала Азия, той избягва в Бейрут и оттам, с помощта на руския консул, в Одеса, Киев, Кишиньов и наново в Букурещ при хъшовете. Сега пък се запознава с Левски и през 1876 година той е един от седмината организатори на Търновския революционен комитет. Патрев, Станьо Гъдев (също от Шипка) и Тодор Кирков са имали Габровско-Тревненския район с център с. Нова махала. В навечерието на въстанието той е войвода на новомахленската чета, а Гъдев и Кирков му са помощници. На 20 май 1876 година в местността „Костов чукар“, или „Дебели рът“, четата води лют бой с башибозуци и редовна войска, но е била разбита и разпръсната. С 30 души Патрев потегля за Сливенския балкан, но по пътя турски потери и засади намалили числото им и той само с още трима другари достига до Айтоския балкан, край с. Ченге

(Аспарухово). Селският говедар обещал да им донесе храна, но съобщил на властта. Дали му храна и стъкло ракия, в която имало силна упойка, и те заспали дълбоко. Така спящи са били хванати и Осман Пилич, главатарят на потерята, отрязал гордата глава на Патрев. Сега училището на това село се нарича народно училище „Войвода Христо Н. Патрев“ и това е единственият му паметник.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XI, бр. 715 от 20.VI.1956 г.)

ВЪСТАНИЧЕСКА ЧЕТА В КАЗАНЛЪШКО

Според спомените на поборника-опълченец Станьо Гъдев, с които наскоро се сдобил музеят ни, в навечерието на Априлското въстание през 1876 год. от Румъния преминават у нас революционерите Христо Патрев, Станьо Гъдев от Шипка и Тодор Кирков от Ловеч. Слезли в Свищов, те през Поликраище спират в Самоводене, където получават инструкции от Ст. Стамболов, отбиват се в Горна Оряховица и Лясковец, където се срещат с Георги Измирлиев и получават оръжие, и оттам през Хаинбоаз пристигат в нашия край. Водач през Балкана им бил известният дядо Никола от с. Хаинето (Гурково). Задачата е била да организират селата около Шипка, Новата махала (Габровско) и Трявна. В с. Хаинето устроили събрание в дома на Койо Стоянов, на което присъствували: Вълчо Стоянов, Пехливана, Стоян Василев, Иван Попов, Стоян Попов, Стоян Сетерлият, Стоян Златев Трака и др. Дядо Никола си останал в селото с поръчение да организира комитети в близките села и колиби, а тримата заминали за с. Яйкънлий (Дъбово). Там в широкия плевник на Иван Койчоолу устроили събрание, на което присъствували: свещеник Мина Георгиев, Иван Станков, Кънчо Тенев, Димитър Чалъмов, Ив. Койчоолу, Косьо Русев и Господин Петров.

Христо Патрев, който наскоро бил избягал от заточение, из пътя се разболял и за да стигнат до Шипка, наели му кон, като същевременно изпратили напред Иван Станков с писмо до верни хора в Шипка да излязат и ги посрещнат. На 14 април пристигат източно от селото в местността „Светица“. Малко след това дошли от селото и младежите Костадин Чапкънов и Димитър Шиков, като донесли със себе си храна и тютюн. Състояло се кратко съвещание, на което решили всички членове на комитета да се съберат под селото в Узунниколовата ливада.

Трябва да отбележим, че преди това Левски няколко пъти е бил в Шипка. В джебното му тефтерче, което се пази в Народната библиотека в София, той е отбелязал собственоръчно това. Организаторът от Търновския революционен комитет Георги

Измирлиев също няколко пъти е посещавал селото и там е имало комитет, нашите революционери са знаели кои са най-верните хора и към кого да се обърнат.

Събранието, на което присъствували десетина души, траяло 2–3 часа и на края решили Патрев, Гъдев и Кирков да пренощуват в гората, северно от селото, докато им намерят сигурна квартира.

По всичко изглежда, че едните и другите са били предпазливи, защото 8 години преди това Патрев, четник от Хаджидимитровата чета, ранен на няколко места, взема решение да слезе в селото с другаря си Ст. Орешков, за да вземат лекарства и храна, но били предадени и Орешков е бил обесен на площада в Казанлък, а Патрев като малолетен е бил осъден на заточение в Мала Азия.

Девет дена тримата революционери прекарвали в гората, като от време на време ги спохождали и им носели храна другари от селото. През това време предлагали на Патрев да слязат някоя нощ в селото и да отмъстят на предателя му, той отговорил обаче, че не може да посочи и обвини никого, защото тогава много хора знаели, че се криели в селото, и може би някой съвсем неволно го е издал.

Между това от пътници, минаващи през селото, се научават, че към Копривщица и Клисуре въстанието е вече обявено и гърмежите се чували чак до Калофер. Тогава насрочват събрание в „дюкянската стая“ на Никола П. Павлов. Патрев обаче е все още болен, а Кирков заминал по разузнаване в Казанлък. Станьо Гъдев взел за охрана брат си Христо и Теньо Духтев, поставил ги отвън и влязъл в стаята. Пръв го посрещнал Тотьо Паламудов, но Гъдев изважда револвера си и извиква силно: „Всички по местата си.“ Като насядали, той започнал:

— Аз съм шипчанин, но сега за вас не съм такъв. Аз съм въстаник и като имам пред вид предателството, което стана преди години, искам най-напред да се закълнете християнски, че ще служите честно на делото, и тогава ще разговаряме. Имайте пред вид още, че Патрев е тук, отвън, с 30 души въоръжени въстаници.

Извадил след това един кръст, взет от Р. Духовников, подал го на поп Андрей, сложил си револвера на масата и се заклели всички, след което им обяснил целта на тяхното идване. Въстанието, казал, ще избухне наскоро в цяла България, от Влашко ще се прехвърлят 10–15 чети и пр. В този ден шипчани трябва да бъдат в с. Нова махала, където ще дойдат и тревненци, и там ще получат нареждане за по-

нататък: за снабдяване с оръжие, облекло и лекарства обаче още сега трябва да се съберат пари и да ги изпратят на Търновския революционен комитет.

На това събрание присъствували: поп Андрей, Т. Паламудов, Дан Узунников, Никола и Пейо П. Павлови, Ст. Шишков, Тончо Пенев, Хр. Пинтов, Ив. Н. Касев, Дочо Долапчиев, Л. Т. Ходжев, Р. Духовников, К. Чапкънов, Ив. Овчаров, Хр. Богоев, Д. Ив. Касев, Ш. Чомаков и др.

Общо въодушевление обхванало шипчани. Още на другия ден били събрани 120 турски лири, които Иван Овчаров отнесъл веднага в Горна Оряховица. Около стотина младежи започнали да се готвят за уречения ден на въстанието, като стягали раници, облекло и пр. Ножарите Христо Пинтов и Ив. Касев непрекъснато работели ножове.

Според Хр. Богоев, който тогава е бил учител в с. Шипка, тримата въстаници били облечени в известната униформа: куртка, обточена с гайтани — хусарски тип, — шапка с бронзово лъвче, къса карабина, сабля и револвер, а Христо Патрев освен това имал бинокъл и малка медна тръба.

Известно е, че малко по-късно Патрев е вече войвода на новомахленската чета, а Кирков и Гъдев са подвойводи. На 20 май в местността „Костов чукар“, или „Дебели рът“, те водят няколкочасово сражение с башибозук и редовна войска, но били разбити и Патрев с малка група тръгва към Сливенския балкан, с надежди да се присъедини към други въстаници, но при село Ченге (Аспарухово) е бил предаден и заклан. Кирков е бил хванат и обесен в Ловеч, а Станьо Гъдев се крил дълго в горите около Шипка, докато успял да се прехвърли в Румъния. През Освободителната война той наново е срещу турците на Шипчанския балкан, вече като опълченец, и доживява да види България свободна.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XXXIII, бр. 17 от 20.IV.1956 г.)

КАЗАНЛЪШКИ АРХИВ

Както споменахме на друго място във вестника, като се надвесила четата на Хаджи Димитър над с. Шипка, двамата четници шипчани Ст. Орешков и Хр. Патрев с разрешение от войводата слезли в селото, за да разузнаят и ако могат, да вземат лекарства и провизии и да настигнат другарите си или на Бедек, или на Агликина поляна. Двата юнаци обаче са били предадени от своите съселяни и уловени живи. Стефан е бил предаден според Хр. Милев от братовчеда си Леко Василев. В началото е бил изпратен на следствие в Казанлък, след това повърнат през Шипка в Габрово и Търново, където били закарани и другите четници нашенци, Христо Милев (Енъкът), Кръстьо Минков и др. Не след много нещастните въстаници били върнати обратно в Казанлък, за да бъдат обесени. На 26 юли из казанлъшките улици се забелязвало необикновено оживление. Заптиета от ранна сутрин приготвявали бесилка на върбата на Кюлбоклук. Около лобното място се струпали много любопитни, предимно цигани, които питали Куртчи Османа:

— А бе, аго ефендим, за кого са тези бесилки?

— За кючук Истефан Шипка хайдуту — отговарял Куртчийт.

След като извадили осъдените на последен „истиндак“, подкарали ги към площада. Тук Стефан Орешков е показал голямо самообладание и смелост. Първом помолил турците да не бесят другаря му Хр. Патрева, понеже го бил уж насила накарал да участва в делото. Турците повярвали и спрели обесването на Христо. След това гордо се покачил на бесилката и държал прочувствена реч. „Не плачете, братя — обърнал се той към българите, — аз не съм ни убивал, ни крал, а съм се борил за свободата на милото отечество! Сбогом, драги сестри и брате Христо!“ И като прекрачил въжето, метнал го на шията си и увиснал мъртъв...

В архивите на музея при дружината попадна едно писмо, намерено из книжата на турското училище, за което споменаваме в този брой, със следното съдържание:

От хайдутите, които са минали отсреща (Румъния) с мисълта да бунтуват населението, и от задържаните, осъдени на смърт, изпраща ви се казанлъчанина, на име Стефан, за да се обеси на видно място.

23 юлий 1868 год.

Митхад

Така е завършил земните си дни един от рядко храбрите герои нашенци Стефан Орешков от Шипка.

(Из ръкописите на писателя.)

ЗА РОДА НА ИВАН ПЕЕВ

Според една турска тапия за дворното място на площада, на което са построени сега къщите на г.г. Хр. Протопопов и Ст. Карагитлиев, се знае, че дядото на знаменосеца на Караджата, Ив. Пеев, се е казвал Пейо Терзи. Той е дошъл от Шипка в Казанлък, но произходът му е бил някъде от Северна България. Дядо Пейо Терзи имал двама синове: поп Петър и Иван. Поп Петър имал син, поп Иван, чиито синове са покойният Тодор Попов и Хр. Протопопов. Иванови синове са пък революционерът Иван Иванов Пеев, Петър и покойният известен книжар в града ни, Кръстьо Ив. Пеев. Баща им Иван е бил също терзия и синовете са му помагали в работата с изключение на Ивана, който бил много буен и не искал с игла да си изкарва хляба. Расъл на свобода и дружал с най-буйните на времето младежи, каквито били тогава Петър Генов, Хр. Рашеоолу, Мързеолу и др., на брой 7–8 души, лудориите на които често създавали грижи на турската власт тогава. Към 1864 год., както това писахме във в. „Зора“ преди няколко време, в долните стаи на Новенското училище бил намерен убит турчин. Властта насочва издирванията си към тази група младежи, чийто главатар е бил Иван Пеев. Той избягва във Влашко, присъединява се към хъшовете, постъпва в четата на Х. Димитра и Караджата, раняват го още в първите сражения, но оцелява до Сливенския балкан чак, където с една група четници бива хванат, осъден на заточение и умира в крепостта Сен Жан д’Акр.

Сведения за рода на Иван Ив. Пеев събрахме от г. Хр. Протопопов.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIV, бр. 317 от 15.XI.1937 г.)

ЕДИН БОТЕВ ЧЕТНИК

На Ботевия паметник във Враца, спомням си, името му беше записано само Цанко, но в своето джобно тефтерче, което се пази в Народната библиотека „В. Коларов“, Ботев собственоръчно е записал имената на своите четници и между тях личи ясно „Цанко Минков от с. Турия“.

Дядо Цанко „Комитата“ достигна дълбока старост, аз често съм разговарял с него и настоящото цели да допълни биографията му.

През пролетта на 1876 г. група селяни от Турия, Казанлъшко, тръгват на печалба в Румъния, спрели в Гюргево и се хванали на работа в тухларницата на казанлъчанина Петко Казанджиев. Водач на групата бил Станчо М. Кавръков, който идвал преди това няколко пъти в Румъния. Най-младият от всички, 18-19-годишен, бил Цанко Минков.

Както си работели в тухларницата, един ден пристигнали двама души, единият от които бил млад, строен, с тъмна брада и буйна къдрава коса. Той им заговорил за черното робство, за мъките и страданията на българския народ, за прогнилата турска империя, която чакала само един удар, за да се сгромоляса, за готвещото се народно въстание и най-после се обърнал към водача им, с когото, изглежда, се е познавал от по-рано:

— Е, Станчо, има ли измежду вас желаещи да идем на Балкана и да се борим за свободата на народа ни?

— Че знам ли — рекъл Станчо, — който желае, нека се запише и дойде.

Настъпило кратко мълчание, след което се чул глас:

— Аз желая — извикал младият Цанко.

Ботев го потупал по рамото, записал името му и казал да се стегне и отиде в хана „Киселов“, където бил сборният пункт на четата.

Изглежда, че това е било в навечерието на тръгването.

Цанко си нямал обувки и Станчо Кавръков му дал своите нови цървули и навои. Тухларницата била във от града и следобед другарите му го изпратили, като му пожелали добър път. В уречения хан намерил доста четници, с които се запознал. Там ги нахранили и ги почерпили

по чаша вино. След това им казали да отиват по двама, по трима към пристанището, защото параходът наближавал. На пристанището Цанко видял пак Ботев да се движи и дава нареждания по групите. Уговорено било да казват, че отиват като градинари във Видин. С тях имало и два сандъка с оръжие, които трябвало да се качат на парахода незабелязано в последния момент. Всичко минало благополучно. Надвечер пристигнали при Турну Мъгуреле, откъдето се качили още четници, пътуващи също като градинари. Като поели, пак по даден знак изсвирила бойна тръба и всички наскочали, почнали да чупят сандъците и да се въоръжават.

По-нататък престарелият вече дядо Цанко почти нищо съществено не можа да ми каже. Той вече смесваше видено с чуто и прочетено. В боевете на Врачанския балкан според думите му той е бил под командата на „даскал Димитър Икономов“. Там е бил ранен в дясната ръка. След разбиването на четата и смъртта на Ботев около 20 души начело с Икономов се отправят по посока на р. Искър, която преминават, обстрелвани от потеря. Посред нощ се подслоняват в една мелница при с. Лютиково, Орханийско, където били предадени, обградени и откарани в София. Ранената му ръка почнала да го боли и да се подува. В затвора го превързал някакъв турски лекар, но от това раната още повече се влошила. Всички четници били осъдени на смърт чрез обесване, но европейската комисия, дошла да анкетира клането в Батак, се застъпила и той бил освободен като малолетен. Дали му и документ, че е свободен. Като излязъл от затвора, комитетски хора го настанили в някакъв хан, дали му триста гроша и пратили доктор, по народност поляк, да го лекува.

Един ден Цанко научава, че в хана отседнали двама души от казанлъшкия край. Потърсил ги и за голяма радост се оказали неговите съселани Иван П. Тъмнев и Тодор Бургуджиев, дошли да купуват свине. Придружавал ги като охрана и Кара Асан от с. Лъджакьой. Оздравял-неоздравял, Цанко тръгнал с тях из шопските села, накупили свинете и поели обратно назад. На един кръстопът близо до Златица ги срещат няколко низами. Като го видели превързан, извикали:

— Не бу комита бре?

— Йок — обадил се Кара Асан, — той не е такъв човек.

Заптите обаче го подкарали пред себе си. Близо до селото ги срещнал турски офицер и ги запитал защо са го арестували. Цанко

показал тогава документа, прочел го офицерът и почнал да им се кара:

— Пуснете човека веднага! Чувате ли? Ако искате да ловите комити, идете хе там, из Балкана, а не тук, по полето. Тук са мирни хора.

— Пуснаха ме заптиите — разправяше дядо Цанко, — настигнах другарите си и полека-лека през Козница, Клисуре, Карлово, Калофер една вечер късно влязохме в близкото до нашето село Окчилар (Александрово). Там аз се разделих с другарите и отидох у Дели Цанеолуви, където бях ратай две години. Чорбаджията също беше ранен от башибозук, но ме прие радушно. През нощта даже няколко приятели и познати дойдоха да ме навестят. То беше повечето турско село, затова още по среднощ аз станах и поех за с. Турия. Като го наближих, сърцето ми се разтупа, защото не знаех при кого да се явя най-напред и как ще ме посрещнат. По едно време зачух тропот на коли и се сгуших в една царевица. Отминаха колите, постоях, постоях, па си рекох: „Да става каквото ще“, и тръгнах си свободно из пътя. Срещнах група нашенци, поздравих ги, но те ме не познаха. До първите селски къщи срещнах кмета, съветниците и един турски чиновник, дошъл нещо да проверява по десетъка, но и те като че ли не ми обърнаха внимание. Отидох у сестра си Рада Добрева Радулова. Разплака се тя, запрегръща ме и тъкмо седнах да си почина, ето ти ги кмета, Гичо Саранкин и съветника, Митьо Събчев. Дойдоха, разпитаха ме, разправих им патилата си и им показах документа, че съм свободен. Добре, но те не могат да го прочетат. Взеха го и изпратили човек при моллата в с. Лъджакьой да го разтълкува. Как го е прочел той, какво е разбрал, не зная, но селските големци решават, че съм опасен човек, че ще докарам пакост на селото и на другия ден пъдарят Станчо Късметя ме подкара към Казанлък. Закара ме в конака, бутнаха ме в кауша и стоях там гладен цяла седмица. Веднъж само ми прати храна Васил Хаджигригоров. През това време запитали от София такова и такова лице от с. Турия завърнало ли се е, или не и чак тогава каймакаминът повикал кмета и съветника Петка Кьосето, подписали се за гарант и ме освободиха.

И за всичките ми заслуги и страдания най-после получих награда — назначиха ме полски пъдар на селото.

След Освобождението, понеже родното му с. Турия било опожарено до основи, дядо Цанко заедно с още много семейства се

заселва в Лъджакьой, или сегашното курортно село Павел баня, и посетителите на минералните бани често го виждаха преди години, седнал пред кафенето срещу градината, подпрян на кривата си патеричка, да гледа унесен към Балкана. Ръцете и главата му леко потреперваха и в сивите му очи, под очилата, все още имаше малко блясък. Наоколо му се тълпяха и разхождаха празни, разголени и боядисани жени, туристи с къси гащета, тлъсти габровски и русенски фабриканти, ръждясали грамофони извиваха сантиментални романси и еротични танга, а той стои, гледа към стария Балкан, побелялата му глава леко потреперва и сякаш се пита:

— Що ща аз вече тука?

През месец октомври 1942 год. дядо Цанко ни напусна на 90-годишна възраст.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIV, бр. 66 от 3.VI.1958 г.)

ДЯДО НИКОЛА

Така е известен в историята Никола Генчев Вераната от с. Хаинето (сега Гурково, Казанлъшко), за когото споменава Захари Стоянов в своите „Записки“ и чиято биография досега беше непълна и неясна. В своите спомени Станьо Гъдев от Шипка, участвувал в Габровското въстание като подвойвода на новомахленската чета, ни дава доста подробни и ценни данни за неговия живот.

Като младеж той е бил козар и бродил из Балкана със стадото си: по онова време, когато е давал подслон и закрила на първите ни хайдути — та много от тях му били познати. Той вършел разни услуги и на Димитър Калъчлията, и на Панайот Хитов, и на Филип Тотю. Изглежда, че дядо Никола е бил хитър човек. Принуден да живее мирен живот в село, на което половината жители са били турци, той ходел бедно облечен, с подстригани мустаци, защото тогава гайтанлиите потури у българина и големите засукани мустаци са били един вид предизвикателство към турската власт и знак на непокорство. Така спечелил тяхното доверие дотолкова, че по едно време му дали оръжие и служил за водач на потерите им. Като познавал добре планината и държал връзка с хайдутите, той насочвал потерите в противоположни посоки или ги въртял наоколо, където те били отседнали, та да ги видят и се оттеглят навреме.

След едно сражение с тузлушките потери в Еленския балкан Филип Тотю с четата си преминал към Казанлъшко. От родното село на дядо Никола, Хаинето, дигнали потеря, на която водач бил той. Щом приближавали някоя овчарска мандра, кошара или колиба, дядо Никола без оръжие, като обикновен дървар, се приближавал да разузнае, а потерята го чакала скрита в гората на 500–600 м. Като приближили село Дъскарето — колиби от 5–6 къщи, — дядо Никола, само с брадва на ръка, се отправил към дома на дяда Станя, който бил богат, гостоприемнен народен човек и закрилник на хайдутите. Влязъл в двора му и видял, че бил заклал и приготвял за печене няколко агнета.

— Какви са тези агнета? — попитал той.

— Тотю войвода е тук с момчетата си — рекъл дядо Станьо. — Хе там, в зимника, са налягали и спят.

— Ами сега — рекъл дядо Никола и му обяснил, че е водач на потеря, която чака наблизко скрита в гората.

Помислили двамата българи и решили, че ако четата излезе, за да хване шумака, ще я забележат, ще се дадат жертви и ще отиде цялото селце. Затова, като предупредят войводата, ще заключат четата в зимника, ще посрещнат потерята, а ако ги попитат за агнетата, ще кажат, че вчера, като чул тъпана в с. Хаинето, с който турците обикновено събират потераджии, дядо Станьо се сетил, че ще има гости, и решил да се приготи и да ги посрещне. А за хайдутите ще каже, че борущенски овчари му разправили, че били минали край тяхното село и потънали из гората към Мъглижкия балкан.

Пристигнала потерята, нагостил ги дядо Станьо, починали няколко часа и като разбрали, че хайдутите вече били далече, водачът им казал да си разотидат по селата. Филип Тотю с момчетата си спокойно излязъл от зимника и се оттеглил на няколко километра северно от селото, където почивали 3–4 дни. Опитен бил дядо Станьо и не за първи път посрещал разни гости. Къщата му била голяма и с много тайни врати и скривалища. Такива скривалища и ятаци Панайот Хитов и Филип Тотю имали около Свищов, Търново, Сливен, Котел, с. Хаинето, с. Дрента, Дъскарето, Мъглиж, Селце, Шипка, Новата махала, Калофер, Ново село, Клисуре, Троян, Златица, Етрополе и пр. Чрез тях се снабдявали с ядене, облекло, барут, куршуми, там се приютявали и болни или ранени четници. Дядо Никола улеснявал войводите, служил им и за куриер, и за водач, и същевременно слухтял какво кроят турците и накъде насочват потерите си. По този начин той познавал много от техните ятаци и няколко пъти ходил нахъл Дунава, като прескачал и в Румъния.

През 1875 г. от Захари Стоянов знаем, че ръководителят на Старозагорското въстание Ст. Стамболов много разчитал на помощта, която му обещал дядо Никола, и с горчицина пише, че такава не получил. След неуспеха на въстанието на път към Търново Стамболов, Захари Стоянов, Георги Икономов, Кольо Райнов и Георги Апостолов се отбили една нощ в дома му и макар неохотно, дядо Никола ги приютил, като на другата вечер ги препратил с водач към Търново. След това Захари Стоянов, Икономов и Райнов се връщат обратно да

търсят спасение в Южна България и той наново ги води да им покаже пътя и брод на р. Тунджа. Турците обаче разкриват дейността му, но познавайки го и страхувайки се да влязат в къщата му, поставили наоколо постове, та щом се покаже, да бъде заловен или застрелян. Минали така няколко денонощия и той решил да бяга. За да провери стоят ли будни турските постове, из една тайна врата откъм градината показал през нощта закачена на прът своя дреха и турците веднага изгърмели по нея. Втори път я показал, пак се повторило същото и така няколко пъти, докато разбрал, че са изгърмели пушките и пищовите си, излиза, гръмва и той, отваря си път и тъмната нощ го поглъща. Хванал Балкана и през с. Дрента, през Лясковец стигнал пак Дунава и се прехвърлил в Браила, където се събрали с поп Харитона, Христо Кованлъчанина, Иван Жилков от с. Енина, Христо Патрев и Станьо Гъдев от Шипка и Тодор Кирков от Ловеч.

Другарували през зимата те и по нареждане на Централния революционен комитет на 28 март 1876 година минават Дунава, водени от Иваница Данчов. В с. Самоводене получават инструкции от Стамболов, в Горна Оряховица получават оръжие от Георги Измирлиев и тръгват: поп Харитон, Христо Кованлъчанина и Иван Жилков — из Търновско, Патрев, Кирков и Гъдев — за Казанлъшко, Габровско и Тревненско, а дядо Никола — за Хаинето и околните му села. През Балкана ги превел той и в родното му село устройват събрание и образуват комитет, след това дядо Никола си остава там, а другите образуват комитети в Дъбово и Шипка, след което в с. Нова махала, Габровско, определено за център на дейността им, сформируват чета от 120 души, на която Патрев става войвода, а Гъдев и Кирков — подвойводи. На 10 май четата води бой с башибозук и редовна войска край това село. Четата била разбита, Патрев убит, Кирков заловен и обесен в Ловеч, а Гъдев успял да избяга наново в Румъния.

Дядо Никола по това време тръгнал да обикаля и организира околните села и тия на северните склонове на Балкана. Влязъл в с. Таково, Търновско, той бил предаден от ханджията, някой си хаджи Стойо. Същият няколко дена преди това предал и другаря му Стоян Трака, с когото се намерили в търновския затвор. След два месеца ги препратили в сливенския, а оттам — в Нова Загора. Като не могли да открият улики за бунтовната им дейност, казали им да си намерят поръчители, за да ги пуснат. През това време турците в селото им

научили, че са в новозагорския затвор, пратили човек да каже, че са „баш комити“, да не ги пуцат в никакъв случай. Оттам през Пловдив арестантите били изпратени в Одрин, където стояли няколко месеца в затвора. Европейската комисия обаче, дошла специално по баташките кланета, се застъпила и за тях и понеже нямало доказателства, били освободени.

Според Гъдев дядо Никола бил нисък, набит, малко приведен, здравеняк, със свършено бели коси и мустаци. Когато ги е водил за Южна България, крили се в някаква кория край Лясковец и решили той да отиде в градеца при Марин Станчев и да им пригответи квартира. Дядо Никола се съгласил, излязъл от скривалището и когато всички се бояли за него, да не го хванат, той им рекъл:

— Гледайте ме сега, приличам ли на лош, на съмнителен човек, на хайдутин?

„Като тръгна, пише Гъдев, прегърби се още повече, разкриви краката си, захвана да понакуцва с единия крак и този човек, който имаше към 50–60 години, изведнъж заприлича на 80-90-годишен грохнал старец. Оттам, види се, е получил към името си и «дядо», защото можел да се преструва и на такъв, когато е ставало нужда.“

Дядо Никола Генчев Вераната дочакал да види свободна България, като се преселил и живял до дълбоки старини в съседното дотогава турско село Ешекчи, което сега се нарича Николаево. Там живеят още доста негови внуци и правнуци.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIV, бр. 42 от 8.IV.1958 г.)

ФИЛИП ТОТЮ ХВЪРКОВАТИЯ

Този, който се залови с проучването на революционните борби в Старозагорски окръг от началото на робството до наши дни, ще трябва да отдели почетно място на Филип Тотю войводата, който с четата си често се е подвизавал из Новозагорско, Старозагорско и Казанлъшко. Този наш именит хайдутин, наречен от турците Хвърковатия, е подел борбата по средата на миналия век. Той е един от малкото борци, дочакали свободата. Трябва да сме му благодарни, загдето ни е оставил своите спомени за славните революционни борби.

Филип Тотю е роден през 1830 г. в колиби Гърците, Търновско. Една случка в неговите младежки години го подтиква към борбата. На връщане от с. Авлиени (Новозагорско, сега Асеновец) разбойници-турци убиват в Хаинбоазкия проход другаря му дядо Добри Зеленката, а него, 19-годишен младеж, раняват в рамото. Оттогава още той почва да мисли за отмъщение и решава да не тръгва никъде без оръжие. През 1851 год. Филип Тотю бил арестуван и измъчван. Втори път го арестували, загдето освободил една открадната от турчин българка. Изтезавали го жестоко, но той успял да избяга от затвора и да отмъсти на мъчителя си. Трети път бил арестуван в Нова Загора и откаран в сливенския затвор. Там още по-жестоко го измъчвали, като заключили главата му в желязна халка, а краката — в клапи. Упоритият и смел бунтарник пак успял да избяга по пътя за Търново.

В своята хайдушка дейност Филип Тотю прескачал по нашите места и често бил гост на свои ятаци в селата Люта река, Пчелиново, Хаинето (сега Гурково) и др.

През 1867 год., подгонен от турска потеря, Филип Тотю попаднал на засада около гара Кръстец, но се спасил и с четата си достигнал над с. Шипка, където, потулени зад една скала, четниците били забелязани и обкръжени от друга потеря. Нощта ги сварила в твърде неизгодна позиция, но по една дива лоза те се спуснали от скалата, избягнали обкръжението и понеже целият Балкан гъмжал от потери, тръгнали надолу и спрели при чешмата, която и сега се намира на шосето, източно от с. Шипка, с намерение да се прехвърлят в Средна гора. До

самата чешма тогава имало градина, заградена със зидове. Влезли вътре и се прилепили към зида, за да починат. След малко стражата им съобщила, че откъм Казанлък пристига голяма потеря. Време за бягане нямало. Потерята спряла също до тази чешма и се разделила на три групи — едната тръгнала на север по Балкана, другата — малко по на изток, към Черньов дол, а третата — още по на изток, към Крънско. След оттеглянето на турците четата с бърз ход тръгнала към града и се скрила в казанлъшката кория. Но корията била наскоро изсечена и четниците цял ден лежали гладни и жадни в ниските храсталаци. Надвечер те се обадили на няколко кадъни в близката нива. Поискали хляб и понеже били облечени в турски дрехи, казали, че са от потерята, която търси хайдутите гяури. Кадъните не се усъмнили и им дали хляба, който имали. През нощта четниците навлезли в Средна гора и се упътили към с. Лъджите (Павел баня). По среднощ почукали на една къща. Отворила им уплашена стара жена, която ги помислила също за турци. Войводата обаче обяснил кои са те.

— Синко — рекла им жената, — щом сте такива хора, трябва да идвате от влашката земя, където имам син — Киро се казва. Не сте ли го виждали? От много време е там на печалба, но не ми се е обаждал. Дано знаете нещичко за него.

— Бабо — рекъл войводата, — от влашка земя идем и не познаваме твоя син, ама ние сме много, ела по-близо, разгледай ни и ако е с нас, познай го.

Бабата пристъпила към тях, почнала да ги разглежда, спряла се пред един и се хвърлила разплакана на шията му. Това бил синът ѝ Киро.

Тя им дала хляб, дрехи на сина си, кому кърпа, кому риза и заедно със свой роднина ги отвела в горите около село Турия. На другия ден им занесли хляб, две печени агнета и майката предала на сина си:

— Синко, потерите ви търсят все из Балкана и вие хубаво се скрихте тук, но защо не стояхте мирни? Защо вчера сте заклали двама турци близо до селото?

Четата не била извършила това убийство, но войводата счел за благоразумно да напуснат горите около село Турия, дорде е време, и да поемат пак назад към с. Лъджите. Под това село, до р. Тунджа, била воденицата на Хаджи Мехмед-аа (сега се нарича Пиперовата). Там

имало само двама мливари от с. Турия — братята Вълчо и Петър. Вечерта стопанинът Хаджи Мехмед-аа оставил единия брат отвън при колата, а другия — при себе си и заключил здраво вратата. По едно време се почукало. Подучен от Филип Тотю, малкият брат извикал:

— Бате, я излез, че воловете се отвързали и потънали из градините.

— Не отваряй — рекъл турчинът, — нощем врати не се отварят.

След малко обаче един силен удар разтърсил воденицата, вратата изскочила със скобите заедно и въоръжените четници нахълтали вътре. Турчинът скочил бързо и през малка тайна врата избягал. Часовоят отвън обаче му теглил веднага куршума.

Четниците си взели достатъчно брашно и поели към с. Габарево. Преминали край селото и се насочили на север по реката Курудере. Спрели на една висока скала, от която се виждало добре наоколо. След тях пристигнала и селската черда. Една крава се отделила и тръгнала по тясна пътека към скалата. Момчетата я оградиха, нахвърлили се върху ѝ и веднага я заклали. За щастие, наскоро паднала гъста мъгла и завалял дъжд, та наклали големи огньове и едни месели хляб, други печели месо, трети режели кожата за цървули.

На другия ден по стръмна и ронлива урва четниците започнали да се изкачват нагоре и попаднали на овчаря Коста, познат на войводата от Мъглижкия балкан. Той ги нагостил и им казал, че близо се крият трима турци разбойници, които обирали пощата при с. Рахманлий, сега Розовец, Пловдивско. Те заплашвали овчаря и го заставяли да им носи храна. Коста посочил мястото, където се криели турците. Вечерта четниците ги нападнали, убили ги, взели им дрехите, оръжие и 500 турски лири. На овчаря дали 50 лири и тръгнали пак назад към Шипка. Там някъде между Мазалат и Столетов връх се срещнали с четата на Панайот Хитов, знаменосец на която бил Васил Левски. Това е станало през юни 1867 г. След братски прегръдки и целувки войводите се оттеглили да се съвещават и решили заедно да вървят по Балкана и дружно да си пробиват път към Сърбия.

В списъка на тази Филиптотюва чета фигурират следните нашенци: Стоян Захарлията, Цоньо (обесен в Търново) и Иван Русев от Стара Загора, Иван Шипкалийчето, Стефан Орешков (обесен в Казалък като Хаджидимитров четник) от с. Шипка, Иван Георгиев-Черния от Казанлък, Никола Турийченина от с. Турия и Киро Минчев

от с. Павел баня. За тези хора ние твърде малко сме слушали и почти нищо не знаем. Добре би било, ако нашите музейни работници съберат данни за живота на тия първи наши хайдути и борци за свобода, а книгата „Прочутият Филип Тотю войвода, наречен Хвърковатия“, написана по личните разкази на войводата от Ф. Симидов и издадена в Русе през 1900 г., да бъде издадена под редакцията на някой наш историк.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XVI, бр. 12 от 26.I.1960 г.)

ХАДЖИДИМИТРОВАТА ЧЕТА В НАШИЯ БАЛКАН

След четвъртото сражение, което е имала четата на Хаджи Димитър с турците в севлиевските лозя, на 14 юли, тя се явява в местността над с. Скобелево, наречена „Петерешка“, където е имало шипчанска мандра. Според сведенията на самите овчари там четата е брояла 58 души. Неяли от 5 дни, овчарите им опекли няколко овни. Между четниците имало двама ранени, които останали и на другия ден около мандрата, а останалите потеглили рано сутринта към „Св. Никола“, предвождани от един овчар. Малко подир това идват турците на мандрата и намират и залавят из шумака двамата болни четници. На 15 юли четата достига до Черни връх и там ноцува. Преди тях, през същото място, минава башибозушка орда под главатарството на свирепия Куртчи Осман. На 16 юли четата могла да измине много малко път и била принудена да ноцува пак близо около Черни връх. На другата сутрин, като променя водача си и взема за такъв Теня Трифонов от Шипка, се насочва с обект върха Бедек, но вечерта едва стигнали „Боженица“, която е на запад от „Св. Никола“. Когато стигнали до „Копациите“, четниците-шипчанци Стефан Орешков и Хр. Патрев взели разрешение от войводата да отидат до селото си да видят близките си и да се върнат пак на Бедек, но били предадени и заловени. Четниците са били страшно изморени и голяма част от тях едва вървели. Болните, на брой около 14 души, като изостанали назад, изгубили дирите на другарите си и на кръстопътя за Етъра и Шипка се мушнаели в един гъсталак. Не много след това по дирите на четата минали и турските потери, без да забележат болните четници.

Здравите начело с Хаджи Димитра минали през „Люляката“ и стигнали до Бузлуджа. Турците непрекъснато са вървели по дирите им, водени от овчари. Обилната роса по тревата издавала дирите им.

На 18 юли, в една студена и ясна утрина, към 7–8 часа, четата стига до изворите на Бузлуджа, сяда да почива и да чака болните си другари, охранявана от два поста. Тук Хаджи Димитър освобождава водача Теньо Трифонов и той тръгва обратно към мандрата. Като

стигнал местността „Качица“, водачът забелязва турците и хуква направо надолу към Шипка.

Турците наближили и обградили изнурената чета. Единият часовей бил убит, както стоял на дървото, а другият съобщил за грозящата ги опасност, когато вече било много късно. Войводата дал заповед за път, но от страна на турците изсвирила тръба и неравният бой се захванал. Напрегнали последни сили шепата герои, но нито позицията им била добра, нито средствата за борба достатъчни.

Към обед главите на храбрите юнаци отсечени лежали в чували. Десетина души само успяват да се спасят и се крили няколко дни край енинските мандри на Бедек. Седемнадесет юнашки глави са били занесени в Търново от редовния аскер и осем от башибозуците в Казанлък. Силен град валил над Бузлуджа след жестоката касапница. Сякаш и небето протестирало.

Първи на лобното място са отишли крънчани начело с поп Ивана, който намерил трупа на Хаджията. Познал го по ръката, на която имало татуирано: Х. Д. Слив. Отдясно на буквите имало кръст, а отляво — изобразен револвер.

Двадесет и шест трупа са заровени в 23 гроба на малката полянка над „Карагьол“. Когато са заравяли труповете, поп Иван намерил списъка на четата, но като го разглеждал, заптие го дръпва от ръцете му и го разкъсал на парчета.

Малката овехтяла книжка, из която вадим тия данни, носи заглавие „Избиване на Хаджи Димитровата чета“ и е писана от ученолюбивия шипчанец Хр. Милев — Пловдив, 1886 год. Данните е събирал от самите живи овчари и очевидци, поради което тя има голяма историческа стойност. Сам добър патриот и любител-историк, Хр. Милев е изпъстрил книжката си с богати данни за съдбата на някои четници, родом от нашия край, за психиката на раите-роби тогава и за безпримерния подвиг ка шепата борци. Този, който се заема да проследи живота на Х. Димитър и неговите другари, ще има да черпи много и верни данни от книжката на Хр. Милева.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, X, бр. 217 от 31.VII.1933 г.)

КОЙ Е ИЗВЪРШИЛ ОПЕЛОТО НА ХАДЖИДИМИТРОВАТА ЧЕТА

В брой 4526 от 3.VIII.1934 г. на в. „Зора“ дадох статия с извлечение от книжката на Хр. Милев под заглавие „Последните дни на Хаджидимитровата чета“. В нея писах, както твърди и Милев, че поп Иван от с. Крън е погребал и опял падналите герои на Бузлуджа. По този повод стар читател на „Зора“ и „Казанлъшка искра“, в който също бях писал нещо подобно, ни праща статия, в която опровергава това твърдение и казва, че не той, а поп Стефан от Енина е сторил това. За да проверя този исторически факт, се отнесох до стария свещеник Васил Каличков, който беше любезен да ми даде следните сведения:

„Поп Стефан Петков от Енина е мой сродник по жена. Лично от него съм слушал да разправя следното:

На 20 юли 1868 год., навърх Илинден, както си служех литургия в църквата, пришепнаха ми, че двама заптии ме чакат отвън при вратата. Смутих се доста, но изкарах службата си докрай и след като застанах всред църквата и се помолих горещо на бога да не ме оставя в нечистите ръце на агаряните, излязох отвън. Заптиите ме пресрещнаха със следните думи:

— Тебе чакаме, папаз ефенди!

— Буйрунус, ефендилер — отвърнах им аз. — На ваше разположение съм.

— Изпратени сме от онбашията — подеха пак заптиите — да си вземеш каквото е потребно и да идеш горе в Балкана да погребете комитите по вашите закони и наредби.

Щом тъй ми каза, аз въздъхнах облекчително. Взех нужното и с една група селяни, между които Хр. Кушлев, Генчо Чолакдимов и др., нагребихме мотики и лопати и тръгнахме веднага за Бузлуджа. Това беше, значи, на втория ден след сражението. Трупове бяха пръснати из долища и по чукарите над сегашните им гробници. Всички бяха без глави. Един даже беше така сечен, че част от брадата му беше останала около шията. Само един труп намериха с глава и след като ги свлякоха, заровиха ги заедно. Трупът с главата бе заровен отделно.“

По-нататък разказът на поп Стефан, предаден от отец Каличков, съвпада с този, който ни дава и Хр. Милев. За трупа на Хаджията, за белезите по ръката му и пр.

В брой 55 от 1926 г. на „Казанлъшка искра“ г. Геньо Дочев пише спомените на даскал Петка Манолов от Енина и между другото срещахме и това:

„След един ден (от сражението) дойде заповед да отидат селяни на Бузлуджа с един свещеник и погребат мъртвите юнаци на Бузлуджа. Отиде нашият свещеник поп Стефан с няколко селяни и трима стражари. Отишъл е от с. Крън и поп Иван с няколко селяни, а от Шипка — няколко жени.“

В брой 73 от 1927 г. пак на „Казанлъшка искра“ Г. Ст. Гъдев пък пише спомените на баща си по избиването на четниците. За този пункт е отделил следните редове:

„Него ден, на 19 юли 1868 г., властта в Казанлък съобщава в селата Хасът (Крън) и Енина да отидат по 2–5 души селяни и погребат ония «хаирсъзи», които са убити на Бузлуджа. Но кой да отиде? Всеки мисли, че това е капан за нови човешки жертви. На всеки са мили и близки до сърцата убитите, но никой не отива. Научава се поп Иван Попстоянов от Крън и без да му мисли, дава съгласие да отиде. С него тръгват Слав Гърдев и Слав Филипов. Отиват в Енина и оттам тръгват поп Стефан Петков и др. Двамата свещеници извършват над гробовете подобающа служба и си тръгват за село.“

Това са данните, които имаме засега относно опелото на избитите юнаци на Бузлуджа. По тях може да се заключи, че са участвували и двамата горепосочени свещеници, а не само поп Иван или поп Стефан. Ако някой има други по-положителни данни, които

биха осветлили това събитие в друга светлина, молим да ни ги изпрати, но без да влага някаква страст в разглеждане на този въпрос. Историческите събития трябва да се разглеждат съвсем спокойно и обективно.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 243 от 30.IX.1934 г.)

ГРОБЪТ НА ХАДЖИ ДИМИТРА

Най-напред в един столичен ежедневник, после в други, а след туй тук-там в някои местни вестничета и брошури, издадени с цел да пропагандират красотите и историческите ценности на карловския край, се появиха бележки и твърдения, че гробът на Хаджи Димитра се намира на върха Кадрафил над с. Свежен (Аджар), а не на Бузлуджа, както се знаеше досега. И както му е редът, почнаха да се устройват дотам излети, молитви да се четат, като същевременно същото се върши и на Бузлуджа, разбира се, и по този начин най в последно време се сдобихме с два гроба на легендарния герой. Не мен се полага да установявам истината. Това трябваше да направи някой авторитетен историк, който с тежката си дума веднъж завинаги да пресече пътя на спекулирането с тоя въпрос, но понеже такъв досега не се е обадил, облягайки се на проверени исторически данни, ще дам някои разяснения. Ето ги:

„През 1878 год. във в. «Марица», пише Захари Стоянов, се появява съобщение от неизвестен автор, който твърди, че гробът на Хаджи Димитър се намира именно в Средна гора на върха Кадрафил. Как е познал този господин гроба на Хаджията единадесет години след смъртта му, кой го е погребал и пр., за това нищо не говори. Във всеки случай разкопават гроба, завеждат и майката на покойния и пренасят костите в Сливен.“

След като отрича изцяло това твърдение, Захари Стоянов по-нататък в книгата си „Четите в България“, издадена в 1885 г. в Пловдив, разглеждайки боя на Бузлуджа и събирайки данни от живи другари на Хаджията, пише следното:

„След избиването на четата 17 отрязани глави са били занесени в Търново. В числото на тия последните се намирала главата на Хаджията, заедно с дрехите и оръжията му.“

След това цитира цариградските вестници „Курие д’Ориан“ от 8 август, „Левант Хералд“ от 2 август, „Неологос“ и др., които потвърждават, че Хаджи Димитър е паднал при Казанлък с 36 души другари.

„Срещата, пише «Курие д’Ориан», беше на 30 юли (18 по стар стил) И от двете страни боят стана с жестоко упорство. Борбата продължи повече от 5 часа. От другарите на Хаджи Димитър останаха само 6 души на крак. Двама се предадоха, а четирима избягаха. Същият Хаджи Димитър, тежко ранен, малко остана да падне в ръцете на турските солдати, но въоръжен с револвера си, той се бори до последна минута с една енергия, достойна за друго, по-добро време. Най-после падна. Сабята му, револверът му, един телескоп и много писма се проводиха на Митхад паша в Русчук.“

И завършва Захари Стоянов мисълта си така:

„Колкото за гроба на бузлуджанския герой Хаджи Димитра, дали е той паднал на Бузлуджа, или в аджарската планина Кадрафил, аз се повръщам да засвидетелствувам казаното вече, т.е. *че не на Кадрафил, а на Бузлуджа падна той между другарите си в четвъртък на 18 юли после пладне.*“

Мястото не позволява да се процитират множество още пасажки от книгата на Захари Стоянов и от Христо Милев, който също е написал подобна книга през 1886 год, ползувайки се от показанията на живи свидетели, които са видели на Бузлуджа и татуировката на главата на убития войвода. Освен това живите му другари, които били закарани в Търново, видели в тамошния конак войводската му униформа и саблята му, а един от тях — Христо Минков — видял и

отсечената му глава, за да стане ясно на всички къде е паднал Хаджи Димитър.

Вярно е едно. На връх Кадрафил има действително гроб на паднал по същото време човек или четник. Христо Милев даже твърди, че той е бил убит от местни козари, но това не е толкова важно. Захари Стоянов пише по този случай следното:

„Знае се за положително само това обстоятелство, че един от борците на Бузлуджа — Христо Македончето, — който бил легнал нарочно между убитите, щом престанала битката и турците се впуснали да режат глави, той скочил на крака и с оръжие в ръка сполучил да избяга към запад само наранен. *Той слязъл в Тунджанската долина, прегазил реката и умрял от раната си около Аджар, в местността Кадрафил, гдето е бил погребан от местните овчари.*“

Независимо от гореказаното на всички ни почти е известно, че още при тръгването на четата за Балкана Хаджията ги предупреждава, каквото и нещастие да ги сполети, както и да се пръснат и изгубят из Балкана, стремлението на всеки един четник трябва да бъде да се добере до Агликина поляна, над Сливен, където той е очаквал да намери закрила и подкрепа от близки и съграждани. И ний виждаме след разгрома при Бузлуджа останалите живи четници да се стремят все натам. Даже закъснелите ранени юнаци, невзели участие в бузлуджанския бой, на брой 14 души, след нечувани мъки и лишения достигат най-после Агликина поляна. Въртят се там 5 дни с надежда да намерят любимия си войвода, но вместо него натъкват се на турска потеря, водят боеве, докато най-после близо до турското село Кечидере, над Сливен, биват заловени в една воденица, откъдето ги препращат да гният из азиатските крепости и зандани.

Мъчно е да се твърди при наличността на горните факти, че Хаджи Димитър, останал жив, ще се хукне да бяга през гъсто населената от най-свирепи турци Казанлъшка долина; да напусне непристъпния Балкан, закрилник на хайдутите, да тръгне в обратна посока на сборния пункт, който сам е определил и гдето той е сигурен,

че ще намери и отмора, и подкрепа, та да се зарее в неизвестната за него и лесно проходима Средна гора.

Моето скромно мнение е, че това е абсолютно изключено и че подобно твърдение ще си остане завинаги от областта на приказките и легендите.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XII, бр. 263 от 31.VII.1935 г.)

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ ПО НАШИЯ КРАЙ

Из „Записките за България и българите“ на големия поет и революционер срещаме два разказа със сюжети из с. Шипка. През 1857 год. на път от Цариград той слиза на Бургас и оттам на кон пристига в с. Шипка, което тогава е брояло 1500 къщи, а не жители, както вероятно погрешно е писано, защото и самият Каравелов го нарича град, а не село. Отсяда той на хана и пожелава да види училището. За голямо негово учудване, вместо 10–20 ученици, колкото е смятал да намери в някоя прихлупена стаичка, той се озовал в едно „доста красиво здание“. Намира освен свещеника и един светски учител още и 120 ученици.

— Вие имате доста ученици — казал на учителя.

— Да — отвърнал учителят, — но сега е работно време и децата помагат на родителите си в полето; наесен се събират около 200 деца.

— Вие можете ли да се справяте с такова множество възпитаници?

— Съвсем не — отговорил му той. — Ето какъв ред съм завел: учениците от по-горните класове учат по-малките, а аз се занимавам само с тях и ползата е двойна. По-големите повтарят туй, което са минали, и мене ми остава повече време да се занимавам с големите.

След това му се оплаква от липса на пособия и го осветлява около предметите, които се изучават. Каравелов го помолва да му помогне да си запише някои народни песни.

— Утре е празник — казал учителят, — ще има хоро, ще идем там и ще видите много любопитни неща. Освен това тук — казал — има един старец просяк, който знае много стари песни.

Отиват при слепия старец, но той отказва да пее, „понеже било срещу празник“. Казвал се Семко, бил в четата на шипчанския хайдутин „Пенчо“^[1]. Заговорват се, разправя си старецът историята, как бил придуман от Пеня да стане хайдутин, как бил хванат от турците, откаран в Одрин и зверски ослепен. За Русия му говорил, за Катерина, за Павла, за цар Александра и за цар Никола, които старецът смятал и за български царе.

— Какво, дядо — забелязва му Каравелов, — какво си приказваш? У нас не са царували никога такива царе. Наши царе са султаните.

— Ох, синко, глупавичък си — дума му той. — Още си млад, та нищо не знаеш. Султаните са царе на турците, а нашите царе живеят в Московията. Кажи ми ти мене, нима турците са българи? А московците са българи (християни). Турците са взели земята ни под наем, сега срокът наближава, ето, скоро може би те ще ни оставят на спокойствие и ще си идат в Анадола...

След това той му разправя приказки за чутовния юнак Беклеш, изпратен от царицата Катерина да коли турците, които и след смъртта си клал, разправял и за Суворина (Суворов), за Тьомкина (Потемкин) и пр., и пр.

Тези бегли извадки от Каравелова са из разказа му под заглавие „*Просякът в Шипка*“. Веднага след него следва покъртителната история на хубавата, смирена и честна невеста шипчанка „*Тановица*“. В увода на този разказ Каравелов отделя няколко пасажа за черквата в селото и свещениците, които били неграмотни. Прави разходка из околността, от която е във възторг, спира се на името Шипка, което произлизало от „шипец“ — роза.

„Жителите му — казва — произвеждат розово масло и го продават в Цариград, отгдето се изпраща в Европа. *В местата, дето се берат розите, българите са миролюбиви, плахи, суеверни и праводушни — заключава Каравелов. — Заети вечно в грижата за насъщния, те привикват от детинство на работа, но щом самозадоволят своите нужди, предават се на леност и безделие.*“

Услужливост и честност са отличителните черти на жителите от Шипка, Калофер, Сопот и Ст. Загора, разположени наблизко едни от други. Жените са надарени от природата с голяма пресметливост; тукашната жена освен домашното стопанство ръководи почти всички работи на мъжа: тя му дава съвети, приключва сметките му с купувачите, приема и гощава гостите и т.н. Живост и сръчност, съединени с трудолюбие — ето отличителните черти на тукашните българи.

След това започва истинският разказ за *Тановица* и подлия грък Панайот ошурджията, който в желанието си да завладее хубавата невеста разстройва и унищожава цялото им семейство, а тя, сиротната

невеста, остава да скита из село безпаметна, луда и да рови из гробищата да търси костите на свекъра си.

Посещението на Шипка от Каравелова е било, по всичко изглежда, във връзка със събиране фолклорни материали за българския бит. Затова ще да е прескочил града и се е озовал в едно чисто българско гнездо, отгдето е събрал материал за горните два разказа.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIV, бр. 299 от 15.II.1937 г.)

[1] Пенчо Чернеоолу — Б.р. ↑

ТОДОРА БАКЪРДЖИЕВА

Казанлъшката долина крие в своите недра още много, много непроучени археологически и исторически паметници. Освен гробната могила, западно от Мъглиж, разкопана преди година и датирана от римско време, само преди няколко дни при Павлевия мост, източно от града, се откриха пак следи на римски строеж. Много неща още могат да се открият в огромните архиви на Народната библиотека „Кирил и Методий“, на Академията на науките и на видни общественици, живели преди Освобождението и след него. Все по-нови и по-нови писмени и веществени паметници и документи се явяват, за да попълнят оскъдната още история на нашия край.

Неотдавна в брой 52 от 3 март, във в. „Земеделско знаме“, бе отпечатана малка статия под заглавие „Една героична българка“, която предаваме дословно:

„Тодора Вълчо Меразчиева е родена в Казанлък през 1850 година в семейството на родолюбиви българи, преследвани жестоко от турската власт. Заедно с родителите си шестнадесетгодишната Тодорка е принудена да напусне България и се пресели в Букурещ.

Отрано Тодорка се включва в борбата за свобода на родината, като става таен куриер на Централния революционен комитет. С младежки жар и самоотверженост тя изпълнява възлаганите тежки за възрастта ѝ задачи. Предрешена като кадъна или румънска селянка, тъй като е владеела турски и румънски език перфектно, тя е преминавала през Дунав в България, за да пренася оръжие, вестници, писма и друга литература. Всичко това тя крие в модните тогава «самарчета», поставени на кръста под роклята или в извънредно дългите си коси, откъдето носи и името си «Тодора, Дългата коса». Под този прякор е посочена в книгата на Стоян Заимов «Миналото».

От името на Централния революционен комитет е била изпратена да разузнае как е станало залавянето на Васил Левски в Къкринското ханче, при което пътуване е посетила и Копривщица, за да предаде важно писмо на Каблешков.

С голямо хладнокръвие и мъжество тя устройва срещата, последното свиждане на Ботев с майка му. По негова поръка тя отива в Калофер, откъдето двете жени, облечени в турски дрехи, с бричка тръгнали през Балкана за Русчук. На всички срещнати и спираци ги турски постове Тодорка казвала, че води болна жена при хекимин. Така достигат до дома на баба Тонка, където ги чакал Ботев, преминал през нощта през Дунав. По-късно по същия начин тя е върнала баба Иванка отново в Калофер. Съпроводена от верни хора от местните тайни комитети, тя се завърнала успешно в Гюргево.

След Освобождението Тодора Меразчиева се преселва с цялото си семейство във Варна, а по-късно — в София, където на 8 март 1934 година народната поборница завършва своя героичен живот.“

Статийката заинтригува всички, които се интересуват от нашето минало. Като дългогодишен директор на музея между другото бях проучил над 500 казанлъшки рода и техния произход. Потърсих Меразчиевия роди не го намерих, понеже се оказа, че се изселил във Варна още преди Освобождението. Следите му обаче открих в рода Кравкови, който, подробно описан, ми бе изпратен от учителя, вече покойник, Иван Кравков. Той казва, че баща му Иван Кравката се оженил за първото дете на съседа си Вълчо Меразчиев, на име Пенка, която била родена през 1844 година и добила пет деца: Мария, Рада, Иван, Катерина и Василка. Катерина, по мъж Златарева, е известната голяма артистка от Народния театър в София, която познавах лично. Братовчедът на Иван Кравката, който също се казва Иван Кравката, прекръстен по-късно в Яджиолу, преселен също във Варна, имал син Христо, който пък е баща на именития наш композитор Добри Христов. Бащата на нашата героиня още през време на робството,

както казахме, се преселил първо във Варна, а след това — в Гюргево. Домът на Вълчо Меразчиев в нашия град е бил на улица „Сан Стефано“ 2, където сега е сградата на бившия хотел „Империял“, а Кравковият дом е бил малко по-надолу по същата улица, до къщата на Петър Бучаков. Малко по-на запад, между улица „Фридрих Енгелс“, която води за банята, и улица „Оборище“ сега има градинка. Там пък е била голямата овощна градина на Меразчиеви и старите махленци и сега ѝ казват „Меразчиевата градина“.

Дъщеря му Тодорка завършва в Казанлък девическото училище през 1866 година, след което се омъжва за казанлъчанина Петко Бакърджиев. В Гюргево Вълчо Меразчиев и зет му Петко са имали тухларница и по времето, когато Ботев организира четата си, са работили група турци, ръководени от Станчо Кавръков. Един ден Ботев отива при тях и ги кани да постъпят в четата му. Най-младият от тях, едва осемнадесетгодишен, Цанко Минков се записва само, участва във всички сражения и ранен го хващат някъде към Орхане. Като малолетен обаче и по застъпничество на европейската комисия бил освободен и доживя до дълбоки старини в село Павел баня.

За Тодорка Меразчиева споменават всички, които са писали за това време. Никола Обретенов в спомените си за българските въстания — стр. 161–162 — пише, че към края на юни 1872 година Левски го извиква в Гюргево и му предава устава на революционния комитет, квитанционни кочани и други книжа заедно със сабята и пушката си, за да ги пренесе в България и препрати в Търново. „Багажът ми беше доста голям — пише той, — подозрителен, и аз сам не можех да го пренеса, затова повиках майка си баба Тонка, тя събра сестра ми Петрана, майката на Д. Горев, Тодорка Меразчиева (Дългата коса), майка ѝ баба Станка и други роднини. От Гюргево те пренесоха повечето неща.“

В „Записки по българските въстания“ Захари Стоянов бележи следното:

„Главното място, дето се съхраняваха всички комитетски принадлежности в Русчук, ни беше читалището — то се намирало в къщата на Н. Обретенов под строгия надзор на старата му майка баба Тонка.

Нейната скромна къщица бе подкопана под основите и преобърната в скривалище, в което не само оръжие и други неща се държаха, но имаше място да се крият и няколко души апостоли. Оръжията, запретените книги и вестници се пренасяха от Гюргево повече от жени, на които полицията най-малко внимание обръщаше. Тия жени бяха самата баба Тонка, дъщеря ѝ Петра, съпругата на Каравелов Наталия и Тодорка Казанджиева от Гюргево.“

В своята книга „Миналото“ — том II, стр. 4, 5, 6, 7 — Стоян Заимов се спира по-подробно върху героичната наша съгражданка и смелите ѝ подвизи като куриер на Централния революционен комитет:

„В годината 1872, 9 август, на гюргевската скеля чакаха няколко пасажери. Около една от дългите маси седят две дами... придружени от един господин... Двете дами са българки и едната е от Русе, а другата — родом от Казанлък... Дамата, която е родом от Казанлък, изглежда на висока, статна и много правилно сложена натура с черни очи и правилни черти на лицето. Ако развие косата си, която е навита на шиньон, и я разпусне, ще покрие целия ѝ корпус изотзад и ще опре до петите ѝ. Гласът ѝ е от тези приятни и увлекателни, каквито се възпяват в истинските серенади и каквито предават на морските сирени, които по испанската и италианската митология населяват крайбрежието на Средиземно море. Кога приказва, малко заплита, но тя е от тези пелтеци, които природата нарочно създава, за да покаже какво ще каже приятна музикална реч.

Маниерите, гласът, статната фигура, разумният поглед, черните гъсти вежди и черната гъста коса неволно увеличат наблюдателя и може би безотчетно го накарват платонически да се влюби в тази казанлъшка хубавица. Любен Каравелов я нарича казанлъшко-балканска фея и като че ли казанлъшката трендафилова долина е слепила това нежно същество от най-нежните си физически

елементи; като че ли трендафиловата долина е изляла всичките си скъпи аромати в организма на тази привлекателна фея. По-замечателните народни дейци — литератори, революционери, педагози, — които са имали случай да се срещнат с тази хубавица, обезателно (и те самите не знаят защо) ухажват (увличат се) за нея, но ухажването е боядисано в платоническо влечение, без «банални лигавения».

Феята е дъщеря на известния казанлъшки жител, който се прекарва Меразчиев, а е жена на Петко Бакърджиев, също казанлъчанин, който живее при бабалъка си в Гюргево, защото бащата на хубавицата се е преселил отдавна в Гюргево и се занимава с тухларство. Името на тази хубавица е Тодорка Бакърджиева, а псевдонимът ѝ е «Дългата коса». Тя се числи в редовете на народните политически дейатели като куриер в тайната поща на българското тайно правителство. Войников (драматург) не дава нито едно представление без нейно участие. Браилчани, галатчани, букурещчани и в Русе знаят я като замечателен актьорски талант, защото Войников, в който град на Влашко и Българско даваше представление, канеше казанлъшката фея да взема участие. Колко сърца са замирали, когато Тодорка е излазяла на сцената и изобразявала някоя патриотка героиня! Тя като актриса изобразява любовните и патриотични героини.

... Другата дама, която е родом от Русчук и седи до «Дългата коса», е дъщеря на баба Тонка, а мъжът ѝ е Д. Горов... Казахме, че дамите са повидимо оседлани със семерчета-турнюр, но всъщност тъй изпъкнато стърчи изотзад не истинско дамско труфило, а нещо доволно опасно, любопитно и смешно. Например, ако полицейският агент, който се разхожда по шлепа, беше застанал да провери... ще открие, че тези семерчета съдържат комитетски секрети...”

Ако проследим по-нататък живота на Тодорка Бакърджиева и поровим из „Историята на Народния театър“ от Иван Попов, ще видим, че тя е дочекала Освобождението, живяла е известно време във Варна, където, както знаем, има роднини, била е актриса в групата „Основа“, ръководена пак от казанлъчанина-артист Антон Попов, в „Столичната драматична труппа“ и в „Сълза и смях“, а след смъртта на мъжа ѝ, в 1891 година, тя се омъжва за видния артист Васил Кирков, който брак не траял дълго, и пр.

Тя е получавала народна пенсия, отпусната ѝ от Народното събрание като „заслуживша“, и е починала на 8 март 1934 година в София.

Последните данни получих от софиянеца Христо Киселички, който също се интересува от биографията ѝ.

Според него изнесеното в „Земеделско знаме“ от внучката ѝ Ал. Бакърджиева, че Тодорка е уредила последната среща на Ботев с майка му, се нуждае от проучване и това може да стане в секция „Възраждане“ към института за история при БАН. Също се нуждае от по-пълно проучване и проверка (фактът), че е била изпращана да разузнае как е станало залавянето на Левски в Къкринското ханче, при което пътуване се е срещнала и с Тодор Каблешков.

Научих също, че за биографията на тази наша съгражданка са се заинтересували и други и материали за живота и дейността ѝ могат да се намерят още в: „Априлското въстание“ — сборник документи, том I, С., 1954 год., стр. 96, 97 и 612, „Васил Левски“, биография от Иван Унджиев, „Българката през Възраждането“ от Виржиния Паскалева, „Някои сведения за организацията и работата на революционната поща по време на Априлското въстание“ от Д. Н. Минчев, „Българска куриерка преди Освобождението“ от същия, „Русе като център на революционната поща през годините на турското робство“ от С. Пантелеев, „Културен живот в Русе през време на Възраждането“ от П. Великовски, „Опит за история на българския театър“ от Добрин Василев, „Театралното дело в Русе“, сборник статии под редакцията на Тодор Дишков, и пр.

Цялото семейство Меразчиеви е било пропито с патриотичен дух. Както споменахме, според Никола Обретенов, при пренасяне оръжие и нелегална литература от Гюргево до Русе е вземала участие и майката на Тодора — баба Станка, — а завеждащият отдела

„Национално-освободителна борба“ при нашия музей, Кънчо Стоянов, е намерил, че оръжието на Хаджидимитровата чета е било пренесено в България пак от техния дом в Гюргево.

Наложително е да се срещнат и с живия неин съвременник — стогодишния артист от Народния театър Иван Попов, у когото могат да се намерят и по-ясни портрети.

Делото на Тодора Меразчиева е голямо, бих казал — велико. Нейните съвременници поставят името ѝ до най-видните апостоли на свободата. Нашият град, за съжаление, е беден от революционери от голяма класа. През тази епоха, когато Сливен ни дава Панайот Хитов и Хаджи Димитър, когато Калофер ражда Ботев, а Карлово — Левски, ние имаме досега само Марчо Попов и възрожденците д-р Хр. Стамболски, Иван Найденов и Хаджиеновците.

Благородна и належаща задача на нашите музейни работници е да проучат и ни дадат биографията, до най-тънки подробности, на тази изключителна жена. Нейният образ трябва да заеме видно място в отдела „Историята на Казанлък“ при музея, на мястото, където е бил техният дом, да се остави паметна плоча и улицата да бъде прекръстена на нейното име, защото Тодора Бакърджиева е слава и гордост на нашия град.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XLII, бр. 28. от 3. VII. 1965 г.

Цитатите из „Миналото“ на С. Заимов са по първото издание на втория том.)

КАЗАНЛЪК В МИНАЛОТО

Колкото и неприемливо да изглежда за някои съграждани, исторически факт е, че нашият град в миналото не е бил никога център на революционен живот. Навсусе са били опитите на българските апостоли да основат комитет в Казанлък. Даже и генералният организатор Левски не е успял да стори това. Отделни единици са били посветени в дейността на революционните организации и само толкова. В по-далечно минало, в епохата на първите бунтовници и единичните прояви на протест против турското потисничество, блещукат имената на няколко хайдути, за които ще говорим други път. Но когато кипва Дряновската буна, когато Цанко Дюстабанов от Габрово развява високо знамето на свободата и кръстосва Балкана от Бедек до Ново село, Казанлък пасува. Няколко шипчани само от нашия край му помагат. Година преди това (1875) пламва Ст. Загора. Кольо Ганчев — водител на Старозагорското въстание, — получил обещание от мъглижани и енинци, идва да ги подканя да се притечат на помощ, но те не отиват. Така през всичките опити за бунтове и въстания около нас Казанлък е стоял мирен и верен поданик на султана. Г-н К. Бозвелиев със статията си „Развитието на политическия живот в Казанлък“, печатана в третия том на „Казанлък в миналото“, отдава това на подавялющия турски елемент в града и околията ни и във верноподаничеството към султана на казанлъшките чорбаджии. Освен горните безспорни причини нашият град не е балкански град, а това е не от малко значение. Той не е в самите поли на Балкана, както са Сливен, Калофер, Карлово, Сопот, Копривщица и пр., и за да влезе или излезе от него апостол, е трябвало да мине през обръч от чисто турски селища, каквито са били тогава Гюсово, Крън, Секеречево, Салтъково, Армаганово, Черганово, та даже и Енина отчасти. През времето на Баязида (1389–1402 г.) т.е. през епохата на най-страшната колонизация на България, нашата долина е била просто удавена от турски елемент. Има епохи от робството, когато почти всички селища в долината са били турски чифлици, в които българският елемент се е представлявал само от чифлишките аргати. В един документ, изобразяващ

родословното дърво на Кьор Юсуф-аа Албасанлъ^[1], от чийто род (осмо коляно) са живите още: Сюлейман бей (сегашният имамин), Джемал бей (учител) и др., се разбира, че този заслужил на султана воин е получил на времето като подарък 27 села от околията ни. Китната ни долина, която напомня по растителност и великолепие долината на тогавашната столица на турците Бруса, хубавата вода и редките изобщо климатически условия, изглежда, са привлекли големи маси турци колонисти, които просто са задушили българския елемент.

Тук-там само, скрити в гънките на Средна гора (Турия, Казалачдере) и Стара планина (Димовци, Жерговец, Сливито), са мъждукали български огнища на прокудени вероятно от равнините около Тунджа, безпомощни и тънещи в мизерия и безпросветност.

Един типичен пример, който иде да потвърди факта, че в Казанлък не е имало революционен кипеж, срещаме в книгата „История на Габрово“ от братя Гъбенски. Легендарният апостол на свободата от 1 революционен окръг, в който са влизали тогава Габрово, Трявна, Севлиево, Ловеч, Търново, Лясковец, Шипка и Казанлък, безстрашният Георги Измирлиев пристига един ден, придружен от П. Тасев в с. Шипка. Събира тогава по-будните шипчанци, между които братя Петър и Хр. Дерменджиеви, х. Христо Мирчев, Данчо Тотев, Кост. Чапкънов, Лальо Хаджиев, Недьо Ходжев, и устройва събрание в дома на даскала Шиня. Говорил, насърчавал, напътявал, раздавал прокламации, след което изпратил водача си Тасев обратно в Габрово, а той се стягал да иде в Казанлък. На другия ден обаче, преди да тръгне, получава писмо от Златьо Кашкавалджиев от Габрово, в което Еким Цанков му пише да не ходи в Казанлък, защото лицето, до което бил препоръчан, било съмнително. Измирлиев се върнал обратно. След десетина дена, когато учениците от VII кл. на габровската гимназия се били прибрали в клас, влязло при тях непознато момче, което се наименувало Ив. Стоянов и което им казало, че дошло да се запише ученик, но учителите му искали изпити по няколко предмета, та се бояло да не пропадне.

— Не бой се, те така ти думат, но иначе са отстъпчиви — успокоявали го учениците и се мъчели да го придумат, като го виждали тъй смирено и сладкодумно.

Същия ден вечерта в една стая от къщата на Генча Телеграфа, дето живеел ученикът от VII кл. Стефан Костов от Казанлък, се били

събрали няколко ученици седмокласници. Ненадейно в стаята се вмъква новопостъпващият ученик, отправя се към Костова и с твърд глас му заявява:

— Ти си от Казанлък. Във вашия град няма място, дето да се подслони апостол за свободата. Аз съм апостол и намирам тебе за достоен да помогнеш в тая работа. Трябва в продължение на 7 дни да напуснеш гимназията и да се предадеш на делото!

— Трябват ми още един-два месеца, докато свърша — отговорил Костов, — тогава ще стана учител там и това ще ми е едничката работа.

— Аз също съм млад, даже по-млад от тебе. Не можех ли и аз да довърша училището? Но хора трябва. Мене ме търсят на всяка крачка и ако искате, можете да ме предадете, но има кой да отмъсти заради мене. Аз пак повтарям, че ти трябва да напуснеш училището — казал непознатият, надигнал с едната ръка сетрето си и блеснали два револвера на кръста му. Стефан Костов обещал, че ще напусне след десетина дена, и непознатият си отишел.

На другия ден новият ученик напуснал Габрово като циганин, възседнал на кон, а на коня няколко кожи и два-три обръча за решета.

Той бил Измирлиев.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 197 от 1.X.1932 г.)

[1] Този документ се пази у учителя Джемал бей и за него ще се повърнем. ↑

КЪМ БИОГРАФИЯТА НА КОЛЪО ГАНЧЕВ

Неотдавна в казанлъшкия музей постъпиха ръкописни бележки от „даскал“ Петко Манолов, учителствувал от 1869 до 1900 година в родното си село Енина и на други места. Бележките се отнасят до историята на първото училище в селото, читалището, църквите и културните дейци от това време. Те са писани с молив, непълни са, неномерирани, съдържанието на някои, с малки изменения, се повтаря и пр. Част от тия бележки се намирали в селсъвета и сега спорели кой има по-голямо право над тях. Не ще и дума, че мястото на тия ценни материали за културното минало на това село е в музея, където освен че ще бъдат по-добре запазени, но и проучени и използвани. На селсъвета може да се дадат фотокопия от тях. В бележките от музея между другото попаднах на страници, които се отнасят до ръководителя на Старозагорското въстание Колъо Ганчев, и то в последните му дни. Тези бележки освен че ще осветят дейността му в навечерието на въстанието, но ще допълнят до голяма степен оскъдната му биография.

Даскал Петко Манолов пише така:

„На 14.IX.1875 г. при приготвянето на Старозагорското въстание дойде в село организаторът Колъо Ганчев с една прокламация от комитета да я представи на Енина, Шипка и Мъглиж, на интелигентните хора, да се приготвят с пушки, куршуми, барут и други потреби, в случай че въстаниците се оттеглят в Балкана за предпазване... (нечетливо) обади лично на мъглижани и шипчани и той се установи в село и очакваше резултат. Обаче на 17.IX вечерта работата се открила и Колъо се завърна в Стара Загора. Ние го крихме в училищната стая на 15 и 16. На утринта взе прокламация и тръгна... едвам стигнал до с. Дервент (сега Змейово) и там е уловен и закаран в Стара Загора. След 4–5 дена дойдоха селските турци в училището с една телеграма да се закара под

конвой другарят ми Д. Ив. Рогозов, придружен от един турчин от Казанлък, Молла Ахмет, и Хр. Раев, негов другар, и дойдоха в училището, като му известиха, че се търси в Стара Загора. При откарването на Д. Иванов в Стара Загора очаквахме и ние да отидем при него, обаче Кольо нищо не открил за дохождането си в село.

По-късно се узнало, че арестуването на Д. Иванов Рогозов било във връзка с някакво анонимно писмо против чорбаджиите, подписано Загоров, а те го разбрали Рогозов. След 50–60 дни, пише даскал Петко, той бил освободен, но му запретили да учителствува, въпреки че не открили никаква вина. Селяните обаче го поканили въпреки това и той продължил работата си.“

На друга страница от бележките четем пак:

„Сборно място бе в училището, там се държаха възванията, решенията за въстанието, изпратени до Мъглиж, Енина и Шипка, и Кольо ходи в Шипка и пак се завърна в село и чакаше резултат от станалото. Премина 17-и и нямаше резултат и се върна, като остави прокламациите, той зе (?) към Стара Загора.“

Атанас Илиев погрешно пише в спомените си, че Кольо Ганчев е бил заловен в с. Мъглиж.

През 1955 год. като директор на музея в Казанлък записах от Кита Иванова Ганева из с. Нова махала песен, посветена на Старозагорското въстание, която беше отпечатана във в. „Септември“. В тази песен на няколко места се споменава името на Кольо Ганчев. Има и следните характерни редове:

*... Руси ми Обруклията,
той си на Коля думаше:
Кольо ле, младо елховче,*

Кольо ле, касай Ганчоолу...

от което е явно, че той е родом от село Елхово, сега Милево, и че е преселен в Стара Загора. Знае се, че през време на робството съседните села Елхово и Козлуджа (Шаново) са държали връзка повече със Стара Загора, отколкото с Казанлък, и по един прав път през Змейово са ходили там занаяти да учат, да пазаруват и пр. И досега мъжката носия там е същата, каквато е в Дълбоки и Колена, а се срещат много увалийски „подплатени сукмани“. Роден в този край, лесно е да се допусне, че е имал приятели и другари из околните села, затова и в навечерието на въстанието е бил изпратен именно из тях да организира, да насърчава и да дава последните разпореждания на революционния комитет.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIX, бр. 9 от 21.I.1963 г.)

ЕДИН КАЗАНЛЪШКИ „СТРАНДЖА“

Стоян Михайлов — наречен поради пълнотата си „Бурето“ — ще да се е родил към 1810–1820 г. Почти нищо не се знае от младините му. Сирак останал, скитал абаджия по Цариград, връщал се, риба прекупувал и препродавал тук; по Влашко тухлар ходил, докато най-после преселва се с цялото си семейство в Браила и остава там докрай. Не ще да е било доброволно преселването му във Влашко, защото единствената му жива още, над 80-годишна дъщеря, Стефана Михайлова — С. Тонева — разправя, че Манеоолу, прочутият чорбаджия на времето, който заради зулумите си бе отвлечан от Бойча войвода (1820–1830), постоянно го е тормозел и искал да му вземе къщата.

— Докара ли риба от Цариград — казва баба Стефана, — Манеоолу ще иде да обади в управлението, че е развалена, и ще му я вземат. Залови ли друга някоя работа, пак ще се яви и ще му попречи; та той, казва, стана причина да се изсели във Влашко, установява се окончателно в Браила и става кръчмар.

Дядо Христо Симеонов-Влаха, жив, още умен старец, е негов кръщелник. „През 1864–1865 г., казва той, кръстник Стоян си дойде в Казанлък и ме взе със себе си, за да му слугувам в дюкяна. Тогава бях 13-14-годишно момче. Кръчмата и гостилницата му беше до черквата «Св. Богородица», на площада в Браила. Две години слугувах там, ама добър човек беше, народен човек. При него се хранеха всичките хайдутини на времето. И Стефан Караджа дохождаше често, и поп Харитон и се събираха в отделна стаичка до кръчмата. Там се гласяха, там си трупаха оръжие, дрехи и прескачаха в България. Караджата беше среден човек, 25-30-годишен, плещест и с малка брадичка. Кръчмата беше украсена навред с образи на български царе. Имаше и Крум Страшни, и цар Борис-Михаил, и окованата във вериги България. В кръчмата дохождаше и Пейоолу (брат на покойния книжар Кръстьо Пеев). Той беше сербез човек и го бяха избрали за знаменосец. Уловиха го после ранен и умря на заточение. И свако Иван Жилков,

енинецът, от Попхаритоновата чета, идваше в кръчмата да се храни. Чудесен човек беше кръстник Стоян, народен човек беше...”

Дъщеря му Стефана, която живее непосредствено срещу финансовото управление, казва за баща си следното:

„Ний бяхме пет деца: Мария, умряла преди няколко години в Казанлък, Димитраки (починал също в Силистра), Лала^[1], също умряла, която се учи на шев в Русия и шиеше свещенически одежди. От нея по поръчка на Ана Манеоолува е изработена първата покривка на трона в олтара на новенската черкова и едно знаме с везан лъв за първото училище след Освобождението, което се пази в музея при «Искра», Стефана (майка на Антон, Мария и Пенко Ст. Тоневи) и Михалаки, изчезнал безследно из Румъния. Баща ни беше, казва, от долната махала. Родяхме се с Киментевците, ама какви ни бяха, не зная. По майчина линия сме от Трявна. Майка ми се казваше Рада, а баба ни оттам беше дошла и от богат род беше. Имала девет дюкяна над реката, ама изгубиха такрилите и други ги завладяха отпосле. Та баща ни, казва, много пъти се замогва и много пъти осиромашава, защото сърцето му беше добро и много помагаше на хората.^[2] Четиридесет хайдути хранеше на гостилницата си. Той им оправяше тескеретата, той им ставаше кефил, кога направят някоя беля — той всичко. Майка ни пък ги лекуваше, кога се разболеят, гледаше ги, а кога да тръгнат за Балкана, на 40 души хайдушки дрехи поръча и с нейни пари ги плати. От тях, от хайдутите, осиромаша баща ни. От тях пропадна. Храни ги, пои ги, някои спяха там и после никой не му плати.

Умря след Руско-турската война, както си седеше на стола. От удар, види се.“

За този голям патриот казанлъчанин се помъчих да събера сведения от други стари хора, но понеже малко е живял тук, никой нищо повече не можа да ми каже. Всеки случай засега и това е задоволително. Из мрака на забвението се показва един светъл образ, един от малкото за времето добри българи, каквито в нашия град рядко са се раждали, поради което още повече се налага да се дирят още данни за биографията му. По една случайност се сдобихме и с портрета на дяда Стояна Михайлов — приличен човек, със сини добродушни очи и „френски“ дрехи.

Не е никак чудно този щедър покровител на българските революционери в Браила да е бил един от живите образи, от които народният поет Вазов е създал знаменития свой Странджа от пиесата „Хъшове“.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIV, бр. 314 от 30.IX.1937 г.)

[1] Лала е била интелигентна жена. Готвила се е да стане калугерка и някои я помнят като послушница в женски манастир. ↑

[2] През време на баташкото клане в града ни изпращат 36 деца сирачета оттам за отгледване. Някои от тези деца са още живи. Те са: Васил Ганчев (Ямука), Димитър Митев (доскорошен разсилен в «Искра»). Тодор Митоолу прибрал едно, Казанджиоолу — друго, от тях е и Атанас Гюров. Едно от тези деца, момиче Пеша, отглежда тук семейството на Стоян Михайлов. То по-късно се оженва за санитарния руски фелдфебел Коскин. ↑

БЕЛИЯТ ДАСКАЛ

Към края на XVIII и началото на XIX век, когато започва да загнива и се руши Отоманската империя, в гр. Казанлък и някои села се появяват килийните училища. Все около това време се появяват и първите ни възрожденци — братя Хаджиенови, д-р Стамболски и Иван Найденов. Освен тях едва напоследък почнаха да се откриват още светли имена на борци за свобода и народна просвета. Въпреки обилните писмени данни, оставени от Любен Каравелов, Захари Стоянов, Стоян Заимов и др., едва миналата година можахме да открием героичната революционерка от гр. Казанлък — куриер на Букурещкия революционен комитет — Тодора Бакърджиева. Едва сега пред нас се очертава образът на забравения просветител, преводач и издател Христо Попгеоргиев, известен под името „Белият даскал“.

Той е роден в първите десетилетия на XVIII век и изглежда, че е бил албинос, от което е получил прякора си.

Христо Попгеоргиев е син на поп Георгия, за когото също съвсем малко знаем. В том II от „Казанлък в миналото“, стр. 79, покойният Матей Георгиев, който ни остави най-ценни данни за културно-просветния живот на Казанлък по онова време, четем:

„Около 1836 година паралелно с килийното училище на поп Еня в Куленската махала работило е и частното училище на поп Георгия от Казанлък, което се помещавало в къщата му. Неговите синове Христо и Димитър (?) продължили започнатата дейност на баща си.“

На страница 106 същият пише, че след даскал Димитър Душанов в града учителствува Тодор Кюлджиев, а след него — Христо Попгеоргиев, При когото за пръв път бил въведен учебникът „Първа храна“.

Къщата на поп Георгия, този първи учител в града, е била на главната улица „Г. Димитров“ и „Христо Ботев“, като входът ѝ бил

откъм ул. „Христо Ботев“. Сега там е домът на Христо Мирчев. По-късно се премества на ул. „Георги Кирков“, в съседство с къщата на поп Сава Георгиев, където са живеели родителите на жена му.

Като директор на музея при честите си пътувания из селата на бившата ни околия няколко пъти попадах на това име, Белия даскал, и записвах в бележника си, но по-ясен ми стана образът му след срещата с неговите внуци: Христо Михайлов Попов, учител по литература в София, и Антон Иванов, който живее в Казанлък. От първия получих част от преведените от дядо му книги и някои оригинални ръкописи и бележки, а от втория — материали из живота му. Според тях, пък и от ръкописите му, много грамотни и пълни с руски думи, се разбра, че той е завършил духовна семинария в гр. Одеса. Бил едър човек, остроумен, общителен, пътувал с кон и с мешинени дисаги, пълни с книги, които сам разпространявал. Женил се два пъти и от първата си жена Вѐла имал три деца, а от втората — две. Освен в Казанлък е учителствувал в с. Карагитлий (сега Виден) и в с. Елхово (сега Милево).

Че е бил нещо повече от обикновените тогава даскали, личи от оня пасаж в спомените на поп Сава Иванов от с. Турия, който сам преписал преди повече от 25 години. Той гласи:

„В 1846 година почнали да ме пращат на училище и аз като съм много бягал от училище, оставили ме. В 1847 год. съм тръгнал редовно и като продължавах три години училище в с. Турия, дойде в с. Карагитлий един учител, който се именуваше Белия даскал-Христо, и аз отидох и продължавах при него две години.“

В друга бележка съм записал, че той учителствувал и в с. Елхово (Милево) и като отишел да се къпе на Чинакчийските бани (сега при с. Ягода), прилошало му в басейна и починал през 1887 година.

От ръкописите на Хр. Попгеоргиев личи, че той освен из нашия край е учителствувал и в Лясковец — Търновско. По предание се знае, че още като дете някакъв турски големец искал да го вземе със себе си в Цариград и да го потурчи, та баща му го натоварил на кон с два коша — единия с тор, а в другия той — и го крил известно време в лозето си, а след това го препратил в Лясковец у семейство Козлеви. От

учителствуването в Лясковец пък има запазен списък на учениците му от I, II и III отделение с бележки за отсъствията им през 1879 година, а в друг — имената на спомоществователите му из Търновско за преведената от него книга „Духовна скрижалъ“, печатана в Русия през 1880 година.

В книгата „Поученията на епископ Илия Минията“, печатана пак в Русе, 1868 год., в отдела „Оглавление“ под черта е отбелязано следното обяснение:

„Словесата в първия период са преведени от славянския текст от г-на Христа Попгеоргиева — един от издателите на тая книга, а всичкото друго съдържание от втория период до края на цялата книга е преведено из гръцкия оригинал от г-на Филип Велиева.“

Филип Велиев, както е известно, родом от с. Габарево, е бил един от най-будните учители по онова време в Казанлък.

Друга преведена книга от Белия даскал и печатана в Пловдив през 1887 год. е „Начертание на църковната история“, която е проектирал да издаде в 7 тома. От нея имаме запазен само вторият том „За бедствията на църквата“. Като знаем, че той умира през същата тая 1887 година, може да се предполага, че са излезли от печат само първите два тома.

Интересна е и преведената от него брошура, издадена в Стара Загора през 1886 г. под заглавие „Народен български паметник с предсказанията на Мартин Задека“^[1]. В един предговор — възхвала на славното руско войнство, което ни дари свободата — той проследява разкъсването после на България на автономна, до Балкана, и полуавтономна, на юг от него, Сръбско-българската война и след това ни дава в превод предсказанията на този 106-годишен швейцарец, който преди 109 години е познал, че турската империя ще се разпадне.

Интересно е да се отбележи, че върху кориците на всички тия преведени книги винаги се е подписвал „Христо поп Георгиев-Казанлъчанин“ и всички носят неговия личен печат.

Книгите, които е превеждал, както казахме, сам ги е издавал и сам разпространявал. Те имат повечето исторически и нравоучителен

характер. За някои от тях споменават Георги Димитров в труда си „Княжество България“, Маньо Стоянов в книгата си „Българска възрожденска литература“, т. II, както и във в. „България“ от 12.XI.1862 г.

За жалост, по-малко знаем за педагогическата и учебно-възпитателната дейност на Белия даскал. В Лясковец, от запазения ръкопис, се вижда, че е водил едновременно три отделения, а поп Сава Иванов пише, че след като завършил основното си образование, бил изпратен в с. Карагитлий, за да научи нещо повече и вероятно да се подготви за учител или свещеник. Всеки случай, докато за първите казанлъшки учители и просветители като: Филип Велиев, Михаил П. Василев, Цаньо Желев, Димитър Душанов, Юрдан Стателов, Петрана Чирпанлиева и др., имаме, макар и кратки, биографии от Матей Георгиев, Белият даскал беше потънал в забрава. И не е само той забравен и непроучен. В далечното ни минало има още светли имена на борци за народна свобода и просветни дейци, които чакат своя биограф. Нищо не знаем напр. за богатия казанлъчанин хаджи Петър, живял в Цариград, който в ония времена, когато у нас е нямало още училища, е издържал много българчета да учат в гръцки (училища). Не са напълно изяснени още образите на първите наши хайдутини Генчо Къргов от Хаинето, Пеньо Чернеолу от Шипка и пр.

Благодарение на народната власт в последните години много се работи в това отношение. Мобилизирани са силите на всички наши учени, историци, археолози, етнографи, езиковеди, музиколози и пр. Неуморно сондират земята ни геолозите, като разкриват неподозирани богатства, та нека да вярваме, че не е далече денят, когато техните усилия ще се увенчаят с успех и ще имаме най-после едно пълно проучване на страната ни и една пълна българска история, такава, каквато заслужава народът ни.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XLIII, бр. 35 от 27.VIII.1966 г.)

[1] *Мартин Задека* — роден в 1660 г. по народност швейцарец. В 1739 г. отива в Алпите и живее в усамотение 30 години. На 20.XII.1769 г., в деня на смъртта си, свиква своите бивши приближени и прави знаменитото си предсказание, че Турция ще бъде разорена в 1878 г. По

повод 109-годишнината от това предсказание (20.XII.1769 г.) Христо Попгеоргиев издава предсказанията на М. Задека. [↑](#)

ЮРДАН МАНОЛОВ СТАТЕЛОВ

2.II.1847—27.VIII.1877 Г.

Син на стария учител Манол Димов и на Бойка Димова Джеджова от Лясковец, Юрдан Стателов е видял белия свят на 2.II.1847 г. Учил първо при даскал Енча Тонев Узнов три години, като посещавал училището при църквата „Св. Николай“ в родния си град. След това учил три години в с. Златарица, Търновско, при даскал Радко Радославов. През 1863 год. отива да учи в Търново при Н. Михайловски, след което станал репетитор-възпитател за децата на някои по-първи граждани. Веднъж държал реч пред Митхад паша, който го похвалил много и му подарил книги. Търновският мюфтия след това го поканва за възпитател на сина си.

През 1867 год. Стателов учителствува в Севлиево, а оттам идва в Казанлък в 1871 год. Преподавал е катехизис, свещена история, славянски език, аритметика, логика, риторика, физика и пр.

„Той имаше среден ръст — пише М. Сеизов, — мургаво лице, широко чело, черни коси, вървеше някак величествено, беше с извънредно благ характер, добър, кротък, винаги сериозен, въздържан, извънредно трудолюбив, патриот, затова се ползуваше с голямо уважение между ученици и граждани.“

Освен учителската си работа Стателов е пишел статии във в. „Право“, „Век“, списание „Училище“ и др. Към средата на март 1873 год. той поканва учениците на I и II клас на учредително събрание и основава „Искра“. На Благовещение е станало приемането на устава, написан на ламарина от зографа Петьо Ганин. На 21.VIII.1874 год. Стателов напуска учителството и отива в Търново като секретар на митрополията. През 1876 год. се оженва и след 17 месеца, на 6 август 1877 год., умира от случайно нараняване.

В тия тежки и пълни с грижи дни нека си спомним за тихия и скромнен учител от Лясковец, когото съдбата ни изпрати преди 65 год., за да одухотвори и осмисли града ни, като ни създаде читалище „Искра“. Да си спомним с почит и топла благодарност, да възхвалим

безсмъртното му дело и като му обещаем, че ще следваме неотклонно неговия път, да кажем смирено: „Мир на душата му.“

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIX, бр. 431 от 16.VIII.1942 г.

По-подробно за живота, дейността и творчеството на Йордан Манолов Стателов вж. в I том на Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, С., 1912, стр. 154–162. Бележки на видния казанлъчанин Матей Георгиев.)

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА ГРАД КАЗАНЛЪК

След завръщането си от „бегът“ през 1878 год. на тавана на старата кръщелница при църквата „Успение св. Богородица“ Б. Коминдеров намерил безразборно разхвърляни листове от тефтер за кръщение при църквата и други с бележки от протойерей Йосиф Хилчев. Свещеник Йосиф Хилчев е родом от Мъглиж. От младини напуснал бащината си воденица, дошел в Казанлък и постъпил клисар в Калпакчийската църква, където впоследствие станал свещеник. Сладкопоеен и юнак, той е бил близко до революционните кипежи на времето си. Сам, както казват, е лял куршуми, но не могъл да се тъкми с поп Стефана, та напуснал Казанлък и заминал за Кюстенджа. След Освобождението обаче се завърнал пак и умрял тук. Той е баща на Алекс. Попйосифов. Бележките му са за незначителни събития, но характеризират тук-там психиката на казанлъчани и дават представа за тревожното онова време между 1850–1870 год. При страшната липса на каквито и да е писмени документи за историята на нашия край малкото бележки от поп Йосифа не са без значение. Те са написани със славянски букви, но по липса на такива в печатницата даваме ги така:

„1855 г. ноемврий. Какво стана върху святиняму папа Николая аргузлук заради иоанчувата рабута що го е венчал с Мариола на Кир Дочува щерка.

1858, август 15. Какво дойдоха у моята къща харсъзи троица души на срещу успение сахата на четири презноща и бихме се с единът доде ме ураниха главата п. ставр. и Бог да им заплаща.

1858 декемвр. 13. д. Какво влезнаха у къщата на Йоанча Богоят злодейци и... заклаха го окаяний человек.

1859. сене януария 14. Какво дойде митрополит търновский Григорие: конака му у Коля Искриолу; плащаме... по гро. 155; на поп изпровождаме го на Маглиш на 26: нуария.

1862. ле. мае 26. Узначавам какво почина господин Стоян Груюолу да прахи брак за своего сина Груя и позва сички народ от градове от селата турци и християни наогощение и много дар му са пренеси голямо количество.

1864. март 30. Окончанието живота на Груйчо, а баща му Стоенчу на Априлия 16.

1866 на септем. 8 де. поп Йосиф: за блежувам да се помни как валя много голям дъжд, сахата вечерта по два та, занеси от меркемета на долу сичка махла турска 2: чифутчета са удавиха куне, гуведа многу. Сохрани Господи.

1871. октомврий Рождението на поп Стефановото дете Райна кръстено на 14: на свята Параскева и този ден беше се с берекет дъжд и гроздобер.

Днес 9-ий септемврий 188... под председателството на Максима... Епархийский протосингел и градското духовенство се разпопи поп Христу Бонжука: като му са устрига косата и брадата и колкото дрехи имаше свещенически ги зеха.

1860 януария 25: число. Какво струва папа Григорие намислил да сторе... на брата си па: Василие турил утрова у чашата що е служал да я испие и да са утрови от окаяний и след тува сториха го оргус сиреч отлучен и наглава си калимяфка да не носи като един прос мирский человек да ходи.

Въ 2: го забележувам каква става храната скупа жито стига до грош 35 шиника а папур, ръж во 25 гр. шиника ичимик до 20 брашно ока 100 пари.

1870 ноемврий 5. де. Бележа когато доде владиката Доротей в Казанлък и как ходихме с поп Стефана да го посрещнахме до Кара дере и какво беше смешно като слизахми у чичуви Костадинови, окаяний къренци и новенци посрещаха владика утидоха си без владика, те като мислеха да го прекарат прес йокушът и прес турската махала не му беше прилично, има една пословица мишката което мисли котката го разваля. И много запопи тогава и го изпратихме на 12 тогава до Сахране и му зехме благословията.

1872. Днес се решава Българский въпрос, днес са пука лукавий грък. Днес се освободява нашият българский народ от гръцкото иго, свободен е и нашият български па... Антим за да управлява своето стадо по Христовите заповеди и ний покорни негови чеда да му имаме молитвата и благословията за ми: Г.

Това го е написал св. протопоп Йосиф Хилчев 1871–72 г.

Тука записувам какво на 1878 м. майя са помина свещеник иконом поп Стефан Т. Бозов за когото плака цял град мало и голямо за

него.“

На останалите корици на тефтера на църквата, в който са вписани кръщенията, са забелязани следните неща:

„1858 марта 28. Какво украдуха през ноща църквата Стму Йоану и нашата репида замахъ 2: потиря дискус, звезда, лажичка и юдежди покриски, кандилата сички евангелието сребрено курити и отрезали кандилница сребърна и пангаря струшили пари що имало зимали.

Тея злодеици даби дал Господ слепи да ходят по света.

иконом папа Димитрий

папа Стоян

папа Илия

папа Ставри

1849 майа 7 ден. Така записувам от Антон Денюв клисар.

Забележвам от Хр. п. Андонов клисар... че какво стана чудна работа през 1876 год. Ето що и през нея година царуваха три царя Отомански първият беше султан А. Азис, който царува 16 года, вторият беше султа. А. Мурад, който царува три месеца. Султан А. Хамид V (?) третий цар нея година, който Бог да му подари вечен живот и дълголетно здравие на Н. В. С. А. Хамид II хан. Амин.

И през нея година башибозуците много стра... плениха, убиваха каквото завърнаха правеха пази боже от гладни вълци и фенерски гърци, а най-много Ново село и от Батошево, горките хорица криеха се по балканити и близаха брашно на място хляб и ястие.“

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 202 от 15.XII.1932 г.)

ИЗ СТАРАТА ЧАРШИЯ

Години на първи проблясъци от народен подем. Време, когато нововъведената редовна армия на господарите на страната ни иска да бъде хранена и обличана, а агалъкът и ориенталската леност на преситените от богатство и власт ги е търкулнала по меките миндери по чардаци и къшове полусънни и полупияни.

Запращават скованите дотогава корави мишци на раите, заскрибуцват станове, запяват от двете страни на побацима Балкан гайтанджийските чаркове, трупат денкове от аби и шаяци караабджиите и керваните със стока на българския занаятчия едва могат да запушат зиналите гладни уста на грамадните пазари от Босна до Персия и от Кавказ до Триполи, на още по-грамадната турска империя.

За същата тая епоха се отнася и дръзката песен:

*В Цариград ушура се продава,
хаджи Минчо от Търново купува.
Хаджи Мехмед иска да се в'ортачи.
хаджи Минчо турчин ортак не рачи.*

Били девет братя, синове на беден селски свещеник. Трудил се старият, мъчил се да сколаса, тежка челяд да прехрани, но гледат ли се толкова деца, изхранват ли се толкова гърла зинали?

Мислил, мислил дядо поп, па взел, че пратил един на тепавиците да помага колкото за хляба, друг главил ратай в близко село, а Христа, най-малкия, прикоткал при бащини скути, сложил ръка на рамото му и тихо занареждал:

— Сине, рекъл, ти си ми, рекъл, най-малкият, но си ми най-очевадният, най-умният и писмо разбираш. Виждаш, рекъл, че хляб няма за всички в село. Вземи тая торбичка с хляб и иди в града да си търсиш късметя.

Прекръстил го три пъти, целунал го по челото и бос, без шапка, Христо поел по кривия пращен селски път.

Най-напред се настанил чирак при майстор Михаля Папукчията, с дългата, скобелевска брада. Метял дюкяна, носил вода на чорбаджийката, паници мил, на лозето го пращали да копае, докато се научил да набива клечки. Пипнало веднъж чука, будното селянче, забило глава до тезгяха, пердаши от тъмно до тъмно, реже, пори, работи и за ядене се не сеща. От стоене на едно място и непосилен труд хваща го жълтеница, та бил принуден да напусне за известно време, но пак се връща и с още по-голямо старание и упоритост започва занаят да учи, докато станал калфа.

Върти чука наш Христо, шилото кълве като змийче дебелия гъон, напъва коравия юфт, изрязва, прочиства, работа отхвърля и пред всички калфи най-напред върви.

— Това момче майстор ще стане, помнете ми думата — мърмори Скобелевската брада. — Баш дюкян-сайбия ще бъде в чаршията.

И пророческите му думи се сбъднали.

Напуца Христо майстора си, наема малко дюкянче, после си купува собствено, взема калфи и чираци и почва се една работа — халосия!

Двадесет и две години работил занаята майстор Христо, пари спечелил, имоти накупил, къщи строил и деца му се родили. Па като натежал, напуца занаята и почва търговия с общарски материали, която развива до най-големите възможни размери.

Малкото дюкянче пораста и се обръща на голям солиден магазин с железни врати и тежки железни капаци на прозорците и каса. Започват да пристигат грамадни бали, гъон марка „Фратели Оливари“, Генуа, от Франсуа Бал-Шамбери, от Жак Рух — Цариград — сандъци с кожи европейски, а между това събира за „Имсен и Со“ розово масло и печели, печели...

Разгръщам стария пожълтял тефтер на тежкия едновременно търговец-ангросист и се чудя на тая прецизност и точност във водене на сметките, на туй тъй сериозно отношение към работата и на тая бодра вяра, която е крепила духа му през толкова усилни години.

„Боже, пише още на първия лист на тефтера, помогни ми. Сас надежда на тебе почнувам да рабутия и да са трудя за успех? 1866 година майя 1-ий.“

И веднага под него:

„Тефтер, който ще ми служи за успеха на трудат ми. Тук ще записувам всичко, каквото спечеля, освен разноските ми и която стока купя всичко точно ще е записано.“

Редят се след това страници, в които е отбелязано кога и от кого каква нива или лозе е купил, кога и как с къща се е сдобил, за сватбата си какво е похарчил. През 1884 год. бележи:

„Август 10-ий зех на жена си елмазени обици за гроша 997.“

На друг съседен лист пък личи:

„Билежа какво са намери Стефан наш на тази дата да е жив.

1882: год. октомврий 3-ий

— Билежа какво са намери наша райна в този ден да е жива...“

— и т.н.

Годишните му баланси пък започват винаги със следните думи:

„Боже помози започнувам годишната сметка“ — и завършват със:

„Благодаря от сърце на бога и душа за успехите ми.“

Най-интересна е обаче тази страница от тефтера, в която са записани годишните му печалби.

Тя започва така:

„1866: сене Априлий 23-ий

Тука ще билежа сичко число спичелено освен разноските ми“, и продължава:

1866	апр. 23	спичелих тъз г.	1000	гроша
1867	апр. 23	спичелих тъз г.	2500	гроша
1868	апр. 23	спичелих тъз г.	5000	гроша
1869	апр. 23	спичелих тъз г.	3000	гроша
1870	апр. 23	спичелих тъз г.	8500	гроша
1871	апр. 23	спичелих тъз г.	6500	гроша
1872	апр. 23	спичелих тъз г.	6000	гроша
1873	апр. 23	спичелих тъз г.	6500	гроша
1874	апр. 23	спичелих тъз г.	7000	гроша
1875	апр. 23	спичелих тъз г.	4500	гроша
1876	апр. 23	спичелих тъз г.	3500	гроша

А в последната година на робството старият майстор и търговец, частичка от солта на българщината, къс от сърцевината на народа ни, преданият член на славните онези еснафски лонджии, които изиграха решаваща роля за нашето пробуждане, без поза, без укор и съжаление, а простичко и сърдечно пише дословно:

„1877 година Януарий 1-ий.

Тая година спичелих само Освободеше от турска
Тиранизам.“

И повече нищо не прибавил.

(Публикуван във в. „Зора“, XIX, бр. 5601 от 1938 г.)

ИЗ ТЪРГОВСКИЯ ТЕФТЕР НА ХР. П. ИВАНОВ-ЕНИНЕЦА, 1846–1909 Г.

1860: сене майя 1-ий в тази страница ще билежа житието си през живота.

1860: майя 1-ий. Сидях даскал 1 година в с. Хасат за гроша 500 и ма раниха.

1861: октомврий 26-ий. Сидях чирак при мастор Михаля Тодоров години сичко 3 и 6 месеци.

1864: майя 20-ий. Сидях бакалин при Иванча Пенков години 2. Първа плата 300 гро., втора 500 гроша.

1866: авгос 2-ий. Излязох на дюкян да работя занаята Кондоражилак.

1874: майя 4-ий. Направих сватбата си тази година.

1877: година юлий 20-ий. Билежа страданията в тази година благодаря на Бога дето са освободихме от турското иго сас помощта на Цар Александър II-и император всеросийски. Бог да го прости, вечна му память. В същия ден на 20 юлия 1877 год. в този ден избягахме от града Казанлък за да ни попадним в турски ръце избягахме вечерта часа по (2) по турски сас (2) дичица Иванчо и Петю. Бог да ги прости. Спахме над селото Хасат при чошмата. На утрото отидохме в село Шипка. На Балкана шипченски спажме 4 дена; оттам заминахме в селото Хетарят, сидяхми до Богородични пости оттам в Габрово. Сидяхми 3 дена; оттам отидохми на Царюва ливада до Богородица бяхми в кърат. От там отидохми в Дряново, сидяхми до рождество Христово че тогава са освободихме от тегло и от въшки и додохми си в града.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIV, бр. 297 от 15.I.1937 г.)

В ДОБРОТО СТАРО ВРЕМЕ

В музея на „Искра“ между старите ръкописи и тефтери се пази един малък бележник, в който един нашенец преди 50 години си е записвал какво харчи всеки ден за дома си.

Ето няколко извадки само, които предаваме дословно:

„1893 г. януария: ... Днес купих за 100 пари $\frac{1}{2}$ ока суджук.

5 гроша за 4 оки боб

3 гроша за чаршафи на малката

60 пари халва за заговезни...

Марта 1-ий давам 5 лева за кирия на Хр. Режув от Казанлък до Пловдив.

10 лев. за 1 кола дърва мешови.

Април 7-ий, сряда са гледа Лалиното дело и платих на адвокат Мирюв 8 ле.

100 пари за идин агнешки джигер.

1 грош за една агнешка главичка

8 гро. за един кош кюмур

100 пари за $\frac{1}{2}$ ока сапун...

Юлий 3-ий, събота, продадох женско теле $\frac{1}{2}$ годишно за 26 лева.

Същия 26-ий претърсвах плевника — 2 лв. за работника и 2 лв. за керемиди.

13 оки сирене по 3 гро. от Тодор Яръмлъка...

Август 24-ий вторник — 100 пари за 6 зелки...

Септемврий 14-ий вторник — 5 гроша за две пилета.

2 гро. за 100 драма шарлан

5 гроша за 2 лакти хасе

5 гроша за 2 оки кестени за армаган.

100 пари за $\frac{1}{2}$ ока пастърма

6 лева за ачик кундури от Тотьоолу

100 пари за 20 яйца

60 пари за 6 лимоня
3 ½ гроша за 3 юза сланина
90 пари за 12 симитя от Христа
3 гроша за ½ ока пресна риба тунджанска...“

Бележникът на този човечец продължава чак до 1898 год. и е пълен с такива дяволски изкушения и съблазни, но да не дразним повече читателите си и да не предизвикваме стомашните им сокове и плюнчеви жлези, ще завършим с думите на нашия приятел, комуто първи прочетохме тия бележки:

— Е-ех! Да ми е с днешната заплата да се върна преди 50 години назад, че да ида на пазара, че да купувам, да купувам!...

Честита Нова година!

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XX, бр. 464 от 31.XII.1943 г.)

ЦЕНЕН ДАР ЗА МУЗЕЯ

Г. Иван Рилски подари на музея при „Искра“ една рядка щампа, изобразяваща житието на св. Йоан-Владимир Мироточец. В книгата „Български старини из Македония“ на г-н Йордан Иванов срещаме следните данни за този цар-светец:

„Йоан-Владимир е бил син Аронов и братанец Самуилов, царувал три години само и бил убит в охридската гора от шурия си — грък, — понеже жена му и шурият му са били еретици, а той водил упорита борба с богомили и други секти тогава. Според легендата, след като му отсекли главата, той я грабва, качва се на коня си и препуска до Елбасан, където се скрива в манастир, който впоследствие е носил неговото име.“

С подобно съдържание е и текстът под самата щампа, написан на гръцки и славянски език. Освен горното там се разправя, че Йоан-Владимир е царувал не само над българи, но и над сърби, арбанаси, далмати и илири. В друга една обяснителна бележка на стр. 107 в Л. Стояновата книга „Меч и слово“ научаваме, че Йоан-Владимир е бил жупан на сръбска провинция, наречена Диоклея, при Подгория. Самуил, като завладял далматинските земи, пленил младия жупан и го отвел в столицата си Преспа. Йоан-Владимир е описан като необикновено благороден княз, покровител на народа, надарен с благочестие и удивителна красота и младост. Косара, дъщерята на Самуила, още при първо виждане се влюбва в него и го измолва от баща си, който му възвърнал земите, като прибавил още и цялата Драчка област. Този мотив е разработен и от Кирил Христов в поемата му „Владимир и Косара“. След смъртта на Самуила Йоан-Владимир бил повикан от Йоана-Владислава в Преспа и там убит. Г. Йордан Иванов черпи своите сведения от тъй наречената „Зографска българска история“, от която са се ползували Паисий и йеромонах Спиридона, а г.

Л. Стоянов съобщава, че сведенията си е взел из „Похвалното слово“ в манастира „Св. Йоан-Владимир“ в околностите на Драч. Къде е истината, специалистите ще ни кажат по-късно, защото в нашата история, изглежда, има много още тъмни страници и празни полета. Важното е, че нашият музей се сдобива с една ценна старинна щампа, каквато и Народният музей в София не притежава. Самата щампа датира не по-късно от XVIII в. понеже тогава са се явили първите наши такива. Има размери 80–55 см и е издържана в стил барок. Донесена е от Албания — село Кожане, близо до Подградец.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 196 от 15.IX.1932 г.)

ПЕЧАТИТЕ В НАШИЯ МУЗЕЙ

Освен всеизвестния и ценен печат на Букурещкия революционен комитет в музея ни има една сбирка от всевъзможни руски, турски и български печати, някои от които представляват голям исторически интерес. Руските печати, които в бъдеще ще бъдат подредени към отдела „Шипчанска епопея“, са няколко. Между тях имаме напр. печата на Мытарствена агенция — Лаханлий, Мытарствена агенция — Айкънлий, печата на Казанлыкского интизапского округа, Бандеролный акцизный печат — Казанлък, и др. От българските стари печати интересно е да се спомене този на театралното д-во „Саморазвитие“, Читалищный печат в Казанлък, печатът на Комитета по построяване паметника на 9-а и 10-а опълченска дружина, печатът на музикално дружество „Ем. Манолов“, на гимнастич. стрелково д-во „Орел“, на детско спестовно д-во „Левски“ и Шипка и др. Запазени са и печатите: Агентин — част куленска — Казанлък, Агентин — част къдренска, и пр. Всеки от тези печати ни спомня някое начинание, някоя хубава инициатива, започната и загинала, преди да се разцъфти и развие, а руските са ценни документи от освободителната епоха и колкото повече времето минава, толкова по-скъпи стават те за нас. Въпреки че изпратените преди няколко години от Народния музей специалисти за уреждането и инвентарирането на музея при дружината не са ги вписали никъде и не са обърнали внимание на тях, те ще бъдат запазени като трайни документи от нашето близко и по-далечно минало.

Турските печати не са преведени и много от тях са лични — на частни лица.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XII, бр. 268 от 15.X.1935 г.)

ДРЕБОСЪЦИ

В списъците на падналите във войната казанлъчани, които са написани върху плочите на паметника в Розариума, казват, че имало вмъкнат и един жив. Ако това е вярно, ще оставим той сам да се разправя с тия, които са го уморили преждевременно, а ще обърнем внимание на друга една съществена грешка. На първата плоча са споменати и отбелязани с цифрата 23 падналите на Бузлуджа герои. А според Захари Стоянов в четата на Хаджи Димитър и Караджата са били следните казанлъчани: Иван Пейолу, Кольо Мартинов, Иван Тотев, Станчо Николов, Стефан Панев, Кръстьо Минков и Христо Милев Янъков. За последния има вече данни, че е родом от Шипка. Оттам са и останалите трима от нашия край: Христо Н. Патрев, Стефан Д. Орешков и Калчо Георгиев. Някои от тези юнаци са били избити, други избесени, а трети изгнили из азиатските крепости. Редното беше техните имена да личат върху плочата. Нали паметникът е в чест на „падналите във войните за освобождение казанлъчани“?

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XII, бр. 314 от 30.IX.1937 г.)

ПЪРВИТЕ МАТЕРИАЛИ ПО ИСТОРИЯ НА СОЦИАЛИЗМА В КАЗАНЛЪШКО

Ако искаме да проследим историята на социалистическото движение в град Казанлък, не може да не почнем от Георги Кърджиев — един от първите в нашата страна. Роден в село Арбанаси, Търновско, преселен по-късна в Русе, следвал духовна семинария в Белград; след това е учител в Русе и Разград. През 1881 г. е вече редактор на „Варненски вестник“ и „Братство“, но така ги е списвал, че е бил принуден да напусне града, да бяга в Източна Румелия и постъпил учител в нашия град. През 1882 г. той е вече председател на читалище „Искра“, където създава Народен университет и изнася първите сказки със социалистическо съдържание, като „Причини за омразата между членовете на един народ и между хората изобщо“, „Каква е днешната правда“ и др. Неговите сказки отекват силно върху душата на младия Константин Бозвелиев и той „почва да вижда по-ясно несъвършенствата на тогавашния строй“. Кърджиев обаче не се задържа за дълго в Казанлък, заминава за София и става редактор на списание „Братство“ и в. „Напред“, на които Бозвелиев редовно е сътрудничел.

Истински тласък към задълбочено изучаване на социалистическото учение обаче Бозвелиев получава от руския възпитаник Спиро Гулабчев през 1887 г. Минал през града ни на път за Габрово, където бил назначен за учител, той бил изпратен от Бозвелиев с група будни младежи, между които и композиторът Емануил Манолов. Из пътя Гулабчев непрекъснато им говорел за несправедливостите на обществения строй, за нуждите от големи преобразования и пр.

„Аз слушах с дълбоко внимание — пише в спомените си Бозвелиев — и за пръв път имах случай да чуя жива социалистическа критика на днешното общество с думи ясни, категорични.“

След тази среща Бозвелиев е вече оформен социалист.

По това време социалистическите идеи започнали да си пробиват път и жаждата за повече знания нараснала значително. Скромната читалищна библиотека се оказала недостатъчна, та група младежи започнали да си изписват книги, да се събират у дома му на четене и разискване. Чели статии из сп. „Руская мысль“, „Развитие на научния социализъм“ от Енгелс и др. През юли 1890 г. си основали фонд за издаване на книги и така се появява първата социалистическа организация под формата на кръжок за самообразование.

Наскоро пристига от Севлиево и оформената вече социалистка, учителката Теофана Попова, и организацията получава нов подеи. Вечерните срещи продължавали с все повече и повече посетители, занятията ставали два пъти седмично, ту в дома на Бозвелиев, ту у Георги Пенков, като програмата им била насочена все към изучаване на социализма.

В скоро време дейността на организацията преминала границите на града, завързали се по-тесни връзки с Гулабчев, с Габровски от Търново, у които се породила идеята за създаване на социалистически организации и в други градове, които се наричали „дружинки“. Първата обща акция на тия дружинки е била да си купят печатница.

Всичко дотук е известно на тия, които са се интересували от историята на социализма в нашия град, всичко това е обширно описано от самия Бозвелиев в спомените му. Знаят се и първите членове на казанлъшката дружинка: К. Бозвелиев, Георги Гинев, Константин Мичев, Георги Пенков, Теофана Попова, Борис Шнее, Александър Попов и Христо Колев. През 1892 г. към тях се присъединяват Борис Митов, Иван Ковачев, Стефан Папазов, Стефан Нанчев, Георги Дремсизов, Денъо Стайнов, Ст. Казанджиев, Иван Тодоров, Генчо Христов, Мария Владева, Теодоси Кильов, Владислав Владев, Георги Балев, Д. Сливков, Никола Курдов, Илия Стефанов и дружинката става вече организация с 25 членове, социалистическото учение нахлува бързо в града сред младежите и почва полека-лека да навлиза и в селата. От една дописка до в. „Селски глас“, бр. 11 от 15.1. 1895 г., по повод откриване на първия работнически клуб „Дружба“ в Казанлък научаваме, че членовете на организацията вече наброяват 60 души.

След идването на Кирков и Дабев през 1897 г. и излизането на „Работнически вестник“ в града ни, членовете на партията бързо се

увеличават. Така например в изборите за училищни настоятели през 1899 г. социалистите получават 469 гласа.

Известно е, че след разцеплението през 1903 г. Казанлък и околията му бяха една от най-ярките крепости на тъй наречените широки социалисти и това продължава почти до края на Първата европейска война.

Да видим сега кои са били първите сеячи на това учение, първите борци за „равенство и братство“ по нашите села; първите лястовици, вестители на социалистическата пролет в Розовата долина, което е и главната задача на този труд.

Общото мнение е, че първите социалисти там са били учителите, питомците на Казанлъшкото педагогическо училище — твърде прочуто по онова време.

В списание „Мисъл“, год. XI, книжка II и III от 1901 г., в статията „Из Южна България“, видният тогава общественик и книжовник Васил Кънчов, който през същата година става министър на просветата, пише:

„.... Забелязва се, че педагогическото училище е помогнало да се образува в града (Казанлък, б.м.) социалистически център. Учениците са разнасяли новото учение между населението в града и селата. Обстоятелствата са помогнали на социализма да има успех. В града не е имало друга, достатъчно енергична сила, която да му попречи, нито в училището е попаднал достатъчно авторитетен учителски персонал, който да може да спре увлечението на младите, незрели ученици. Населението е разбрало новото учение своеобразно и е съчувствувало на младите проповедници, които са викали против лихварите, богатшите, против угнетителите на народа.“

И същият автор продължава нататък:

„Социалдемократическата група държи видно място в Казанлъшка околия. Главната ѝ сила е в града, където има

някаква почва за развитието ѝ. Наистина тук няма фабрични работници, които навсякъде са истинска основа на тая партия, но има сиромаси и срещу тях един ред търговци на гюлово масло с твърде завидно богатство; а богатата средина, съставена от еснафска класа, е много ослабена. В тази осиромашала еснафска класа енергичните социалистически водители са намерили доста много последователи. За тях е образувано кредитно общество, ръководено от способен мъж, което помага на нуждаещите се. Партията е поставена на видимо практическа почва: да се бори с богатшите, които експлоатират сиромашта.“

В доста обемиста статия авторът дава една вярна картина и за положението на нашите селяни тогава:

„Икономическото положение на селяните не е яко добро (отнася се до с. Орозово, сега Розово, б.м.). Освободителната война ги е заварила с малко земя и те са били принудени да купуват турски имоти доста скъпо. Търсили са пари от лихварите. Лихвата до 1890 г. е била $2\frac{1}{2}$ до $3\frac{1}{2}$ за месец, т.е. 30 до 36 на сто за година. Имало е отделни случаи, когато лихвата е достигала до 5 на сто на месец. Главен лихвар за Орозово бил Петко Орозовеца, комуто сега са дължни много селяни. От 7–8 години насам лихвите са слезли до 18 на сто годишно и така вървят и сега. Положението на селяните се е влошило много през 1897-1898-1899 година, когато имаше слабо плодородие. Сега около 30 къщи в селото са свършено разорени. В такава недобро положение се намира българското население и в околните крайсредногорски села, особено Армаганово (сега Бузовград, б.м.), което почти цялото е дължно на дяда Петка Орозовеца, който е станал фактически господар на земята му...“

При проучване архивите на розотърговската фирма „Папазови“ пък се откриха и запазиха в музея грамаден сноп от крепостни актове за притежавани ниви, ливади и пр. почти из всички села на бившата Казанлъшка околия. Тези имоти са били на задължнели към фирмата бедни селяни, които не са могли да изплатят дълговете си.

Другите розотърговски фирми, като Шипкови и Хр. Христови, притежаваха също чифлици и големи имоти около града и из селата, които, закупени на безценица, по-късно продаваха за дворни места.

От бързото нахлуване на социализма по селата ни са разтревожени не само чорбаджии лихвари и розотърговци, но и владици, и попове. Организира се кампания начело със старозагорския владика Методи Кусевич, разпращат се тайни окръжни, започва да излиза и печатен орган „Отбрана“. Според „Работнически вестник“ от 1899 г. владиката Кусевич обикалял селата и държал речи против социалистите в с. Шипка, Шейново, Енина и пр., където разправял, че те не са българи, че са против интересите на отечеството и пр. (бр. 13 и 15). В брой 41 е поместена дописка против шипчанския свещеник Николай Павлов — голям социалистомразец, който заставял бедни жени да му работят уж за изплащане на извършени някакви треби, вземал по 15 лева за опело и пр.

Пак в „Работнически вестник“, бр. 13 от 24.XI.1900 г., пък е поместена дописка, в която се разправя, че поп Нанчо Караколев от града говорел в църквата против социалистите, като ги наричал изроди на българския народ, вълци в овчи кожи, че нищо не работели, а плачели за работниците и че ако имало сиромаси, то се дължало на това, че ги мързяло да работят, и т.н.

Във втория брой на в. „Отбрана“, орган на владиката Кусевич, който има за цел да пази християнския морал и православната църква, е поместен диалог между един кундурджия (обущар) и един дядо. Първият е социалист, а вторият не и след като се разбират кой какво е, дядото пита обущаря:

„— Имаш ли жена?

— Да — казва обущарят, — женен съм, имам си женица.

— Ами жена ти принадлежи ли на обществото, да се разпорежда с нея свободно всеки член от социалистическото общество.“

За дейността на владиката Кусевич в туй отношение ни дава редица факти социалистът Иван Кутев, адвокат, по произход от с.

Шипка, в брошурата си „Владиката Методи Кусевич пред обществения съд“, Ст. Загора, 1901 г. На страница 10 пише, че от народния представител Н. Габровски е подадена интерпелация до Народното събрание, в която между другото се казва, че с конфеденциално окръжно под № 2031 от 5.XI.1894 заповядал на свещениците да шпионират учителите в тяхната просветна дейност между народа и да донасят на началствата си за ония, които се борят против суеверието и експлоатацията от духовенството.

На страница 16 от същата брошура четем, че Кусевич държал реч на 25.XII.1900 г. в църквата „Св. Димитър“, в която нарекъл луд, диване и пр. учителя при V-класното училище Бозов, като изрично проповядвал на православните християни да не пращат децата си в училище при тоя учител и да отидели да го набият, защото бил говорил, че няма бог, душа и пр., когато всъщност тоя учител е държал реч за функциите на нервната система. На стр. 25 и 26 се казва, че със заявление до анкетната комисия по делата на този владика, от 19 юли 1900 г., казанлъшките граждани-социалисти Ст. Папазов, Петър Петков, Деньо Ив. Гюзелев, Ст. Казанджиев, Ст. Мочуков и Ив. Мандов се оплакват, че през 1899 г. били законно избрани за настоятели на църквата „Св. Иван“, изборът обаче не бил утвърден и без никакъв избор били назначени и утвърдени съвсем други лица от владиката.

В същата брошура на стр. 29 се съобщава за следното писмо от архиерейския наместник в града ни, Н. Караколев, до председателя на еврейската община:

„Г-не председателю, старозагорската митрополия имала сведения, че за учител бил назначен Несим Натанов, който е върл социалист (безбожник). По повод на това съгласно писмо на същата митрополия под №3233 считаме за нужно да ви явим, че ако сте избрали въпросния учител, ще се считате за негов съмишленик.“

На стр. 105 се съобщава, че е било заведено дело против съгражданина ни Георги Ив. Пенков, загдето издал книгата „Християнството пред съда на социализма“ от Васил Тодоров, но било

прекратено. С остро писмо до съда Методи Кусевич протестира, че Пенков бил освободен от отговорност.

„Всяка година — се казва на стр. 107 — учителите от епархията на Кусевич са подложени на най-убийствен кадрил и като се знае, че на този кадрил стават жертва най-способните учители, лесно е да се разбере какво е изобщо положението на учебното дело.“

Сливенският депутат Георги Кирков отправил също запитване до Народното събрание и министъра на външните работи и вероизповеданията по анкетата на владишките дела и какво мисли правителството за този човек. Министър Данев отговорил, че била назначена комисия, обаче изследванията не били пълни, понеже много от книгата на тази комисия били откраднати.

Много интересен в това отношение също така е и дневникът на средногоровския поп Васил Джобов, състоящ се от две големи тетрадки, пълни с важни и неважни бележки, но в голямата си част пропит с омраза най-вече против учителите-социалисти. Ето някои извадки: През 1895 г. той пише: „Най-после Васил Шивачев (учител, б.м.) се въвляче в социализма и падна в безбожието. Не ходеше редовно на църква да пее и получи силна опозиция и най-после го преместиха за учител в Симитлери (Морозово, б.м.).“

За учителя Васил Сливков, който е бил член на градската организация, пък пише: „Той е цял социалист-безбожник. Той дотолкова се е увлякъл в социализма, щото малко грижа има за учениците. Малко го занимават другите предмети, не само си е поставил за начало да изопачава всичко, да укорява божиите храмове, да унищожава човеческия род, като го произвежда от маймуни и смесени други животни, като кучета, овце, кози, кукумявки и пр.“

„Вместо да учат младите на работа — пише на друго място същият поп, — те ги развалят, че трябвало да се работи по 8 часа на ден, че не трябвало да има толкова празници... Вместо да всяват мир и любов, всяват омраза към свещениците и църквата...“

В „Работнически вестник“, бр. 40 от 11 юни 1899 г., пък е поместена дописка от с. Енина със следното съдържание:

„Дошел си някакъв свещеник, родом от селото, и в църквата държал реч против социалистите. Приканвал

селяните да ги мразят, да ги гонят, да не ги поздравяват. Появяването на социализма — казал той — било причина да пропаднат занаятите и да се дигне берекетът.“

Да, наистина не е била лесна работата на първите ни борци за социализъм. Никак не е било лесно да се бориш с тоя напластен мрак, невежество и суеверие.

В друга дописка в „Работнически вестник“ от 2 август 1898 г. е поместено писмо от кмета на село Елхово (сега Милево) до К. Бозвелиев:

По донесение от страна на населението от поверената ми община се научавам, господине, че вие сте дошли с цел да държите разни речи и развивате социализма. По повод на това заповядвам, господине, щото още с получаването на настоящото ми да впрегнете каруцата и си заминете, без да се обадите, в противен случай не отговарям.

С. Елхово

Общински кмет: Д. Мартинов
Писар: Ж. Ив. Харачерски

Въпреки това обаче събранието се състояло.

Пак от това село в същия вестник има друга дописка, от 26.VI.1898 г., която е извлечение от постановление на училищното настоятелство. В нея между другото се казва:

„През течение на учебната година съм забелязал учителите Иван П. Овчаров и Ан. Иванов, че са увлекли в социализма, тъй щото даже и в мое присъствие откровено го проповядват между селяните ни, затуй нивга не ще бъде в интереса на общината ни, ако и занапред ги оставим в общината си за такива, понеже те ще разсеят социализма не само в младите ни деца, но и в цяло село.“

И на края предлагат на тяхно място да се назначи за учител Минчо Станев, който, както ще видим по-нататък, се оказал още по-голям социалист.

Все от същото село Елхово (Милево) в друга дописка в „Селски глас“, от март 1895 г., против кмета на селото между другото се казва: „В неделя, 12 февруари, той повикал в общинското управление главния учител (Иван Тодоров, б.м.) на училището ни и без много заобикалки го нарече вагабонтин, социалист, заплашил го, че ще го изпъди, защото учил децата на социалистическа вяра, не им давал да се кръстят, да правят молитви, да ходят на църква и много други лоши работи...“

Както видяхме, в началото Иван Тодоров, чичо на бившия пълномощен министър Тодор Христов, който почина в Москва, е бил член на казанлъшката социалистическа организация.

Пак в „Селски глас“ от 1895 г. се пише:

„Тайната заповед на негово преосвещенство старозагорския владика Методи Кусевич се прилага вече в изпълнение. Тия дни орозовският поп Доньо е ходил при архиерейския наместник в града да му съобщи, че селският им учител приличал да е социалист, та питал наместника имал ли право да го набие хубаво.

— Не само да го биеш, а и да го убиеш имаш право — отговорил светиня му.“

Подобни попки изстъпления могат да се наброят още с десетки.

В „Работнически вестник“, бр. 51 от 23.VIII.1898 г., четем следната дописка от Казанлък:

„Едно от обичайните следства, с които днес властващите партизани си служат срещу противниците си, е да убиват последните из засада. Макар властта и да е в техни ръце, обаче народната обич към тях е толкова голяма, щото те прибягват и към туй средство, което въведоха в степен на култ. Пречи ли им някой, теглят му кримката от някое къоше и работата е свършена. Такова

нещо са гласели те да направят и с тукашни някои граждани. На 22 того вечерта, когато тукашните жители Георги Станчев Ковачев и Иван Станчев се намирали по вересии в с. Лаханлий (сега Ветрен, б.м.), били предупредени от хазаина си да се пазят, защото нещо лошо се готвело против тях. Туй му бил съобщил местният свещеник Н. Петров. Заинтересувани от това, те намерили речения свещеник и последният на всеослишание им заявил, че действително имало една шайка от няколко души, в която влизал и той сам и която имала за цел да премахне К. Бозвелиев, нашите двама редактори Е. Дабев и Г. Кирков и още няколко граждани. Да извършат това, както изповядало отчето, било им заповядано от старозагорския митрополит М. Кусевич, от когото имал и писмо. Доколко е вярно всичко това, което е казал светиня му, остава да се види пред съда, към който са се отнесли Г. Ковачев и Ив. Станчев. Във всеки случай ние съобщаваме на кримкарите, че не ние сме хората, които ще трепнат от техните заплашвания. Нека те помнят, че който вади нож, от нож умира.“

Да, не ще да е била лесна работата на първите борци за равенство и братство. Нужна е била голяма вяра, упоритост и воля да се разорава такава корава целина и да се сее социализъм.

„Към 1898 г. — пише Бозвелиев — само в две-три села ние имахме свои хора и нещо като зачатки на организации. Те бяха селата Мъглиж, Енина и Средногорово.“

Когато се заговори за началото на социализъм в с. Мъглиж, веднага изпъква борческата фигура на Жельо Тодоров Шунанов. Син на терзия, през 1888 г. той е изпратен да се учи в Габрово, където за пръв път се запознава с това учение и поради това е бил изключен. Оттам се премества в Пловдив. В този град младият социалист намира още повече идейни другари. През 1893 г. постъпва учител в родното си село, където заедно с Бозвелиев образуват първата социалистическа дружинка с членове: Теньо Тюфекчиев, Злати Шунанов, Теньо Кучков, Деньо Минтов, Деньо Бояджиев, Стоян Боров, Рашо Тя нов, Петко

Колибогданов, Райчо Бораджиев, Кольо Драганов, Гърди Деянов, Илия Кисьов, Петър Гуджев и др. За клуб им служил дюкянът на Шунанов.

„Мъглиж по това време представляваше за нас оазис сред пустинята“ — пише Бозвелиев.

Създаването на социалистическа организация и особено на взаимоспомагателната им каса „Пчела“ вбесило местните чорбаджии и лихвари и (те) търсели повод да ги злепоставят и премахнат. През втората половина на 1893 в селото започва да излиза в. „Мъглиж“ и в. „Селски глас“, списван от Бозвелиев и Шунанов при отговорен редактор Теньо Тюфекчиев. През Стамболовия режим организацията начело с него дава отпор на развилнелите се мракобесници в селото, а през 1894 превземат общинския съвет. За всичко това Шунанов бил преследван, уволняван, съден от военен съд и пр. След излежаване на наказанието си, подпомогнат от другари, той заминава да следва медицина в чужбина, а след свършването се установява за лекар в Хасково, където до края на живота си остава верен на своите идеи. Организацията, разбира се, залянява, оредяват членовете ѝ и дълго време не е могла да се съвземе.

След разцеплението, през 1904 г., в селото постъпва учител Иван Стоянов от с. Казанка, Старозагорско, който с 12 души туря началото на нова организация от тесни социалисти.

Първият човек в с. *Енина*, който възприема социалистическото учение, е учителят Трифон Нонов, другар на К. Бозвелиев. В 1896 г. пък в селото се образува социалистически кръжок „Саморазвитие“, в който членували Кольо Парушев, Стефан Кисьов, Емануил Стайнов, Иван Ганев, Стефан Астаджов, Теньо Балабанов, Кирил Стрешков, Христо Влаев и др. Събирали се в дома на будната сестра на Трифон Нонев, Елена.

Партийната социалдемократическа организация се образува от членовете на този кръжок през март 1898 г. В началото се събирали в общарския дюкян на Стефан Стоянов Кисьов. За секретар бил избран Иван Ганев, който работел в мелницата на Костадин Славчоолу. Един ден господарят му го заварил, като чете „Работнически вестник“, и веднага го уволнил. На негово място назначил Кирил Стрешков. През 1899 г. организацията участвувала със свой делегат на конгреса в Габрово. В началото за партийен клуб им служел дюкянът на Теньо Балабанов. През 1898 г. засилената партийна организация за пръв път

развява червеното знаме и манифестирайки, отишли в града, където на многолюден митинг говорили Георги Кирков и Евтим Дабеv. През всичкото време енинската партийна организация е водила смела и упорита борба срещу чорбаджии, попове и народни изедници.

Първи различия между членовете се явяват още през 1901 г., а през 1903 г. организацията се разцепва с по равно число гласове. Към групата на тесните социалисти се определили едни от най-дейните членове: Кольо Парушев, Иван Ганев, Кирил Стрешков, Генчо Мануилов, Илия Ставрев, Пейо Златев и др.

В навечерието на самото разцепление било свикано събрание и от града пристигнал Бозвелиев с група членове от казанлъшката организация, но не били допуснати да присъствуват. Лявото крило начело с Парушев и Иван Ганев задържали клуба до късно вечерта, но през нощта групата на десните разбили вратата и задигнали библиотеката, партийната архива и борбата между „тесни“ и „широки“ започнала.

Според покойния дългогодишен учител Йовко Орачев в с. Средногорово пръв заговорва за социализъм Георги Дремсизов. Той е роден през 1866 г. Завършил IV клас в Казанлък, учителствувал една година в селото си, след което продължил учението си в Габрово. По-късно става финансов чиновник, ревизьор по преките данъци и умира в София през 1925 г. През 1892 той е бил член на социалистическата дружинка в Казанлък. След него в селото учителствува Сливков, също член на градската организация, и Йовко Орачев. Партийната организация в селото обаче образува кожухарският калфа Иван Митев Коев. Роден през 1874 г., останал сирак, започнал да слугува по чужди къщи, след което идва в града и почва да учи занаят при кожухаря Стефан Пирьов. Там той получава първите уроци по социализъм. Това е било към 1890–1892 г. Първите членове на организацията според адвоката Ал. Гачев са били: Йовко Орачев, Миньо Дончев, Иван Митев, Йовко Бончев, Иван Начев, Георги Вълев, Слави Димов и др. По това време в селото са устройвали събрания Георги Кирков, Евтим Дабеv, К. Бозвелиев, а когато през 1900 г. организацията е брояла 50 Души членове, е идвал и Д. Благовев.

Интересното в това село е, че двете махали — горна и долна — са воювали помежду си и били разделени на две партии. В горната били социалистите, а в долната — начело с поп Васил Джобов —

останалите чорбаджии и реакционери, но около 30 години все горненци са имали мнозинство в изборите и са управлявали селото. Към 1910–1911 г. в селото учителствуват социалистите Ал. Гачев и К. Бакалов, а след тях — Лальо Дремсизов. Те раздвижили доста партийната организация, активизирали читалище „Просвета“ и изнесли пиесите „Иванко“, „Мария Тюдор“, „Хернани“ и пр., та по този повод поп Васил Джобов пише в дневника си:

„Читалището има за цел да просвещава младежите и затова е кръстено «Просвета», но същинската цел е да ги въведе към лъжливия социализъм или към социалистическата организация, на която водител е Иван Митев...”

По-нататък поп Васил продължава:

„След молебена имаше забава, в която бяха изнесени декламации — една след друга — повече от двайсет. Всички бяха против държавния строй, против войната, против казармите, против богатшите, против чиновниците, против свещениците, владиците, против дългий работен ден и пр. Всичко деморализирано, всичко плод на социализма. Всичко отвращение към работата, всичко към мързел и разврат, всичко към отмъщение, всичко към непокорство на родители и наставници и очакване на готово ползване от чужди имоти...”

Дневникът на поп Васил Джобов, пълен с подобни сентенции, е един рядък документ на безпределна ярост и омраза към първите строители на социализма у нас и същевременно на непроходимата простотия на божите служители по онова време.

Разцеплението се явява към 1919 г., като комунистическата група се възглавява от учителите Иван Димов Славовски и Лука Иванов. През време на изборите, през същата година, групата получава 11

гласа. Организация обаче се основава през 1920 г. начело със Стойно Стойнов (Гяуров стария) и членове: Лальо Д. Хаджиев, Антон Вълев Кацаров, Дончо Минчев, Георги В. Кацаров, Миньо С. Рачев, Слави К. Пантов, Иван Димов Мазнев, Слави Коев, Антон Донеv, Иван Ст. Цонев, Пеньо Стоянов, Велко К. Тенков, Георги Хр. Йовков, Антон Ст. Славовски, Въльо Сандев, Вълко Елкин, Дончо Д. Караджолов и др. Клубът им е бил първоначално в зимника на Иван Мазнев, а през 1921 г. — в дюкяна на Ганчо Колев.

Според някои съвременници първи социалисти в с. Шипка са били Иван и Гаврил Недялкови, които присъствували на Бузлуджанския конгрес. Около тях се събира група от съмишленици: Христо Манолов, Петко Тончев Духтеv, Жельо Христов, Станьо Мишев, Петър Песев, Стефан Безлов — все работници и занаятчии. Първата партийна организация се образува през 1897 г. Нарекли я „Класово съзнание“. Като си спомним обаче думите на К. Бозвелиев, че към 1898 г. само 2–3 села имали свои хора и „нещо като зачатък на организацията“, смятаме, че посочената година е погрешна. Още повече че той именува тия села и Шипка не е между тях. Освен това повече данни за „Класово съзнание“ не можаха да се съберат. След разцеплението през 1903 г. голяма част от групата минава към тесните социалсти, които имат клуб в къщата на Христо Найденов, секретар на групата бил Христо Манолов. Клубът бил украсен с лика на Маркс и с два лозунга: „От мъката на сиромасите е създаден раят на богатите“ и „Черни роби, крепете се, млади сили, гответе се за великата борба“. Учителят Никола Блажев ги научил да пеят Интернационала. Устройвали често сказки, беседи и пр. През 1907 г. клубът бил преместен в дюкяна на Христо Радев, където направили сцена и играли пиесата „Фабрикантът“. В една дописка до „Работнически вестник“, бр. 24 от 24.II.1902 г., се съобщава, че на 2 с.м. била дадена за пръв път работническа вечеринка с песни, декламации, четива и пр. „Особено добро впечатление направи «Работническият марш», изпят от хор, съставен само от работници“ — се казва в дописката.

Турското село *Доймушларе* — сега *Осетеново* — е заселено от българи из Карловско към 1905 г. и не се знае за социалистическа организация там по онова време. Партийна комунистическа организация е била образувана през ноември 1919 г. от Димитър Христов, Георги Гочев, Гочо Стоянов, Коста Петков и Лазар Димов.

Събранията си правели в дома на Нено Христов, а секретар на групата е бил Димитър Христов, който през 1925 г. заедно с Тодор Ганарев, заподозрени и преследвани, започват нелегален живот.

В с. *Александрово* съчувственици на социалистическото учение се явяват към 1914–1915 г. Те били Васил Гоев Вълев, Тодор Иванов (Червен Тодор) и др., а първата комунистическа организация се образувала през зимата на 1919 г. Тя излиза за пръв път на изборна борба през 1921 г. и след това през 1923 г. Тогава за общински съветници били избрани Васил Гоев Вълев, Димитър Хр. Балакирев, Али Шилак и Емин Пире Сюлейманов. Групата тогава е брояла 20 членове, със секретар Слави Николов. През 1923 г., готвейки се за въстание, решават да се въоръжат и правят опит да се снабдят с бомби от казармата в града, като разбили една от стените на склада. Сандъците обаче се оказали много тежки, охраната на склада ги подушила и двамата смелчаци Марко Петров и Стойчо Минков успели да избягат. През 1924 г. партийните членове са били 60 души.

За пръв социалист в с. *Борисово* — сега *Манолово* — се смята Кольо Коев от същото село, завършил Казанлъшкото педагогическо училище през 1909 г. Като гимназист още той участвувал в социалистически кръжок, но като учител в селото не развил никаква особена дейност в туй отношение и не е образувал никаква група. Основател на комунистическата партия в това село е зет му Георги Христов Арнаудов, общар, родом от Трявна. Това е станало през 1919 г. Първите членове са били Никола Балканджиев, Борис Ст. Иванов, Стефан Гъчев, Михал Захариев (Манол), Христо Ялъмов, Стоян Стойчев и Нено Христов. След преврата на 9-и юни 1923 г. около 30 души тръгват към с. Габарево, но както те, така и търничанци и тъженци са били спрени по нареждане на партията от адвоката-комунист Никола Айлъков.

От групата само Михал Захариев става нелегален и е един от най-будните, най-смелите и най-интересните партизани от нашата долина. На неговото партизанско име Манол е прекръстено селото.

Комунистическата група в с. *Търничене* се образува още в 1906 г. от Димо Йонков — шивач, — Стойно Балтов — учител — и Христо Стоев. Членове на групата са били още Стойно Хр. Шопов, Иван Неделчев Саръиванов, Йонко Станчев, Петко Калчев и Вълко Колев Бозов. През 1913 г. групата брои вече 40 души и през тази година за

първ път празнуват Първи май с червено знаме, ушито от Мария Вълева Балтова. През 1920 г. партийната група се е доста разраснала, спечелва изборите и Димо Йонков става кмет на селото, а Христо Стоев председател на училищното настоятелство. Наскоро обаче новоизбраният общински съвет е бил разтурен и за кмет е избран Дончо Иванов Топалов, член на земеделската партия. На 9 септември 1923 г. 60 души въоръжени партийни членове се вдигат на въстание и тръгват, но пред с. Габарево са били спрени по нареждане на партията. През 1924 г. партийната организация е разтурена и съществува нелегално.

От търничанските комунисти най-много е лежал в затвора Димо Йонков. Там той получи и болестта, която покоси борческия му живот.

Първият социалист в с. *Тъжа* е Сава Георгиев Гуглев, по занятие бозаджия. Като войник той се сближава с прогресивен офицер, който го запознава със социалистическото учение. Бозаджийницата му била истински клуб на младежите, които по онова време нямали право да влизат в селските кръчми при възрастните.

Миленият дядо Сава, спомням си го с пояса и потурите, сухичък, дребен, с чисто лице и добри очи, неспособни никому със зло да погледнат, а как е бил хулен, подиграван, оскърбяван. Наричали го смахнат, побъркан и какво ли не още. Групата младежи около Сава Гуглев не е била организирана. До разцеплението изобщо социалдемократическа организация в селото не е имало.

Друг социалист по това време, който по-късно преминава към комунистите, бил Христо Коев Каракоев, дългогодишен учител в селото, завършил Пловдивската гимназия през 1897 г., учител му бил Д. Благоев. Социалист е бил и Васил Петров Семерджиев, по занятие семерджия.

Като първи тесни социалисти се сочат Кольо Генев Колев и Доньо Стефанов Чернев, които през 1912 г. се завърнали от Америка.

Стари жители на с. *Габарево* сочат като първи социалисти в селото Койчо Михалев Кацаров и Тодор Димитракев. След тях идва Стоян Колев — учител, завършил педагогическото училище в Казанлък през 1906/1907 г. Другари по идея му били Теньо Димитров Мирчоолу, Лульо Стефанов Хаджиев, Ангел Тодоров, Минко Ив. Велев, Петър Бояджиев, който известно време беше кмет на селото, и др. Групата е под влиянието на широките социалисти в града.

Комунистически съмишленици се оформят след Първата европейска война. Партийна организация се създава в 1919 г. в дома на Койчо Петров и наброява 12 членове: Тодор Чернаев, Георги Симеонов, Иван Петров Ванев, Михаил Н. Кацаров, Михал Петров, Коста Стефанов, Слави Хр. Караиванов, Андрея Златков, Стоян Карапетров, Иван Кузманов и др.

Според Тодор В. Джананов пък първите комунисти в селото били Андрея Златков, Теньо Матев, Георги Хр. Караиванов, Слави Хр. Караиванов и Петър Фурнаджиев.

Според Бозвелиев в с. *Карагитлий*, сега *Виден*, първи социалист в селото бил Теньо Карагитлиев — кафеджия. Такива са били по-късно Еньо Тенев Караиванов (който през време на изборите от дома си до изборното бюро носел открито червената бюлетина), Руси Събчев, Теньо Добрев, даскал Йоаким Груев, Дончо Петров и пр.

Първата социалистическа организация (широка) обаче е основана на 11 май 1911 г. от учителя Васил Нонев, Петко Кабакчиев, Руси Събчев, Йордан Василев, Гуньо Костадинов и др.

В с. *Павел баня* като пръв социалист се сочи учителят Васил Шивачев, за когото споменава в дневника си поп Васил Джобов. Шивачев дошел в селото през 1888 г. След него учителствува социалистът Дончо Петков. Групата около тях е била: Руси Найденов, Никола Караванев, Атанас Г. Мешинев, Дончо Божков, Лальо Драганов, Митьо Станчев и още няколко души. В първите години в селото устроили събрания Георги Кърджиев и К. Бозвелиев, като това било известно чрез биене на черковната камбана, та местните чорбаджии ги подигравали, че хем били безбожници, хем си служили с камбана. След разцеплението единствен Никола Караванев се обявил за тесен социалист и дълго време е бил такъв сам. Групата на широките била доста голяма, така например в изборите през 1915 г. те получават 142 гласа. Там до 1923 г. все още влиянието на широките социалисти е голямо. През Септемврийското въстание участие не са взели. През 1925 г. в селото е имало няколко нелегални петорки. Една от тях — Димитър Дончев Петков, Христо Стойнов, Илия Америката и Георги Кънин — била разкрита. Легална комунистическа партия със секретар Тодор Петков, а по-късно Йови Минев се образува след 1930 г.

В *Турия* социализмът пристига твърде късно, въпреки че там са учителствували социалисти като Васил Шивачев, Минчо Лихов и Мария Лозева. Димо Йонков от *Търничене* е правил опит да създаде комунистическа организация и по-рано, но такава се образувала едва през 1920 г. В нея влизат Стойо Станчев, Христо Вълев, Стайко Тенев, Руси Ив. Шекеров, Стефан Влахов, Руси Караненов, Нено Костов, Йордан Цанков, Дончо Ив. Македонски, Митьо Михалев и др., впоследствие повечето от тях се отказват и се прехвърлят към Земеделския съюз. Преди 1920 г. само Стойо Станчев се смяташе за комунист и през 1923 г. заедно с Митьо Михалев бяха избрани за общински съветници. През време на въстанието обаче групата не взема участие, след това почти се стопява и се съживява едва през 1932 г., като Стойо Станчев е избран за училищен настоятел. През 1943 г. той беше интерниран из делиорманските села, защото русите тъкмо бяха пленили голямата немска армия при Сталинград, и по този случай той си поръчал шишенце ракия в кръчмата, отсипал няколко капки на земята и казал: „Бог да прости Хитлер.“

В с. *Голямо Дряново* учителствувал през 1906–1907 г. Иван Бонев от Казанлък, който пръв е посял социалистическото учение в селото. Починал е от туберкулоза в града. Негов ученик е Кръстьо Христов Базиргянов, или както селяните са го наричали, „Чучулигата“. Тогава така подигравателно са наричали социалистите. Когато той в неделен ден излизал с колата и отивал да оре, селяните изпадали в ужас от това незачитане божииите празници и един ден му съсекли ралото. След него социалист в селото се знае Станчо Драков и няколко други, но организация не е била образувана.

Комунистическа партия в селото се основава през 1919 г. със съдействието на Иван Ганев и Димитър Топалов от с. Енина.

Към 1907–1908 г. в с. *Долно Сахране* като пръв социалист се смята кръчмарят Йордан Христов Колев. Според други такъв е бил и Дечо Хаджипетров, както и младите учители тогава Тодор Петков от с. Павел баня и Никола Палазов от Казанлък. Още тогава обаче Тодор Петков клонял към тесните социалисти и почина като такъв. Трябва доста да се е била разраснала социалистическата група, защото през 1915 г. спечелват изборите и за кмет на селото бил избран Христо Трифонов.

Комунистическата група се появява през 1919 г. В нея влизат Къньо Хаджиминчев, Слави Петков, Никола Ненов, Дечо Николов, Дечо Червенков, Гърди Цвятков, Митьо Тенев, Слави Илиев, Кольо Баев, Денчо Николов и др., на брой 15 души. Секретар на групата е бил Къньо Хаджиминчев. В изборите през същата година комунистите в съюз със земеделците получават над 300 гласа срещу 23 гласа на буржоазните партии. През по-късните избори за народни съдии най-много гласове получили Митьо Тенев, Кольо Баев и Дочо Николов. На 23.II.1923 г. партийните членове решили и отпразнували деня на Червената армия с голяма манифестация, с червено знаме, носено от Георги Танев, и митинг на площада, на който говорил учителят Слави Петков. На 9 юни същата година не вземат участие, понеже Слави Петков бил един ден по-рано в града и научил становището на околийския комитет.

В с. *Горно Сахране* не ще да е имало социалдемократическа организация. Не се знаят даже отделни нейни съмишленици. За пръв социалист в селото се сочи Никола Христов Раднев — наемен работник, ратай из Добруджа, и пр. След като се завърнал в селото, станал месар, след това отворил малко дюкянче. Това е било към 1907–1908 г. През 1911 г. от града дошел комунистът Христо Колев и донесъл вестници, брошури с цел да образува организация, но не успял. Партийна организация се образувала на 28 декември 1918 г. с ръководство: Теньо Кънев Донков, Христо Хаджистефанов, Минчо Станчев, и членове-учредители: Васил Кънев Донков, Георги Димитров Гуглев, Никола Николов, Коста Кърпачев и Иван Леков. За клуб им служел дюкянът на Теньо Донков, който по-късно бил разширен и там давали своите вечеринки и представления.

В с. *Асен* според Петко Минчев Калфов социалдемократическата група се образувала след Балканската война, 1913 г., от Гичо Маринов, Петко Минчев Калфов, Досьо Василев, Тома Тодоров, Пенчо Маринов, Мичо Цанков и др. От града идвали да устройват събрания Стефан Бозвелиев, Илия Гюлев и др. Към 1920–1929 г. със съдействието на турците, роднините им и др. спечелили избора за общински съветници и избрали за кмет Гичо Маринов. Разбира се, изборът е бил касиран. Водач на групата е бил Гичо Маринов, по занятие грънчар, който през време на войната попаднал между другари социалисти и се „налапал“ с тяхното учение.

Комунистическа организация се образува на 13 септември 1944 г. от Георги Гуглев, политзатворник от 1923 г. Първите членове са били Кръстьо Мичев, Лалчо Ботев, Иван Тодоров, Тодор Дянков, Васил Евтимов и други, на брой 23 души. Гуглев произхожда от с. Тъжа и първият социалист от това село, Сава Гуглев, му е чичо.

В с. *Скобелево* социализмът пристига по-късно. Като първи комунист в селото се сочи Стефан Петров Серджанов, миньор. Организация е имало към 1928 г., но тя ту е проявявала живот, ту е замирала. Членове са били Стефан Серджанов, Манчо Христов Дишев, Нистор Григоров Стоименов, Рачо Станчев Галов, Дянко Цонев, Иван Митев, Спас Рачев, Стефан Иванов, Христо Русев и др. Към 1930 г. спечелват два мандата в общинските избори. Събрания са устройвали Стефан Гуглев от Горно Съхране, Спас Христов и др. През въстанието в 1923 година не са взели участие.

Социалистическа организация в с. *Хаджи Димитрово* по всичко изглежда да не е имало. Една малка групичка начело с Тодор Бангеев и Христо Ангелов не е отбелязала никакви следи в политическия живот на селото.

Комунистическа младежка организация била образувана през 1918 г., а партията се оформява през 1921–1922 г. Преди това комунисти са били Андрея Донев Недялков и Христо Хр. Касев. „Когато освещавахме партийното знаме през 1922 г. — разказва Лальо Карабаджаков, — Христо Касев, тежко болен от туберкулоза, беше излязъл пред пътната врата и като минавахме край тях в стройни редици, той плачеше.“ Секретар на партията тогава е бил Петко Тонев Керпедов. В началото групата е брояла 15–16 членове, но в 1919 г., в едни избори, вземат 47 гласа. Към края на същата година ръководството се поема от интелигентния и опитен Георги Бонев Долапчиев и партийните членове нарастват. През 1922 г. в изборите гласовете им се увеличават на 84. След 9 юни 1923 г. селото е било блокирано от полиция и е бил арестуван Долапчиев с още 10 души. Във въстанието участвуват с 40 души.

Според думите на Дончо Меразчиев първият социалист в *Морозово* бил самият той. Завършил педагогическото училище в Казанлък през 1906 г., учителствувал в родното си село 34 години. Първите съмишленици и другари са му били: Станчо Чапкъна, Цоньо Рачев Загореца, Кольо Митев Пашов, Кольо Кралев Бонев, Станчо

Стойков Кирчев и др. Към 1912 г. членовете на социалистическата група броели към 120 души.

Комунистическа организация се оформява през 1920 г., в началото само от 9 членове: Илия Костов Мечков, Христо Н. Караджов, Станчо Хр. Чернев, Слави Хр. Николов, Богдан Ив. Гаргов, Петко Кралев Боев, Иван Ст. Меразчиев, Иван Кехаяминчев и Петко Найденов. Решение за образуване на партийна организация са взели на едно събрание в местността „Меразчиевата чешма“. Към 1923 г. партийните членове нараснали до 200 души. През Септемврийското въстание в 1923 г. пристигнал в селото с група бойни другари Христо Петров от с. Орозово, който е един от водачите на въстанието в този край, забили камбаната и тръгнали от дом на дом да организират партийните членове и да обезоръжават съмнителните. След това поели всички към града и стигнали до с. Бузовград, където започнала престрелка с изпратените от Казанлък военни части.

В с. *Химитлий*, или сега *Ясеново*, пръв социалист е Руси Чаков, преселен от Шейново през 1901 г. По-късно обаче той става член на земеделската партия. През 1903 г. идва в селото Йовчо Радев от с. Раднево, Хасковско. Той получавал тогава партийния орган и го четял пред съмишлениците (си) Никола Ганчев и Иван Шерифа. Социалисти около това време са били учителите Минчо Лилев (1904–1905) и Пейо Добрев (1907–1908). Организация обаче се е образувала към 1918 г.

Първите комунисти в селото са тримата братя Руси, Вълчо и Доньо Тотев и Тончеви или по прякор „Рундетата“. Преселени от Шипка, те образуват група от 8–10 човека със секретар Доньо Тотев и в началото гласували с лозунги.

Твърде скромна е социалистическата дейност в с. *Дунавци*. До 1910–1911 г. няма следи от социализъм. След това се явяват първите съчувственици като Тотьо Нанев, Иван Д. Таманов, Атанас Нанев. До 1918 г. обаче не е имало никаква организация. Около това време вече има и комунистическа групичка, между които Рачо Манчев, Георги Георгиев, Лальо Таманов, Минчо Баев, Лальо Иванов Духтев и др. По-късно и те се роят — едни отиват при земеделците, други към широките, затова през Септемврийското въстание не отбелязват почти никаква дейност.

В с. *Копринка* социалистическа организация се явява в 1910 г., организирана от учителя Васил Коскин, Станчо Петров Пеев и още

няколко души. През 1914 г. обаче спечелили общинските избори, но съветът е бил веднага разтурен. По това време в изборната кутия се появява и първата червеновинена бюлетина на Гено Т. Бахчеванов. След разтурването на съвета в организацията настъпва анемичен живот. Между годините 1918–1923 освен Гено Бахчеванов групата на тесните социалисти нараства с десетина души, но през време на въстанието не вземат участие. Здрава комунистическа организация се образува в 1920 г.

Според К. Бозвелиев през 1896 г. в с. *Шейново* е имало само двама социалисти — Иван Илиев-Кацаря и Руси Иванов Чаков, воденичар. Организация ще да се е образувала на другата година, защото се знае, че тогава в селото е идвал Г. Кирков и устройвал събрание. За ръководител на организацията на първо време минавал Димитър Маринов, общар, а след това — Дечко Колаксьзов, който по-късно минава към земеделците. Членове са били: Койо Герджиков, шивач, Стефан Ангелов, също шивач, Лальо Неделчев, зидар, Стефан Раев, Тотьо Неделчев, Дан Керпедъов, Лальо Кръстев, Дан Кръстев, Дечко Вълдобрев, Ганьо Душков и др.

Партийна организация на тесните социалисти се образува през 1918 г. със секретар Иван Картужков и членове: Иван Димитров, Стефан Епчиджиков, Деньо Христов Караджов, Марин Караджов, Христо Донеv, Деньо Йорданов, Ст. Чучуров и др., на брой 15 души. Те са били в голямата си част общи работници, аргати, тухлари и пр., недоволни от политиката на широките социалисти.

По онова време в селото са учителствували и учителите широки социалисти Лальо Тенев Попов, Иван Поп-стоенчев и Боян Чомаков.

В с. *Крън* социалистическото учение прониква още през 1897 г. чрез дошлия от Габрово работник шивач Христо Радев. Образованата около него групичка се състояла от Дочо Нонев от село Енина, бакалин, Иван Тенев Бузов, праматар от Ст. Загора, заселен в Крън, Минко Петров, Теньо Илиев, бръснар, Димитър Иванов Узунов, Теньо Хр. Мацалов, Христо Димитров, Митьо Коев Начев, Матьо Филипов и др. През 1900–1901 г. в селото учителствува Еньо Боршуков (баща на проф. Г. Боршуков), социалист и по-късно кмет на Казанлък, който оказвал влияние върху политическото ориентиране на значително нарасналите вече партийни членове. След разцеплението начело на

тесните социалисти застават Иван Стефанов и неговият другар Иван Тенев.

В с. *Бузовград* комунистическа организация се появява през 1920 г., но без особен активен живот. През 1923 г., въпреки че сражението се е водило край самото село, са взели участие само двама души, които след 24-часово арестуване били освободени. По-стегната партийна организация се основава през 1944 г. с пет-шест стари съмишленици и няколко нови.

В селото социалистическа организация (широки) въобще не е имало.

В с. *Овощник* ще да е имало социалистическа група още към 1889–1890 г., защото в окръжното до ЦК на партията, съгласно решенията на Международния социалистически конгрес в Париж през 1900 г., партията се задължава да внася 200 лв. златни годишно за издържане международното социалистическо бюро в Брюксел. Казанлъшката организация била задължена да внесе 10 лв., Емишлерската (Овощнишката, б.м.) 1 лв. и още 5–6 други също по 1 лв. Иван Данчев, който е бил млад учител и социалист през 1903 г., обаче не помни да е имало такава организация. По сведения на стари хора от селото като първи социалисти се смятат Боньо Йовчев Войводов, Дамян Тотев, Ганьо Иванов Марински, Рачо Иванов Желев, Стойчо Славов, Илия Семов и др. Боньо Йовчев е бил близък с К. Бозвелиев, обаче не е бил обединяваща личност и не можал да образува по-здраво партийно ядро. Бил избран няколко пъти за общински съветник, но в коалиция с други партии и подпомаган от близки и роднини. Когато през 1962 г. запитах 80-годишния Иван Мазнев — секретар-бирник по онова време — кои социалисти помни, той ми изброи само Боньо Йовчев Войводов, Дамян Тотев и Стойчо Славов.

— А другите?

— Другите бяха слънчогледи. И аз съм един от тях. Службата ми беше такава, че трябваше да се приспособявам към всяка власт.

Към 1919 г. във всеки случай широките социалисти в Овощник били 41 души.

Според Тотьо Дамянов комунистическата организация в селото се образува през зимата на 1919 г. от него, Иван Славов, Иван Райчев, Петър Колев, Иван П. Камбуров, Дончо Драганов, Иван Йовчев, Иван

Стоев, Еньо Манолов и др. В началото са се събирали в дома на Ганьо Иванов Марински или в кръчмата на Райчо Йовчев. Марински е бил широк социалист, но съчувствувал на комунистите. Според други в групата е влизал и Петко Войводов, който преди е бил широк социалист. След като земеделската партия поема властта, и двете групи заглъхват, като комунистите се съвземат едва към 1931 г.

Социалистическа група в с. *Черганово* се формира към 1911–1912 г. начело с Иван Райчев, близък познат на Бозвелиев, Христо Д. Чекердеков, преселен от града, Харалан Иванов, Стоян Димитров и Георги Г. Турлаков. Като образували групата, повикали ги в околийския комитет на партията, похвалили ги и ги абонирали за партийния вестник. В изборите винаги са имали 7–8 гласа и някаква особена дейност не са отбелязали. Някои от тях, наближили вече 90 години, са още живи и още се смятат правоверни социалисти. Дядо Георги Турлаков между другото например разправя:

— Бях чирак-железар в Казанлък. На един Първи май няколко другари се накичихме с ленти и манифестирахме. Откъде се научил майсторът, че като ме подхвана: „Ти, кай, си безбожник, нехранимайко, хаймана...“, но не ме изгони, защото бях здрав, въртях чука добре и му бях потребен.

Партийна комунистическа организация се образува през 1935 г. и наскоро след нелегалното ѝ образуване била разкрита и членовете ѝ арестувани. Начело е бил Неделчо Хр. Дерменджиев, осъден по-късно на 4 години затвор, а останалите — Михаил Радев Барабонков, Стоян Илиев Барабонков, Неделчо Денев, Христо Златев, Костадин Ив. Костадинов и др. — са били освободени. След излизане от затвора Неделчо отива на военно обучение в окупираната част на Гърция, свързва се с другари, става партизанин там и през м. октомври 1944 г. бил убит при с. Височен, Драмско.

Открита в самото начало, групата не е могла да прояви голяма дейност. Отделни лица, като Петър Иванов Хаджиев и неговите помагачи Михаил Радев Барабонков и Стоян Илиев Барабонков, подпомагали партизаните в Средногорието. Петър Хаджиев е бил изключен от гимназията и изпратен на концлагер в с. Еникьой, където прекарал повече от година и след завръщането си пак подпомагал партизаните.

Първият социалист в с. Кънчево е бил Стоян Бонев, учител, завършил педагогическото училище в гр. Казанлък. Като негови другари се сочат Петко Кабаиванов, Иван Стефанов Гергеолу, Иван Тодоров, Иван Петков Делиев, Иван Станчев и др. След Балканската война, 1912–1913 г., в селото имало 7 социалисти, а след Първата европейска пораснали и подкрепян от опозицията, за кмет бил избран социалистът Иван Петков Димиев. Същият е бил председател на тричленната комисия и през 1921 г. Групата тесни социалисти се оформя през 1919 г., като за секретар е бил избран Кънчо Ненов Цанков, учител от същото село. През Септемврийското въстание той е бил арестуван, поради което организацията не е взела участие. След освобождението си той образува нелегални тройки и държи връзка с Христо Петров от Розово, политемигрант от СССР. Чрез него се свързва и с ЦК. През 1925 г. Кънчо отново е арестуван и убит между селата Розово и Бузовград. Селото сега носи неговото име Кънчево.

В с. Ягода учителят Петър Христов Пегрооглу още преди 1900 г. събира около себе си по-будните средни и бедни хора от селото и започва да ги учи на социализъм. Край него се оформя група от Минчо Митев Масурев, Ради Петков Атанасов, брат му Никола Петков Атанасов, Георги Марков Митев, Михо Недялков Михов и др.

В своята дейност групата не е отивала по-далече от оживени разговори за социалистическото бъдеще, излизала е и със своя листа в изборите. Душата на тази дейност е била даскал Петър от Казанлък. Той обаче не е имал кураж много открито да излиза срещу двамата местни богаташи кръчмари, които държали селото в ръцете си. Единият от тях, Тодор Стефчев — народняк, — с 500 дка земя, е бил хазяин на даскала. Другият е бил стамболовистът Косьо Турлаков.

За своята социалистическа дейност в селото даскал Петър бил уволнен и след това следите му се губят към Казанлък.

След разцеплението всички участници в първата група минават към широките социалисти. Само Никола Петков Атанасов в 1920 г. става комунист.

Комунистическа организация се е образувала след връщането на войниците от Първата световна война през 1918 г. В първите години като постоянни ръководители на организацията са били Георги Костов — каракачанин, буден, инициативен, умрял в 1945 г., след като видял „братята руси освободители“, — Петър Турлаков — заможен селянин,

но преминал на страната на народа, — Станьо Петров — работник-кантонер, по-късно станал демократ и при втория сговор бил кмет. Георги и Петър са били избирани за секретари години наред. В първата група са участвували още Койо Георгиев Маджаров, Белчо Колев Нейчев, Слави Петров Текнеджиев, беден земеделец, Деньо Ив. Масуров, деен комунист, железар, Иван Коев, беден селянин, Петър Ст. Ковачев, Димитър Петров Станев, брат на Станьо Петров, Костадин Ганчев, работник, Митьо Маджаров Митев — от широк социалист станал комунист — и др. Общо организацията е брояла около десетина човека.

Поддържала е връзка с града чрез Койо Ковачев и други хора. Дейността ѝ — най-дейно участие в изборите със своя листа. В 1920 г. има вече здрава организация с избор на ръководство, членски внос, провеждали вечер събрания по къра в тъмното и с активната си агитационна дейност откриват фронт на буржоазните правителства и местните им представители.

Първият социалист в с. *Горно Изворово* е Тодор Стайков, който е бил член на социалистическата потребителна кооперация „Братство“ в Казанлък. През 1906–1907 г. в селото е учителствувал и учителят социалист Иван Гюдюлев. Иван Тодоров пък получавал партийния вестник, но нямало образувана организация.

Неорганизирана комунистическа група е имало към 1921 г. В нея са влизали Петко и Васил Караиванови, Христо Стойков, Димитър Христов, Иван Колев, Васил Цонев, Трифон Цонев и Кольо Маринов. Групата всеки случай е държала връзка с партийната организация в с. Мъглиж. Събрали и абонаменти за партийния орган. На митинга в Казанлък през 1922 г. участвували с 12 души.

Редовна организация обаче се образувала едва на 11.IX.1944 година, като се записали нови членове. Една част от старите пък се почувствували оскърбени и се оттеглили.

Петко Караиванов е бил ятак на Георги Балкански от Мъглиж, а Стефан Панев е давал подслон на Петър Калайджиев. Той единствен е лежал известно време в затвор.

Първата социалистическа група в с. *Тулово* се е състояла от 5–6 души: Стойко Колев, Иван Захариев, Георги Дончев, Стоян Илиев и учителят Неделчо П. Добрев, който още като ученик в Казанлъшкото педагогическо училище участвувал в социалистически кръжок.

Групата се е образувала вероятно през 1902 г., участвувала е в избори, даже спечелила един мандат, но не помнят в коя година. Изборът, разбира се, веднага бил касиран. В селото са устройвали събрания Кирков, Бозвелиев, Джидров. Общо обаче голяма дейност не са развили.

Комунистическата организация се образува през 1927–1928 г. Един от първите комунисти в селото е Стоян Илиев, който имал роднини в село Енина и там се увлякъл по това учение. Другари му били Гойчо Иванов (секретар), Димо Поборников, Борис Алексиев и Тотьо Колев (един от най-старите и най-здравите комунисти). В Септемврийското въстание не са взели участие. Сега водач им е синът на даскал Неделчо Попдобрев, Добри Неделчев Попов.

За първи път за социализъм в Юлиево (Долно Мъдърци) се е заговорило през 1903 г. от дошлия там учител от Стара Загора Димитър Ненов. В продължение на три години, до 1906 г., около даскала се е оформила първата група млади социалисти: Радко Иванов, Димо Ненов, Петър Дервенски, Христо Златев, Тошо Заеков, Георги Ст. Овчаров. „Клъвнали от даскала зърното на социализма“, както се изразява живият още Радко Иванов, групата се разширила до 35–36 човека и към 1908 г. излязла на мегдана на обществения живот. В следващите избори групата е спечелвала в някои години до 5 съветници.

В 1906 г. учителят Димитър Ненов напуснал Юлиево, записал се студент в София, но скоро бил изгонен от университета — участвувал в освиркването на цар Фердинанд. След това завършил право във Виена и станал адвокат в Стара Загора. Продължил своята революционна дейност, станал комунист. Починал в близките години — след 1923 г.

Социалистическата група в Юлиево вървяла с лявото крило на социалдемократите — с Димитър Братанов, Димитър Нейков. В 1923 г. много от членовете на групата участвуват в сформираната въстаническа група в селото от комунисти, земеделци, социалисти — на брой към 50–60 души. Но групата не е минала към действия и не е взела участие в революционните вълнения в казанлъшкия край.

По-късно някои от членовете на социалистическата група минават към БЗНС, към БКП, но повечето остават социалисти.

В с. *Дъбово* социалистическа група се е образувала към 1905–1906 г. от 7–8 души. Първият председател на групата е бил Димитър Игнатов Паричков, по-късно известен под прякора Джидров, понеже Петър Джидров — един от лидерите на тогавашната широкосоциалистическа партия в София — на няколко пъти е бил избран за депутат в околията и обикалял селата, за да агитира. По професия Димитър Игнатов е бил ковач. Ранен през Първата европейска война, той се завръща в селото, отваря кафене и минавал за „добър, честен, отзивчив човек към всяка добра инициатива“. В групата са влизали Христо Д. Заков, Иван Кънев Войников, Павел Тенев, Христо П. Калайджиев и др. Организацията им не могла да се разрасне и да развие по-голяма дейност. Знае се, че в едни общински избори са спечелили един мандат и за съветник е бил избран Павел Тенев.

Първите комунисти се оформят още след Балканската война. Те са били Къньо Иванов Кънев, Игнат Петков Игнатов (по прякор Благоев), Цаньо Семерджиев и някои други. Партийна организация обаче се образува в 1918 г., като първи основатели са били Къньо Иванов Кънев, Игнат Петков, Петър Господинов Петров, Дамян Господинов Петков, Цаньо Семерджиев и др. Първият секретар на организацията е бил Петър Господинов, който още не бил завършил гимназия и току-що се завърнал от войната.

Партийната социалистическа организация в с. *Ръжена* е съхранила своята архива и сега тя се намира в казанлъшкия музей. От едно писмо до градския комитет разбираме, че „новоизбраният партиен комитет е вече съставен и функционира в с. Ръжена. Всичко, що се отнася до комитета, да се отправя и занапред на адрес Тодор Калчев“. Годината е 1899, а месецът и денят са изгризани от мишките. В тримесечния отчет за юли, август и септември, същата година, виждаме, че членовете на организацията са 27 души, от които 20 земеделски стопани, двама зидари, един пъдар, един говедар, един писар и един „самостоятелен пастир“. С друго писмо през същата година искат от ЦК да им изпрати 50 червени календара, а след това още 100, които се надяват да пласират на предстоящия събор в селото. При образуването на организацията пристигнали в селото Д. Благоев, К. Бозвелиев. По-късно, през 1900–1901 г., учителствува в селото социалистът Добри Мандаджиев.

При разцеплението в 1903 г. с писмо до ЦК на партията известяват, че е избран нов комитет със секретар Христо Дерелиев, касиер Никола Рашев и членове Петко Христов, Тодор Калчев и Станчо Велков. Членовете обаче от 27 са станали 19. Останалите са преминали към комунистическата организация, водена от Атанас Христов Руйнов, по професия калайджия. Дългогодишният секретар на партията на широките социалисти, Тодор Калчев, през 1910 г. също отива при комунистите заедно с Петко Ив. Карастоянов, Иван Славов, Васил Димитров, Иван Мандаджиев, Живко Коев и Станчо Велков. Тогава широките са останали само 7 членове.

В с. *Зимница* не се помни да е имало социалисти в първите години след образуване на социалистическата дружинка в гр. Казанлък през 1890 г. За социализъм се заговорва едва след Първата световна война, а комунистическа организация се образува през 1922 г. Преди това са идвали в селото Благой Чернаков и Христо Халачев от с. Ветрен, но при създаване на партийната група са дошли от с. Дъбово Руси Иванов Кокошарев и Дамян Господинов. Събранието се е състояло в дома на Ради Добрев Коларов. Групата, която се е състояла от Игнат Стоянов, Ради Добрев, Кънчо Генчев, Георги Иванов Камбуров и двамата братя Димо и Кънчо Ганеви, е избрала за свой секретар Игнат Стоянов. През 1923 г. партийната организация не е взела участие във въстанието.

— Тъкмо се бяхме събрали и изслушвахме — разказва Игнат Стоянов — пратеника от с. Милево, който ни прикани да се вдигнем на оръжие, фашистко оръдие забумтя към с. Дъбово и ние решихме да почакаме, докато се изясни положението.

В с. *Шаново* към 1900 г. първи заговорват за социализъм Райно Димитров Арабаджиев, Тенко Коев и Димитър Русев Кършаков — бедни селяни, принудени да аргатуват някъде към варненския край. Отишли един ден във Варна и попаднали на многолюден митинг, устроен от социалистите с оратор Георги Кирков. Пламенният оратор така им подействувал, че дълго време след това разправяли за него и речта му. Между годините 1906–1910 в селото учителствувал Койо Ковачев от с. Ягода, по-късно адвокат, кмет на Казанлък и пр., който оставил дълбоки следи в духовния живот на селото. Той събирал селяните, четял им вестници, разяснявал им идеологиите на политическите партии и ги запознавал със социалистическото учение.

Образувал кръжок за политическа и стопанска просвета и през 1908 г. турил началото на читалище „Наука“, като за нуждите му приспособили старата джамия в селото. Помагали му Стойчо Ив. Стоев, Иван Д. Каршаков, Йовчо Косев, но партийна организация не била образувана. Такава, но комунистическа, се основава от Йовчо Косев, Каршаков, деен и ученолюбив младеж, през 1921 г. Организацията съществува до 1923 г. със секретари Иван Колев Куруколев и Руси Д. Каршаков. За клуб им служела старата къща на Никола Вълчев. Организацията е била подпомагана от Иван Ганев, Кръстьо Марков, Иван Владев, Тачо Даскалов, Бончо Шанов и др. В изборите през 1923 г. спечелили 176 гласа от всичко 370.

Първият социалист в с. *Ветрен* е бил Димитър Нанчев Гурбалов, учител, а след това търговец, близък познат на Бозвелиев. Той през 1905 г. събрал около себе си група съмишленици, които ръководел и просвещавал. В тази група влизали Христо Стоянов, Рашо Марков, Тодор Колев, Ганчо Боршуков, Минчо Станев и др. Към 1918 г. социалистите (широки) в селото достигнали до 70 души. През това време в групата почнали да се оформят като тесни социалисти общарят Ради Иванов, кантонерът Тодор Желев и Теньо Денчоолу. След това числото на тесните почнало да се увеличава, станали 5 души. На 12 ноември 1918 г. секретарят на широканската партия, тогава Благой Чернаков, успял да отцепи 25 души и образувал комунистическа организация. Отцепването станало с речи, плакати, манифестация и пр. След това комунистическата организация се увеличава с още 26 членове, клубът на широките социалисти заглъхнал и групичката престанала да съществува. Организацията на комунистите подпомагала стачкуващите железничари и поддържала връзка с организациите от околните села Милево, Юлиево, Дъбово и Борущица. На митинга в село Дъбово, на който участвували и групи от горните села, полицията потърсила да арестува Чернакова, но той се укрил. През 1920 г. партията решава да участвува в изборите и строени по двама-трима души, се явяват пред изборното бюро начело с нелегалния Чернаков, след което той пак изчезва. По-късно бил хванат и лежал една година затвор. През 1922–1923 г. членовете се обучавали и готвили за въстанието, като за командири на групи били определени Халачев, Гайдаров и Марко Тодоров. На 15 септември заемат

общинското управление, но пристигнала войска и ги разпръснала. След това започват обиски, арести, затвор и пр.

В с. *Николаево* първият социалист е бил учителят Рачо Кряков, родом от габровските колиби. Това е било към 1907–1908 г. След него по-голяма дейност развива местният жител, учителят Иван Димитров (1909–1910). Той събирал съселяните си занаятчии и ги запознавал с това учение. Такива са били Калчо Вълчев — ковач, — Ганчо Костадинов — железар, — Стойко Михалев — кожухар, — Христо Добрев, а след тях — Денко Иванов, Никола Петров и др. Според дяда Калча Вълчев плащали са и членска вноска, което показва, че е имало основана организация, но за някаква по-особена дейност не можаха да ми кажат. Иван Димитров е бил убит в Първата европейска война.

В селото е учителствувал и социалистът Иван Чаков от с. Крън. Комунистическата организация в селото се явява през 1919 г. със секретар Добри Димитров, по професия работник. Той бил известно време в Америка. През Септемврийското въстание партийните членове завземат общината, но пристига войска, разпръсква ги, като арестува по-будните от тях, десетина души.

В село *Милево* през 1894–1895 г. учителствувал будният Иван Тодоров (чичо на покойния пълномощен министър в Москва Тодор Христов), който пръв заговорил на селяните за социализъм. Той образувал малка група, но бил бързо уволнен като социалист. По този случай във в. „Селски глас“ от м. март 1895 г. се отпечатва дописка за кмета на селото, в която между другото се казва:

„В неделя, 12 февруари, той (кметът, б.м.) повиква в общинското управление главния учител (Иван Тодоров) и без много заобикалки го нарича «вагабонтин, социалист», заплашил го, че ще го изпъди, защото учел децата на «социалистическа вяра», не им давал да се кръстят, да правят молитви, да ходят на черква и много други такива лоши работи. Той щял уж да го изпъди първия месец, когато още не бил избран за кмет, защото още оттогава знаел, че е социалист, но го съжалявал, че бил беден, и т.н.“

Учителят Иван Тодоров, който членувал в казанлъшката организация, успял да вземе от селския свещеник Къньо тайното окръжно на старозагорския владика Методи Кусевич за борба против учителите социалисти и го изпратил на редактора на сливенския вестник, редактиран от негов другар (сп. „Образование“, год. VII, кн. 3 от 1938 г.) и това е вбесило кметове и попове.

След уволнението на Ив. Тодоров един от водачите на социалистите в селото е бил Милчо Станев, също учител, родом от това село. Той образувал група, която според жена му Стайка Станева се е състояла от Иван Ив. Крачанов, Вълчо Златев, Георги Кисиков, Кольо Златев Златанов, Илия Къорхристов, Койчо Губерков, Иван Драганов Чуреев и др. Това е било към 1918 г., но и той бил уволнен и после преместен в с. Димовци. В селото се връща пак и учителствува там до 1929 г. Минчо Станев е ученик на Бозвелиев и дълги години беше директор на кооп. „Братство“ в града.

Под формата на просветен кръжок в селото се образува група от тесни социалисти в 1908 г., а партийната група от 7–8 души се оформява през 1910 г.

Първите социалисти в с. Гурково към 1905–1906 г. са били Христо Атанасов Манев — учител от селото — и Кольо Н. Попов — земеделски стопанин. За други съмишленици не се знае. Не е имало и организация. Христо Атанасов Манев е бил казанлъшки зет, та вероятно социалистическата си подкваса е получил от този град, а не от Нова Загора, към която околия е било тогава селото. И двамата си остават широки социалисти докрай.

Организация на тесните социалисти се появява през 1919 г. с около 18 членове и доста съмишленици. Имали са и клуб. Начело са били Иван Койчев и Иван Цонев — местни учители. Другари им били Георги Нейков, Атанас Василев, Димитър Иванов, Кольо Д. Яков — все земеделски стопани, — Стефан Стойчев — шивач, — Кольо Колев Диманин — писар — и др. Най-често ги е посещавал и устройвал събрания Петко Енев. По-късно като активни членове на организацията се включват Станьо Драгоев — учител, родом от с. Милево — и Христо Малешков от с. Мъглиж. За пръв път отпразнували Първи май с манифестация през 1922 г. През същата година взели участие в общинските избори и спечелили 6 от всичко 10

места, но скоро съветът е бил бламиран и властта назначила тричленна комисия.

Който се е занимавал с подобна дейност, който е събирал исторически материали половин век по-късно, без да има на ръка писмени документи, той знае колко трудна работа е това. Някои от тия данни съм записвал преди двадесетина години като директор на музея в Казанлък и тях смятам за по-точни и достоверни. Другите, които са малко и от села, където е нямало по-здрави и дейни социалистически организации, са събирани през последните няколко години. Поради това, че живите партийни членове от онова време са вече грохнали старци с отслабнала памет, те са по-непълни и възможно е да са допуснати грешки. Давам ги за печат във в. „Искра“, та читателите от града и селата от бившата Казанлъшка околия, като ги прегледат, да поправят и допълнят някои допуснати празноти.

От изнесеното дотук се вижда, че първите лястовички, възвестяващи социалистическата пролет по нашите села, не са само учителите, а бедни селяни, принудени да скитат и аргатуват из страната ни, калфи и чираци, учили занаяти в градове, където това учение е било пуснало по-дълбоки корени, дребни еснафи, които не са се бояли, че заради убежденията си ще бъдат премествани или уволнявани, бивши бойци през войните, попаднали в такива среди, и пр. С малки изключения даже учителите-социалисти са действували тайно и не са смеели да излизат начело поради строгите тайни и явни нареждания, поради шпионажа на подчинените на големия социалистомразец, старозагорския владика Кусевич, който от църковните амвони разправял, че те не признавали никаква частна собственост, никаква вяра и закон, че жените щели да бъдат общи, и пр. Поповете от своя страна допълвали, че мъжете щели да бъдат кастрирани, като само някои се оставят за разплод, че старите хора, надхвърлили 60 години, щели да бъдат изклани, и т.н.

Не, не ще да е била лека работата на първите.

„... Появяването на социалистите като социалдемократическа партия се посрещна от техните противници с явна злоба — пише в своя «Принос» Димитър Благоев. — В правителствените вестници се появиха ред позиви към правителството да почне преследвания против социалистите, да унищожи тия «развратители на младежта», тези «безбожници» и тази — «язва»... Посипаха се най-мръсни клевети

против социалистите изобщо, отвсякъде един общ хор разнасяше по цяла България, че те искали «развалата на семейството», «общността на жените», деление на имотите и т.н. Даже и частният им живот беше предмет на всевъзможни хули и клюки... изобщо думата социалист от онова време беше за противниците равносилна с най-голяма псувня. Така беше навсякъде из България, където социалистите открито излизаха. То беше време, когато човек трябваше да има здрави нерви, дълбока вяра в научността на социализма, за да издържи всичките тия тежки клевети и обиди при самите несгоди на личния живот, в онова време на първите стъпки на открита социалистическа дейност, без да изгуби енергия и ентусиазъм и без да се поколебае нито минута, че е близък денят, когато работническата класа, събудена и просветена, ще бъде организирана в една обществена сила под червеното знаме на социалдемократическата партия и тогава клеветите на техните противници ще замръзнат на устата им.

Като си спомня човек онова време, което може да се нарече героичен период от неговото развитие, и го сравнява с днешния период, мъчно може да повярва, че е било то.“

(Из ръкописите на писателя.)

ВЕСТНИК „СЕЛСКИ ГЛАС“ ПО СЛУЧАЙ 63 ГОДИНИ ОТ ИЗЛИЗАНЕТО МУ

След законодателните избори на 11 септември 1894 год., в които социалистите от Казанлъшко получили 650 гласа, пише в спомените си К. Бозвелиев, те се научили на много неща. Едно от най-важните било, че селското население в грамадната си част спяло дълбок сън в политическо отношение, поради което ставало лесна плячка на селските думбази и градските лихвари — кождери. Буржоазните партии използвали това състояние й благодарение икономическите си връзки с него успели да го завлекат в своите клубове. В това ги улеснили селските думбази — техните агенти — и кметовете, които се стараели да спечелят благоволенieto на силните партийни шефове в града. Разправяло се например, че един от кметовете на с. Енина в някои законодателни избори продал гласовете на повечето избиратели от това село на правителствения шеф за една ловджийска пушка и ако това можело да се върши в едно от най-будните села в околията, какво оставало за другите села.

„Населението не ценеше избиращелното си право — пише Бозвелиев, — та изборната бюлетина лесно се отстъпваше и за най-малката лична облага, например за чаша ракия или пакет тютюн.“

Поради тия причини се стигнало до идеята да се издава един вестник за селото, който да не е партиен орган, нито чисто социалистически, защото издаването на такъв при тогавашните предубеждения за социализма можело само да повреди на делото и да отблъсне част от селското население.

„Преди да се заговори за социализъм — пише пак той, — сметна се, че има много предразсъдъци за разбиране, за да се разчисти в съзнанието му пътят към това учение.“

За да бъде достъпен един такъв вестник, трябвало да се списва на разбран език, да има ниска цена и да се издава в някое село. Затова било избрано село Мъглиж като едно от най-големите в околията с най-много другари съмишленици. Там бил и будният социалист Жельо Тодоров, който се ползувал с голямо влияние в селото. За

редактирането на вестника обаче се оказали трудности поради това, че в Мъглиж нямало подготвен човек, нямало и печатница, затова казанлъшките социалисти решили той да се печата в града и да се редактира от Бозвелиев, а официалното му седалище да е Мъглиж. За целта бил нает и дюкян, който служел едновременно и за клуб на партията. Отговорен редактор станал мъглижанинът Теньо Тодоров Тюфекчиев.

Първият брой на вестник „Селски глас“ излязъл на 5/17 октомври 1894 г., като на първа страница стояло мотото:

*Черни роби, крепете се,
млади сили, гответе се
за великата борба...*

Вазов

Три пъти месечно той продължавал да излиза цяла година. През краткото си съществуване в. „Селски глас“ е отпечатал редица статии, в които е била развита социалистическата програма, статии против лихварството в защита на народното учительство, за дейността на общинските съвети във връзка с подобрене живота на населението, за розовата култура и търговията с розово масло, за междуселските спорове и пр. Всичките му броеве са били посветени в защита на бедните и угнетените, като особено остри са били полемиките му с в. „Прогрес“ по въпроса за тежките данъци и със старозагорския митрополит Методи, който бил открил кръстоносен поход против учителите-социалисти.

Вестникът е бил принуден да спре най-вече поради липса на средства. От 1100 абонати, които имал на края на годината, били отчетени, и то ненапълно, само 482. Освен това списанието му легнало почти изцяло върху Бозвелиев и само от време на време някой изпращал малка дописка или съобщение. И най-после Жельо Тодоров бил арестуван, мъглижката организация започнала да линее, членовете ѝ да намаляват, а отговорният редактор Тюфекчиев я напуснал и бил избран за кмет на селото.

Вестник „Селски глас“ обаче без съмнение е изиграл своята положителна роля, като прокарал първите бразди по неразораната

целина на околията ни и подготвил почвата за „Работнически вестник“, който се появява в нашия град три години след него.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XXXIV, бр. 41 от 12.X.1957 г.)

ПЪРВИТЕ

През време на турското робство, когато у нас се появили първите театрални представления, голям подвиг е било да излезе човек на сцената. Такива смелчаци били наричани с оскърбителни епитети „представленджии“, или „карагьозчии“. Ако пък жена се осмели да участва в представление, това се е смятало за истински позор, поради което женските роли обикновено се изпълнявали от мъже.

В Казанлъшко първи са играли „театро“ шипчани. Навръх Коледа през 1870 г. изнасят нашумялата тогава „Многострадална Геновева“, като за женската роля бил поканен специално габровецът Васил Грудов.

На другата година същата пиеса се играла в Казанлък и тази роля се изпълнявала от Николай Койчев.

През 1873 год. учителят Стефан Почеков се наел пък с ролята на баба Тула от пиесата „Райна Княгиня“.

През 1874 год. ролята на Ирина в пиесата „Покръстването на Преславския двор“ изпълнявал Лальо Атанасов, а през 1875 год., когато за първи път поставят драмата „Иванко“, ролята на Мария бива поверена на Христо Попйосифов.

В първите години след Освобождението положението не се променило. „Иванко“ продължава да се играе с Христо Попйосифов в ролята на Мария, като при последното представление по настояване на тогавашния околийски началник Петър Иванов Исак бил обесен на сцената.

Малко по-късно се играе „Отело“, като ролята на Дездемона изпълнява Стефан Мирчев.

В спомените си К. Бозвелиев пише, че за пръв път жени на казанлъшка сцена се явяват през 1882 год. Представена била пак драмата „Иванко“, като ролята на Мария изнесла Гана Наследникова, а ролята на Тодорка — Чернева. Те обаче играли заедно с мъжете си и особена реакция не се почувствувала. Гана Наследникова е сестра на революционера от Априлското въстание Цанко Дюстабанов.

През 1888 година председателят на читалище „Искра“ по решение на настоятелството изпраща писмо до учителките в града с покана да вземат участие в театралните му прояви, но те отказват.

На другата година се подготвя „Ревизор“ от Гогол и две от подписалите писмото — Касабова и Николова — се решават да участвуват. Турският дух се надига и тръгва из града мълвата, че учители и учителки се прегръщали и целували на сцената, та да запушат хорските уста, Васил Налбуров се оженва за партньорката си Неда Касабова, а д-р Кръстев — за Рада Николова. Васил Налбуров, тогава учител и един от най-изтъкнатите любители артисти, по-късно става първият директор на Народния театър, а д-р Кръстьо Кръстев, директор на педагогическото училище, е известният литературен критик. Те най-много са спомогнали за разцъфтяване на театралното дело в Казанлък.

Ледът се разтопява и турският дух е бил окончателно прогонен през 1889 год., когато в ролята на Луиза в пиесата „Коварство и любов“ излиза за първи път девойката Мария Владева. Дотогава тази роля изпълнявал младият д-р Кръстев.

По този случай в една статия Васил Налбуров пише:

„На 28 януари тук се даде любителски спектакъл — «Коварство и любов» от Шилер. Доколкото помнят болшинството от нашите читатели, тази пиеса е давана миналата година три пъти подред. Толкоз тя бе сполучливо играна и можеше да бъде по-сполучливо, ако женските роли не играеха мъже, лишени привременно от мъжките си украшения: бради и мустаци. Неестественото и при най-усърдно изпълнение си остава неестествено. Тъй беше миналата година, тази година обаче няколко решителни гражданки презряха критиката на плиткоумните и женските роли се играха от жени. За решителност против обществените предразсъдъци заслужава похвала и уважение г-ца Мария Владева, която игра ролята на Луиза. Нейната игра е един от най-убедителните примери на истината, че усилията, чистосърдечното желание, теорията на изкуството да можеш да подведеш биенето на сърцата

на многочислените зрители в един такт — това е най-малко талант, а такваз беше г-ца Владева в ролята на Луиза: диханието на зрителите спираше при ужасните сцени, дето идеалната любов на Луиза ставаше играчка в ръцете на коварни, но силни хора; и сърцата им радостно трептяха, когато съдбата се усмихваше на нещастната жертва. В момента, когато разяреният Фердинанд посочи отрова и Луиза я прие, идеше ми да извикам: «Стой, излъган си!»“

Мария Владева по-късно се омъжи за Георги Пенков и техни деца са двете Марии Пенкови, известни наши даровити артистки, и проф. Иван Пенков — изтъкнат наш художник.

След излизането на Мария Владева казанлъшката сцена вече не търпи мъж в женска роля и се зарежда дълга низа от жени-самодейки, между които освен Гана Наследникова и Рада Николова още: Пеша Бозукова, Дона П. Дочева, Неда Касабова, Велика Карапетрова, Ана Демирева, Ек. Куюмджиева и много още, отдали голяма част от живота си на театралното дело и спомогнали Казанлък да се прослави като едно от най-театралните селища в страната ни.

(Из ръкописите на писателя.

По-подробно за театралния живот на стария Казанлък вж. в третия том на „Казанлък в миналото и днес“ — Ив. Енчев-Видьо. „Изкуството в Казанлък“, стр. 585-632; том II, стр. 239–245 — Иван Попов. „Театрални спомени от «Искра»“.)

ИКОНИТЕ В ХРАМА „СВ. БОГОРОДИЦА“

Западноевропейският ренесанс начена почти в момента, когато балканските народи окончателно сразени паднаха под тежкото турско робство. Средновековието в Италия се свърши в началото на XIV век, а в България трая почти до края на XVIII век. Едва след изтощителните и несполучливи войни на турците, след гръцките въстания и след въвеждане на редовна турска армия българското племе почна да се събужда от дълбокия си сън и да закрепва икономически и духовно. В мрачните манастирски килии на Атон бяха останали искрици от изкуство, които бързо пламнаха разнасяни от будни монаси. Така се родиха трите живописни школи: Дебърската, типична с употреблението на животни и сцени из светския живот и исторически композиции из вехтия и новия завет. Тя беше повече под западно влияние и си служеше със стила барок. Самоковската школа се отличавахе с по-изтънчен вкус и школовка и преплиташе в своите композиции лозови клончета, рози и др. цветя, и се ограничаваше да употребява фигура. Често си служеше с образи на зверове (чудовища). Третата живописна и резбарска школа беше Тревненската. Родоначалникът ѝ е също калугер от Света гора. Тя създава впоследствие два рода зографи и марангози: Витановци и Захариевци, и се развива така, че някои нейни представители, като напр. поп Койо Витанов е изнасял и продавал икони и владишки тронове чак в Одеса. Поп Койо е бил посетен и от историка Каниц, който е останал изненадан от неговата сръчност и тая на неговите синове.

От около 60-тых стари икони, които се намират в църквата „Св. Богородица“, за щастие, има такива, писани от представители на двата тревненски рода. Учител на първия наш живописец Петьо Ганин (1839–1913) е пък дебралията Уста Антон Станишев. Поп Павел и поп Никола от Шипка, които са изписали Габровския Соколски манастир в 1862 год., са учили също при дебралии.

През епохата на кърджалийските и даалийски зулуми (1792–1806), а най-вече през Освободителната война църквите в околията са били опожарявани или преобръщани на конюшни и складове, а

иконите — страшно поругани, с избодени очи и голяма част унищожени. Затова малкото запазени такива за нас са скъпи реликвии, които свято трябва да пазим. Такива има в старата църква „Св. Параскева“ в с. Енина, писани от Симеон Зограф от Трявна, 1814 г., в Мъглижкия манастир — от Иван Кънчев от Трявна, 1834 год., в църквите в с. Турия, Оряхово, Долно Сахране и пр.

Като най-стар тип икони от колекцията, която се пази в „Св. Богородица“, датиращи преди 1834 година, когато е строена сегашната църква със златни фонове, с гръцки надписи и със строго стилизирани коси и бради на светиите, работени върху солидно дъбово дърво, пострадало доста от времето и червеите, изглеждат големите такива на св. Спиридон и св. Атанасий и по-малките две — на св. св. Никола и Харалампия. Те са без подпис и дата. След тях идат иконите на Кръстя Захариев от Трявна — „Св. Пахомий Велики“, 90/60 см., подарена от мутафчийския руфет (еснаф), „Св. Троица“, 78/100 см, „Св. пророк Данаил“ с надпис: „Молбу рабу Божию Хаджи Диму, а отдолу — рука Кръстю Захария от Трявна.“ Тя е 68/105 см и е сравнително по-добре запазена. От същия автор по всичко личи да е и „Възнесение Христово“, която носи дата 1826 година и е подарена от бояджийския еснаф, но не носи подписа на автора. Тя е 73/104 см.

Освен тях прави впечатление иконата на Христа, работена през 1842 год. от Папа Йоан от Разград. Тя е оградена с рамка в стил барок и стилизирани рози с размери 78/120 см. От този непознат за мене иконописец трябва да са и иконите на св. Йона Предтеча, „Успение св. Богородица“ и „Св. Троица“. Те не са подписани. Само на св. Йоана Предтеча е написана същата 1842 година.

Друга интересна икона е „Въвеждането в храма на св. Богородица“ с дата 1834 година и е подарена вероятно от някой Ив. Нейков, името на когото е написано с мастило на гърба.

От малкия формат икони прави впечатление тази на св. мученик Трифон, на която личи следният надпис „За вечно възпоминание приложи сия икона Енчу Петков“, а над него едва се чете началото на една дума, която започва с „фуче...“ Св. Трифон е с великолепно изработено лице и лошо рисувани ръце.

На гърба на друга малка икона, изобразяваща св. Неделя и св. Параскева, личи годината 1825, 5 декември, а на друга —

„Представление св. ап. евангелиста Йоана Богослова“ — с мастило е написана годината 1829.

Останалите, които повечето са малък формат, са твърде много пострадали и не носят никакъв подпис.

Трябва да отбележим тук, че три икони е взел Св. Синод и сега се намират в специално уредения при него църковен музей. Не се съмняваме, че те са били едни от най-интересните в художествено и историческо отношение.

Хубавият иконостас на църквата е работен късно, през 1895 година, от Васил Аврамов от с. Усой, Дебърско, когато църковното настоятелство се е състояло от председател, свещ Т. Близнаков, и членове: Никола Клисуров, Стойно Колев, Ст. Г. Сапунов, Хр. Петров и Тодор Кротошев. За него е платено 4000 лв.

През 1896 година пък чрез търговската къща В. Рашев в Одеса са били поръчани на художника В. А. Морозов сегашните нови икони, но поради болест този художник не е можал да изпълни поръчката и с нея се нагърбва художникът от Миланската кралска академия М. А. Бургсер. Той изработва първом 10 големи икони за цена 848,25 рубли. През 1898 г. изпраща 16 малки за 632 рубли, а през 1899 г. — останалите 15 малки икони за 567,50 рубли. Иконите на Бургсера са с високи художествени качества, работа са на солидно школуван и надарен художник и са гордост за храма. „Св. Богородица“.

Старите икони са натрупани в горното отделение на църквата из нишите и по земята и са осъдени на развала. Разумно би било управлението на църквата да поиска разрешение от Св. Синод и да ги подари на музея при дружина „Искра“, където сега, когато той разполага с три големи специални зали, те биха могли да бъдат подредени в специален отдел, почистени, подлепени и съхранени за вечни времена.

(Из юбилейната книга на църквата)

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 245 от 31.X.1934 г.)

ЦЪРКВАТА „СВЕТА ИВАН ПРЕДТЕЧА“

Къренската църква „Св. Иван Предтеча“ е строена през 1842 г. Един от главните инициатори за строежа ѝ е бил свещ. хаджи поп Дочо Попниколов, за когото твърде малко данни имаме. Знае се, че имал голямо влияние между енорияшите си и благодарение на това голяма част от строителния материал бил доставен даром. Известен е още, че когато е говорил в църквата своите неделни слова и тълкувал свещените книги, карал богомолците да слушат седнали, нещо, което досега няколко църковни събора не се решават да узаконят. Умрял в 1863 г. на 65 години. Спомогнал е за постройката и прочутият на времето си чорбаджия Стоянчо Груйоолу, който е заставял и турци, и българи да помагат кой с каквото може. Писал даже и на богатия тогава търговец дядо Илия Видинлията и той изпратил няколко каменни стълба, които били поставени във вътрешността на храма. И една легенда има отбелязана в кондиката на „Св. Иван Предтеча“, откъдето черпим тия материали, записани от свещ. Вас. Каличков през 1906 г.

Близо до църквата е живял Вълкан войвода и жена му Кера. Той хайдутувал около 1820–1830 г. и, разбира се, е вършил и грабежи. Когато умрял, оставил голямо богатство на баба Кера, но тя, за да не се издаде, живяла като последна сиромахкиня. След смъртта ѝ (около 1845 год.), като нямала наследници, съседите влезли в къщата, почнали да тършуват и намерили златни рубета в калемите (масурите), с които сновяла прежда. Научил за това Стоянчо Груйоолу, наредил да се претърси къщата и намерил толкова много злато, че позлатили темното (иконостаса) на църквата с него.

Освен свещ. хаджи поп Дончо знаят се имената и на следните още ктитори и спомоществователи: свещ. Минчо Стоянов, свещ. Иванчо Попниколов (умрял) 1877 г. на 67 год., свещ. Георги Димитров, свещ. хаджи Никола Попдочев (умрял) 1886 год. на 65 год., свещ. Хр. Ненов Пъстраков (умрял) 1887 год., свещ. хаджи Иванчо Хаджиминков (умрял) 1864 год., свещ. Ив. С. Чолаков (умрял) 1877 год., свещ. Васил Т. Велев (умрял) 1893 год., иконом хаджи Хр. Д. Караджов (умрял)

13.II.1911 год. на 76 год. възраст. Споменати са и архимандрит Йосиф Рилски, архимандрит Онуфри Хилендарски и йеромонах Хрисанда Рашев, но през кои години, не е отбелязано.

Първите икони на църквата вероятно са пострадали от турците през Освободителната война. От тях има запазени само няколко. На иконостаса вляво „Св. Иван Рилски“ носи подписа на известните тогавашни майстори зографи: Йонко и Витан от Трявна — 1846 г. Въпреки че не личи подписът им, от тях ще да е и иконата „Св. Георги“ в северния ъгъл на иконостаса. Тя носи годината 1849. Всички останали са писани от известния зограф Г. Данчов през 1884 г. От него се е учил на иконопис свещеник Васил Т. Велев, от когото имаме автопортрет в музея, подарен от сина му г. Ст. Попвасилев.

В лявата ниша на олтара имаме запазена символистично изразената „Тайна вечеря“, която носи следния подпис: „За вечен помен преложил Христу Димитров Тричкув и Райка. Ноемврий 20, 1867 г.“ Дали този Христо Димитров е член от самоковската зографска фирма Димитровци, или е друг някой, ще трябва да се направят проучвания, защото иконата е твърде опушена и почерняла, а очите на Исуса Христа и другите фигури са изчовъркани от турски ятаган.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIII, бр. 285 от 30.VI.1936 г.)

ВЪТРЕШНАТА УКРАСА НА ХРАМА „СВЕТИ ИВАН ПРЕДТЕЧА“

Въздържахме се да изкажем впечатленията си от живописиста на църквата „Св. Ив. Предтеча“, докато мине комисията и я приеме, за да се не помисли, че искаме да въздействуваме някому.

Църковната живопис според нас е една от най-трудните. За тия грамадни пространства и тия безбройни и сложни сюжети е нужно преди всичко време, много време и много средства, за да бъдат изпълнени идеално.

Големите майстори в миналото са разполагали с такова време, работили са с години върху един само образ и са били дълбоко вярващи. В нашия век на механизация, на сметка и бързина подобна работа е изключена. Щастие беше все пак за къренци, а и за града, че украсата на храма се възложи на най-добрите представители на живописиста у нас. Имената на проф. Стефан Иванов, Н. Маринов и Дечко Узунов бяха достатъчна гаранция, за да вярваме, че ще ни дадат една работа от високо качество.

В едно кратко време с трудолюбието и упорството на пчела проф. Ст. Иванов успя да ни даде редица стенни икони, от които напр. „Св. Седмочисленици“, „Разпятието“, „Св. Параскева“ и „Св. Неделя“, „Св. София с дъщерите си“, „Йоаким и Ана“ и пр. са перли в черковната ни живопис. Проф. Д. Узунов остави в родния си град също така едно чудесно табло „Проповед в планината“, което едва ли би могло да се повтори.

Великолепни са също в олтара „Св. Николай Чудотворец“, „Моление о чаше“, „Константин и Елена“ на южната стена, изпълнена в духа на боянската икона, и „Христос Вседержител“ в центъра на тавана. Проф. Н. Маринов, който работи малко по-особено, във византийски стил, не допада толкова на някои, но „Благовест на Захария в храма“, „Св. Атанаси, св. Антоний“ (и двете на южната стена), „Св. Василий Велики и св. Иван Златоуст“ и оная фина „Богородица“ (в олтара) са работи изпипани от веща ръка, с вкус и

проникновение и са също така едни от редките постижения в нашата иконопис.

Би могло да се иска нещо повече в орнаментиката, която особено в долните полета на арките и в дебелините на прозорците не е подчинена и свързана добре с общата маса, но ние сме имали възможност да гледаме стенописта в църкви във Видин, Пловдив, Ст. Загора, София и пр., и пр. и със спокойна съвест можем да кажем, че вътрешната украса на църквата „Св. Иван Предтеча“ в града ни е изпълнена задоволително. За толкова време, с толкова средства по-добре едва ли би могъл някой друг иконописец да я направи.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XIV, бр. 306 от 31.V.1937 г.)

ЛЕГЕНДА ЗА ПАДАНЕ НА КРЪНСКАТА КРЕПОСТ

В летописната книга на Крънското основно училище има събрани доста материали за историята на селото и околностите му от учителя г. Еньо Чикакчиев. Между другото е и следната легенда за падане на крепостта, която все може би ще допринесе нещо по уясняване въпроса за старата столнина на Елтимира.

Когато безбройните турски пълчища нахлули в малката долина на розите, ужасеното мирно население хукнало да търси закрила в крепостите, осеяни по балканските чукари, където заедно с малкото останали борци се приготвили за последна съпротива. Близките около Крън села се прибрали в голямата трикрепостна твърдина, където наскоро били вкопчени и стегнати от здравия обръч на турците. Много пристъпи отблъснали шепата борци и тежка и неравна борба е била, докато най-последно турците успяват да скъсат водопроводната мрежа. Настъпила убийствена жажда. Запасните съдове с вода из жилищата и грамадните крепостни цистерни се изпразнили и настъпило горко отчаяние. И никаква надежда за помощ се не виждала. Събират се старейшини и вождове на съвет и решават през една нощ, в часа, когато започне да изгрява луната, да отворят голямата желязна врата на източната стена и да пуснат първом една стара баба да излезе и да опита да донесе малко вода. Почти всички крепости в миналото са били превземани чрез предателство. И тук, в крънската такава, турците са имали свои хора, които, като чули всичко, съобщили на обсадителите. През уречената нощ турците успяват да се приближат скритом близо до източната врата и за да измамат българите, на рогата на едно стадо кози налепват горящи свещи и ги подкарват от източното дере нагоре към крепостта. Оттогава това дере се казва ай-доодъ дереси (реката, отдето месецът изгрява), което впоследствие се е преобърнало на Хайдушкото дере, както се нарича и сега. Като забелязали светлината, която се показва откъм изток, обсадените помислили, че луната почва да изгрява, отварят портата, а скритите турци нахлуват и завземат крепостта. Тогава се захваща страшна сеч. Голяма част от защитниците на крепостта били изклани на място, а

друга — изсечени и избити в първия дол на източната страна, из който дълго време са се търкаляли купища кости, вследствие на което той и сега се нарича Кимиков дол, от кимик — кост. А близо до този дол, където турците след страшната касапница са си мили ножовете, кладенчето и сега се казва Канлъбунар, от канлъ, което значи кръв. Крепостта е била срината до основи. Една-единствена цистерна е останала само сега, полуразрушена, зинала, с напукани от жажда уста, невкусила вода може би от 1362 год. до днес.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XVIII, 1932 г.)

ЧЕРВЕНИТЕ ПОПОВЕ

Преди няколко години, когато преименуваха селищата, писахме в нашия вестник, че е грешка, дето с. Червените попове се прекръщава в Жълтопоп, защото интересната легенда за „червения поп“, който е живял някога в това село, е жива още и даже гробът му се пази досега — непосредствено до самото село. Тази бележка беше препечатана след това във в. „Мир“. Сега пък в книгата „Богомилското учение“ от Антон Глогов, София, печатница „Братя Миладинови“, 1915 год., срещаме друга една легенда, не по-малко интересна, за произхода на името на това село. На стр. 15 авторът пише дословно следното:

„Богомилските свещенослужители са носили червено облекло за разлика от християнските, които са носили черно облекло.

В Казанлъшко, в подножието на Стара планина, има едно селце, което до неотдавна носеше името Червените попове, наречено така, понеже някога там е имало голямо училище за подготовка на богомилските свещенослужители за Северна и Южна България. То е разположено край «Иванковата пътека», която и сега съществува и по която на времето е минал Иванко от Южна България на път за Търново. По съображения, които ни са неизвестни, но в чиято основателност нека ни бъде позволено да се съмняваме, преди известно време, по разпореждане на властта, древното име на това селище биде заменено с ново, за да изчезне и последната останка, която ни напомняше за богомилската епоха в историята на България.“

Доколко е приемлива тази легенда, не знаем, но тя иде да потвърди нашата мисъл, че не бива да се променят имената

произволно особено когато, както е в дадения случай, те са си и без това чисто български.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XVI, бр. 346 от 31.I.1939 г.)

ЛЕГЕНДИ

*Звезда се стреля
по синьо небе.*

Радово. На един км северно от Николаево, там където се слива Хаинбоазката река и тази, дето тече през Гурково, завършва отсечено в отвесна страшна скала планинският масив, що иде откъм Поповци и Жерговец. В подножието на скалата се вие на въртоп вир — широк и бездънен.

... Някога в село Хаинето имало две моми, две хубавици — и двете Ради се наричали. Живели си щастливо двете другарки за радост на стари родители и за слава и гордост на селото. Отгдето ги турчин подушил, грозен изедник, бей от крайтунджанските чифлици. Мине се не мине, като хала префучи на черен ат през селото. Дойде ли празник — на хорото се изправи, мустаци суче и все към двете Ради поглежда. Пращал им скъпи армагани, жени питачки провождал и стари вещици одумвачки, дано ги някак убедят бели ханъмки да станат. Какво не правил още той, но нищо не помогнало. Двете верни другарки пред бога са се заклели, че вярата си ще пазят или и двете ще умрат. Разлютил се тогава бейт. Той — всесилният, всемогъщият, най-богатият — да бъде отритнат от презрени гяурки и люти закани изрекъл: в незнаен ден и час ще грабне двете горди хубавици и ще ги отнесе в своите бейски сараи диван чапраз да му стоят, чибуците да му палят и да го черпят с върла люта ракия.

Две бедни, клети робини, сами без нийде никого, как ще на турчин устоят? И как ще могат понесе в душмански ръце да паднат за срам и гавра да станат?

Като не искали живи в ръцете му да се дадат, един ден двете другарки се качват на върха на скалата, заплитат си една в друга косите, прегръщат се и полетяват надолу към пропастта. Оттогава тази

скала се казва Радово, а реката, която минава през Хаинето — Радовската река.

В библейски приказен тон е дадена легендата за *момите*. Голямото българско село Мъглиж е нападнато от башибозуци. Писнали деца и майки, лумнали бесни пожари, кървави води потекли. Който можал — хванал гората, душа да спасява. Подир тях хукнали башибозуци с кръвясали очи. Една малка група от момичета с едно дете, капнали от умора, с ужас забелязват, че турците ги настигат. И почват гласно да се молят: „Господи, ти виждаш какво ни очаква. И на птички да се превърнем, не можем да се спасим, затова превърни ни на камъни, милостиви боже, та от позор и мъки да ни избавиш!“

Чул бог молбата им и ето ги и досега стърчат там в планината възправени и неми...

Вариант от тази легенда срещаме и северно от Крън, в местността „Дерiazлъ“, а горе, навръх Търничанския балкан, има цяла сватба, вкаменена, със сватбари, гайдари и кервана с колите.

Все в този дух биха се наброили десетки легенди из нашия край. Все така кристално чист се явява нравственият образ на нашата мъченица прамайка и все с такъв ужас и страх от турци са препълнени приказки, песни и легенди. И сега на хорото в село Турия се пее:

*Звезда се стреля
по синьо небе.
Не било звезда,
най била Гана,
Гана, Драгана,
турци я гонят...*

С колко ли кръв и безчестие трябва да е била напоена малката ни долина, та са поникнали толкова много алени цветя и какви ли страшни спомени са тресели душите на нашите прадеди, за да ни оставят толкова много кървави легенди и песни с такива шеметни образи и динамика?!

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VIII, бр. 175 от 31.X.1931 г.)

ЗМЕЙ ТУРИЙСКА ЛЕГЕНДА

Легендата е написана по разкази от внуците на баба Мина. Лица и местности са отбелязани със същинските им имена.

И сега да идеш на Висок, до калето, на оня кръстатия дрян в камънаците, ще видиш с очите си накацали като усойчи гнезда четирипет дълбоки пръстени панички с мляко и загоряла сметана по тях; долу на земята, до дънера, сандъче, възправено като иконостас, а вътре в сандъчето свещици и малко кандило мъждука. Открай време, откак се помни, тъй е било. Някога, хее в турско, преди тюлюмбеците баба Дели Марковица, след нея баба Мина, на Руся Турдана стопанката, а след тях пък други баби всяка година на великия четвъртък или в дни на суша или киша ходили на поклон при Змея Горнянина, пощада да молят и с прясно мляко да го канят.

Палави малки неверници, козарчета и воловарчета, замеряли с камъни паничките, та отдолу под дряна купища от парчетии и валчести дъна се търкалят.

Години откак баба Дели Марковица и баба Мина са напуснали грешната земя, след тях си заминаха и другите баби, бог да ги прости, но дъщери и унуки тачат стари обреди и поверия, та още не са забравили и змея Горнянина, почит му вардят и гладен го не оставят.

Отдавна, много отдавна, по жътва било то. Тежък труд и страшна жега превивали жътвари. Отнийде глас се не чувал и ниско над земята мараня треперела. Отведнъж към Умина поляна откъм Турдановата нива тънък ясен глас извил:

*Стоян Марийки думаше:
— Минке, Марийке хубава,
Уста-Христова дъщеря,
я ми чеврето опери,*

*чеврето, още ризата —
кога ме на кол набият,
ризата да се белее,
чеврето да се ветрее...*

— Лошо правиш, булка. Бога не тачиш! Вчера, дето се е рекло, първа си рожба добила. Четиридесет дена още не са минали и ти си песен запяла. Да чуе бате отнейде, иди му се после оправяй!

— Их, драгинко Димо, та нима и мене ми е до песен... И аз не зная пея ли, не пея ли — отвърнала като в унес булката Мина и пак привела кръст.

Тишината се още повече сгъстила и още по-силно заприжуряло. А синнало се едно небе, чисто, чисто като кладенче. Само едно-едничко облаче, малко като бяла кърпа, се надигнало откъм Марагидик, проточило единия си краец накъм Синьовец и плува, плува към село. Чевръст вятър се запровирал из ръжтите, засъскали тежки класове, запрепирали се тръносливките и дорде глави надигнат, малкото облаче хукнало презглава, а зад него триста го гонят.

Възправили вкочанели кръстове морни жътвари, спогледали се и забързали насам-натам, ръкойки да събират, кръстци да трупат. Вятърът се усилил. Накъм Габарската пътека ръжтите правели метани чак до земята, а сухите къпини край синорите хукнали из нивите. Страшен трясък разпорил Балкана. Над нивите на Руся Турдана свила вихрушка незапомнена, помела ръкойки и въжа, та ги дигнала в небесата, а булката Мина, която си стояла загледана, унесена, с прегърнатата ръкойка, току се заклатила, залюшнала и паднала на очи като сноп.

Оттогава мълва закръстосва селото, че булката Мина змейно либе е станала, че огнен, крилат змей от облак слязъл на нивата и пръв път я погалил и че уж като се свестила, на пазвата ѝ китка била затъкната, смесна китка от синьо-бяла тинтява, кума комонига и дива горска люляка. А пък в пазвата си била намерила бяло и светло камъче, колкото лешник голямо. Оттогава и лют стопанин Руси Турданът още по-люто вежди сключил и мраз полазил между млади съпрузи. Ех, живели те много години и челяд голяма извъдили, но живот ли е било то! Хорски думи — не е вода, да я запушиш, не е прелез, да го

затръниш! Заприказваха комшийки, заразнасяха роднини... По цял ден кавги в къщи, кавги и люти закани. Разправят, че кога станала непразна с второто си дете, та уж Турданът като овца я свалил на дървника, коремът ѝ да разпаря и копелето да вади, а пък кога го добила, не дал с човешко име да го кръстят, та Дафинао го нарекли — на дърво горско име да носи. Не харосало детето. След две недели умряло. Като гледал как му свидно либе мъчат, люто се канил змеят, но нищо не можал да стори, че жената била бяла Мина и късно по пътя си я срещнал той. Веднъж привечер като дошъл, а Мина му унесено песен пеела за Кара Богдан войвода, пеела и все към дюлата вторачено гледала. Не стърпял се Руси Турданът, откачил седефлийката, та тръснал право в дюлата. Тогава, уж казват, бил ранил змея, та изгубил се той, скрил се рана да лекува и три месеца се в село не вестявал. Всяка сутрин, щом изпрати сърдит стопанин в гора да иде, грабвала булката Мина пръстено гърне, та през габарската пътека, че чак в Хаджи Асановия гюл, оттатък усойната, прясно мляко да му носи и тежки рани да превързва.

А да речеш, юнак бил Турданът, имотен бил и тежка му била думата, та се чувала в Груйолувите конаци чак. Трима били те тогава: той, Руси Глухарят и Генчо Кунин, и каквото те кажели, това и ставало в селото, но надвива ли се, брате, хала нечовешка! Змей е то, ни с пушка да го замериш, ни на конак да го обадиш. Веднъж го видят увит като смок около хасмата, друг път извряка като пръч зад пещта, трети път го видят да се измъква като куче из зимника... Иди го гони!

Ходил по врачки Турданът, по врачки и по билиарки, измъчвал клета невеста, тънка пушка срещу черни облаци дигал и не издържал. Преклонил глава, свил се, прегърбил се и зацурал се като сянка из селото. Легнал по Димитровден и дорде кукурякът чело покаже, починал клетникът.

Оттогава змейна Мина изженила синове и дъщери, та с род напълнила цялата Горна махала, останала сама баба, сама кукувица в старата къща, билки да раздава и болни да лекува. А колчем се облак зададе откъм Марагидик и спре над Висок, та загърми и затреши, излиза насред двора гола-голеничка, както я майка родила, и вика, вика, та се чува до Тамашовската махала чак: „У-у-у... горски юнако, горски войводо, ние злини си имаме, запази ни, отбрани ни.“

И облак, космат и настръхнал, позавърти се, позавърти над село,
па извий могъща шия за чудо и приказ, та се пръждоса към гори и
планини далечни злъчката си да излее.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 149 от
30.IX.1930 г.)

МЕЖДУСЕЛСКИ ШЕГИ И ЗАКАЧКИ ОТ КАЗАНЛЪШКО

Малко е писано у нас за хумора въобще, а още по-малко за хумора на българина. Интересувайки се по този въпрос, през различни времена съм записвал в бележника си мисли и изказвания върху хумора, като, за жалост, на доста от тях не съм отбелязал автора, нито откъде съм ги взел. Ето някои от тях:

Първото значение на думата хумор, според Хорнфелд, на латински било течност, сок. Това определение е добре дошло за нас, които се занимаваме с хумор. То оправдава до голяма степен нашите произведения, които, общо взето, са твърде течни и разводнени.

През следните векове с думата хумор в медицината означавали настроение, плод на здраво телесно и душевно състояние.

През XVIII век французите означавали с думата *humeur* лошо настроение, а немците със същата дума означавали добро настроение. След доста време последното (немското) определение се възприема от всички германски народи — от тях сме го възприели и ние.

В речник на Футеков-Дорич хуморът е определен като зависещо от момента особено весело настроение, добро разположение на духа или почиваща на весело мировъзрение способност да се представят човешките слабости.

В речника на Горанов-Попов същият е определен като „смес от духовитост и наивност, веселие и меланхолия, рязкост и чувствителност“.

Това са речниковите обяснения на думата.

Човек е единственото същество, което знае да се смее. Децата напр. упорито търсят смеха, дори и тогава, когато той става за сметка на самите тях. Това се изисква от природата им. Смехът е нужен за техния растеж.

Хумористичният писател често улеснява задачата на философа. Той спомага да разберем човешката природа по един приятен начин.

Хуморът ни откъсва от дребнавото, от всекидневното, позволява ни, като се надсмиваме над себе си, да се взрем по-дълбоко в себе си.

* * *

Хуморът е меланхолията на една възвишена душа, която може да се развлича с онова, което я опечалява — е казал Рихтер^[1].

Хуморът е изкуство да живееш. Той се сили да свърже трагедията на живота с неговата комедия (Хьофдинг^[2]).

* * *

Аз се смея над човешките деяния, за да не плача над тях — е казал Бомарше^[3].

* * *

Хуморът е двулицев Янус, който с едното си лице се смее на плача на противоположното лице.

* * *

Хуморът и сатирата за обществените недъзи са като упойката и хирургичния нож за гангрена (Пушкин).

* * *

Веселието, казва Гогол, се обръща в печално, ако само по-дълго се застоиш пред него.

* * *

Да се смееш над собствените си недъзи е повелителна нужда на чистите съвести — е казал пак Гогол.

* * *

На някой, който писал против неговите календарчета, смешки и закачки, дядо Петко Славейков му отговаря по следния начин:

„Какъв грях е да караш хората да се смеят? Не е грях, а е добродетел (себап), и то голяма добродетел го смятаме ний, ако с шегите си сполучим да разсеем някого, с подигравките си да постигнем и поправим някой недостатък и да спечелим една душа за народа си.

Затуй ще се смее дядо ви Петко и ще разсмява другите. Да ги разплаква — не му дава сърце, защото знае, че и без това има много, които вършат тази работа, и по им приляга да го разплакват.“

* * *

Обича ли нашият българин хумора, има ли чувство към него и остроумен ли е изобщо той? Нашата писателка Ана Каменова намира, че дълговековните страдания на народа ни, дълговековното потискане на духа са изсушавали източника на освобождаващ смях в българската душа. „Ако си спомним някои народни мъдрости, пише тя, ще видим, че често смехът ни преминава в плач, че той не е непринуден, безгрижен, дълбок“ — и цитира някои народни мъдрости, като „Смейте се, докле ви се смее“, т.е. предупреждение, че ще дойде време, когато не ще ви е до смях. „Лице се смее, а сърце плаче“, „Жално му е, че се смее“ — привиден смях за прикриване мъката. „Смееш ли се много, много ще да плачеш“ — не насърчение за смях, а упрек или предупреждение, заплашване. „Въпреки това, заключава Ана Каменова, ние, българите, безхуморните, които се смятаме повече хора на разума, а не на сърцето, сме всъщност повече подчинени на сърцето, отколкото обикновено мислим. Ние владеем това качество, но сме се потрудили да спрем неговото развитие.“

Поетът Кирил Христов намира също, че в българския хумор се чувства тъгата на днешния ден и на вековното печално минало. „Тоя меланхоличен или гневен смях, пише той, е рожба не на болно сърце, а на скърбен, страдал героичен дух, здрав и бодър дух, който иска да ни оздрави.“

Българският селянин е мъдрец, той разбира всичко и умее да ти покаже това така, че веднага да си го запишеш не като стара пословица, чувана от баба и дядо, а като току-що родена мисловна и езикова красота. И не дава две пари за своя хумор. Мисли даже, че няма хумор, а го има в прекомерно изобилие. Из глухите български села и градчета бихме наброили цели полкове родени хумористи, понадарени от много чужди професионални фейлетонисти. Те, разбира се, никога не са написвали нито два реда, но не може ден да мине за тях да не измислят някои нови шеги, с които да облекчат и своя живот, и живота на околните си.

Не познавам добре страната и народа ни, но съм преброял десетки пъти селищата в околията ни, познавам жителите им, а също така и ония самородни хумористи, които са ме учудвали със своите постоянни остроты, ту тънки и леки, ту ядно хапливи, които пръскат с голяма разточителност. Удивлявал съм се още повече на оная богата образна реч, с която ги обличат. Нашенците от моето село напр. говорят само с образи и сравнения, и то все нови, все оригинални, та понякога си мислиш, че се надпреварват просто в това.

У нас грижите по изучаване на минало, нрави, обичаи, облекло, говор, песни, приказки се насърчават много и маса бригади и отделни специалисти кръстосват страната ни и питат, разпитват, записват. Един тръгнал да рисува великденски яйца, други — порти и комини, трети — обредни краваи, четвърти проучва земеделски сечива, пети събира шевици, шести — песни и приказки, а няма нито един, който да записва шегите, закачките, остроумията, хумора на народа ни — онова, което му носи мъничко радост и облекчава грижите и неволите му.

Малък принос към това са настоящите ми бележки.

Всички сме слушали за шегите и остротите, насочени към свищовлии заради аристократическите им мании. Известни ни са безбройните остроты за габровци, които осмиват някогашното им скъперничество. Спомням си закачките, които си разменяха спорещите градове Сливен и Ямбол, Пирдоп и Златица и пр.

Тревненци, които се смятат за потомци на търновските боляри, ги подиграват, като казват, че в къщите им имало „гърне брашно, а делва сладко“, котленци се присмиват на жеравненските моми, че в неделя били кокони, а в понеделник се товарили с клони и още много, много такива.

В Казанлъшка околия, както и навред, подобни шеги и остроумия между отделни селища ще да е имало, откакто съществуват. В турско време напр. тези закачки са били между другото и във връзка с главния поминък на селището или с някои типични черти и слабости на жителите му.

През робството на казанлъчани напр. казвали „мюзевирджии“ (казанлъкѝн мюзевирджис). Тази характеристика показва, че дипломата за тяхната способност да клюкарствуват е с много стара дата и няма да се сърдят на сегашните хумористи, които само им я припомнят. Известна е шегата за бягащия през града файтон с пътници, за които казанлъчани не могли да разберат кои са, отгдето са и накъде отиват, та гонили файтона до ханчето в Карадере (на около 4 км на изток от града), за да задоволят любопитството си.

Жителите на с. Осетеново (по-рано Доймушлар) ги наричали „биволари“ (доймушларѝн мандаджисѝ) или „петмезчиѝ“. В една стара калоферска песен се казва „калоферските джанфеѝ, доймушларските петмези“... Населението от с. Манолово (Кючук-оба) им казвали — „житари“ (Кючукобанѝн бограиджисѝ), на тъженци — „зелкари“ (бююк обанѝн — лахнаджисѝ), на търничанци — „ловци на раци“ (къдрезлинин ингеччисѝ), на габаревци — „голи големи“ (акбашинѝн чиплак фудулу), на павелбанци — „воловари“ (лъджанѝн ак юкусчусѝ), на виденци — „шикалкари“ (карагииклинѝн кумбакчисѝ), на туриѝци — „дървари“ (мелемезден одунджусѝ), на долносъхранци — „търговци на волове“ (съранланѝ йокюс туджарѝ), на скобелевци — „дъскари“ (софуларѝн тахтаджисѝ), на ясеновци — „пистилджии“ (химитлинин пестилджисѝ), на енинци — „шарланджии“ (кечидеренин ширлаганджисѝ), на шипчани — „шипка хайдуту“ и т.н.

Всички селяни от западната част на околията ги наричат „калековци“, защото вместо свако казват калеко. В най-западното село Осетеново освен българи преселници из Карловско има и турци и две махали цигани, та съседите им маноловци в празничен ден се шегуват

с тях, като казват: „Стига сме стояли в нашето село, ами я да идем в Осетеново, да видим свят поне.“

Село Александрово е заселено след Освобождението от жители из изгорялото с. Аджар (Свежен), Карловско, та свеженци казват: „От нашето село се образуваха три села. В Александрово отидоха най-добрите, в Злато село (Пловдивско) — хайдутите, а в Свежен останаха само мюзевирите (клюкарите).“

Търничанци, както казахме, ги наричат „ингеччии“ защото поднасят на гостите си раци, които в изобилие се въдят там в двете реки край селото.

Най-много шеги понасят в този край габаревци. През време на робството повечето от тях са работили като занаятчии в Цариград и поради това особено жените им се гражданеят. Като централно село в този край освен това имаше и т.п. станция, в съботен ден ставаше малък пазар, а и самото село е дало доста чиновници. Търничанци напр., като ловят риба и си хванат някоя тънка змиорка, думат: „Хванах и една габарка.“ „Какво ситниш като габарка“ — думат шипчани на магаретата си, кога стъпват често-често, а не им спори пътят. „Габарка като забогатее, храни кокошките с ориз“ — казват още из околните села. „Зацапал я като габарски плет“ — казват тъженци за някой, който е забъркал някаква каша. На петмеза казват габарско сладко.

В съботен ден габаревци стават по-рано, поработят в полето и се връщат преди обяд, измиват се, обличат си новите дрехи, излизат на пазара, гледат важно-важно и чувствувайки се граждани, думат: „Днес доста селяни дошли на пазара, а?“

Един селянин от село Тъжа си купил волове и още преди зори отишъл на нивата да оре. Помъчил се да ги впрегне, а те се дърпат и не щат. Въртял ги, удрял ги с остена — не щат и не щат. Едва към 8 часа се укротили и потеглили ралото. Като наближило обяд, пак се разскачали, разритали и пак не щат да орат. Пуснал ги човекът, тръгнал към село, из пътя настигнал друг селянин и му се оплакал.

— Какво се чудиш — му отговорил той, — това са сигур габарски волове, а те са като чиновниците, по часовник работят.

Габаревци казват на тъженци „албанци“, понеже все из Балкана работят, а на маноловци — „шопи“, защото там има преселници из Ихтиманско.

За павелбанчани, които лятно време дават под наем всичките си стаи на гостите, които идват за баните, им казват „курортистите“.

— Иван'це мари, Иван'це, къде е ваш Иван мари?

— На курорт, на курорт.

— Че къде го прати на курорт мари?

— На хармана в ръженицата.

За селяните от с. Виден казват: да си жена, ама в Долно Съхране да живееш (защото там жените не ходели на полска работа), а да си мъж, ама във Виден да живееш (защото, обратно пък, там жените работят по полето, а мъжете в кръчмата).

Долносахранци казват на Горно Сахране „Горно Терсене“ (опако), а горносъхранци думат: „Долно Сахране се храни, а Горно гладува.“ За Долно Сахране още казват: „Влезеш ли в селото и видиш човек, извикай му: «Славе!» Ако се не обърне, сигурно се казва Нено!“

Тия две села още спорят накъде е трябвало да бъде обърната гарата.

На голямодряновци, понеже са преселници из габровските колиби, им казват „бодкаджии“ и „гаванкаджии“.

Морозовци пък, понеже почвата в селото им не е много плодородна, ги подбиват със следната шега:

Една майка през време на вършитба подканяла децата си: „Бързайте, майка, бързайте да превършеем, дорде е хубаво времето, та да може татко ви да отиде в Стара Загора да купи жито.“

В с. Турия, където земята също е песъчлива и гладна, като сеят ръж, благославят: „Хайде зрънце, да даде дядо господ тук да те хвърля, а в Опан да те намеря.“ (С. Опан — Старозагорско — е богато със зърнени храни.)

Жителите на с. Шипка обратно на свеженци казват: „От Шипка се изселиха ахмаците в Шейново, серсемите се пръснаха из другите села, а в Шипка останаха най акълиите.“ Или пък казват още: „В Шипка се изгубило, в Шейново се намерило.“

Поради бедната почва и многочисленото население шипчани са били принудени да скитат по печалба. Пристигнал един българин в Аржентина, потърсил сънародници и ги разпитвал:

— Ти, байно, откъде си?

— От Шипка.

— А ти?

— И аз съм от Шипка.

— А вий, ваша милост?

— Също от Шипка.

Отстрани стоял един куц.

— А този пък откъде е?

— И той е от Шипка.

— Е — рекъл новодошлият, — щом и куците са достигнали чак до Аржентина, то се разбра, че шипчани ще има навред по земното кълбо.

За икономическата мощ на шипчани е достатъчен само този израз:

— Ааа, той е състоятелен, богат човек е, той има магаре.

Казват още:

— Имаш ли кон, прати го в Шипка да се катери из Балкана и на труд да се научи, имаш ли момче, прати го в Габрово на занаят и търговия да се научи.

Шейновци наричат шипчани белгийци, а габровци, използвайки типичните шипчански собствени имена, имитирайки попа им, кога споменава в църква умрелите, ги подиграват, пеейки така:

— Помени, господи, Шиньо, Теньо, Пеньо, Таньо, Ваньо, Дан, Дан, Даан... — като краят на молитвата да напомня биенето на голямата манастирска камбана.

Подиграват шипчани, че казвали за Габрово:

— Мър'то пустоо Габрувуту, дългу, дългу, куту въркузууун... („въркузун“ е дългата връв, с която са навървени потурите).

Докато шипчани са склонни повече да теоретизират, умуват и да му „сеят на дъното ряпа“ (оттам в миналото са излезли много висши чиновници, дори дипломати), енинците са по-земни хора, по-практични и добри търговци. Поради близостта им с града техните шеги са насочени към казанлъчани. За голямо съжаление най-духовитите са цинични.

Граждани „мухтаджии“ (използвачи) отишли на гости в Енина, стопанката им слага да ядат и ги кани:

— Яжте, яжте, вие поне гражданите нямате срам! Яжте!

Много се шегуват и с говора им, в който „е“-то се изговаря като „я“:

— В Янина има ли бяли мячета бя?

За страстта им към търговия се разправя следното: Впрегнаха двама енинци каруците, накачили домочадиата и отишли на баните да се окъпят. Из пътя още почнали да спорят по търговски въпроси. Стигнаха на баните, разпрегнаха, жените отишли да се къпят, а те продължавали да спорят, докато мръкнало, банята я затворили и те се върнали неокъпани.

За енинци има още една, и то съвременна шега:

— Какво, казва, си се умислил като немец пред Сталинград и енинец пред ТКЗС?

Селяните от с. Крън ги наричат „ряпари“, понеже сеяли и ядели много ряпа.

В с. Копринка, понеже има преселници от Чирпанско, присмиват се на говора им. Като видят някой овчар, викат му:

— Хей, завърни баранките към тумбата ба! — което значи: завърни овцете към могилата.

На средногорци им казват „сърековци“, понеже съ-кат („са ида, са видя“). Когато едно време горяха въглища и се виеха пушеци около селото, викаха му „Манчестер“, а на тях „манчестерци“.

Морозовци пък им казват „върлинковци“, че били високи, а те на тях — „пъдуляци“ (къси).

Подиграват мъглижани, че им били черни вратовете, защото, като идвали сутрин в Казанлък, слънцето ги печало отзад и като се връщали следобед, пак отзад ги печало.

Изглежда, че самочувствието на мъглижани е твърде високо, защото казват:

— С котка да ореш, в Мъглиж да живееш!

На туловци също се присмиват на говора:

— Е, хей, на фърбите накацали сърджета... — което значи: на върбите били накацали косове.

На ягодовци (Горно Паничеровци) им казват „лингори“, понеже там открай време живеят цигани-мечкари.

На жителите от с. Юлиево им думат „бакаджии“, понеже много бакат („ела ба“, „къдя ба“).

На новомохленци, понеже са дошли откъм тревненските колиби, им казват „турлаци“.

На милевци им казват „барета“, поради това че употребяват в говора си думата „барим“ вместо „поне“. („Барим да ми е човек“.)

На одревци казват „нанета“, понеже употребяват тази дума („ела, нане“, „къдя, нане“).

На долнопаничеревци им казват „сяровци“, понеже само там се среща това име „Сяро“.

На конарци им казват „бимбилистанци“. Казват още: „Какво си се остригал като конарец?“ — защото там бръснарите слагали на главите им пръстена пахарка и каквото се показва вън от нея, само него стрижели до дъно.

Шегуват се с гурковци, че мажели краката на петлите с катран и ги посипвали с пясък, кога тръгвали да ги продават в града, за да не се подбивали.

И жителите на малкото село Селце са намерили на кого да се присмоят. Като се разхождат празничен ден край реката, срещат се и се питат:

— Накъде така сте се запътили?

— Отиваме в Бънзеров град на кино.

А Бънзерито е колиби от 5–6 къщи, забутани дълбоко из гората, източно от Борущица.

Това е една част само от шегите и закачките из Казанлъшка околия. Има още много, много за събиране.

За такива, които много работят, а малко ядат, по нас им казват: „Той е като шипчански кон с едно черво.“

На ония пък, които умеят да се приспособяват към всяка власт, казват: „Остави го, той е като мъглижки боб, него слана го не слани.“

А пък фигуративните изрази и сравнения са безброй: биха го като салтъшки тъпан, прост като черганска патка, лют като турийска ракия, чер като елховски циганин, зачервил се като мъглижки просяк (отнася се до калугерите от манастира, които някога са ходили по просия) и пр., и пр., които при една грижлива работа могат да се съберат и систематизират.

Новото време и промените, които станаха в селското стопанство, също създадоха нови шегите и закачки, които също трябва да се запишат. Ако това сторят работниците от музеите в страната, ако се прибавят към тях всичките хумористични приказки, песни, гатанки, скоропоговорки и пр., ще се натрупа едно богатство, от което освен че ще могат да се правят най-различни проучвания, но ще се уверят и най-невярващите, че освен хапливото жило на сатирата у българина се

таи и онзи бодър и сърдечен хумор, който подслажда всекидневието му и сочи свеж, проникателен ум и тънко художествено чувство.

(Публикуван във в. „Народна култура“, III, бр. 19–20 от 9 и 16.V.1959 г.)

[1] Вероятно Чудомир има пред вид Йохан-Павел-Фридрих Рихтер, известен под псевдонима Жан Пол (1763–1825) — немски писател. ↑

[2] Хьофдинг Харалд (1843–1931) — датски философ, от 1883 до 1913 г. професор в Копенхаген, автор на следните по-важни трудове: „Ethik“, „S. Kierkegaard“, „Humor als Lebensgefühl“. ↑

[3] Бомарше (1732–1799) — френски драматичен писател. ↑

ДЯДО ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ ЗА НАС

В безкрайното си недоволно скиталчество дядо Петко Славейков е имал възможност да види и опознае народа си от най-затъntenите краища на България. Под непрестанното и безмилостно преследване от гръцките владици, а най-вече на „Панарета делия, дели делибашия“, той е обходил като даскал градовете и по-големите села на цяла почти Северна България.

Многократните му пък пътувания до Цариград са му дали възможност да мине и през нашия край. От Цариград, както знаем, дядо Славейков прескача и в Македония партии да помирява и да обединява българщината против засилващата се католишка пропаганда. Оттам го виждаме учител в старозагорското класно училище, където го заварва Освободителната война, после в Пловдив, София и т.н.

Освен през неколкократните си минавания през нашия край, знае се, че дядо Славейков е бил преводчик и водач на Скобелевия отряд, който премина Балкана през Химитлийския проход, и оттам е имал възможност лично да наблюдава боевете около Шейново.

Следвайки с отряда на Гурко до стените на Цариград след свършването на войната дядо Славейков е бил назначен чиновник за особени поръчения при сливения губернатор, откъдето, вероятно по служба, той е бил изпратен в Казанлък през пролетта на 1878 г. Тук той отседнал на квартира у баба Руса поп Алексова (тъща на покойния П. Топузов) от Кулата. След няколко дни пристигнали от Трявна жена му и децата му Пенчо, Рачо и Пенка. Баба Мина Радина (Костова) си спомня добре как е играла с децата на дядо Славейков. В Казанлък Славейков стоял 30–40 дни. От една бележка, печатана в „Сборник народни умотворения“, кн. VI, стр. 426, за която ще говорим други път, узнаваме, че през това време дядо Славейков е обиколил и околните села Крън, Енина и др.

През тези кратки пребивавания из нашите краища остроо око на големия познавач на народа си е успяло добре да ни види и опознае.

Тук-там из Славейковите съчинения се срещат кратки характеристики за нас, които и сега не са изгубили цената си и не е зле да ги запомним.

Между другото в една песен, посветена на българските моми (Избр. съчинения, 116), при видимо добро разположение дядо Славейков прави на ененки и мъглижанки следния комплимент:

*Ененченки, мъглижанки едно са,
за работа и за в къщи злато са.*

А в друго едно, озаглавено „Прокоби“ (Избрани съчинения, 204), в което дава кратки характеристики на села и градове из България, той се обръща към с. Шипка със следното двустиие:

*Шипко дива, шипка ще си останеш;
без наука шипок няма да станеш.*

Но най-вярно и най-добре острото перо на дядо Славейков, струва ни се, е улучило казанлъчаните. В същото стихотворение „Прокоби“ в двустиието, посветено на гр. Казанлък, четем следното:

*Гюл краси те на различни способности;
слана гюлт, а теб завист озноби.*

Едва ли има и сега някой да направи възражение върху изчерпателната диагноза, която ни е поставил дядо Славейков. Както от сланата гюлт, колко светли начинания и колко чисти пориви са се смръзвали и посървали от завистта и злобата, тъй обилно цъфтящи и досега у нас!

(Из ръкописите на писателя.)

ОСОБЕНОСТИ НА ГОВОРА В КАЗАНЛЪШКО

Жителите на Казанлъшка околия представляват интересна смесица от преселници из разните краища на България. След падането ни под турско робство християнското население от долината ни е било изтикано из балканските пазви, рътлини, а на негово място се заселват малоазийски турци — юруци и тюркмени. По-късно цялата площ на долината се разпределя между 10–15 бейски чифлика, на които ратаите са само българи. Тези бейове-чифликчийи са живеели в града в своите разкошни конаци и той е имал почти турски облик. Само в 4–5 села е била запазена по-компактна маса българи. Към 1770 г. в града ни се заселва една група из Търновско, която заема предимно Калпакчийския квартал, а към 1800 г., след кърджалийските зулуми, тук намира подслон друга по-голяма група бежанци от Копривщица и Клисуре. След Освобождението, когато турците се оттеглят към Източна Тракия и Анадола, правнуците на прогонените из планините българи рукуват като порой обратно към плодородната равнина на Тунджа. Така селата на западната част на околията се заемат от преселници из гладните карловски и троянски села. Свеженци заемат турското село Александрово, турийци се настаняват в Павел баня, колибарите от Габровско заемат селата в централната част на околията, тия от Тревненско заемат източната, а около северните поли на Средна гора слизат малки групи из Чирпанско и Старозагорско. По-късно, след Илинденското въстание (1903), пристигат македонци, още по-късно, след Балканската и следващите войни, идват тракийци и се получава една такава смесена китка, че и сам „даскал Гавраил с пачето перо“ не би могъл да я опише. Размесват се нрави, обичаи, песни, говор и в зависимост от това, каква е преобладаващата група, такъв облик получава и селището.

В западната част на околията, от с. Виден нагоре, селяните например жъкат („жъ йдъ“, „жъ вѣдъ“). Това, види се, е, защото жъкат и съседите им — калоферци и чирпанци. Калоферци казват: „жиъ — жам — жоа“, което, преведено на български, значи: ще отида, ще ям, ще дойда, а чирпанци: „Жъ ъзвада камата, жъ го порна и жъ го плата.“

На жителите от тия наши села шипчани им думат „калековци“, защото вместо свако употребяват гръцката дума „калеко“. В тази група села е и с. Търничене. От цялата околия само там казват на картофите „барабой“. Турийци пък им казват „гулия“.

Голямоселци казват на върбата „бърбъ“, „плъоча“ *вм.* плоча и „кльони“ *вм.* клони. В с. Турия също така омекчават някои думи в края, като „конъ“, „пътъ“ и *пр.* и казват „лушков“ *вм.* охлюв, „къдеш“ *вм.* дим, „пѹтура“ *вм.* после, „пламтѹк“ *вм.* пламък, „дапка“ *вм.* хапка, „фчилъ“, „фтичи“ *вм.* пчела, птиче. „Илип“ *вм.* Филип, „бувалка“ *вм.* бухалка, „врѣй“ *вм.* връх, „гнила“ *вм.* глина, „шопна“ *вм.* шепна, „повна“ *вм.* помня, „чомка“ *вм.* чофка, „жуф“ *вм.* жив, „бора“ *вм.* буря, а на малка възглавничка думат „бабул“. Те употребяват множествено число вместо единствено, като например: „аз жѣ им кажѣ“ *вм.* аз ще ѝ кажа. Александровци пък *вм.* лека нощ казват „лека нѣщ“ и *вм.* Великден — „Вилѣден“.

Оряховци, които са на изток от града, пък съкат („сѣ ѣдѣ, сѣ вѣдѣ“). На елховци им казват „барета“, защото употребяват много думата „барим“ *вм.* поне. Те казват също: „синките“ *вм.* всичките, „конието“ *вм.* конете, „замия“ *вм.* змия, „бакраче“ *вм.* медниче, „надот“ *вм.* желязна вила, „смок“ *вм.* главна гредка и *пр.* Когато дигнат заек, викат на кучето: „Тѹ, тѹ, тѹ!“, а турийци викат: „Тѣ, тѣ, тѣ!“ Според преданието елховци са се смесили с група цигани — християни. Там се срещат собствени имена, каквито няма по други села, като Едрѹ, Андрея, Райно, Кузман, Смина, Койка и *пр.*

Енинците, за които някои смятат, че имат родопски произход, а други, че в жилите им тече болярска — търновска — кръв, пък говорят напевно и якат („къдя бя?“, „ела бя“, „Ванѹ бя“, „рѣгна ли на боба чушка?“). Те казват още „тяйко“ *вм.* татко, „нидяй“ *вм.* недей, „увище“ *вм.* ок на кола, „питлигач“ *вм.* потегачка и *т.н.*

И шипчани ѣкат. Те казват „сисрѣ“ *вм.* сестра, „жинѣ“ *вм.* жена и съкращават думите: „крастаф’ци“ *вм.* краставици, „прас’то“ *вм.* прасето, „ш’идѣ“ *вм.* ще ида, „з’дѣ“ *вм.* седя, „фркул’ца“ *вм.* вилица, или пък: „пул’то изяде мамул’то и бобофте“ *вм.* магарето изяде царевицата и фасуля. Вместо къде отиваш те казват: „Къдя ф’тяаш бя?“

Виденци на кучетата казват „кучефта“, „момичефта“ и „ореи“ *вм.* орехи.

Средногорци думат на слънчогледа „лапан'ца“, горночерковчани му казват „лапало“, а турийци — „слънчова любовница“. В Горно Черковище също така има редки собствени имена като Байко, Кральо, Паун, Продан, Куйо, Дойка, Арма, Малуда, Дакия, Сева и Труфа. В Долно Съхране пък видиш ли човек, извикай му: „Нено!“ Ако се не обърне, сигурно се казва Слави.

Средногорци казват на източния вятър „мурлина“. В Северна България му думат „морянин“. На северния вятър в това село му казват „дерибивол“ (защото мори биволите). Те казват още: „жъ гу снисъ“ в.м. ще го внесе.

Мъглижани на огледалото казват „огнедало“, на лисицата „лишица“, на възела — „верзал“ („вержи“, в.м. вържи). Казват още „горниу край“, „долниу край“ „Цоньо мара“ в.м. Цоньо бе. Горненци от това село казват „самар“, а долненци — „семер“. На черничевия плод казват „къкел“. Те вместо с късен си служат с руската дума „позен“ и съкращават: „да пра'м бан'ца“ в.м. да правим баница.

Голямодряновци, понеже са преселници из габровските колиби, където турският език не е можал да проникне, си имат чудесни български думи като: „тъгарче“ в.м. кринче, „топчина“ в.м. възглавница, „чирепня“ в.м. подница, а частите на земеделските им сечива и колата им са: „процеп“, „теглич“, „погодец“, „углавник“ и т.н.

В другите села тези неща имат чисто турски имена.

В с. Копринка, където има преселници из Чирпанско, казват: „завърни баранките към тумбата ба“, което значи: завърни овцете към могилата.

Казанлъчани казват „фишни“ в.м. вишни и „джурапи“ в.м. чорапи. Те също така силно омекчават някои думи и ги съкращават, като например: „ти вър, вър, аз ж'до'а“ (ти върви, върви, аз ще дойда), или: „оле, наша Анна панна в ват'та“ (наша Анна падна във вадата).

В малките селища и колиби из Балкана на изток от Боруцица и на север от линията Казанлък-Сливен като Димовци, Пчелински рът, Сливито, Лява река и пр. ще чуете най-правилния говор. Там между другите стари български думи се среща и прекрасната дума „невям“.

Проф. Милетич причислява казанлъшкия говор към групата Трявна — Казанлък — Шипка и отчасти Троян. Най-характерната особеност на габровския говор, която се среща и на юг от Балкана, та и в Казанлък, според него е членната форма „ът“ при имена от женски

род на съгласна, някогашни *i* основи. Тези имена се членуват, като да са от мъжки род, като напр. „ноштът“, „кръфтът“, „свештът“ и т.н. Види се, оттам старозагорчани ни подиграват, като казват: „Какво има в Казанлъкът?“ По този белег, казва проф. Милетич, може да се съди, че поне част от сегашните жители на Казанлък ще да произхождат от Габровско.

Друга особеност в говора според проф. Младенов е редукция на неударените гласни, които изчезват, като „к'во“ вм. какво, „гулям'тъ“ вм. голямата, „чел'ту“ вм. челото, „дет'ту“ — детето и т.н. В една обширна статия в сп. „Родна реч“ от 1923 год. същият познавач на езика ни се спира на много примери от казанлъшкия говор, като „абълка“, „бяф“ вм. бях, „одифми“ вм. ходихме, „рекуф“ вм. рекох, изтъква случаи на звукова дисимиляция, като „нъоаа“ (няма), „мунче“ (момче), омекотяване, като „гланни“ (гладни)^[1], „инно“ (едно), а също така и редки думи, като „бухукам“ (кашлям), „вървуляк“ (тълпа, която се движи) и пр. Посочва как буквата „в“ изчезва между две гласни, като „убъи“ (хубави), „тугаъ“ (тогава), „утро'а“ (отрова), и намира „занимливи“ думи, като „конкили“, „ланкам“, „марок“ и пр. Мястото обаче не позволява да се цитира всичко.

Казанлъшкият говор, както и всички останали, въпреки проявения интерес на специалистите все още не е напълно проучен, все още има неоткрити особености и целта на тия бележки е да заинтересуват всички будни хора из нашата околия да събират думи, да ги записват точно както се изговарят, като им слагат ударенията, и да ги изпращат до уредника на музея, където ще се събират в особена папка, за да бъдат на разположение на нашите езиковеди.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XXXIV, бр. 524 от 31.V.1947 г.)

[1] В случая се касае за малка неточност у Чудомир, защото в действителност процесът е асимилация. ↑

НАРОДНИТЕ НОСИИ В КАЗАНЛЪШКО

Българските народни носии, особено женските, са правили впечатление на чуждите пътешественици още в далечното минало. През XVI и XVII век и по-късно може би жените са носили високи кошовидни шапки, направени от слама и обвити с плат, накичени с всевъзможни монети, цветни стъкла, мидени черупки и пр. Според Бузбек^[1], който минал по нашите места през 1553 година, освен тази шапка те носели само горна, грубо тъкана ленена риза, украсена с цветни бродерии. Герлах^[2] през 1578 година също споменава за тази шапка, приличаща на „широка паница“. Преди Освобождението, пък и след него, в някои места в страната ни са носили вместо тази шапка „сокай“, след него се явява „търпошът“ и пр.

За облеклото на жителите от казанлъшкия край няма нищо писано, като не се смятат бележките и рисунките на Феликс Каниц (1871 г.), които според нас са произволни. Той минал през долината по розобер и видял „весели селски красавици с ослепително бели ризи, с предни и задни престилки, които приличат на рокли“. Такова облекло в Казанлъшко не се помни. Може би това са били розоберачки, дошли от други околии, каквито на големи групи идваха от Северна България до Балканската война. Разпитвали сме преди години старци, които разправяха за белодрешковска носия, но не и такава, за каквато пише Каниц. Преди 20 г. в малкото село Сливито ни показаха дълга ленена риза, останала от много години. Тя бе с тясна проста шевица на пазвата и друга, малко по-широка, долу на полите. Увериха ни, че някога се е носила като горна дреха и върху ѝ са слагали само престилка.

Преобладаващата женска носия в Казанлъшко през робството е бил простият черен „подплатен“ сукман, който вместо с шевица е бил украсен по полите и опашките с цветни парчета сукно. Такива сукмани са носили и в Габровско. Среждали се и сукмани, украсени с гайтани. В Оряхово (Шаново) мотивите по сукманите са разперени цветя с ярки, пембени, оранжеви и други цветове, примесени с цветни кръгчета, изрязани от пашкули, каквито се срещат в Старозагорско. Съвсем

други са сукманите в с. Елхово (Милево), които са „шити“ и украсени със сложни мотиви от стилизирани цветя в ниска тъмночервена гама и в учудващо многообразие. Най-простата тяхна шевица е „пачи крака“. С нея почват да се учат подявките. След нея се редят „кучешки дири“, „сечените петли“, „змейови главички“, „двете клончета“, „червените кандила“ и пр. Това са шевиците по ръкавите, а по полите на сукманите има следните имена: „кривите раци“, „черешките“, „бялата белка“, „ситните“, „трите чушки“, „мушенкините“, „кудучените“, „охлювчетата“ и т.н. По коланите из селата Николаево и Гурково пък са: „чепразите“, „прусурника“, „зеленият миндал“ и пр. Многообразни и също интересни са шевиците на „огърлетата“.

По другите села в източната част на околията, жителите на които са преселници из Тревненско и колибите южно от Балкана, носеха обикновените „подплатени“ сукмани.

В по-будните, пък и по-големи села, като с. Шипка, женската носия е била смесена, имало е сукмани и градско облекло. В една стара песен от с. Габарево се казва:

*Неделя, неделя,
хубава неделя.
Че се напремяят
все моми габарки.
Все с китени рокли,
бели либадета,
поли с кенета...*

Какви са били тези „бели либадета“ и не напомнят ли за белодрешковската носия, не ни е известно, но във всеки случай габарци по ония времена масово са ходили да работят в Цариград, Кайро и пр. и не е чудно носията им да се е различавала от тая в околните села. Кепетата пък в изобилие са се срещали в копривщенското женско облекло, а знаем, че и копривщени са ходили по тия градове.

Мъжкото облекло в Казанлъшко се състоеше от известните широкодънесте потури, морав пояс и кожен калпак. По-състоятелните са украсявали потурите с източени плетеници около джобовете и края

на крачолите, а долните — около лактите и гърба близо до шията. Кройката на потурите в с. Енина е по-друга. Дъното им не е накъдрено, а опънато, като през средата му минава широка, отвесна лента от гайтан. В село Милево и Шаново пък и сега носят „увалийски“ потури, които им шият „терзиите“ от старозагорските села Дълбоки и Колена. В околията само в селата Търничене и Тъжа някога носиха червени пояси вместо морави, а калпаците на морозовци се различаваха от другите със своето кръгло дъно. Тъканите на всяко село си имаха своите особености. Обикновено всички селяни бяха обути с цървули, като върху белите навои, тия от горските села като с. Турия, навиваха майсторски в красиви фигури дълги „черни върви“ или „кадънки“ от козина.

Старото селско женско облекло в Казанлъшко е изчезнало преди 40–50 години, като се задържа малко по-късно само в с. Милево. Мъжкото още се среща тук-там. Новите условия на живот го променят и то ще изчезне в най-скоро време; дараците и чепкалата ще довършат и последните остатъци от сукманите и красивите шевици.

Проучването им и запазването трябва да бъде една от главните и спешни задачи на народните ни общи музеи. В окръга има още области, където то сравнително е запазено, но има и такива, където бързо изчезва. Не трябва да се губи време, за да не стане късно, защото няма да мине много, и за красивите ни народни носии и украси в окръга ще имаме представа само от етнографските сбирки по музеите.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XI, бр. 683 от 29.II.1956 г.)

[1] Ожие Гислен де Бузбек (1522–1599), белгийски дипломат, учен и писател, роден във Фландрия. Следвал право в Париж, Венеция, Падуа и Болоня, владеел седем езика и бил считан за един от най-образованите хора на своето време. През 1553 година бил изпратен като посланик на крал Фердинанд I при султан Сюлейман II в гр. Амазия, Анадола, с политическа мисия, която изпълнил успешно. На следната година Бузбек отново бил изпратен в Цариград, където сключил мир с турците и живял в Отоманската столица 7 години (1555–1562). При завръщането си от Цариград донесъл множество старинни ръкописи и монети. Пътувал е из Англия, Испания и

Франция, Автор е на очерци, писма и четири описания на турските земи, издадени в 1633 година. На български откъси из пътеписите на Бузбек са преведени от Константин Иречек „Стари пътешествия от 15-то до 18-то столетие“ (Псп, 1883, кн. 6). ↑

[2] *Стефан Герлах* (1546–1612), немски богослов и пътешественик. През XVI век пътувал на изток с немския посланик Давид Уганд. Пратеничеството, което се състояло от 60 души протестанти и лютерани (по народност немци, чехи, сърби, хървати, маджари), тръгнало за Цариград на 10 юни 1573 година. Пет години по-късно, на 4 юни 1578 година, пратеничеството тръгнало обратно и на 14 юни стигнало при Свиленград. От този момент пътеписните бележки на Герлах, който си води дневник през цялото пътуване, както и по време на престоя в Цариград, стават по-подробни и са изпъстрени с твърде ценни данни за живота в турските провинции от Одрин до Унгария. За пръв път откъси от пътеписите на Герлах превежда Константин Иречек: „Стари пътешествия от 15 до 18 столетие“ (Псп, 1883–1884, кн. 6–7). ↑

КАРНАВАЛНИ ОБИЧАИ

Един от интересните предпролетни празници, запазен в своя древен вид в някои наши села по Средногорието, е карнавалът, кукерите или старците. Този празник, както и много други са остатъци от езическо време, които християнството въпреки много опити не е могло да премахне. Произходът на карнавала трябва да се дири в някогашните празненства в чест на Дионисий. Тези тържества са важни и за това, че са послужили за начало на театралните представления.

Тези празници в различни места се празнуват различно, като в основата си все пак си приличат. Едни ги наричат кукери, други — старци, в Кюстендилско са известни като джамалари, в Гърция — калугери и т.н.

Според нашите фолклористи кукерските игри били най-добре запазени в Източна Тракия. С тях са сходни и нашите карнавални обичаи. Кукерите в Елховско например твърде много приличат на нашите в селата Турия и Павел баня. Същите кози кожи, същите звънци, бели навои с черни върви, същите дървени саби, като освен тях носят и дървен „токмак“, приличен на бухалка. И там имат „булка“, която води хорото на старците. Те обаче имат и главен кукер, който пази булката, а старците се стремят към нея и се мъчат да му я отнемат.

В Бургаско главният кукер се казвал „хаджи баба“. И там имало булка с дете, гавази, цар и пр. В Гърция, а също и в Бургаско главният кукер окачвал отпреде си дървен фалос (у нас го символизира кросното). Там също, както и из Родопите, имало арапи, цигани, дервиши, бербери, които бръснат, доктори и пр. Главният джамалар в Кюстендилско също носел дървен фалос и правел дръзки пантомимични жестове. В с. Бояново, Свиленградско, според Г. Данев кукерите също като нашите старци бръснели с дървените си саби срещнатите мъже. И там главният кукер пазел булката от старците, които символизирали древните сатири, и ако някои му я отнеме, той го настигал, хваща я, сваля я и я натиска на земята.

За да има берекет през годината, по някои места старците сядат на земята върху сабите си, а като ходят по домовете, ги карат да лягат, за да им легне житото. Навред при тия обичаи се разлива вода (у нас се гонят из реката или се боричкат из разни вирове и локви) също за берекет. Пантомимите пък с фалоса имитират оплодяване. Някъде кукерицата или „булката“ се качва на дърво и „ражда“ детето, като го спуска от дървото — също символ на плодородие.

Според видния наш фолклорист проф. М. Арнаудов една отправна точка на съвременния гръцко-български обичай, особено на формата му в Източна Тракия, е древно Дионисиевата обредност. Драмата с убийството и възкресяването на Дионисий (у нас убиват камилата), бракът между царицата и Дионисий, танцът на сатирите (старците) и пр. намират големи успоредици в днешния балкански фолклор. Черненето на лицето, носене на кожи, фалоси и всевъзможни еротични волности има и във византийския карнавал.

„Трябва да се предполага — казва по-нататък същият автор, — че народните традиции на нашите прадеди са били устроени главно в зависимост от стопанския календар на земеделското и скотовъдното население — първи посев, пущане добитъка на паша, грижи за ниви и градини, радост от прибирането на реколтата, оздравяване на семе, добитък и хора от разни зли сили и стихии — ето някои опорни точки на тия празници.

Но тези сериозни мисли и чувства не изключват никаква естетическа потребност, никаква поезия, бликнала в душите и дошла като незаменимо допълнение към труда и грижите. Означават ли празниците време за почивка, за тържествени обреди, за сериозни култови действия, те са същевременно най-сгоден повод за разпускане на сърцата, за веселби и забави, за хороводи, песни и игри, при които редом с поетичния катарзис върви и мисълта за магическото въздействие на природните сили.“

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIX, бр. 30 от 12.III.1963 г.)

ЛАЗАРУВАНЕ

Началото на този обичай трябва да се търси в дълбоката езическа древност. Народното вярване е затвърдило тоя ден в чест на нивите, пасбищата и гората. Лазар е с балтия в ръка. Той чисти храсталаци и гори и ги преобръща на орници. Лазаруването е голям народен празник, запазен добре още в чистите балкански села на околията ни. Той е и празник на подевките. Момиче, което не е лазарувало, не може да се момее.

Някога, в миналото, лазарките отрано, от средопостница още, започвали да се събират в една от другарките си, за да учат песните. Те са били на групи от по десетина момичета. Някои от тях са носили криваци, а една — балтия. Тази с балтията се казвала Лазарова булка. Като влязат в някой двор, две от тях вдигнат криваците, а другите ги обикалят в кръг. В този кръг други четири, забулени с превес над очите, играят около двете, без да се хващат за ръце. Сега вече не е тъй. Сега лазаруват малките, от 5 до 12 години, налавят се на редица, която се вие като змия, когато играят. Песните им са най-разнообразни. Има посветени на всеки член от семейството, според пола, възрастта и общественото положение.

Преди да тръгнат, първата песен, която запяват, е:

*Елен, делен девойко, Лазаре,
елен плава през море, Лазаре,
с позлатени рогове, Лазаре,
на рогове му постелка, Лазаре,
на постелка сам Лазар, Лазаре,
чисто сукно кроеше, Лазаре,
— Прийди, Видо, пристъпи,
земи златна ябълка, Лазаре,
Приде Вида, пристъпи, Лазаре,
не даде ѝ ябълка, Лазаре,
но я хвана за ръка, Лазаре,*

Тази песен се пее и сега в с. Турия, Павел баня и др. така:

*Елен плува по море, Лазаре,
желти му са рогата(2), Лазаре,
на рогата момата, Лазаре,
тя се вие, повива(2), Лазаре,
като пръчка лозова, Лазаре,
като гайтан коприна(2), Лазаре.*

Освен песни и припеви за хора има и такива за цветята, за момината градина и пр.

Една такава срещаме в XXVIII том на Сборника от народни умотворения, записана от г. Д. Маринов от баба Дона Узунниколова от с. Шипка. Тя е в чест на розата:

*— Червено цвете, Лазаре,
червен трендафил, Лазаре,
кой ми те сади, Лазаре,
кой те полива, Лазаре.
— Господ ме сади, Лазаре,
той ме полива, Лазаре.
Татко ти ме носи, Лазаре,
на самур калпак, Лазаре,
на бърза коня, Лазаре.
Майка ти ме носи, Лазаре,
на златна хурка, Лазаре.
Сестра ти ме носи, Лазаре,
на руса коса, Лазаре.
Брат ти ме носи, Лазаре,
на алеи пояс, Лазаре.*

Тази песен, разбира се, е вече забравена. От многобройните други подевките сега знаят по един-два куплета само в началото. Самият празник полека-лека чезне, като отживелица, и не е далече

денят, когато ще остане споменът само от него. Да го възвърнем отново едва ли бихме могли, а да го заменим с нещо по-ново и по-хубаво, нито имаме сили, нито (имаме) онова сърце за чисти пориви и поезия, каквито са имали някога хората. Сега сме в епохата на „шлагерите“ и тези неща не ни интересуват. Какво ще ни интересува някакъв Лазар, когато си имаме

... две съседки,
две съседки, две кокетки,
чернооката е Гинка,
а пък русата Калинка...

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 232 от 31.III.1934 г.)

КОЛЕДАРСКИ ПЕСНИ ИЗ КАЗАНЛЪШКО

Тук-там из балканските села на околията ни са останали народни обичаи и песни в техния първичен вид. Голяма част от обичаите с време са изменени, опростени, огражданени или съвсем изоставени, а песните, където още има такива, съдбата им е като тази на шевиците — жалки остатъци само. Рядко ще намериш вече човек в село, който да може да ти възпроизведе една цяла-целеничка стара песен. Някога, когато дойдеха коледарите например в къщи, седнат, домакинята ги почерпи и тогава чак почват да пеят по една, по две, че по три песни, и то от край до край, а най-често по песен за всеки член на домакинството. А сега, нали сме век на рекордите на бързина, минат като хала из къщите, изпеят по един-два куплета от някоя песен, задигнат или климиите от колата, или въжето от герана и дигнат олелията нататък из махалата, та накарат кучетата да се разчекнат от лай.

Предлаганите тук няколко коледарски песни са едни от най-хубавите и най-пълните, които се пеят в западната част на околията ни. Варианти на една-две от тях срещнахме само в хубавия сборник от народни песни („От Тимок до Вита“), редактиран от професора при музикалната академия г. Васил Стоин. Редакцията на „Казанлъшка искра“ ще бъде много благодарна, ако читателите ѝ изпратят още такива стари хубави коледарски или каквито и да било други народни песни.

ПОХВАЛИЛА СЕ МАЛКА МОМА

*Похвали се малка мома
снощи вечер на кладенци,
на кладенци, на изворци,
че си има девет ризи,
девет ризи копринени,*

десетата римизена^[1].
Где я зачу вакъл овчар.
Той на мома отговаря:
— Не хвали се, малка моме,
аз си имам девет стада,
девет стада неброени,
десетото преброено. —
Отговаря малка мома:
— Не се хвали, вакъл овчар,
аз ще стана дребен митил,
че ще падна по ливади,
ще изтребя вакло стадо. —
Отговаря вакъл овчар:
— Не се хвали, малка моме,
аз ще стана дребен молец,
ще изпаса девет ризи,
девет ризи копринени,
десетата римизена.

с. Турия

СНОЦИ РАБРЬО СЪРДИТ ДОЙДЕ

Снощи Рабрьо сърдит дойде
и конят му кален, мокър;
кален, мокър, воден, потен.
Мама Рабрьо проговаря:
— А бре, Рабрьо, синко Рабрьо,
защо снощи сърдит дойде
и конят ти кален, мокър, кален,
мокър, воден, потен? —
Рабрьо мама отговаря:
— Мари, мамо, стара мамо,
га ме питаш, да ти кажа:
аз отидох снощи вечер
на кладенци, на изворци

да пресреещна малка мома,
да напия пѣстри стомни.
Че преварих малка мома,
поисках ѝ пѣстри стомни.
Тя издигна бели рѣце,
издрѣнчаха вити гривни,
подплаши ми враня коня —
затуй снощи сѣрдит дойдох
и конят ми кален, мокѣр,
кален, мокѣр, воден, потен.
с. Турия

ТРЪГНАЛО Е ЛУДО-МЛАДО

Тръгнало е лудо-младо
из горица, из зелена,^[2]
да си лови дребна лова,
дребна лова яребици
и по-дребна перперици.
Не намери дребна лова,
най намери вита ела,
вита ела, сѣковита.
Че извѣрна тѣнка пушка,
та удари вита ела —
удари я в тѣнко вѣрше,
изкѣрти я из корени.
Под корена е излязла
малка мома змейовита.
Той я хвана за рѣчица
да я води при майка си,
а мома му отговаря:
— А бе, лудо аджемийо,
и туй ли да те науча —
разпаши ми свилен пояс,
превѣржи ми бели рѣце,

развържи ми червен чумбер,
превържи ми черни очи,
па ме хвани за ръчица,
па ме води при майка си,
да не рече твойта майка:
— Наметнице, натурнице,
сама си се наметнала,
наметнала, натурнала! —
А да рече твойта майка:
— А бре, синко, мили синко
де намери тая мома?
Не е мома като мома,
а е мома ясно слънце,
очите ѝ ясни звезди.
Като ходи, вятър вее,
като седи, слънце грее,
като дума, бисер ниже.

с. Търничене

ПОДКАРАЛ Е СВЕТИ ИВАН

Подкарал е,
Коledo, коладе ле,^[3]
свети Иван
три гемии
златно жито.
Та ги кара
в Цариграда,
та да вземе
бели пари.
Разигра се
Черно море,
дъги хвърля
в синьо небе.
Свети Иван

бога моли:
— Запри, боже,
буен вятър,
да прекарам
златно жито,
та да взема
бели пари.
Ще направя
три черкови:
първа черква
ситни звезди,
втора черква
ясно слънце,
трета черква
ясен месец.
В първа черква
да кръщават,
в втора черква
да венчават,
в трета черква
да опяват.
с. Търничене

ТУК СМЕ ЧУЛИ И РАЗБРАЛИ

— Тук сме чули и разбрали,
Станенине господине,^[4]
че си имал млада сина,
млада сина златоуста,
златоуста, среброръка.
Дай го, дай го с нас да дойде,
с нас да дойде, цар да бъде,
цар да бъде, да пребъде! —
Отговаря Станенина:
— Имам си го, бърх не хващам,

ала ми е твърде малък,
твърде малък, твърде глупав,
не може си войска реди,
войска реди, лифè дава. —
Отговарят добри гости,
добри гости, коледари:
— То си има войскадари,
войскадари войска редят,
лифиджии лефè дават.
Дай го, дай го с нас да дойде,
с нас да дойде, цар да бъде,
цар да бъде, да пребъде!

с. Виден

ДА НЕ РЕЧЕШ, ДОЙНЕ ЛЕ

Да не речеш, Дойне ле, че сме ние,
Дойне ле, момне ле, малка моме,^[5]
че сме ние, Дойне ле, годежници,
годежници, Дойне ле, палежници,
най сме ние, Дойне ле, твойте братя,
твойте братя, Дойне ле, деветина.
Отколе сме, Дойне ле, забегнали
и сега се, Дойне ле, завръщаме,
че ти носим, Дойне ле, армагани:
желта кърпа, Дойне ле, кован гердан,
кован гердан, Дойне ле, вити гривни.

с. Турия

РАЗСЪРДИ СЕ ЛУДО-МЛАДО

Разсърди се,
Коледо, коладеле,^[6]

лудо-младо,
че не рачат
да го женат
тази зима,
таз година.
Че си влезе
във яхъри,
извади си
враня коня,
назоби го
със бял ориз,
напои го
с руйно вино,
оседла го
с синьо седло,
обезди го
с желти юзди.
Че се качи
лудо-младо,
че забягна
в друго село,
в друго село,
в Гюргюв града.
След него тича
милна му сестра,
тичом тича,
виком вика:
— Стой, почакай,
мой мил братец!
Като бягаш
в друго село,
в друго село —
Гюргюв града,
че знаеш ли
как да лъжеш,
как да лъжеш,
как да мамиш

малки моми —
гюргювчанки.
Кога идеш
в Гюргюв града,
ще излязат
до три моми.
Коя тебе
кон поеме,
тя на тебе
милна сестра;
коя тебе
чаша даде,
тя на тебе
посестрима;
коя тебе
китка даде,
тя на тебе
първо либе!
с. Виден

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VIII, бр. 179 от 31.XII.1931 г.)

-
- [1] Сърмошита ↑
[2] След всеки стих се повтаря тоя припев. ↑
[3] След всеки стих се повтаря тоя припев. ↑
[4] Повтаря се след всеки стих. ↑
[5] Повтаря се след всеки стих. ↑
[6] Повтаря се след всеки стих. ↑

СЕЛИЩА

СЕЛО ТУРИЯ

МАТЕРИАЛИ ПО ИСТОРИЯТА НА СЕЛОТО

Това малко, чисто българско гнездо е сгушено в северните дипли на Средна гора между Казанлък и Калофер. От северните ветрове го пази хълмът Гьозтепе, от запад друг хълм — Просойката и върхът Висок, от юг трети хълм — Гюсовица, а от изток — гъсти гори, каквито е имало някога. На юг от селото виши стан и вторият по височина връх от Средна гора — Братан (1442 м). През средата на селото тече Турийската река, приток на Тунджа, която някога се е наричала Тулунджа. Тя събира водите си от Излянската река, Караукуш и Срядната река. Землището на селото граничи от изток с това на Морозово; на север с павелбанското и габаревското, на запад със свеженското и на юг с това на село Розовец и Горно Ново село.

Много оскъдни са историческите данни за село Турия, но по всичко личи, че около него е имало живот от най-древни времена, а от писмен документ знаем, че то е съществувало и преди падането ни под турско робство. В „Царственика“, или „История болгарская“ от Паисий, издание на Христати Павлович през 1844 г., на стр. 70 срещаме следните редове:

„... В лято же господне 1454 собра пак султан Магомет войска до 500 000 души турци избрани, и отиде на останалите градове български и сербски. Стигнав же близо при Филиппополя и разумев защо се крие в Туловското поле, и из гората тамо, войска, българска, тоя час поела Арап Исуф паша, сос 15 000 души турска войска, да избият сичката оная войска българска.

И така они отидоха в Среднята гора и найдевше тамо манастир «Святаго Николая», разсипаха го от основания и избиха сичките в него калугере и мирски, щото се бяха скрили. После отидоха в село Турия и разориха“...^[1]

Развалините на този манастир сега още личат горе на водораздела край шосето за село Розовец и цялата местност носи неговото име. Знае се къде е била манастирската воденица, нивите, ливадите, а доскоро стоеше и кладенецът, непосредствено до развалините. Манастирските имоти са били в местностите „Къртичовца“, „Мосливница“ и „Рахманлиева поляна“, а воденицата е била там, където се събират реките Джендемдере и Срядната река.

Разрушеното село е било на два километра южно от сегашното и местността се нарича „Старо село“ и „Равнакът“. Църквата му е била на десния бряг на реката и се е казвала „Света Неделя“. Следи от църквата също личат, а преди години селяни вадеха от пода им широки тухли и си постилаха домашните пещи с тях. При леки разкопки могат да се открият основите ѝ.

Какво е станало с жителите на разореното село Турия, не се знае, а може само да се правят догадки. Вероятно част от тях са избити, други поробени, а трети може би са струпали колиби из близката околност. Следи от такива малки селища личат на два-три километра източно от старото село, в местностите „Петрово“, „Станьовото“, „Стърдиновото“, „Катранджийско“ и пр. Предполага се, че непосредствено до голямата гора „Трънката“ са се заселили временно някои родове и от тях се е получило и името на селището.

Непосредствено до старото изчезнало село Турия обаче имаше турски гробища. Наричаха се „Юрушките“, което показва, че известно време старото село е било обитавано от това номадско-мюсюлманско племе, докарано откъм безплодните пустини на Азия. Следи от юрушки селища се срещат често из Казанлъшката долина, както и от тюркменски. Тези преселници са били докарани наскоро след падането на Южна България под турска власт. В гр. Казанлък, в северната му част, е имало цяла тюркменска махала, цялото село Бузовград е било тюркменско, а „Юрушките ливади“, „Юрушката кория“ и пр. се срещат често из бившата Казанлъшка околия. Юруците като пастири изглежда, че не са се задържали дълго време в Турия, защото гробищата бяха малки.

Кога се появява сегашното село Турия, също мъчно може да се установи. То едва ли се е заселило веднага след унищожаването на старото село от турците. Това ще да е станало вероятно по-късно. Мястото, избрано за новото село, е било пущинак, скрито, доста

отдалечено от пътя Розовец-Казанлък, който е минавал край полите на хълма Просойката, през „Света тройца“, с посока към Габарево, след това извивал накъм „Големия камък“ за Лъджакьой, или сегашното Павел баня. Жителите на сегашното село също нямат нищо общо с тия от старото село. Проследени, техните родове показват, че те са преселници от разни места, най-вече от северните склонове на Балкана, и в голямата си част тези заселници са били провинени пред турската власт и потърсили убежище пак в северните склонове, но на Средна гора. Няколко старци, които съм разпитвал преди повече от 30 години, не са слушали и не знаят да им е останало дворище или друг имот в границите на старото село. Някои от сегашните турийски родове са дошли и от по-близки селища. Така например Глухаревският род произхожда от Калофер. Прадядото Руси е бил овчар в с. Голямо село (сега с. Тъжа) и един турчин от Камберовия род откраднал дъщеря му, като му се заканил, че ще го убие, и той избягва в с. Турия. Син му Иван имал 7 деца: Руси, Станчо, Илия, Теньо, Христо, Стана и Кера. Сегашните Глухаревци, които са около 200 души, са от рода на син му Станчо Глухаря. По-преди този род се е казвал Кантаревският и оттам носи името си голямата „Кантаревска ливада“, която беше тяхна. От калоферски произход е Йонковият род, прадядото на когото, Иван, избягал „от хайдути“. Негови деца са били: Теньо, Станчо (Тарльо), Йонко и Кольо, а Теньови деца са Иван (Попчето-цигуларя) и Димо (Сербеза). Деца на Станчо са Йонко и Минко Тарлеви, на Йонко са Гена и Иван (на Христо Иванчин бащата), а Кольо, който е бил горен от турците, като го намушкали с главата надолу в един кух бук и го запалили, е имал само един син Димитър. Минчо Йонков е техен братовчед. От Калофер също е родът на Иван Цанков (Гарьо), негов син е Цанко Гарьов, който свиреше също на гъдулка и ни бръснеше с изхабения си бръснач. Караславовият род, от който са Ташовият, Сатовият, Караниколовият, Караваневият и Слави Николовият, произхожда от село Шипка. От същия род е и този на Слави Мурата, или Бучакчиевият. От с. Шипка е и родът на Иван Гергьов (Парентьо) и брат му Боньо (на Христо Бонев баща). Рахманлиевият род е от село Рахманлий (сега Розовец, Пловдивско). Дядо Радко е дошел оттам с двамата си синове Димо и Георги. Пенчо Рачовият род, Минчо Теневият (Кукудовият), Кацаровият и Стоян Делин (родоначалник на Атанасооларевия род) са все загорци от Габровско. Радуловият род

(дядо Радул е на Драган Кехая баща) е от село Келифарево — Търновско. Тамашовците според Дончо Коев (Кътия) били дошли от село Окчилар (сега Александрово). Той почвал от някой си Димитър, който имал син Тодор — Тамаша Тодор. Негови синове били: Митьо, Койо, Дончо (Сънсаря), баща на майка ми. Митьови деца пък са били: Костадин (Дингиля), Иван Дингиля, Дона (баба Кефалка), Мина Йонко Тарлева, Бойка Стойнова Вълина, Михал Тамашов и Дончо (Дъртъо). Децата на Коя са били: Иван (дядо Гурко глухия), Христо (Саргъна) и Дончо (Кътия), а Дончови деца са Неда Христова Минкова, Рада Пенчова Рачова, Мария Хаджихристовата, Дона Дойчин Гамова и Митьо (вуйчо ми, на когото съм кръстен). Жената на Дончо се е казвала Велика Генчова, по произход от село Зелено дърво, Габровско. Чолпановият род е от троянските колиби „Чолпанова могила“. Те били трима братя — единият се заселил в Калофер, другият — в село Тъжа, а третият — в Турия. Родът Чакърови е от село Аджар (сега село Свежен, Карловско). Един от Чакъровците се преселил в Бесарабия и отнесъл със себе си документ, написан на кожа, за право на владение „Голямата гора“ от турийци. Попсавовият род е преселен от Търново, но произхожда от Елена. Дядото на поп Сава Иванов — Иван — е бил зограф. Той имал двама братя, които се провинили пред турската власт и избягали в Бесарабия. Синът на Ивана — Сава — в една престрелка с турци бил ранен в крака и избягал в Турия. Прибрал го Христо Пенкин Бургуджи, излекувал го, направил го свой ратай и го задомил с една от дъщерите си. От раняването останал малко куц и му казвали „Топал Сава“. Той имал син Иван и три дъщери. Този Иван също бил ратай и се оженил за Мария Караколева, от която имал три деца, но умрели. Останал само поп Сава, който се родил през 1841 г., когато в Турия се строила първата църква, и майка му обещала той да бъде неин служител. Бубовият род е от с. Горно Черковище (сега Морозово). Дядо Петко Драганов (Бубата) дошел заедно с баща си, оженил се и имал трима синове: Кралъ, Стефан и Неделчо. Бакльовият род, или на дядо Петка Трифонов (Бакльо) и на Иван Трифонов (Тричко), е също от Калофер. Следите на Хаджихристовия род сочат към Трявна. Първият, за когото се знае, че е дошел оттам, бил свещеник и се казвал Георги, но това ще да е било много отдавна, защото бащата на хаджи Христо е бил даскал и се е казвал Георги, баща му е бил Христо, а неговият дядо е бил прочутият оня „Дончо чорбаджи“, чието фамилно

име носим ние. От същия род са родовете Дошкови и Хаджииванови, защото всичките ни имоти, даже и ливадите всред село, бяха съседни. От същия род е и Попантоновият, за който пише в спомените си поп Сава Иванов. Неговата къща е била непосредствено на запад от нашата, където живее Дончо Стефанов.

За името на селото. Като сравнява името Тулово с келтското туле, *tulis*, проф. Иречек дохожда до вероятното заключение, че в Тулово е запазен споменът за келтското *tule*. При това той посочва стратегическото положение на Туловското поле и многобройните могили, може би келтски, което ще могат да докажат само едни научни разкопки. Досега разкопаните могили се оказаха тракийски. По същите съображения можем да приемем за келтско и друго име в Казанлъшката долина, името Турия — село на югозапад от Казанлък, край северните поли на Средна гора. В околността на това село има многобройни могили и над него едно широко градище. Турия може да е само вариант на *tulia*; в тази форма споменава Туловското поле дубровничанинът Павел Джорджич в XVI век — *Provincia di tulia*. Като аналогия може да се посочи келтското название *turia* в Испания (Kiepert, „Handbuch der alten Geographie“, стр. 490). От Цезар (*Bellum gallicum*) е известно името на келтското племе *tur-ones*.

Между българските местни имена Турия е единственото произведено от корена *tur*, когато в другите славянски земи местните имена, произведени от нарицателното ТУР (*taurus*), не са дотам редки. Сравни Mikloschich, *Die Slavischen Ortsnamen aus appellativen* в *Denkschr. der akad. der Wissenschaften in Wien*, XXIII, 250–251 (В. Дубруски, Сборник народни умотворения, кн. XIV, 613).

Турците наричали селото „Мелемездере“. Според легендата на това място, дето е сега селото, пладнували кози. При една буря и голямо наводнение някои от тях изчезнали и козарите тръгнали — единият по левия, а другият по десния бряг на реката — и от време на време се провиквали: „Мелемер му?“ (Блеят ли?), а другият се обаждал: „Мелемез, мелемез!“ (Не блеят, не блеят). От това произхождало името на селото Мелемездере. Според други турци думата мелемез значело още село, в което нямало овце.

Има и трето предположение: името да е дошло от тор, торище, но тогава щеше да се казва не Турия, а Тория.

Най-близко до истината е името на селото да е във връзка с крепостта „Висок“ и да произхожда от корена тур (кула, крепост на латински). Според проф. Яранов село Турия имало в Костурско. Села Турия имало в Костурско, в стара Сърбия, в черкаската област на Русия, в Испания и река в Ирландия. Не е безинтересно да се знае, че в списъка на медоносните треви и растения има и едно, което се казва турия, но какво е то, не знам. В своята книга за наименованията на селищата в България, за растения с име „турия“ споменава и археологът Васил Миков.

Крепостта „Висок“ се намира на най-северното разклонение на Средна гора, върху върха, който носи същото име. Тя е около 200 м дълга и средно 50 м широка и основите ѝ се очертават ясно още. Към средата ѝ личи кладенец и следи от сгради. През различни времена там са намирани върхове от стрели, фрагменти от глинени съдове, тухли, варова мазилка и пр. В южното подножие пък, в местността „Излъта“, селянинът Руси Караненов няколко пъти намира в нивата си златни византийски монети от династията на Комнените. Материалите сочат средновековната епоха, обаче в северното ѝ подножие, в местността „Черковните“, личат следи от много по-старо селище, вероятно тракийско, край което има и некропол. Една от могилиците на този некропол преди десетина години беше разкопавана от павелбански иманяри и беше открита куполна гробница. Въпреки усилията ми не можах да открия иманярите какво са намерили в нея. В местността „Излъта“ също се намират няколко могили. В една от тях Нено Михалев беше изкопал малка бронзова ваза (ойнохое), 16 см висока, с трилистно устие, в горната част дръжката ѝ завършва с женска глава, а долната — с глава на силен. Тя се съхранява в казанлъшкия музей. През 1950 г. един селянин намерил пак в тая посока няколко тетрадрахми от Филип Македонски (Известия на Археологическия институт, том XVII, 1950 г.). Друг пък, през 1952 г., намерил 15 бронзови монети от IV век преди нашата ера, от които имало Филипови монети, от син му Александър Македонски, и една от тракийския цар Севт III, столицата на когото е бил гр. Севтополис, разкопаван при построяването на язовира при с. Копринка и останал под водите му. При малки разкопки с група ученици от IV клас аз открих част от тухла, дълга 25 см и дебела 2,50 см, върху която имаше образ на птица. От това следва да се заключи, че тази крепост ще да е

съществувала още в древна ера и е охранявала селището в местността „Черковните“, а така също пътя за Розовец — Пловдив. В северозападното подножие на Висок иманяри от с. Александрово открили преди години следи от ковачница с доста върхове на стрели. От самия връх и крепостта се оглежда цялата Казанлъшка долина, чак до града.

Из околността на селото също има доста тракийски гробни могили. На 2 км югоизточно са Кабаджовите могили, други три има в местността „Стоките“. Около тях има следи също от селище. Изкопавани са долиуми, глинени съдчета и др. На 2 км западно от тях в местността „Ходжовото“, в Табаревата нива, има също могила. В местността „Излъта“, в Стаматовата нива и в Неномихалевата има могили. В „Горната изла“ е Карачовата могила, копана от иманяри. В местността „Дългата поляна“ е Маровата могила, а на 3 км на юг, в местността „Джувдерица“, също има могила, копана от южната страна.

По пътя Турия — Розовец, там, където реката Караукуш се влива в Срядната река, в местността „Стоките“, в турско време е имало стражева кула. Войници са пазили прохода през гората и придружавали минаващите пътници.

На западния край на селото има каменен сводест мост, който се смята от населението за римски, но ще да е строен през време на робството под турците. Легендата казва, че го строила някаква жена от Габарево, чийто син се бил удавил на това място. Мостът се казва „Скокът“, понеже там водата скача от скалата във вид на малък водопад. Също като в гр. Копривщица село Турия е опасно с черковища и оброчища, които носят имена на светии, което говори за чисто българския произход на населението му. На юг от селото, в местността „Корията“, има забит камък с издялан кръст върху него. Мястото му казват „Господова черква“ и след Гергьовден, в четвъртъка, там селяните се черкуват, колят курбан, раздават жито и се черпят, за да ги пази бог от болести, от войни и от всякакви бедствия. В местността „Света Троица“ също се черкуват на празника Свети дух (Петдесетница) след Великден и пак колят курбан и раздават жито и пр. И там имало камък с кръст, но унищожен. В местността „Стого (от святого) Спаса“ същото се повтаря на Спасовден, на „Стого Илия“ също има побит камък и се черкува на Илинден и пр. На изток от селото, на около 1,5 км, в местността „Кавакдере“, също има следи от

старо черковище, наречено „Св. четиридесет мъченици“. Забравено отдавна, разправят, че го била открила ясновидката Кера от село Виден и внушила на хаджи Колю и хаджи Дончо от Павел баня да построят там нещо като малък параклис, където на този ден да се събират поклонници от трите съседни села Виден, Павел баня и Турия и да се черкуват.

На североизток от черковището, на десния бряг на реката, личат следи от друго старо селище от каменно-медната епоха.

На юг от старото село, в местността „Стоките“, е пък „Светото кладенче“, водата на което се е смятала за лековита.

Остатъци от езически вярвания. В местността „Просойката“ бях слушал, че имало запазен долмен. Една година ходихме с младия археолог Батаклиев, но се оказа, че това не е човешко дело, а случайно струпване на камъни от близка разрушаваща се скала. Въпреки това преди години селяните са го смятали за свято място. Върху горния камък има малки вдлъбнатини, „коритца“, които задържат дъждовна вода, и в тях „Богородица си къпела детето“. От тази вода пиели турийци за здраве. Струпаните камъни се наричат „Пиростията“.

По пътя между Турия и Габарево, на около 3 км, в местността „Синювец“, пък се намираха „Дупките“. Голи мъже вземали сухи липови клони или от върба, търкали, докато се запалят, и с тях наклаждали огън през тия дупки. След това вкарвали заболял добитък да мине пред огъня и през тия дупки, за да оздравее.

Легенди. На юг около 7–8 км от селото, близо до билото на Средна гора, има две местности — „Борилца“ и „Янков рът“. Те са близо до някогашния манастир „Св. Никола“, споменат от Паисий. Легендата говори, че Борилца била сестра на Янко войвода. Застрашена от настъпващите турски пълчища, пратила вест на брат си да дойде и я спаси и той пристигнал навреме и я освободил от плен.

Друга легенда е за змея, който обитавал върха Висок. На този „змей“ доскоро няколко стари жени ходеха да се покланят на разпетия петък и да му носят прясно мляко да си хапне. Там на върха, до старата разрушена крепост, имаше един кръстат дрян, окичен с малки пръстени панички, в които сипваха млякото. Под него имаше малко сандъче, а вътре — кандило и свещи. Между тия жени имало и „змейничеви“, или любовници на змея. За такава някога минаваше баба Русевица Турданова. Зададеше ли се градоносен облак откъм

Висок, тя излизала гола наред двора и я чувахме да вика високо „У-у-у-у! Горски юнако, запази ни, закрилай ни!“ Сред настръхналата тишина, преди да се разрази бурята, аз като дете чувах само това зловещо: „У-у-у-у!...“ Говореше се тогава, че змеят бил хвърковат, предвождал страшния облак и като чуел гласа на баба Русевица, изменял посоката на облака и той се извивал и стоварял градушката си някъде по Балкана, около село Тъжа. По-късно си обяснявахме, че като наближи селото, той може би попада на някакво въздушно течение и не достига и не пакости на селото. Като воловарчета ние замеряхме с камъни паничките по онзи дрян, изпочупвахме ги, но на другата година „змейничевите“ жени пак ги възстановяваха. За такива жени минаваха още Стоенца Миньова, баба Тендъовца (Крадичка) и др.

Нрави и обичаи. Турийци минават за най-работливите селяни в Тунджанската долина, най-пестеливите и най-честните. От околийски съдии съм чувал, че те най-рядко се явяват в съдилища. Доскоро се раздаваха пари в заем между четири очи и без никакъв документ. Спестят ли малко пари, те тръгват да купуват ниви из Павелбанско или Габаревско и някои имаха имоти на север от Габарево и чак до с. Търничене. В миналото там почти не се отбелязваха тежки престъпления. Разигравани от безсъвестни адвокати обаче, те с години са водили изтощителни дела със съседните села за гората.

Въпреки че първите жители са преселници от различни места, те се смесват, сродяват се и понеже нови преселници не са прииждали и не е имало никога в селото турци, всички стари обичаи и обреди като лазаруване, ладуване, коледуване, суровакане и карнавала, бяха запазени доскоро в своя най-първичен вид. Кукерите, или „Старците“, според професор Михаил Арnaudов, са запазени и досега в своя езически първообраз, така както е само в Малкотърновско. До неотдавна бяха запазени и „Олалиите“, или „Ойдалалиите“, както им казват по другите места, а също така и обредите около годеча, сватбата, около бабуването, раждането и т.н., които трябва подробно да се опишат, докато не са изчезнали съвсем.

Турийци също имат силно развито чувство за хумор и си служат с рядко образна реч. В говора им се срещат думи редки, старинни и дават богат материал за филолозите.

Говор. Турийският говор се причислява към тъй нареченото търновско наречие с тази разлика, че от него на запад, към Сопот, и на

юг, към Чирпанско, селяните жъкат (жъ̀ йдъ, жъ̀ вѣдъ, жъ̀ направѣ и пр.) Общо говорят им е доста твърд като например: „дрѣт“ вместо дѣрт, „врѣвѣ“ вместо врѣв, „врѣвѣ“ вместо вървя, „гърдѣ“ вместо градя, „гридѣ“ вместо гредя, а същевременно извънредно много омекчават думите кон, сол, лимон, пирон и пр. Без да съм филолог, съм записал доста думи, които са или съкратени, или преиначени, а на някои трябва да им се търси коренът в старобългарския език може би. Турийци например вместо Филип казват „Илип“, вместо пчела „фчилѣ“, вместо бухалка „бувалка“, вместо духало „дувало“, вместо медниче „менче“, вместо дюкян „дюген“, вместо орехи „ореи“, „врѣй“ вместо врѣх, „гнила“ вместо глина, „бѣра“ вместо буря, „гулия“ вместо картофи, „шопна“ вместо шепна, „повня“ вместо помня, „чѣмка“ вместо човка, „лузгаво“ вместо плъзгаво, „жуф“ вместо жив, „опцида“ вместо спица и пр. По-особени думи в техния говор са: алис (също като), бабул (малка възглавничка), бърде (малка стомничка), грундил (голяма пръстена кана за вино), гривуз (червен пояс на къщата ниско до плочника), джонгали (грубо наименование на крака), дробени (части, късове), къцок (сперма), въсць (сърбене на краката), мусура (муцуна), плискудя (малък плосък камък), мекина (най-ситната плява), лушкуф (охлюв), къдеш (дим), кукуза (зеле с ориз или булгур, казват и още пописка), джитма (жилава пръчка, с която децата играят), боанѣк (стихийен дъжд), струплек (голям пън), рѣмбаѣк (старо негодно куче или животно), мускур (неумит, нечист), потура (после), плѣмтак (пламък), прѣстник (плочник пред къщата), силува се (лигави се), силимони (дребни риби змийорки), фѣрталѣк (върдѣлък, пумпал), чирен (счупено гърне, паница), дапка (хапка), сийди си (иди си) и пр., и пр. Друга особеност е, може би за поетичност, че някои цветя кичат с по две имена, като например: иличина-пачина, син-син бакълец, стой-стой дяволче, пус-пус кръвчица и пр.

Понеже Казанлъшката долина е била жестоко потурчена, срещат се и доста турски думи в говора им. Например почти всички части на колата и на земеделските им сечива носят турски названия. Типично също е, че в говора си служат с оригинални образи. Във всяко тяхно изречение почти има някой образ, някое сравнение, често пъти много оригинално и сполучливо. Характерно е още това, че вместо „аз ѣ го дадох“ казват „аз им го дадох“ или „аз ѣ рекох“ — „аз им рекох“. Турски названия имат и голяма част от местностите в полето към

Тунджа, докато горските носят чисто български имена, като: „Къртичовица“, „Срядната река“, „Борилица“, „Янкови ръти“, „Мололивница“, „Братан“, „Липовица“, „Раков вир“, „Кошарска поляна“, „Трънката“, „Белкиното скокче“, „Становото имане“, „Просойката“, „Равнакът“, „Плочите“, „Здравецът“, „Синьовец“, „Умина поляна“, „Сорчилов дол“, „Тотьов дол“, „Дадовото“, „Мильово кладенче“, „Червеният път“, „Цигански дол“, „Дългата ливада“ и пр., и пр. Може да се каже, че до 90% от топонимията на селото е с български имена, което също показва, че това село от най-старо време си е било българско.

Облекло. Старите носии на турийки са били прости, черни, вълнени сукмани с разноцветни парчета плат в долната част и опашките. Те са били червени, зелени, сини и бели с около 4 см ширина. Подобни сукмани са носили и из Габровско. Косите си плетяха на много плитки. Момите се забраждаха така, че ушите им да са отвън, и носеха светли копринени „бареша“ в празник и обикновени кърпи в делник. Жените носеха по-тъмни кърпи и си закриваха ушите. На кръста слагаха колан с чапрази, „пафти“, обикновено бронзови и рядко сребърни. Носеха бронзови пръстени, гривни и прости обици. Младите се обуваха в много пъстри вълнени чорапи, всеки чифт от които си имаше име, свързано с мотива по тях. Спомням си, когато се женеше сестра ми Дона (Русева Стайкова), в чеиза ѝ имаше 30 чифта такива чорапи. Носеха обикновени „кондури“.

Мъжкото облекло се състоеше от тъмносив шаяк, или „гим“, морав пояс и чер калпак. Доламата беше проста или гайтанлия, потурите — също. По-богатите украсяваха джобовите и кулаците отдолу с гайтани. Под доламата носеха тъкани вълнени антерии. Повечето носеха бели навои, кръстосани с черни козиняви върви, „или кадънки“, но някои, особено старите, носеха високи калцуни от шаяк. Ергените носеха пъстри елечета и „кръкми“, спуснати над челото. Калпакът обикновено накривен. Най-голямото им украшение, с което обръщаха внимание по манастирските сборища и празненства, бяха чантите им от козя кожа, праметнати през рамо и украсени с безбройни висулки с мъниста, обайници и „мангъри“, а при устата с широк кокал, покрит с вдълбани орнаменти, правени от самите притежатели. Друго украшение бяха високите бели навои, кръстосани и майсторски увити и преплетени върху навоите, или „навущата“. Цървулите също си

правеха сами. Не съм виждал другаде тъй стегнато и спретнато обути с цървули селяни.

Село Турия се славеше на времето с най-много гъдулари, кавалджии, гайдари и майстори на „тънка свирка кокаляна“. Не можеше да видиш козар или овчар в пояса да не е натъкнал кавал или свирка. Те носеха още и дебели вълнени „ямурлуци“ и „геги“, много често богато украсени. Гъдулките си правеха сами, също и гайдите.

Петрография. „Пространството между Александрово и Турия — пише д-р Бончев («Принос към петрографията на Сърнена гора», Сборник народни умотворения, кн. XIX, стр. 18), — което обхваща северозападните поли на Сърнена гора, е заето от порфирния гранитогнайсов материал на с. Рахманлий (сега Розовец), с тая само разлика, че там в ниското той показва повече гранитни свойства, а във високото се схожда с него. От такъв е заето възвишението. Висок, 927 м, най-високият връх в тоя край, той стига почти речното легло и се крие под собствения си насип и речния нанос. Над село Турия в посока на Малък Братан по Караукушкото дере гранитогнайсът стига до разделата на пътищата за Рахманлий и Кулата (на върха), дето се замества от кристалинни шисти, амфиболошистов тип, всъщност са хлоритни гнайси с мусковит, което показва, че ще да са произлезли от двуслюден гнайс, в който обикновеният биотит е променен в хлорит. Между Турия и Павел баня землището е гранитно; тук-там то се заема повършно от чист гранит, но на повечето подирният се крие под собствените си насипи, които постигат завидна дебелина.“

Поминък. Не ще да е лесен поминъкът на старите турийци, състоял се главно от скотовъдство, дърводелство и оскъдно земеделие. Бедната почва на селото и сега ражда само ръж и картофи. Розите, които обичат песъчливите почви, по-късно стават средство за препитание. Голяма част от населението доскоро се изхранваше от гората, като изнасяха из селата на Старозагорското поле строителни материали, рала, спици за кола, а в Казанлък и някои села из долината дърва за горене. Турците шеговито са наричали турийци „мелемезден боунджусу“ — турийци дървари. От скотовъдството са предпочитали козите, които сравнително лесно се изхранват, защото и лятно, и зимно време са прекарвали в гората на къшли (саи), без да им се приготвя много зимнина. Жито са сеели, колкото да си варят за помен, за задушница и други религиозни празници. Всичко наоколо било

обрасло с гори, та били са принудени да ги изсичат и разкопават. Най-добре е охарактеризирал гладната почва духовитият туриец Георги Пеев Налбантов. Отишел той да сее ръж на „Излъта“, напълнил кринчето, прекръстил се, загребал зърно и рекъл: „Хайде да даде дядо господ тук да те хвърля, а в село Опан да те намеря.“ Това село е в Старозагорското поле, където той през късна есен карал дървен материал в замяна със зърно.

Революционна дейност. Твърде малко данни имаме за революционното минало на това забутано в горските пуцинали село. Според моите проучвания голяма част от заселниците са били провинени пред турската власт и избягали тук. Според покойните Иван и Лальо Станчеви Глухарев и Левски е идвал в селото и дядо Руси Глухарят на два пъти му давал по две жълтици за комитета. Най-близък му бил Петър Христов Катрев, родом от Габарево, който тогава учителствувал в селото. Знаем нещо и за няколко хайдути. Един от тях е бил Митьо Джалъзът, на когото носи името местността, непосредствено на юг от селото, „Джалъзка“, където той се е криел. Къщата му е била, където е Бошнаковата сега. Другари са му били Киро и Донкоолу от с. Орозово, двама-трима турийци и някакъв си турчин от село Карагитлий (сега с. Виден). Хайдутували са около 1870 година и, изглежда, не са правели голяма разлика между турчин и богат българин. Така например се знае, че хващат габареца Димо Бояджият, когато е бил на гюла си в местността „Черковците“, и са го пуснали срещу откуп. Тези, които донесли откупа, трябвало, като вървят, да викат високо: „На, мачо, на!“ — уж че са изгубили бивол и го търсят. Такава е била паролата. С четата си те са ходили чак към Одринско, уж по печалба, и пак се завръщали през зимата. Около 1864–1870 г. знаем за хайдушката чета на Колю Пантата. Бащата на Колю е син на дядо Стоян Делин, родоначалник на Атанасооларевия род. Дядо Стоян освен синовете си Атанас, Иван и Милчо е имал и три дъщери, които също родили по един бунтовник — Матьо, който живеел в Казанлък, Колю, Тодор и Станьо от Турия. Другари на Колю Пантата са били: Тодор Коев, братовчед на майка ми. Издаден от поп Антона, той бил затворен в Пловдив и там умрял от бой. Друг другар му бил Дончо Ив. Бургунджиев (Влахът, Молдованът), който избягал тогава в Румъния. Трети другар му бил Тодор Драганов Бозаджиев, който също избягал във Влашко, след което се покалугерил.

Последните двама са били сестрини синове на Пантата. Самият той, подгонен от властта, решил да бяга в Сърбия и на границата, качен на дърво, за да разгледа къде са постове, е бил забелязан и убит. Кольо Пантата наказвал ония турци, които са тормозели или ограбвали българите, и толкова ги бил наплашил, че като оставял ножа си при „Витата круша“, габаревските турци отбивали колите си, като го виждали, и тръгвали в друга посока. Заклал турчина воденичар във воденицата на „Баякьой“, обрал някакъв евреин и тогава властта го подгонила здраво и тръгнал да бяга през границата.

Около 1868–1870 година по нашия край върлувала четата на копривщенина Добри войвода, на когото другарите са били повече калоферци. През юли 1870 г. на път от Турия за Рахманлий (Розовец) минал големият търговец на розово масло в Казанлък Иванчо Клатната, придружен от сеизин и водач, Дойчин Сиврият, от Турия, който бил пъдар. Тръгнали през „рахманлийската пътека“ и когато превалили върха и наближили селото, в местността „Кошарите“, подкупеният Дойчин Сиврият почнал да пее, което е било уговорен знак. Изведнъж Добри изскочил с насочена пушка и извикал по турски: „Дур, давранмаин! Нерде туджар?“ Клатната, който в момента държал два пищова, не се смутил, изпреварил Добря и го убил на място. След това слязъл от коня, стигнал в селото, вдигнал потеря и като дошли на мястото, не намерили никого, а само конят си пасял и на гърба му в мешинените дисаги стоели непобутнати 2000 турски лири, с които разплатил на селяните закупения розов цвят.

Малко по-късно група турийци, водени от Станчо Ърков, заминали за Гюргево (Румъния) като керемидчии. Те били Дойчин Гамов, Иван Милчев Исирков, Митьо Хаджииванов, Теньо Минков Карастоянов, Илия... (Алийко) и Цанко Минков, който бил едва 17–18 годишен. Постъпили в керемидчийницата на Петко Казанджиев от Казанлък. Един ден ги посетил Христо Ботев и почнал да ги увещава да се запишат в неговата чета. От групата само Цанко се съгласил да тръгне с войводата. Участвувал във всички престрелки и сражения, той бил ранен в ръката и хванат около гр. Орхане (сега Ботевград). Съден и осъден на смърт. За него се застъпва международната комисия и го помилвали като малолетен. Пристига в село, но тогавашният кмет не искал да го приеме. Конвоиран от полските пъдари, бил закаран в Казанлък и арестуван, въпреки че носел със себе си документ, че е

свободен. Стоял в затвора доста време, но за него се застъпил казанлъшкият чорбаджия Манеолу и го пуснали. Повече подробности съм дал във в. „Искра“, а има печатана и малка брошура от учителя Жерговски, в която обаче има доста неверни неща. Дядо Цанко доживя дълбоки старини, като получавахе скромна пенсия.

През есента на 1876 г. по време на Априлското въстание в селото пристига башибозушка банда заедно с кавалерия, обсаждат го, арестуват, бият и измъчват много турийци, като търсят оръжие. Бити са били Слави Мурата (Бучакчията), защото правел ножове, Иван Дечев (Джиритя), Христо Караиванов (Личо), Иван Цанков (дядо Гарьо) и др. По същото това време са били бити много карагитлийци и измъчвани до смърт двамата попове на селото. В своите спомени за този ден писа и поп Сава Иванов: „... В 1876 г., на 2 октомври, много претеглих от турските зверства като съучастник в комитета. Башибозуците и редовната кавалерия заградиха селото и аз, като бягах, уловиха ме накрай селото, биха ме с прикладите на пушките си и един кавалерист ми върза ръцете назад, взеха ми кесията из пояса и 20 лева и с бой ме докараха в селото и ме запряха в един зимник при тиквите. Там заварих запрени карагитлийските свещеници Никола Христов и Иван Иванов. После докараха и Нена Пипер и др. Иван Н. Буюклиев биха със сопи и след една и половина година умря. Нас през нощта много изтезаваха, догдето се откупихме с пари“ (из дневника на Сава Иванов, стр. 6, който се пази в казанлъшкия музей).

От спомените на поп Сава е видно, че и в с. Турия имало революционен комитет, основан вероятно от Васил Левски, подробности за който не знаем.

За това събитие ето какво намираме в архивата на Найдено Геров (част II, стр. 131):

„Сутринта, часа по един, Куртчият (Кърагасъ) със своите хора и 25 души аскер, придружени от карагитлийски турци, дошли в селото и били петима души, когато карали кола. На един извадили окото с кол и ръгнали с нож в ребрата, а на други взели ямурлуците и брадвите. Чорбаджията Н. Х. (?) Узунов, в къщата на когото беше кундисал Курчията, след като го били до смърт, затворили

го, затворили още попа и колкото хора срещнали по пътя. После тръгнали от къща на къща и взимали всичко, каквото намирали. Взели оръжието, един чифт пищови на Руся Глухаря, на Лаля Голям две пушки, на Костадин Попов един пищов и селяхлък, на Лиля (?) един револвер, на Петка Рас един пищов, на Митя Тамаша взели пушка и пак му я продали за 50 гроша. Измежду затворниците избрали пет души (с тях и телчаря) и като ги били до смърт, натоварили ги на коне и ги карали от село на село. На тръгване Куртчийт взел от мухтарина четири и ½ минца и един луиз, на Руся две лири турски, пояс за 35 гроша и 6 мускала гюлово масло.“

В дневника на поп Сава Иванов има още интересни данни, които допринасят доста, за да надникнем що-годе в миналото на селото. Така например той пише, че първата църква в селото е правена през 1841 г. През тази година се родил той и понеже им мрели децата, майка му обещала да го даде на църквата, ако оцелее, и изпълнила желанието си.

В двора на тази църква е имало и чешма, водите на която са били каптирани от извора „Хавузът“. Кюнци от водопровода са били изкопани от Пенчо Буйнов в нивата му, а също така при регулирането на земята за засяване комплексни розови градини за кооперативното стопанство. При строежа на чешма в училищния двор също били намерени следи от водопровода. Църквата, за която пише поп Сава, е строена в сегашното село. В старото, унищожено село, както казахме, е имало църква „Св. Неделя“. При църквата, строена през 1841 г., вероятно ще е имало и килийно училище, и значителен културно-просветен живот.

Учебно дело. От село Турия знае се, че са се родили много калугери, попове и „даскали“, които са работили из околните села и „увата“, един от които е този хаджи Йоникий, йеродякон, който написал на турски език с църковнославянски букви драма в стихове и я напечатал в Цариград през 1845 г. В нея се разказва за Аврамовата жертва, която принесла на мнозина полза. Драмата по-късно била преведена от турски на български, пак в стихове, от сакелари поп Андрей Попдойнов Робовски от Елена през 1858 г. („Казанлък в

миналото“, т. II, 1923, стр. 93). За тази книга пише и Н. Начев в „Новобългарска книга“. За съжаление, за самия автор почти нищо не знаем. Не знаем почти нищо и за първите ученици и просветители, защото една от главните грижи на тогавашните господари, турци и гърци владци, е била да не оставят неунищожен нито един български писмен документ. Старци преди 50 години си спомнят за някакъв поп от Трявна или Тревненско, чиито потомци са Папазовци (дядо Цвятко Радуловият род). Чорбаджи Дончо е бил брат на този поп. След това си спомнях за даскал Минчо Загореца, пак някакъв роднина на горните двама. Той бил пазаряван по един грош на година на дете и храната. Учел децата на открито, под дърветата, на „паникида“ в Корията. През 1834 г., когато бягали от чумата, родителите на казанлъшкия възрожденец Иван Найденов дошли в с. Турия. Найденов, който по-късно става редактор на в. „Право“ и „Независимост“ в Цариград, е бил малко момче и си спомня, че... „Вътре в гората на едно възвишено място (вероятно в Корията, б.м.) имаше една дъсчена барака-сграда, в която даскал Дончо (после поп Антон) събираше десетина ученици — гражданчета и селянчета — да ги учи. В това училище отивахме, насядвахме на одъра и гледахме как даскал Дончо и някои селяни мереха с пушка едно дебело дърво, на което беше привързана бяла кърпа. Друго нищо не помня.“

Към 1840/1845 г., както казахме, учител бил хаджи Йоникий. След това Димо Бояджията от Казанлък, който учел децата в бояджийницата си, на мястото, дето сега е къщата на Миньо Георгиев Плясков. Знае се и даскал Димитър Иванов, който после станал поп — Червения поп. Той пръв въвел пачето перо в училището и е баща на Ивана Попов (Пунго), къщата на когото е до бившия общински дом. Даскал Станчо от Габарево също учителствувал в селото. След тях иде дядо ми, даскал Георги Христов, който учителствувал към 1850/1855 г. Той бил единствен син на Христа Дончев и внук на Дончо чорбаджи. След това се редят Георги Миладинов от Казанлък, поп Стефан от Габарево, Славчо Вълвов от Търничене, Йоаким П. Райковски от Троянско, Сава Иванов от Турия и пр. Щяхме да пропуснем Петър Хр. Катрев от Габарево, който учителствувал през времето на Левски. В спомените си поп Сава Иванов бележи, че Йоаким Райковски дошел в село учител в 1852 г. и тогава той учил три години при него. През 1862 г. пак се върнал в селото и учителствувал 9 години, на 300 къщи, като

бил учител, клисар и черковен певец. По-точни данни за учебното дело черпим пак от спомените на поп Сава Иванов, който девет години учителствувал в Турия. Той е роден през 1841 г., а спомените си писал през 1904 г. „... През 1846 г. почнали да ме пращат на училище — пише той — и аз като съм много бягал от училище, оставили ме. В 1847 г. съм тръгнал редовно и като продължавах три години в с. Турия първоначалното училище, дойде в с. Карагитлий (сега Виден) един учител, който се именуваше Белият даскал Христо, и аз отидох, та продължавах при него две години. В 1852 (?) година беше дошел в Турия един учител Йоаким Мичев от Троян, доста учен човек, свършил в Пловдив, и аз се завърнах при него в селото си, услових се за клисар в черквата, за да мога да си купувам книги. При него продължавах три и половина години, пръв ученик, който много ме обичаше и ми преподаваше поотделно по науките: св. история, св. катехизис, всеобща история, география, с петтях части, славянска и българска граматика, числителница, благонравие, типикат на всички църковни правила, най-последно ми каза учител Йоаким: «Вие, Сава, ще отидете вече в някой по-голям град да продължите», но баща ми нямаше средства да ме поддържа, остави ме да работя домашно, а той отиде в Анадола да печели пари да си плаща борча.

В 1858 година, като се върна баща ми от Анадола, дойде от с. Габарево дядо поп Стоян, та ме заведе в с. Голямо село (сега Тъжа) и ма услови за учител на 26 декември с.г. на мястото на сина си поп Георгия, на сегашния габаревски кмет поп Никола баща му, а поп Георги тогава се беше опопил за с. Голямо село и аз учителствувах при него две години, при който се практикувах и по църковно правило. На 1861 г. на 26 октомври се услових учител в с. Турия и учителствувах непрекъснато девет години — на 300 къщи село сам учител, певец и клисар. В 1870 г. на 6-и октомври ми възрази населението: «Ние те искаме за свещеник, не щем те за учител. Старият ни свещеник поп Антон се умопобърка, ти ще ни станеш свещеник.» Аз не се съгласих и нея година станах чиновник по децата.

През 1871 г. обаче на 25 декември поп Сава бил ръкоположен за такъв в гр. Пирот от владиката Партений Нишавски.

В своите спомени, писани през 1896 г., брат ми Георги Хр. Чорбаджийски, току-що завършил семинарията в Самоков, пише, че като си дошел в село през м. юли, разговарял с най-стария човек

тогава, дядо Коста Савов, и свещеник Сава Иванов. Според тях пръв учител помнят дядо Минчо Загореца, който ги учел да пишат на паникида. Заплатата му била по един грош за ученик на година. Друг втори учител бил хаджи Йоникий, родом от с. Турия. При тези учители децата се учили в Корията, на юг от селото, и в техните къщи. Трети бил Димо Бояджията от Казанлък, след това даскал Станчо (поп Станчо) от Габарево, поп Димитър от Габарево, после в Турия, Георги Христов (дядо ни) от Турия, Йоаким Райковски от троянските колиби Райковци, който умрял през 1896 г. в село, Сава Иванов, учителствувал от 1861 до 1870 г. След него пък Йоаким Мичев, след него Петър Катрев, който пръв в село „устроил представление“. При него бил дохождал нощем Васил Левски. След това бил учител пак даскал Йоаким и Георги Калайджиев, родом от Турия, преселен в Александрово. След тях Христо Попдончев, син на поп Антона (или Тинко Попов). Дотук обучението е вървяло по ланкастерската метода. Знае се, че бил учител и някой си Миладинов от Казанлък, поп Стефан от Габарево, поп Дончо, Славчо Вълвов от Търничене, за когото много малко се знае, и пр. След Освобождението идва Пенчо С. Бресковски от с. Рахманлий (сега Розовец), който „дава по-друг ход на работата“, Иван Попсавов от Турия, син на поп Сава, Лала Христова от Казанлък, М. Донева и Мария Нейчева (Д. Йоакимова) или „Минка Лопката“ (1892–1893), Никола Унджиев от Казанлък (който ме спаси от смърт, когато като дете паднах от моста и реката ме влачи стотина метра). В 1893/1894 г. в селото били назначени трима учители: Васил Шивачев от Средногорово, Никола Унджиев и Пеша Михалева, после брат ми Георги. През 1896/1897 г. идва Велика Картаджиева, след това Андрей Бояджиев от с. Милево и пр. до 1899 г.

По онова време, преди Освобождението, за училищни помещения са служели най-различни сгради, като работилницата за гайтани в градината на Чакърови, плевнята на Стойна Марков, бояджийницата, която била някъде между Стаматовия дюкян и общината, и пр. Първото училище било построено към 1848–1850 г. в черковния двор, на запад от черквата, което е изгоряло през 1877 г. Това училище ще да е било по-голямо и добре изградено, защото брат ми помни, че наскред тавана, в салона му, имало изработена розетка във форма на разрязана диня, по всяка вероятност направена от тревненски майстори. Новото училище било съградено през 1882–1883 г.

Занятията започнали през 1884 г. и пръв учител бил Христо Попдончев (Тинко Попов).

Учебно дело след Освобождението. Брат ми Георги Хр. Чорбаджийски, който бил на 3–4 години, когато през Освободителната война са бягали през Балкана, в спомените си пише:

„... Запомних, че първото учение започнах при даскал Йоаким Райковски в артика на временната църквица, която добрите измъчени тогава християни турийци бяха съградили в ъгъла, северозападно на църковния двор, върху изгорелите две стени — северна и западна — на опожареното от турците училище, единствено по големина и значение по това време тъдява. На бяло листче, откъснато от хартията, с която бе увита новата кърпа на мама (тогава скъпите кърпи ги увивали в прост бял лист), даскал Йоаким ми написа гласните букви а, о, е, и, у и ми поръча да науча да ги пея. Пях ги пет-десет дни, после ги писах на пясък, по земята, по керемидата и след това на плочка. Тъй учихме година-две, навярно 1878–1879 г.

Помня още, че селяните направиха селски хамбар на мегдана, където беше общинското управление (сега детски дом), и спуснаха на юг към реката една стая. Там ни натъпкаха да се учим. Учител ни беше бащиният братовчед Георги Ив. Калайджиев, млад, 20-25-годишен черковен певец, който се пресели, живя и умря на около 80 години в с. Александрово. Коя година бяхме в тази стая, не зная, но една година ни учи не в стаята, а в самия хамбар Христо Попантонов (Тинко), който ми е дал и свидетелство за III отделение. Около тия години съградиха сегашното училищно здание в черковния двор и Христо Попантонов започна дани учи там. Четвърто отделение завърших при даскал Йоаким М. Райковски, от когото също имам свидетелство. Това е било през 1884–1885 г. През септември 1885 г., когато се обяви Сръбско-българската война, постъпих на училище в гр. Казанлък.“

Тук трябва да се отбележи, че годините, които съобщава поп Сава за учителствуването на Йоаким Райковски в Турия, ще да са погрешни, защото аз, който съм роден в 1890 г., го запомних малко приведен, очилат, който често прав пред тезгяха на нашия дюкян си пиеше ракийцата.

Театрална дейност. Нямаме никакви данни за такава дейност преди Освобождението. Знае се само, че когато е бил учител в селото Петър Катрев от с. Габарево, се е дало някакво представление, но какво е било, е неизвестно. След Освобождението, особено в първите години, когато грижите са били да се възобнови отново селото и да се обзаведат що-годе домовете, едва ли е имало такива прояви. Едва през 1890 г., когато за учител в селото е постъпил Георги Хр. Чорбаджийски, били изнесени първите представления. Така през 1897 г. са играли драмата „Иванко“ от В. Друмев, в която той изпълнявал ролята на цар Асен, на Симо и на един калугер. Същата вечер била играна и комедията „Недоразумение“. През 1899 г., на 17 и 18 януари, била изнесена пиесата „Райна Княгиня“. През същата година на Димитровден представили пиесата „Руска“ от Ив. Вазов и комедията „Комарджия“, като приходът бил употребен за купуване книги на бедни ученици. На 26 декември с.г. драмата „Иванко“ и комедията „Комарджия“ били играни и в Павел баня от същите турийски любители. Изглежда, че театралната дейност не е била редовна по много причини, защото в спомените си Георги Хр. Чорбаджийски пише, че едва на 1 януари 1902 г. дали в село вечеринка, на 18 с.м. с помощта на жена си, на учителя Иван Икономов, жена му и няколко ученици изнесли пиесата „Геновева“, която повторили на 2 февруари. Все около това време, като ученик в казанлъшката прогимназия, си спомням, че гледах в село пиесата „Ильо войвода“, като главната роля играеше пак брат ми. Тогава в малкия училищен салон се построяваше сцена от дъски, събрани от селските коли, нямаше никакви декори и ако трябваше да представлява гора, насичаха дървета и клони от Корията, пробиваха дупки на дъските и ги намушкваха, така се получаваха идея за гората. За завеса служеше някоя по-голяма черга.

Читалище. Нищо не знаем и за читалищната дейност преди Освобождението. През 1896 г. пак от спомените на Георги Чорбаджийски научаваме, че на 2 ноември разпратил из селото четири ученици да повикат по-младите и будни младежи в училището, където

дълго им говорил за нуждата от откриване на училищна библиотека. На 3 с.м., след черковен отпуск, наново събрал около 40 души, говорил им „надълго и широко“ и на края се записали за членове около 20 души младежи. На 24 с.м. наново се събрали и решили да кръстят библиотеката „Йоаким М. Райковски“ на името на неговия буден стар учител „даскал Йоаким“. През тази година се туря, значи, начало на читалищен живот в селото. Все през тази година било открито и вечерното училище. През януари следващата година читалищните членове ходили по честитки из село за събиране помощи за библиотеката. Това е за училищната библиотека. Читалище пак според спомените на Георги Чорбаджийски било основано на 1.I.1905 г. с 32 членове... „но колко ще живее — пише той, — бог знае. Слабо подготвени са нашите селяни, за да крепят ученолюбиви инициативи...“ И както е предполагал, то ту замирало с години, ту се е пробуждало за кратко време.

Сегашната скромна сграда до училището е построена през 1927 г. чрез трудова повинност по почин на съселянина им, учителя Христо Михалев Тамашов. Обзавеждането му станало чрез събиране помощи от карнавал, коледуване, театрални представления и пр.

Получили са и малка помощ от окръжната постоянна комисия. Столовете са били подарени от читалищни членове.

„Бегът“. Ето каква картина ни разказва руският кореспондент Евгений Утина за бягството на българите от Южна България през Балкана:

„... Из долината на Тунджа и Марица бяха хиляди семейства, напуснали къщи и имоти, събирани с многогодишен труд; спасяваха се без всяка покъщнина, често без хляб, немислещи, че се излагат на гладна смърт. Десетки хиляди българи се изкачваха по Балкана и струваше ти се, че се движат не отделни хора, а самите балкански висоти, като че страшен, колосален мравуняк покриваше всичко, от долу до върха.“

Покъртителната картина на бягството през Балкана действително се развила на един фон, напомнящ Дантевия ад. Пламъците на Стара

Загора вече са полазили и из Долината на розите. Пламнали са цели села или само българските махали на тях, които са били със смесено население, като Търничене, Тъжа, Долно Съхране. Гори центърът на Казанлък, западният край на Енина, от всички страни гори Шипка, гори Розово, гори Бузовград, Мъглиж, заедно с манастира Турия, Средногорово, в пламъци е Ветрен, Дъбово, Поповци, Сливито, Селци и пр., и пр. Далече на запад гори като факла Алтън Калофер, Голямото село, Аджаре, сега Свежен, гори Алагюне (Пъстрово), десетки, стотици села на юг от Средна гора, като в пепелищата им изгарят маса старци, болни и недъгави хора, немогли да избягат.

От с. Турия са загинали по този начин 25 души, като само двама са се спасили — баба Еньовица и Стайко Степанов. Нашето семейство, баща ми, майка ми, баба ми и две малки деца (Георги и Дончо), качени в два коша на един кон, се установява в търновското село Ресен, което е било турско. Настанили се в турските къщи и заварили царевичните ниви необрани, та се запасили с царевично брашно. Освен това баща ми закупвал ракия и в едни дисаги разнасял и продавал на руските войници, та поспечелил малко рубли и когато се завърнал, както повечето турийци, се настаняват в оцелялото турско село Павел баня, където стояли доста време. Майка ми обаче настояла да се върнат в хубавия двор и той я послушал. „Когато си дойдохме — разказваше тя, — беше останала само част от един дувар, в долапчето на който имаше гърненце с масло.“ Единствено то било останало от цялата покъщнина и, разбира се, било развалено вече. Всичките медни съдове били нахвърляни в дълбокия кладенец, но башибозуците и тях открили и задигнали. За Лъджакъой (Павел баня) поп Сава пише, че като се завърнали през 1878 г. и той се установил в това село, развалили турските къщи и ги построили 200–300 крачки по на изток от старото, на самата мера, той и Иван Тутунът измерили плана на селото, като отделили по три лехи на всяко семейство за двор. Това те направили може би по внушение на правителството, защото според договора за мир избягалите турци имали право пак да се завърнат по домовете си. Като си дошли обаче, намерили само дворовете си празни, построили си временни колиби, живели малко и по-голямата част се завърнали обратно в Турция. Така са направили българите почти из цялата долина. Около 30 семейства турийски пък се заселили в турското село Окчилар (Александрово).

Ето какво пише още в спомените си поп Сава Иванов:

„В 1877 г., когато пристигнаха русите в Казанлъшка околия и като ги повърнаха турците от Стара Загора, аз прогласих в село Турия на населението да бягаме и да се скрием зад гърба на освободителните руски войски, а населението, подстрекавано от несъвестни хора, решиха да ма убият, да се не разваля селото. На 4 юли 1877 г., гледам, въоръжени троица души, Иван Костув, син му Коста Инанув и Коста Ненув, извикаха пред къщата ми: «Излез, пезевенк, да те научим как се разваля село!» В същия час се обадиha зад гърба ми двамата ми братя Христо и Цвятко, с оръжие в ръка, из бащиното ми отлаканè и им казаха: стойте, че на когото пушката пламне срещу брата ни, ние ще го застреляме с два куршума в гърба, като и аз него час бях излязъл на сайванта със зарязана пушка и се бях опълчил срещу неприятелите си, и тий, като видяха, че са в опасност, върнаха се назад, без да стане някоя повреда. В него време най-много ме защитаваха в селото ни Лальо Събчев, Руси П. Турданов, Лальо Л. Джажов и даскал Йоаким Мичев, на денети на които живея и до днес. В него приключение след два-три дена, като се запали Калофер от турците и като притиснаха турските войски и башибозуци откъм гр. Калофер, избягахме селски една сутрин рано за с. Шипка и като притисна Сюлейман паша откъм Стара Загора с неговите многобройни орди, ние избягахме зад гърба на руските храбри войски през Балкана за Северна България.“

След това поп Сава се настанява в с. Тенча, Търновско, с разрешение от тогавашния търновски владика Василий да служи в църквата.

Завърнал се на 1 март 1878 г. и останал в новото село Павел баня. Първото училище според него е правено в това село през 1883 г., второто — през 1897 г. Църквата — през 1879 г., а камбанарията — през 1894 г.

Кооперативен живот. Стремехът към общ задружен живот в селото се явява също доста късно. Дълго време селяните са били в лапите на алчни розотърговци от града, местни чорбаджии и лихвари. В своите спомени Георги Чорбаджийски пише, че на 1 януари 1905 г. по негов почин било образувано спестовно дружество „Средна гора“ от 32-ма членове, което набрало капитал към 12 000 лв. но просъществувало само 5 години. „Ако то продължаваше 20 години и се превърнеше в кооперативно дружество, щеше да направи турийци самостоятелни господари на себе си и нямаше никога да отидат за пари при търговците“ — пише в заключение той.

По всичко изглежда, че идеята за образуване на кооперация за дълго време е била заглъхнала, докато не ѝ дава живот младият идеалист учител Христо Михалев Тамашов.

Кооперация „Съгласие“, образувана през 1925 г., която в своето развитие е събирала средства до 6 000 000 лева и е кредитирала габаревската, павелбанската кооперация, че даже и Българската земеделска банка, клон Казанлък, е имала „Летописна книга“, грижливо водена от самия ѝ основател и дългогодишен касиер, но след 1944 г. някои престарали се патриоти изгорили и нея, и архивите като „фашистки“.

Тежко боледуващият и полузабравен мой братовчед Христо Тамашов ни е оставил само кратки бележки за първите години от нейното съществуване.

„В селото ни — пише той — са правени опити за основаване на взаимоспомагателна каса по типа «Райфазен» още през 1905 г. и за целта са събирали нещо като дялове, обаче по липса на ръководител въпреки горещото желание на група ентусиазирани селяни това начинание останало още в зародиша си. През 1922 г. наново се появи тази идея в главите на същата група, но вече предизвикана от управляващия тогава Земеделски народен съюз, обогрена обаче с политически колорит, и този път не можа да се одухотвори по същите причини. Пишещият тези редове горях от желанието като млад учител да помогна на тази група селяни, понеже кооперативното движение като идея се беше поизбистрило в съзнанието ми и дебнех случая да се запозная с формалностите, които се искаха за учредяването му. На помощ ми се яви старият учител Кирил Сараилиев от с. Търничене, който по това време, вече пенсионер, беше назначен за окръжен

кооперативен организатор при окръжната постоянна комисия в Стара Загора. След като се почувствувах, че мога да говоря по този въпрос, заедно с още няколко другари обявихме чрез селския глашатай събрание — това беше на 8.II.1925 г. в салона на училището. То беше посетено от около 100 човека. След като говорих доста време, пусна се подписка и се записаха 36 членове. Това събрание се сметна за учредително и се положи основата на толкова мечтаната кооперация. Протоколът и всички други книжа се утвърдиха от Старозагорския окръжен съд с опред. вх. №2338 от 3.VII.1925 г. Първият управителен съвет се състоя от 5 членове: председател — Стайко Тенев Глухаров, членове — Иван Христов Ташев, Иван Пенчев, Тодор Николов и Дончо Ненов.

Още същата година ние варихме розовото цвете кооперативно, без да мислим, че това трябваше да изразим и счетоводно. Важното обаче е, че ние взехме на кг цвят по 4 лв. над тогавашните цени.

Започна се събиране на дялове от записаните членове едва през 1927 г. Излезе, че една част от членовете, 6 души на брой, се записали само хей така за слава и не внесоха никакви дялове. От останалите 30 души се събраха около 1600 лева. На едно събрание, каквито провеждахме почти всяка неделя, аз поисках тези пари да се раздадат с лихва на желаещи членове. Пожелаха да ги вземат 3–4 души и ние с всичкото въодушевление на идеалисти си представихме, че вече прилагаме на дело принципите на кооперацията.

В редовете ни започнаха да идват нови хора и през 1927 г. ние имахме записани още 12 членове, но счетоводно още нищо не записвахме, понеже нямахме достатъчно средства, да се дообзаведем, и ни липсваха познания по счетоводство. Най-после инспекторът по кооперациите при Българската земеделска банка Христо Стоилов дошел през ноември 1927 г. и потърсил касиера на кооперацията. Намери ме у дома. Пита ме за канцеларията на кооперацията, за книжата и пр. Аз изнесох из стаята си няколко тетрадки, на които по моему водех дотогава сметките, и една главна книга, каквата вече бяхме купили. Той ми заведе в нея няколко сметки, които имаше в тетрадките, даде ми напътствия и си отиде. От този ден кооперацията почна да води вече нагледно цифровия си и финансов живот. Годината 1927 бе приключена с 14 операции на общ оборот от 12 752 лева.

Много от селяните, които по-далеч от собствения си имот не признаваха никакво общество и нищо обществено, които мислеха, че животът ще върви все по гладка плоскост, или пък че организации от подобен род ще им побъркат на далаверката, не закъснях да ни иронизират. Но колкото те ни дразнеха, толкова ние повече се сдушвахме и побратимяхме. И сега, когато ми се иска да преживея някой сладък момент от обществената си дейност, аз неволно се връщам към годините на нашия организационен живот.

Ние живяхме «един за всички, всички за един», окриляни от перспективите на бъдещето. В събранията през 1928 г. си дадохме дума да се построи по стопански начин една модерна розоварна. Тази година приключихме с 31 операции с общ оборот 35 300 лева и се увеличихме с още 5 членове. Постройката на розоварна започнахме през пролетта на 1929 г. Общинският съвет с протокол ни отпусна едно място от 100 м² и ние почнахме упорито да строим, като се задължихме за инсталацията да запишем дялове след розоваренето. В началото на май се постави големият казан въпреки подигравките, които ни подхвърляха някои отстрана. Само който е преживял реализирането на своите мечти, може да си представи какво преживяхме в този момент тружениците на това епохално за нас дело.

Тогава на всеки ъгъл на улиците на селото бяха увиснали комисионерски кантари за ограбване на произведеното с черен труд цветете от земеделските стопани и само в няколко години малките частни казанчета изчезнаха и бяха заменени с големите на розотърговци и розовото масло от траен продукт се превърна в съвсем нетраен и вместо в ръцете на кооперациите попадна в ръцете на хищниците търговци, започна да се фалшифицира прекомерно, пазарът да се пресища и търговията с него да се компрометира.

Всичко това ясно виждаха шепата кооператори не само в село, но и в другите села и се мъчеха да препречат пътя на много случайни нови «търговци на розово масло» и това бе голям стопански въпрос, а кооперациите бяха още съвсем слаби, още в пелени.

През 1929 г. членовете ни пораснаха с още 11 души или всичко станахме 58 членове и заедно с няколко още съмишленици решихме пак да варим розово цветете задружно. Капацитетът на казана ни обаче беше около 28 000 кг, затова остатъка от цветето дадохме на фирмата Папазови от Казанлък. През същата година приключихме със 170

операции на общ оборот около 902 000 лева, а само касов около 420 000 лева.“

Бележките-спомени на Христо М. Тамашов свършват дотук.

Кооперацията все още продължава да се бори с трудностите и през октомври 1931 г. открива потребителен магазин, като взема под наем от Георги Хаджихристов дюкяна. През същата година реколтата от розов цвят била отлична, но пазарът е бил доста компрометиран от „новите търговци“, които го наводнили с фалшифицирано масло. По това време аз бях командирован в Париж и само там имаше над 20 такива търговци, взели на кредит масло от селата, и с големи унижения го предлагаха на търговските фирми. Повечето от тях фалираха и не дадоха нищо на селяните-производители. Кооператорите от с. Турия били принудени да дадат маслото си на един от тях, Лальо Колев от с. Габарево, който им внесъл само $\frac{1}{4}$ от стойността. Впоследствие го дали под съд и му взели розоварната в с. Габарево и част от имота, но това не покрило стойността на взетото масло.

Като вижда, че пазарът на розово масло е компрометиран на световните пазари, държавата го взема в свои ръце.

Въпреки кризата кооперация „Съгласие“ открива по-късно в горната махала втори потребителен магазин, като всеки член в края на годината е получавал дивиденди. През 1937 г. се образува и младежка кооперативна група с около 20 членове, която обаче през 1940 г. е била разтурена като „комунистическо гнездо“. През 1939 г. се построява новият кооперативен дом в двора на Хаджихристовия дюкян. Продава им го Георги Хаджихристов Чорбаджийски, като от получената сума подарява на читалището 2000 лв.

Започва войната, а с нея и стопанският упадък. Липсваха стоки, магазинерите ги мобилизираха, предпочитаха се частните търговци пред кооперациите и пр.

През 1945 г. започна на кооперативни начала да се приготвя хляб за населението, като се използва фурната на Дянко Ненов. През 1946 г. се образува и се откри дърводобивен отдел, като се построи сграда в местността „Кавачките“ и се закупи мотор. За директор бе назначен Наньо Гичев, но моторът се оказа негоден и дейността на този отдел трая само две (2) години, а сега сградата му служи за сушилня на тютюн. През 1953 г. по нареждане кооперация „Съгласие“ в с. Турия се

обедини с кооперация „Розова долина“ от с. Павел баня и започна новият ѝ живот.

(Материалът е публикуван на циклостил в Стара Загора през 1965. Спомените са публикувани във в. „Казанлъшка искра“.)

[1] Отец Паисий е сгрешил годината. Стара Загора и Пловдив са паднали под турско робство през 1364 г. ↑

ЕНИНЦИТЕ

И по физическа, и по психическа конструкция енинският тип стои ярко определен и почти самотен сред общия тип селяни от нашата околия и сякаш е пренесено от други краища и присадено у нас цвете. Тези високи, стройни, червени, с малки хитри очи мъже, наклонни към затлъстяване, и тези едри, с правилни черти и нерядко мустакати жени, ловки, дяволити и уредни, които майсторски се пазарят вторничен ден и най-често ни надхитряват, са спирали вниманието на много любознателни хора. Те по нищо не приличат ни на шипчанци, ни на крънчани, с които се родеят, нито пък на някои по-далечни съседи. Докато голямата маса селяни от по-отдалечените села са твърде пасивни, енинецът е ловък, упорит, буден и много работен. Своята работа почва почти без капитал. След като приберат плода от земята си, изорат и посеят през есента, по-голямата част от нашите селяни забучват ръце в пояса и почват да бистрят политиката, като почнеш от октомври, та до март. Енинецът това не прави. Той си уреди всичката работа с нивите и след това грабва торбата и тръгва на друга печалба. През лятото е земеделец, а през зимата е или терзия, или воденичар, или търговец на всевъзможни стоки, или най-сетне е контрабандист, но празен не стои. Докато другите селяни ядат през зимата летния си труд, енинецът с двойна енергия се залавя на работа и благодарение на скитничеството и безбройните опити да изкара и от други приходи той бързо се култивира, „отраква“ се и се издига над общото селско ниво.

Така можем да си обясним появяването на големите фирми и къщи енински на бр. Пискулеви, Хаджимихови, Червенкови, Демирчев и др. в Стара Загора; Дренчеви, Каличкови, Гиньо Генчев, Пискулеви, Герданов и пр. в Казанлък; братя Демиреви в Нова Загора; Гъдеви в Пазарджик и пр., и пр.

Прост човечец, слаб наглед, с абичка и потури, отзад през средата на дъното с два пръста гайтан (по това ги познавахме едно време), тръгнал от село на село и прекупува кожи, добитък, семена, четина, орехи или други неща, мине се не мине 5–6 години, току-виж, потурите изчезнали, абичката изчезнала и човекът вече е в градска

носия с корем и собственик на фабрика. Чираче малко шета в колониален магазин, тича, пъха се, стрелка очи, изучава, наблюдава и дорде му набодат мустаци под носа, той е вече собственик на подобен магазин. Така са се явили освен горните посочени енински фирми и Папазовите, Стайнови (по женска линия), Петко Дързев, Кечеджиев, Енински, Бобчев, Демирчев, Ватоолу, Мирчоолу и много други, за които малцина може би знаят, че са все енинци.

Ловък, умен и пестелив, енинецът може и с труд, и с дяволия да спечели. Отишъл да поправя някаква воденичка, застои се там година, две, три и току виж, че воденичката станала негова. Едно лято във Варна срещнах един накичен цял по гърдите с мускали розово масло. Ходи си той по улиците, край брега на морето и продава по 50–70 лв. малките желъдовидни мускалчета. А маслото вътре хубаво, бистро и се сковало на кристали. После, като се сприятелихме и мускалите бяха на привършване, разбрах, че вместо масло в мускалите слагал чист пчелен мед и само една капка масло отгоре сипвал за миризма. Неотдавна бяха разкрили покрива на старата църква „Св. Параскева“ и дълго време таванът им служил за склад на контрабандиран тютюн. В стремлението си към забогатяване те бяха стъпкали и бога. Впрочем енинци не са и без това твърде набожни. В противовес на шипчанци, които повече са теоретици, фантазьори (не току-тъй там се правят толкова много свирки и кавали и се раждат художници), енинци са земни и практични хора. От тях рядко ще видим чиновник. И вместо свирки и кавали той пренася ябълки от колибите, купени на безценица, и ги продава скъпо на гражданите, а енинката няма да се подвоуми да ти покрие някоя обелена ряпа с пласт масло и да ти я продаде за 50–60 лв. Те са и много духовити. Безбройни и хубави са техните шеги и жилото им най-често е насочено към гражданите, което също не е случайно. Мегдан искат да делят с тях енинците. Чувствуват сили за това! Покривите на най-високите къщи на града се виждат от Енина, а те са все на енинци.

Отдавна диря материали за произхода на енинците, но поради това, че твърде малко хора у нас се интересуват от такива въпроси и поради това, че писмени документи из нашия край изобщо няма, работата се много затруднява. Според почтения г. Д. Караджов от Шипка енинци са дошли откъм Източните Родопи и са „рупалани“ или „рупци“, както ги нарича А. Страшимиров. Те били принудени да се

изселят между годините 1650–1670 в царуването на Мехмед IV, който е искал да ги потурчи. Една част (сегашните помаци) са приели мохамеданството, други са били избити, а трети са избягали и са се пръснали из Тракия.

Най-силният аргумент за произхода на енинци е техният говор, който е единствен в околията ни. Те и сега даже още казват „Тяню“ вместо Теньо, „Яню“ — вместо Еньо, „тява“, „онява“ — вместо тези и онези, „армява“ — вместо армея, „бяли мячета“, „два“ и много други думи още на говор, какъвто се среща само в Източните Родопи, от Харманли на запад и от Борисовград на юг, дори до р. Арда.

При по-късните потурчвания и изселвания според г. Караджов енинци са били принудени да бягат през Балкана към Трявна, с който град доскоро те са се родеели. Това също ще да е вярно, защото и други стари български села в околията ни имат връзки с отгатакбалканските селища. Така напр. и в с. Турия има родове, произходът на които е откъм Трявна. Още повече че проходите Енина-Трявна, както и този Крън-Бедек-Поликраище някога са работили повече от Шипчанския.

Изобщо енинци и типът еanineц представлява богат материал за изследване. Кой знае, може би потомците на легендарната козарка от Салтъково Яна, която първа е свила своята кошара край устието на Кечидере, са се смесили с волните и непокорни родопци, та се е добил тъй интересният енински тип и се е развило будното и голямо село Енина, което ражда толкова много богаташи, от една страна, и толкова нихилисти, от друга. Кой знае?

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, X, бр. 221 от 15.X.1933 г.)

ОТКРИВАНЕ ЧИТАЛИЩЕ В СЕЛО ЕНИНА

Според Онуфрий Хилендарец^[1] първото училище в Енина било основано през 1814 година от брат му Богдан. Посещавали го 40 ученици. Освен другите предмети преподавало се и славянска граматика. Между учениците имало и 4-ма от Стара Загора. Те се казвали Николчо Попзафиров, Н. Сълбаджиолу, Вълчо Хаджистамов и Косьо Стоянов. От Казанлък също имало 4-ма ученици.

По този въпрос Д. Илков в книгата си „Материали за историята на Стара Загора“ на стр. 150–159, като пише за килийното обучение в началото на XIX век, между другото казва:

„Ако някой от старозагорските младежи искал да получи образование за учител или да се подготви напълно за духовен сан, такъв отивал да продължи учението си в казанлъшките села Енина и Шипка.“

На стр. 41 от същата книга пише пък, че чумата, която върлува през 1814 и 1837 г., изморила много турци в Стара Загора, а българите избягали по селата и в планината. „И днес — пише Д. Илков — посочват още на Заарската чешма в с. Енина, която била изградена от старозагорските чумни бежанци.“

Създадените по този начин връзки между Енина и Стара Загора, както ще видим по-нататък, са продължили и след това, като старозагорчани идвали да летуват през горещите месеци на годината, и тази дружба се е отразила благотворно върху селото. В своите ръкописни бележки даскал Петко Манолов ни запознава и с основаването на читалището в селото.

„Наскоро при отварянето на училището — пише той — се породила искра за саморазвитие и още в началото при учителя Иван Стоянов от Стара Загора тая искра огряла старозагорчани, които дохождали да се учат в него, и оттогаз напоследок старозагорчани са обикнали селото ни и нашите селяни — старозагорчани, защото са

търсили случаи кой как да помогне било на училището, било на черквата. Около 1848–1850 г. училищната библиотека се снабдила с разни книги най-първо от родолюбивия старозагорчанин Захари Княжевски, руски възпитаник, който подарил най-първо руски книги, няколкогодишни списания — «Лесной журнал», «Политическа икономия», «Училищна библиотека» — и други около 150 екземпляра. В училищната библиотека се получаваха и всички списания и вестници, които излизали по туй време в Цариград или Румъния, и тия книги се държаха на разположение на всички любители-четения и бяха наредени по полиците на училищната стая. Най-после се получаваха «Цариградски вестник», «Право», «Македония» и списания «Български книжици», «Читалище» и др.

По повод на цариградското читалище, читалищата в Стара Загора и другаде, пак по инициатива на старозагорчани, се реши да се отвори читалище в селото ни. Речено и свършено. В 1870 г. учителите от Стара Загора Пенчо Друмев, Наньо Тодоракев и др., дошли през лятото на разходка, заедно със селските учители Георги Маджаров и Петко Манолов съставиха комисия за събиране помощи, комисия за изработване устав и записване на членове и след избиране на настоятелство читалището е на реда (?) Приготвиха книжата, масите и библиотеката и се тури начало нареждането на всички книги, списания и вестници в библиотеката. Събрания всяка неделя и читалня всякога. И в скоро време се събраха волни помощи и членски внос около 2000 гроша и се дадоха под запис на разни частни лица. Записаха се 30–40 души членове, откогато читалището според устава си функционира. Първо настоятелство: председател — Сава Нонов, касиер — Христо Борчев, деловодител — Георги Ст. Маджаров, библиотекар — Петко Манолов и съветници — Теньо Т. Дзънов и Петко П. Мечев.“

Читалището продължавало до бега, тогава касиер бил Ст. Попиванов, който скрил архивата в някаква кутия между гредите на къщата си. За щастие, тя не пострадала от пожарищата и след завръщането на селяните от Северна България била намерена. В първите години читалището е било в застой. Към 1881 г. направили опит да го подновят, но младежите били взети войници, та едва през 1883 г. започнали отново. Станало нужда да се преработи и уставът, та през 1885 г. то е било преименувано в дружество „Зора“.

За първите основатели на читалището в с. Енина на друго място даскал Петко дава по-подробен списък. Освен Пенчо Друмев и Наньо Тодоракев той изброява още и следните старозагорчани: Наньо Планински, Пенчо Хаджиславов, Слави Тошев, Анастасия Тошева и Тачо Георгакев, и енинците: Г. Маджаров, П. Манолов, Сава Нонов, Христо Борчев и Теньо Дзънов.

Така дружбата и взаимната помощ между селото и града извършили едно светло, едно благородно дело, сложили основите на един културно-просветен институт, който сега се сочи за пример на селата из Розовата долина.

(Публикуван във в. „Септември“ (Стара Загора), XIX, бр. 12 от 29.I.1963 г.)

[1] Онуфрий Попович Хилендарски. Роден в Енина, учил в Казанлък, а по-късно станал монах в Хилендарския манастир. Бил свещенослужител в Казанлък, Стара Загора и Цариград. Автор на духовни стихове и преводач на някои богословски произведения. По-подробно за Онуфрий Хилендарец пише В. И. Златарски: „Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец“ в: Юбилеен сборник „Казанлък в миналото и днес“, т. I, С., 1912, стр. 43–50. ↑

КУЛАТА В СЕЛО РЪЖИНА

Отдалече още се виждат да стърчат остатъци от някогашната „кула“. Високи две стени от грамадна четириетажна постройка на древен феодал, пропукани от времето, грозят да се съборят и да заринат в земята легендата на едно минало.

Кулата прилича на самотните каменни албански къщи по острите чукари в долината на Шкумба, като ги превишава по изящество и размери. Същият тип е била и тази в Куленската махала. Със своите вътрешни стълби, кладенец всред избата, пещ, харемлици, чардаци и зловещи мазгали тя е била една малка крепост, готова в случай на нужда да издържи дълга обсада. Зидана е с обикновени камъни и грамадни дъбови греди из широките зидове. Високо под стряхата тънък фриз я опасва околоръст и ни говори за една по-късна епоха. До Освобождението тя е била съвършено здрава, но след завръщането си българите, които са се нуждаели тогава от строителен материал, за да струпат къщурки върху пепелищата на старите такива, покатерват се по кулата и почват да я събарят от покрива. Разкриват я така и я оставят на природните стихии, които ето вече петдесет и толкова години ръфат тялото ѝ и са вече на път да я довършат. Мустафа дели капуджибаши^[1], син на хаджи Юсеин от Козлуджа, се помни като неин господар.

Имало ли е преди него друг и кой я е строил, не се знае. Царски повереник е бил той и зиме в Казанлък, а лете там, горе на чардака на кулата, е пиел люта ракия и гледал как три села му „миджия“ пространните чифлишки ниви женат. А цялото поле, от кулата до Тунджа и от Ашиклий, та дорде ти очи стигнат на изток, е било негово. Но с добро не се помни Дели капуджибашият. Времена на зулуми и безчинства е било тогава и малкото българи ръженци, живели тогава, лоши спомени на правнуци са оставили от него. Чак кога дошел Караферлият^[2] и поел от него чифлика, те си поотдъхнали. Как е минала и власт, и имот от единия в другия, не се знае; разправя, само, че Мехмед Караферли е бил съдебен чиновник в Търново, дошел по служба в Казанлък, харесва си мома от рода на Кьор Юсуф-аа, оженва

се и остава да живее тук. От този брак му се раждат три деца — две момичета и едно момче, но момчето умира, а момичетата Адавию и Хидаети наследяват чифлика с кулата.

Та сегашните владетели на чифлика са потомци на Караферлията, по женска линия, или са го купили от такива, защото имотът е вече разкъсан. Това се знае за кулата, а селото е било турско с неизбежните двадесетина къщи от българи-аргати, които са живеели на горния край на високото, където е сега църквата им. Долу в равното, при водата, разбира се, са били турските дворища. Сегашните му поселници са повечето мъглижани, дошли след бега. Селото е нараснало до 250 български и 70–80 турски къщи с кооперация, със собствена розоварна, с участъкова амбулатория, телеграфо-пощенска станция и пр. Главното перо на бюджета им е общинската мелница, с 5 камъка, на р. Тунджа, от енергията на която тъкмят да осветлят селото. Правят сондаж и за водоснабдяването му, ръководени от представител на бюро по водите в Стара Загора. Изобщо ръженци бавно, но сигурно напредват, гледайки да догонят съседите си, а ако може, и някъде да ги изпреварят. Името на селото е дошло много естествено. В Ръжина ръж се само ражда. От ръжено брашно квас не става, затова турците пък са го наричали Амурсъз — Безквасово. Всеки случай и в турско време са били познати и двете му имена: и Ръжина, и Амурсъз.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 166 от 15.VI.1931 г.)

[1] Гробът му е в джамията. Умрял преди 130 г. ↑

[2] Умрял преди 83 г. ↑

СЕЛО ОСЕТЕНОВО

Според легендата жителите на старото Доймушларе са преселници от Кючуккьой, някогашно селище в полите на Средна гора, на един и половина км югозападно от с. Александрово, по Кабандере. Кючуккьой, изглежда, е било чисто турско селище, което може би поради близостта си до горите е намерило за удобно да се изсели оттам. Тогава една част от жителите му заселват Александрово, друга — Кючукоба (Борисово) и трета се настанили тук, в сегашното Осетеново. Старото име на селото е Доймушларе, но някои по-будни турци не са съгласни с българския му превод, който произлиза от доймуш — осетен, — защото на надписа върху мраморната плоча над вратите на джамията, който е от 1237 г.^[1] (около 117-годишен), селото е записано Доймушларе, от доймуш — наситен. В подкрепа на горното може да се цитира и следното игрословие: „Орозлар емишлер доймушлар“ (Петлите ядоха и се наситиха), което турците обичали някога да употребяват, служейки си с имената на познатите наши три села Орозово, Емишлери и Доймушларе. Та Осетеново ли трябва да бъде, или Наситеново, филолозите ще го оправят, всеки случай в днешното си състояние селото е доста наситено откъм храна, винце и ракия, а усеща, както всички наши села, голяма нужда от пари, за да довърши училището си и водопровода, да насипе единствената си невъобразимо кална улица и пр., и пр. Осетеново е граничен страж на западната част на околията ни и лежи в ъгъла, където се сключват Караджадак с Коджа балкан. Тази страшна естествена крепост в далечното минало е била подсилена с безброй калета, градища и кули, като почнеш от тия при устието на Тъжа, голямата крепост на Кале дереси, северозападно от Борисово, Калоферската кула, тази, южно от селото, в местността „Беджа“, и свършиш с яката твърдина, кацнала на върха на Сиврият (Висок) между Александрово и Турия, която и сега още продължава да служи за приют на твърде остарелия вече Змей Горянин.

На северозапад пък е тайнственото царство на дръзкия Калифер войвода, основателя на Калофер, през което дълги години турчин е

можел да мине само ако си разкове коня, и то само да мине — без право на нощуване.

Дълго време след падането на Тракия в този ъгъл на околията ни, заключени в яките крепости, са се държали жилавите българи, бранейки със сетни усилия малкото късче останала своя земя, и задавали черни грижи на турците. В един документ от 766 турска година, намерен в с. Чекирге до Бруса, където е гробът на Мурада I, одринският бейлербей докладва на султана какво, че всичко в неговите земи вървяло добре, само едно било лошо. В горното течение на Тунджа, за което и по-рано било писано, напоследък станали за почуда работи. Толкоз много и храбри войници и верни вождове били прашани против крепостите там, но нито един от тях не се върнал да обади какво е станало там; дали всички са избити, или са се присъединили към врага; затова военният съвет решил засега никакъв нов поход да се не предприема против казаните крепости, докле не се получи от Стамбул свещена височайша заповед, и тогаз с още по-голяма сила да бъдат нападнати казаните непристъпни места, да бъдат разрушени всички калета и да бъде пресечено външното съобщение. Само тогаз щяло да бъде разрушено това българско сборно и непристъпно място в коритото на дългата река (виж Н. Начов. Из ръкописите на Еня Кърпачов, стр. 17).

Във втори подобен документ из същата книга се казва, че българите от казаните крепости са правели нощни набези в селата из равнината по Тунджа, като са задигали храни и добитък, и пак са се прибирали в калетата си. Колко време са се държали шепата упорити борци из крепостите по горното течение на Тунджа, дали са били сразени още в първите години след падането на Стара Загора и Пловдив, или с титанически усилия са се борили до загиването на Търново, падайки като негови аванпостове, това историята още не ни е казала. Ясно е обаче, че тогава, когато нашата долина е била почервенияла вече от турци, тук-там по планинските зъбери останки от разбитите ни армии из Югоизточна Тракия са се държали още крепко.

По-късно вече, когато цялата западна половина на долината ни е била заселена с турци-колонисти, естествено е, че доймушларските турци не са „стрували хас“ от гяурското гнездо, каквото е представлявал Калофер, и често са избухвали свади за паши, мери и ливади. Но и калоферци не са се давали лесно. Потомци на стари

борци и чрез голямата си емиграция в Цариград, която пък е била в добри връзки с големците, те са подигали големи давии с доймушларци за гранични линии и пр., та е ставало нужда пловдивският съд да идва в Калофер и да ги разправя. Разпрата им и досега не е затихнала. Даже в деня, когато им бях на гости, няколко калоферски пъдари и горски бяха дошли да освобождават задържания от осетеновци калоферски добитък като отговор на задържан техен пък от калоферци. Вечните вражди — междухорски, междусъседски, междуселски, междуградски и международни, — които и триста Общества на народите не ще оправят, докато по света се разхожда свободно безсмъртната лакомия човешка.

Осетеново сега има 230 къщи, от които само 55 са български. Българите са преселници предимно от карловските села Войнягово, Дъбене, Куфаларе, Долно Омарабае, Мантешлии, Догаджии, Маджаре, Михилци и Баня, но има и от Пловдивско (Демирджилери), Троянско (Видима) и няколко калоферски семейства. След Освобождението цялото село заедно с Борисово са били развалени и материалите са послужили за възобновяването на изгорелия Калофер.

Като най-стар турски род, преселен от някогашното село Кючуккьой, е този на Коджа Мехмедоолу Амед. Кметът на селото заедно с девет съветници са турци, а само трима от съвета са българи. В околията ни само средноизворският и осетеновският кмет са турци. Българите, както му е редът, воюват помежду си и са несговорчиви, а турците, както е навред, почти са вечни кокюматчии и бидейки винаги с властта, печелят облаги за себе си.

В Осетеново се намира може би най-лошото училище в околията ни, но веднага трябва да добавя, че е започнато ново здание, и длъжност е на тия, от които зависи, да подпомогнат усилията на селото да го довърши. Под вещата ръка на учителя Н. Нанев се развива добре кооперацията им „Тунджа“, брояща 80 членове, заедно с потребителен магазин. Селото има в Средна гора 12 000 декара гора и около 850 декара мера. Тук-там из улиците се търкалят водопроводни тръби. И тук, както и в други наши села, водоснабдяването е започнало и по липса на средства е спряло по средата.

В южния край на Осетеново, непосредствено до Тунджа, са напюстрели пъстроцветните си „чеизи“ около 50 семейства цигани.

Близостта, види се, на големите околни села и самия Калофер ги е накарало да изберат за своя операционна база Осетеново.

Българите тук са дошли късно. Първите български къщи в Осетеново са построени през 1903 година.

Край самото село минава Тунджа и пои градините им или по-право поила ги е някога може би, защото сега поради кризата (в умовете) тя почти е пресъхнала, и просто да те е срам да речеш, че това е някогашната възхвалявана още от римляните легендарната Топзия.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 198 от 15.X.1932 г.)

[1] Става дума за 1237 турска година. ↑

СКОБЕЛЕВО

Скобелево е една малка махала, откъсната от старото Софуларе, на около 1 км на югоизток, кацнала на левия бряг на Акдере и изложена да я духат седемтях вятъра. Преселници колибари от Зелено дърво, Топлеш, Бойовци, Делиджеците и др., на брой около 30–40 фамилии, заселват първоначално напуснатата от турците Софуларе, но когато по силата на договора започнали да се връщат по-късно турците наново, те слезли малко по-надолу по реката и заселили сегашната махала, която нарекли по името на генерала, който със славните си дружини се е смъкнал през Балкана.

При застрояването на Скобелево в могилата, наречена и сега „Кръстът“, били изкопани църковни вещи, кръст, кадилница и др. и оттогава и досега на тази могила си има кръст и я чествуват. Старото Софуларе преди Освобождението, а, изглежда, и далеко преди това е било 41 чисто турско селище. За това свидетелствуват многото гробища, които го опасват, текето и старият водопровод на север от селото в Обадере, останки от който се виждат и сега. В разклоненията на този водопровод са намерени и дървени кюнци от борово дърво. По този водопровод софуларци са си построили сега нов. Тринадесет чешми с изобилна и малко варовита вода обслужват населението и поят просторните им дворове и градини. Според преданието първоначално селото е било на запад от сегашното и се наричало Мосуч. На царски път е лежало тогава селото Мосуч, който е минавал край Демиркапия и слизал вероятно в Севлиево, та додеяло на мосучани царски войски да посрещат и кърджалии и делибашии да хранят и поят и решили да напуснат селото. Една част от жителите му слезли по-надолу и заселили Юренлии (Асен), а другата дошла в Софуларе. Около старото село Мосуч има останки от крепост — Каледооросу, — в подножието на която също се намират развалини и остатъци от човешки кости. Близко до него е известно и друго селище — Небибоаз, — напуснато от жителите му според легендата, защото ходжата на туй селище е бил застрелян от разбойници, както е пеял молитвата си на минарето, а според обичая селище, където

насилствено е умъртвено свещено лице, трябва да се разтури. Изобщо около Софуларе гъмжи от останки от стари селища. Източно от селото, непосредствено до балканското гърло, из което изтича Акдере, над Баевата воденица, се виждат пак следи от друго селище. Него смятат пък за някогашното с. Гъбареве, като свързват владението на балкана, непосредствено на север от това селище, от сегашните габарци с това, че селото им било някога тук. Тук е намерен стар ромел, който е запазен у Хр. Аврамов от Дунавци.

Изобилните води, проходите, които водят за Мизия, и сравнително добрата почва (Асенското плато дава най-зърнестото жито в околията) и просторните гори, изглежда, са причините за тъй многото селища около тия места. Ако се проучи добре от специалисти праисторици, кой знае в „Ефкая“ дали няма да се намерят следи от пещерния човек. Легендата за кучето, което влязло в нея и излязло чак към Севлиево, ни подсеща за това.

По-късно, с течение на години, софуларските турци, както и много други от турските селища из България, започват да се изселват и на тяхното място пристигат тракийци, македонци от Неврокопско, колибари и различни други преселници и селото добива забавно пъстрър вид от облекла, наречия, обичаи и физиономии. Тази пъстрота отслабва колективния дух и задушевност между населението, а партизанството пък я довършва. Както почти във всички наши села, за голямо съжаление, и тук ще срещнете твърде много „кметове“ — бивши, настоящи, бъдещи, — също и маса секретар-бирници, които в своите нещастни борби за първенство често пъти достигат до осъдително туркофилство, стараяйки се да добият на страната си общинските съветници турци, които почти всякога тук са половината от общинските съветници. Черква и общински дом, разбира се, нямат и изгледи да се сдобият с такива няма никакви, понеже основаният за тази цел фонд засега бил 1400 лв. Черкуват се в Горно Сахране, а турците си имат джамия. Тази година на два пъти град е бил софуларци, та доста те пострадали. Една голяма група трудоваци разбиват скалите, за да пробият път по Акдере. На този път селяните възлагат големи надежди, който ще ги свърже със Северна България и ще им даде възможност да използват богатите си и недостъпни досега гори.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 196 от 15.IX.1932 г.)

ДОЛНО САХРАНЕ

Както почти за всички селища по нас, така и за Сахране легендата говори, че тук някога е имало голяма гора, из която са се криели сърни, от които селото уж получило и името си. Друго предание за името на селото е, че между Горното и Долно Сахране имало в старо време някаква колиба или малка къщурка, където селяните са съхранявали сечивата си. Третата легенда, която, изглежда, има връзка с втората и е най-приемлива, е, че на царския път между двете села е имало един срещу друг, от двете страни на пътя, два хана, боядисани с жълто, и оттам Саръхан-Сарухане — впоследствие се преобръща в Сахране. Мястото на старото селище се сочи на около 500–600 метра на запад от сегашното село в местността „Солука“ и „Гащова вада“. Живите още старци помнят, че в турско време е имало доста много българи, но повечето са били богати турци. Оттам е родом и свирепият Куртчи Осман, който се е ползувал с известна власт из околността. Той същият е преследвал четата на Добря войвода, която е върлувала в западната половина на долината ни, Калоферско и Стремската долина. Той е същият, който е вървял по стъпките на изнурената Хаджи Димитрова дружина, от Озанът до Бузлуджа, с банда башибозуци. Куртчи Осман дочакал Освобождението и дълго време след това е живял в голяма мизерия в Казанлък, като понякога е прескачал и до Сахране да продава бостан. Измежду богатите турци е имало и кротки хора, но е имало чапкъни и зулумджии, против които са се обединявали и турци, и българи. Така един от тях — Асан-аа — обичал да безчинствува из селото и да закача жените, като не държал много за народността. Като научил за това Георги Енеолу, който бил по това време арабаджия в Цариград, хвърля чукове и тесли и заедно с един другар от Симетлери (Сюнетлери) тръгват от Цариград да му отмъстят. Като минават през ямболската кория, видели двама турци, че измъчват една жена-българка. Нахвърлят се върху им, пречукват ги, освобождават жената, след което идват в селото, та убиват и Асан-аа и оттам пак се връщат в Цариград. Изглежда, че в селото имало бунтарски дух. Около времето на Панагюрското въстание в Долно

Сахране е бил образуван революционен комитет начело с поп Слави Неделчев, дядо Нено Николов и даскал Неделчо. Подушили за това, турците правили обиск и намерили пари и ножове, скрити в сопите им. Арестуват много хора. В селото настъпва голямо смущение. Селяните започват да се трупат в някои по-запазени къщи заедно. В една такава къща, на Недя Каранев, където били събрани много хора, турците ги подушват и започват да къртят вратите. Поп Нистор посегнал да отвори и един турчин му отсича ръката. Между по-милостивите турци е бил и „Исан-аа“ (Юсеин-аа) — баща на Бенни Ахмед от града. В неговата одая били затворени по-подозрителните членове от комитета. За да ги спаси, той праща брат си Мастън-аа с кон да иде в Казанлък и да поиска намеса на официалната власт. От бързо каране Мастън-аа пукнал коня, който издъхнал веднага някъде към ханчето. Идва войска и със застъпничеството на добрите турци селото било спасено от сеч и пожар. Това е било на 11 май 1876 г. Интересното е, че и някои турци са знаели за комитета. Даже помагали при леенето на куршуми. С користни цели ли е било това, или и между тях е имало недоволници от безправиято, което е царувало, не е известно, но знае се, че и гюсовските турци са произвеждали също и продавали барут на старозагорските бунтовници във въстанието през 1875 г. Българите в селото са имали църква ниско в земята, в зимник. В нея се слизало по 4–5 стъпала надолу в земята. Поп Нистор, който доживял късно след Освобождението с една ръка, пръв сложил дървено клепало. След завръщането си от бега в селото се заселват много шипчанци. Една част от турците се изселили около това време, а другата част — късно, към 1892 година, чак след убийството на Осман-аа от габареца Захари. Сега там няма турци. Поради липсата на съобщение с Пловдив, преди да се свърже Чирпан със Стара Загора и с Тулово Казанлък, сахранци се занимаваха с кираджилък и всякой почти имаше голяма покрита каруца и два коня. Те продоволствуваха града със стоки от Пловдив и откъм морето, превозваха пътници и постоянно пътуваха. Съприкосновението им с големите центрове на царството оказва благотворно влияние върху сахранци и те станаха едни от най-будните селяни на околията ни. Селото сега има към 380 къщи и е дало досега около 30 души с висше образование. Любовта към науката в сахранци още не е изчезнала. Който е имал възможност да посети някоя вечерна сказка в театралния салон при училището им ще се учуди на големия

интерес, който проявяват те. Имат и кредитна кооперация с 270 членове и прогимназия с 9 души персонал. Учителите са повечето млади, енергични и се надпреварват кой повече сказки да изнесе.

Примерът на сахранци е ненадминат. Те мислят да приключат сезона си с тридесет сказки и ако продължават все с такава любов и преданост, ще надминат и „Искра“ даже.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, X, бр. 210 от 15.IV.1933 г.)

В ЧЕРГАНОВО

„Видиш ли го това голо място пред селото? — Едно време не е било тъй, а оттук хе-е нататък към Тулово голяма кория е имало някога. Дядо Милчо, бог да го прости, разправяше, че от черковния двор, дето е сега, чак до гарата под асми са ходили хората на времето. Ей тъй е било преплетено с дърволяк, повой и асми. Там, в тая кория, дето ти разправам, по тия времена се изгубила една телна биволица, та цели четиридесет деня не могли да я намерят. Най-подир сама излязла с коскоджемити малаче с нея... Де ги тия години, даскале!

Отсам корията в по-тръпното място са били чаирите. До тях са били старите гробища с чешмата. Скоро поправяхме и нея. Селото на тия гробища било татък към «Деветях могили», гдето се отделя пътят за Мъглиж. Мястото му личи още. Керемидени и тухлени парчета излизат из нивите. И само там ли ги има? Особено към Тунджа, като почнеш от Тулово, по брега, та чак до Емишлери навред стари темели се намират. И гробища има там. До нея пък в Злати Бъчваровата нива цял дувар откриха преди. Много мемлекет трябва да е минал през тая стара земя, даскале, и много нещо трябва да знае тя! Ей, Димитър Бубанът не намери ли преди година цяла златна подница. Вадил камъни в нивата си човекът и изкопал една лъскава подница. Натоварил вечерта камъните, метнал и подницата отгоре, дошъл си, стоварил ги и хвърлил и нея там някъде из двора. Цели недели стояла захвърлена. Идвали комшии, гледали я, човъркали я, ама нали простотия без карар, брате, никой не можал да познае, че е златна. Един ден, като го застыгала сиромашията, задянал я в една торба, занесъл я в града и я продал по четири гроша и половина килото на туч на място. Трийсет кила излязла ваджийската му подница, ама кога няма човек и ум, и късмет! Нека сега ходи да събира вересии из селото, та да помни как се продава злато за туч на място. Подире се научихме, че била продадена на евреин, а той я препродал чак в Аустрия и много пари сторила, ама колко пари ти струва...

Накъм слънце залязва има също гробища. Там в турско време, помня, заравяха турчулята в единия край, а на другия имаше едни

големи гробове, единият — колкото три наши. Стари гробища казваха, че били те. Кой знае, може къпинковците да са заравяли там някога. Нали ги знаеш? Едно време имало по земята много големи хора; големи и прости трябва да са били и халтавани, щото като се спънели в някоя къпина, и там си умирали. Затова ги викали къпинковци. И сега има обичай по Балкана, кога се черпят, да пият за къпинково здраве.

Други стари места, даскале, има хе нататък, накъм Балкана, като гледаш направо между двата бряста, над ханчето на Карадере, горе до плоската могила. То се казва «Черковището». Там ни са лозята и там преди четирийсет години нашенци изровиха темели на черкова. И много други дувари и кюпове изкопаха тогава. Старо село трябва да е било и там на времето.

А пък в турско време аз го помня нашето село. Какво ти село — два чифлика само с одаи за аргатите и това е всичко! В тези одаи съм отрасъл аз и отдолу под портата лежешком съм гледал, когато минаваха зебеците. С широки сини шалвари бяха те и с червени гайтани обточени. На моята майка майка й с три дъщери в тези одаи е живяла в чифлика на Смаил-аа. Харемликът му беше точно дето е сега училището ни. Другият чифлик, по-новият, беше на Мехмед Али бей от рода на Караферлията. После остана на Аптула бей. Той беше с десет рала и десет къщи му аргатуваха. На аргатите се плащаше тогава 10–12 кила «имилик» и по 10 оки сапун. Такова беше селото тогава, а подире, след мурабето, дойдоха мъглижани, еловци и балканджии, та го населиха.

За името на селото разни ги разправят. Някога мъглижани убили двама евреи, прекупвачи на ошура, и ги захвърлили в наше землище. Какво не мъчили турците нашите хора, за да открият убиеца, но не сполучили. Най-после издали заповед всички селяни да напуснат къщите си и да живеят на поляната дотогава, докато не се намери виновникът. Та тогава селяните излезли на голата поляна, разхвърлили дом и покъщнина, опънали черги, покрив да си направят, и оттам уж излязло името на селото, ама мене не ми се вярва тая работа, защото преди това селото все трябва да е имало някакво име, а такова никой не е запомнил да се споменува.

Други пък разправят, че едно време старият път от Казанлък за Ески Заара минавал край селото, близо до гарата, а пък около тия места, нали виждаш и сега, е имало хубави извори, та като са минавали

цигани скитници, често се отбивали на почивка на зелената морава и всякога там имало опънати цигански чергила. От циганските чергила и селото било кръстено. Тъй съм чувал от старите хора, ама не билеим, тъмна работа...”

Тъй ми разправяше един хубав пролетен ден умният и бодрият още дядо Иван Петков Курджиев от с. Черганово.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 190 от 15.VI.1932 г.)

ИЗ ГОРНО ПАНИЧЕРИ

„Хее, там на горния край на селото, над пътя, има изровени грънчарски пещи, където старите чанакчийци паници са пекли и оттам, казват, получило името си селото. В старо време то е било турско село и ние, българите, дето ни виждаш сега тук, все сме преселници Най-многого сме от тревненските колиби, но има и други чешити: и турци има, и лингури има, и албанци, че и един сърбин даже си имаме. Около 250 къщи има селото, 35–40 са турски и още толкова лингурски, а останалите са на българите. Ей този сокак там, стръмния, виждаш ли го, там живеят лингурите, лятно време къщите им са празни — жив човек няма там.

Всички са се запилели надолу към морето: корита правят там, вретена продават, а щом се заесени, че като пристигнат ония ми ти влашки цигани, всякой мъж мечка води, ако не мечка, маймуна. Като се раздрънкат ония ми ти синджири, като се разреват мечките, че като лавнат кучетата, цяло село на крак дигнат. Та тука зимуват те. Обикалят селата, мъжете разиграват мечките, а жените им лъжат нашите жени, като им врачуват, а стопли ли се пак напролет — задуют към морето. Инак сме си мирни хора, пазим Божиите наредби, макар че и поп си нямаме, и ако не дохожда туловският да ни обикаля, тъй ще ни заравят неопени. И бани, както виждаш, има до селото, само че са ваши. Правил-струвал едно време Груйоолу чорбаджи, та казанлъшки станали, но пак благодарим и за общинското право, което имаме, по 1 лв. на къпане. С тези пари мислим студена вода да си докараме, че сме много зле от тази страна. Чак на «Касапкая» има вода, а пък за да дойде в селото, трябва един милион. А ние тъкмо толкова имаме да дължим за училището, което скоро правихме. И гората ни беше спорна. Годици дело водихме за Айдаларската гора с туловци и мъглижанци, най-после спечелихме делото. Трудим се все пак и ние като другите и кооперацияка си основахме, и читалище имаме, но слаби сме, не ни бива за обща работа, защото сме сбирщина, от много краища събрани.“

Тъй разправяше бай Тоньо от село Горно Паничери.

2.) *(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, V, бр. 100 от 15.IX.1928*

В СЕЛО ГОРНО САХРАНЕ И АСЕН

Две малки забутани селца. Отстранени от големия път. В тях рядко се отбива чужд човек или ако се отбие, той ще бъде стражар или държавен чиновник. Населени са от прокудени македонци от Разлога, още носещи по лицата си ужаса на потушеното Илинденско въстание, и загорци, прогонени от безплодните габровски балкани. Две бедни отрудени села, с големи разградени дворища, с просторни сливови градини, купища кръгли камъни от бясното Акдере, с босоноги дрипави деца и грамадни люти кучета.

— Ето — думам на спътника си, — аз съм от този край и досега не съм можал да отделя един ден, за да споходя тези села.

— Остави се, особени сте вие сега. Моят син е пребродил всички български балкани, питай го за Рила, знае и последните храсти по нея, а пратих го лани да иде до Горно Черковище по една работа, а той яхнал колелото, тръгнал по чирпанското шосе и се озовал в Средногорово.

* * *

Слизаме в Горно Сахране и се запътваме за общината. Насреща ни поп Иван, бивш подофицер, бил се при Сливница, чер като казалачдерец и все засмян. Ето и черквичката, малка кокетна постройка, отлично зографисана от К. Кънчев от Калофер. Сред туй запустение да видиш такава хубава постройка, с художествени икони украсена — каква радост!

Инак селцето прави усилия да подчертае съществуването си. Даже много копане е паднало, както разправят, по каптажа на селото и кюнци се търкалят по мегдана, и 200 000 лв. били похарчени, но... вода няма още. Общинското здание е ново; селяните имат млекарска кооперация с около 60 членове. Кооперацията засега приготвява сирене. Селото е от 136 къщи, от които 25 са турски. Българското училище е с двама учители, а турското — с един.

— Най-големият ни враг е Акдере — разправя бившият им кмет, който кметувал 13 години, — големи пакости ни прави и то ни раздели с долносахранци.

— Не може ли нещо да се направи, за да се укроти?

— Може, как да не може. Лекарството му е да не се сече „сургунът“, ама през войната го изсякоха женорята и сега иди го запирай.

Една интересна култура има тук. Край самото село, по реката и в корията, растат грамадно количество дрянови дръвчета. Дрянови гори просто, които биха могли да се използват по-ефикасно. Струва ми се, горносахранци трябва да се замислят върху това, защото 4000 лв. приход от дренки е нищо при толкова много дръвчета.

— Ами колко партии има в селото? — питам бившия кмет.

— Ами че как да ти кажа, засега са само две, ама като се случи берекетлия година, достигат до седем-осем.

* * *

Асен (Юренлии) е на километър от Горно Сахране, току през реката. Старото поселище било Мосучелар, близо до прохода, прорязан от Акдере. Демиркапия се казва проходът и кой не е минавал през него? И щом прехвърли прохода, озовава се в селото. А какви хора не минават по царските пътища — и лоши, и добри. Лошите трябва да са били по-много по ония времена, защото додеяло на мосучеларци от зулумлуците им. И веднъж, когато овчари отгоре им съобщили, че орда някаква пристига, пияна и бясна, селяните решили да избягат в Балкана. Изпратили жените по кривата пътека, а те бавно се оттеглили по другия път. Дошла ордата в селото и като го намерила празно, хайде по дирите им из Балкана! Полазила ордата по Балкана и достигнала една полянка, на полянката — кладенче, а в кладенчето — китки натопени. „Къзалан“ се нарича сега полянката. Там почивали жените и момичетата си брали цветете. Увълчила се ордата и хукнала още по-бясна нагоре. Ходила, ходила, нищо не намерила и от яд слязла долу и запалила селото. Камък върху камък не останало. Гледали селяните отгоре, кършели пръсти и се чудели какво да правят. Най-после избират няколко души делегация „варюрен“ (иди разучи), която

да слезе долу и да намери място за селото далеч от царски пътища и орди кръвнишки. Слизат селяните и намират сегашното място и го наричат Юренлии от „юрен“ — разучено.

Сега селото брой 640 жители и около 120 къщи: половината турски и половината български. И едните, и другите имат училище, само че турските учители са двама, а българският — един, види се, защото турските училища се издържат от общината, а българските от държавата. Църква няма и селяните се черкуват в Горно Сахране. Слабо розопроизводство и тютюн. Но коклюшът по децата е в голямо изобилие, а санитарните власти били полуподвижни, както ни разправят. Тук почти никога не бие град и тук се ражда най-хубавото жито в околията.

Кметът на селото е славният бай Тома, дългогодишен кехая, с хайдутсидеровски мустаци — единият нагоре, другият надолу.

— Видиш ли го — дума ми секретар-бирникът, — той е първият социалист в селото.

— Нима? — учудено попитах аз.

— То беше по-рано — смотолеви бай Тома, — сега съм от правителството — сговорист съм.

— Право е — подзе пак секретар-бирникът, — а бе, господине, нали знаеш, нашата работа — хюкюматчийска работа.

— Знаменитий бай Тома, сега чак разбирам философическото значение на мустаците ти: левият прочие, бидейки социалист и преживявайки острата криза в партията, е увиснал надолу, когато използвайки облагите на властта десният стърчи гордо нагоре и от висините на веждата чак направлява съдбините на славното село Асен.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, II, бр. 48 от 15.VII.1926 г.)

СЕЛО ГОРНО ЧЕРКОВИЩЕ

Не Симитлери, а Сюйнетлери е старото му име, което то е добило поради обстоятелството, че там в турско време е имало нещо като светилище, където се е извършвал свещеният турски обред обрязване. За по-лесно изговаряне, види се, Сюйнетлери се е изменило в Симитлери. И тъй го помнят старите хора — турско село с много малко българи. И малко чудно е наистина как са се свъртели турци в туй безплодно плато, защото, доколкото ни е известно, те са обичали плодородните низини, като са изтиквали българите по горите и голите чукари. Види се, обстоятелството, че това място за тях е било свято, ги е задържало до известна степен там. Защото малките късове работна земя на юг и запад от селото са песъчливи и напомнят много на турийските например. И тук поминъкът е от гората и гюловете. Турци сега в селото има много малко — около 30–35 къщи, половината от които са в чисто турско поселище, на 1 км от селото, наречено Кънлий. Кънлийските турци в старо време се славили като много свирепи. Преди да дойдат тука, селището им било някъде към Синята река, близо до Средногорово. Останалите малко турци особено напоследък бързо се изселват и отиват край бреговете на Бяло море, отгдето дойдоха пък нашите тракийци бежанци. Вечната трагедия на малцинствата! Има и прогимназия с I и II клас. Ниски, мургави, със сивите си долми и закръглени калпаци, селяните от Долно Черковище не приличат ни на средногорци, ни на виденци, ни на павелци. По-скоро, изглежда, те ще се родят с орозовци и горноградишенци, отколкото с близките до тях села. Старият голям род Мечковци напр. произхожда от Горно Градище. Тук все още може да се намери старият пъстропол сукман, който отдавна е изчезнал из нашата околия, макар твърде много повлиян от чирпанските такива, особено от пъстровския. Тъканите работи на черковчанци също се различават от тия на съседите им. И дебелите вълнени горни дрехи с големи квадрати, и пъстрите им пешкири с къси зигзаги по тях, в които преобладава желтата боя, съвсем се различават от белите с прави кафяви, морави и черни даже линии на пешкирите във Виден, Павел, Турия и пр.

В Горно Черковище се срещат имена, които тоже не се срещат в околните села: Кральо, Байко, Продан, Велко, Пенко, и женски: Дойка, Сребра, Арма, Малуда, Дакия, Сева, Труфа. Никъде в западната част на околията ни няма да срещнем подобни имена. По биха се намерили в най-източните ни краища — в с. Елхово например.

Изобщо коренът на горночерковчанци иде някъде от по-далече и има направление в югоизточна посока.

До самото село се намират могили. Като са правели преди време разкопки, открили са делва и емайлирана кадилница. Тия неща се съхраняват в музея при „Искра“. Югоизточно от селото има стари римски гробища. Селото брои 2500 души жители, които имат читалище, което спи непробудно, и една кредитна и потребителна кооперация „Гюрля“, която е в цветущо състояние. Кооперацията се развива правилно и е добра опора за своите членове. Читалището спи и заедно с него спят много от читалищата из селата ни, защото съществуват само на книга. Друг път ще се занимаем с причините за това. Похвална е инициативата за залесяване на голите ридове по десния бряг на Тунджа. Ползата от това е вече очевидна. Засетите преди две години борчета са вече доста пораснали и акациите здраво подпират почвата из долищата. Ако така продължава залесяването, след десет години голите ридове, които се виждат от града и които са тъй пусати и голи, ще представляват прекрасна гледка. Поради неплодородната си земя горночерковци извързват погледи на север към тучните брегове на Тунджа, където има добра паша за добитъка, но там интересите им се кръстосват с тия на салтъчанци и както му е редът по нас, водят се с години дела. Едните искат гора, другите мера, докато някой ден, недочакали тежката дума на божествената Темида, виж, че копрали и сопи се размахват, граници междуселски да чертаят. Дано не дойде дотам!

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, V, бр. 92 от 15.V.1928 г.)

СЕЛО САЛТЪКОВО

То е съвсем близо до нас. В последните години особено, откак градът ни почна да расте на северозападна посока и откак се построиха сградите на авиационното училище, Салтъково стана един вид нашето Княжево. Нещо повече — то преди 25 години се е числило към Казанлъшката община и само някакви три-четири километра го делят от нас, а нищичко не знаем за него. А мнозина казват, че то е много по-старо селище от града. Даже легендарната козарка Яна, що е заселила Енина, дошла от Салтъково. Името си селото е получило от Саклъкьой (скрито село). И действително, то е тъй потънало край ниските брегове на Мътната вада, или Салтъшница, че дордето не влезеш в селото, не можеш да го видиш. Преданието говори, че по-рано е било на север от „Копринка“, в местността „Саръбаз“, където се намират останки от стари постройки. Татък, между „Саръбаз“ и голямата могила, са и „римските гробища“, които идат да усилят преданието, а на запад пък от „Саръбаз“ е чифликът на Али Риза бей с деветтях могили, които също говорят за близко селище. Преди Освобождението Салтъково е било по-малко и чисто турско село, с две хубави джамии и просторни мери, по които са пасли големи стада овце. И сега то има голяма мера, която на запад по Тунджа стига чак до Гюря. Живи старци си спомнят безброй саи край селото, една част от които са били на овчари от града.

Твърде малко може да се научи за селото през турско време. Единственият жив влиятелен на времето си салтъчанец дядо Ибрям Кисьоолу, пленяван от русите през Освободителната война като защитник на Плевен, заварихме да лежи сляп и почти онемял в къщата си и нищо не можа да ни каже. След Освобождението на мястото на избягалите турци се настаняват шипчанци, понеже селото Шипка е било изгорено. Първи учител след освобождението е бил шипчанецът Минко Аджаров. По-късно, като се поуспокоили духовете, турците се върнали пак, а шипчанци се поотдръпнали към селото си. След шипчанците в Салтъково са придонели македонци, прокудени след големите въстания, а след тях са се заредили алагъонци из Чирпанско, средногоровци, турийци, преселници от Карловско и пр. Сега

жителите на селото представляват един пъстър букет от най-разнообразни цветя. В такива смесени села обикновено и обществените инициативи не процъфтяват. И тук е така, и като най-голяма пречка за това, освен горните причини, е турският елемент, който обикновено е консервативен. И затова салтъчани още нямат хубаво училище, а черквата им, която е направена едва преди три години, прилича на малък нескопосан параклис.

В такива села също бързо се губят старите обреди, обичаи, носии и пр. В крайтунджанските ни села напр. рядко ще срещнете карнавални празници или ако ги има, то те не са запазени в примитивния им вид, а силно модернизирани под влиянието на града. Салтъково сега брои 200 български и 70 турски къщи, натрупани повече на десния бряг на реката, където мястото е по-хубаво и по-оцедно. С моята констатация обаче придружаващият ме туриец, преселен преди тридесет години, чиято къща е на левия бряг, не се съгласи, възразявайки: „Жъ измрът куту жеби за вудъ!“ Милият „емишерия“, тридесет години продава непрестанно мляко из града и буква не е изменил от турийския си говор!

Близостта с града е едно голямо преимущество за салтъчани. Почти всички работници и работнички по държавни разсадници и градини са оттам. Вторничен ден една дълга върволица налякали салтъчанки ще видите донесли коя яйца, коя масло, фасул, леща, картофи и пр., а пролетно време числото на млекарите, които кръстосват улиците на града и ни предлагат своето хубаво овче и краве салтъшко мляко, достига до четиридесет души.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VIII, бр. 178 от 15.XII.1931 г.)

СЕЛО СЕКЕРЕЧЕВО

Турците го наричат Шекерли. Тъй се е казвало преди Освобождението, тъй го е отбелязал и Ами Буе в пътните си описания през 1838 г. В турско време селото било по-малко, отколкото сега, а още по-рано е било само един чифлик. На южния край на селото са открити основи на теке. Близо до тези основи има и кладенец, който се казва теке-бунар. Преданието говори, че служител при това теке някога бил някой си Шекер баба, от когото и селото е получило името си Шекерли. Как се е изменило от Шекерли в Секеречево, познавачите на фонетическите преобращения ще има да ни разправят. Друго предание има, че името на селото е произлязло от секира. Понеже на мястото, където е сега селото, някога е била гъста брястова гора и много секири са играли, докато разчистят мястото за него. Това предположение изглежда по-малко вероятно. Че Секеречево не е старо селище, а е било само чифлик или теке някога, личи и по това, че и сега то няма ни гора, ни пасбища в Стара планина и общинската му мера е много малка. Старци помнят в турско време бащите им да са ходили за дърва в Средна гора, чак в Симитлерско землище. И сега там има местност, която се казва Секерешката рътлина. Липсата на земя селото я чувства твърде остро, понеже общинските приходи са малки, та голям данък върху пашата плащат селяните. С този данък и приходите от корията могат да скърпят бюджета на общината си. Въпреки това секеречани са започнали водопровод. За забелязване е, че по-голямата част от нашите села сериозно са се заели с водоснабдяването си. Съзнавайки голямата нужда от чиста и течеща вода, те дирят източници и почват работа. Само най-изгубените и удавени в партизанство села не се замислят върху тоя от жизнено значение за селата въпрос.

На север от селото, на около един километър, секеречани са построили вече три шахти и сега временно са спрели, за да започнат при първа възможност наново. Освен това имат си кредитна кооперация „Бъдеще“ с потребителен магазин, читалище „Звезда“ с 80

членове и най-новото сдружение — въздържателно дружество „Ясен ден“ със 70 членове.

Секеречево е едно будно село. Жителите му в по-голямата си част са шипчани, заселени след завръщането си от бега.

Южно от селото, под текето близо до корията, има остатки от гробища, които турците наричат „Джиневис мезарлък“, което показва, че близо наоколо се тулят следите на старо римско селище.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VIII, бр. 177 от 31.XI.1931 г.)

СЕЛО ВИДЕН

Името Виден е съвсем случайно. Някога, когато селото е било оттатък реката, на крачола, що се образува там, гдето Акдере се влива в Тунджа, тогава селото се е наричало Курухимитлий. И сега ливадите край северния бряг на Тунджа се казват Химитлийските ливади, а на самото място ясно личат следи от хоросанлии основи и остатки от старо селище. „Сексен хамбар“ се казва местността непосредствено до старото селище и като средище на западната част на долината ни не е чудно беглишките хамбари и да са били край селото. Курухимитлий, значи, е било непосредствено до пътя Казанлък — Калофер, причина достатъчна в ония тревожни времена за мирните му жители да потърсят по-отстранено по-прикрито от царски войски, кърджалии и делибашии селище. А там, където е сега построено селото, е било грамадна дъбова гора, в средата с малко езеро. И сега селото през есента и зимата е едно от най-мочурливите и най-разкаляните. Тази гора с корията оттам нагоре са служили за пасбища на добитъка на курухимитлийци. Кога е прииждала Тунджа, мъчно е минавал добитъкът и нерядко мътните ѝ води са влачили кози, овце, па даже и крави. За да се избягнат тези нащастия, някои селяни са построили в гората до езерото агъл за добитъка. До този агъл се построил втори, трети, до тях се премъдрили пастирски колиби, докато пустото гористо място около малкото езеро, където черни рогачи (карагиик) са слизали отгоре вода да пият, става селце Карагииклий, а след това за по-лесно изговаряне вероятно се обърнало в Карагитлий.

В турско време, немного преди Освобождението, то е имало стотина турски и петдесет-шестдесет български къщи. По всичко личи обаче, че първите поселници и основатели на селото са били чисти българи. Причини, за да се мисли така, са следните: турците [които] толкова много обичат водата и обикновено избират най-равното място от селището, тук са заемали горната махала, не към корията и Турийската река, а край самата Тунджа, на равното, са били българските къщи. Второ: във всички турски селища, където са се заселвали българи, последните не са имали право да си развъждат

свини, а карагитлийци и свинар си главявали даже в турско време. Това показва, че турците късно са придошли. И трети един факт потвърждава нашата мисъл. Той е, че колкото старци разпитах, нито един не помни някой род да е преселен отдругаде, а всички са местни жители — кореняци.

Виденци са мургави хора и по тип не приличат на близките си съседи павелци, които са преселници от Турия, нито на симитлерци, коренът на които е някъде към Орозово и по-надолу, и шегобийците често пъти умишлено преиначават турското име на селото, за да се присмеят на чернината им. Те се родят повече със саранци, което показва, че там някъде отгатък Тунджа трябва да се дири произходът им.

Както казах, сегашното си име селото е добило свършено случайно. Струва ми се, през 1906 год., когато стана прекръщаването на селищата, на Карагитлий са дали име Рогачево. Селяните не харесали това име, защото и без това гражданите по нашия край, кога искат да се подиграят със селянин, наричат го рогач, та общинският съвет държи [с] постановление да се отмени това име. Окръжният управител им изпраща да си изберат едно от двете имена: Сливен или Виден, и те се спират на последното. Така Карагитлий, което можеше да носи прекрасното име Еденово напр. вместо Рогачево, се преобърна, без да знаем защо, в нищо незначещото и неподходящо име Виден.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 169 от 1.VIII.1931 г.)

ВЕТРЕН

Няма нужда да питате за произхода на името му. Тръгнете ли по линията от Дъбовската гара за към Ветрен, и в най-тихия ден ще ви лъхне освежителен вятър, който понякога е тъй свиреп, че дървета с корените мъкне. Около двадесет такива дръвчета преброихме от гората до селото.

Не може и другояче да бъде. Точно на север от селото, в Балкана, са зинали две гърла, два дълбоки прохода, из които се промъкват Дъбовската и Ветренската река. През дефилето на Дъбовската река се промъква Борущенската линия. И колко са пакостни тези реки! Лятно време едва протичат, а пролет и есен като побеснеят, изскачат от леговищата си и завличат каквото срещнат по пътя си. По такъв начин са унищожили с хиляди декари земя, като са я набили с пясък и камъни. Запитахме сведущи лица не може ли да се направи нещо за урегулирването им посредством трудова повинност например. Отговориха ни, че всякаква работа доле в полето е неефикасна. Трябва горе да не се позволява да се свличат пясъци и наноси. Това става чрез залесяване, а то върви бавно, с години. Освен това този въпрос бил чисто икономически, понеже изворите на тези реки минават през имотите на горните села: Сливито, Поповци, Борущица и др., и за да се залесят местата край изворите на горните реки, трябва да се отчуждят много селски имоти, а това значи да останат без имоти и без това гладните горни села. И все пак долу може да се направи нещо, за да се спаси поне малко земя. Черганци напр. доста са укротили Карадере с ред стени и засети редове върби, обаче вниманието на ветренци досега е било съсредоточено в постройката на линията Дъбово — Сливен и там те са отбивали своята трудова повинност.

— Работихме като роби — оплакват се селяните, — унищожиха ни толкова работна земя и вместо гара правят ни един кантон!

Изглежда, че са се оплакали и по-нагоре, защото преди месец нещо ходили специално за това в селото им министърът на железниците заедно с директора на железниците. Дали интересите на държавата ще съвпаднат с тия на ветренци, не знаем.

Преди да стигнете селото, непременно ще се отбиете в Гурбаловата воденица. Там са розоварните на Бончев и Христо Христов. Гурбаловата воденица е с многото тополи и малко мливари. И със знаменитите два рогати петела. Старият воденичар дядо Дончо, покойник вече, в момент на дълбоко просветление отрязва шиповете от краката на двата си петела и изкусно ги присажда на челата им. И сега те пристъпват величествено и бавно, символизирайки със своите рога непостоянството на нежната половина от пернатия род. А практичният син на знаменития хирург продава сега по 20 лв. яйцата на своите кокошки, лъжейки наивните мливари, че ще им излюпят също такива рогати петли.

Насред полето, на един километър от воденицата, е разположено селото. Западната му част е забулена от безброй дървета. Там са били прочутите някогашни градини, засявани в миналото със зеле, откъдето селото е носило първото си име Лаханлий. Селото има около 200 къщи, между които се мяркат доста нови и хубави постройки. Най-голямата и най-хубавата е прогимназията, за която преди три години още писахме, че е неплатена. В деня, в който бяхме там, общинарите продаваха част от общинската мера, за да доизплатят прогимназията. На север от селото има уреден и с добро бъдеще разсадник.

В хубаво собствено здание се помещава кредитна-потребителна кооперация „Прогрес“, която върви добре.

Читалището носи хубавото име „Христо Ботев“, но това не му пречи да спи непробудно.

Изобщо не са много добре тази година ветренци, па и всички наши села. Цената на сливовата ракия падна значително след засилването на лозята, розовият цвят е с две трети по-малко от миналата година, а цената му е същата. Погледите им са обърнати единствено към хубавите ниви. „Дано господ тях запази — думат те, — в тях ни е надеждата!“

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, V, бр. 99 от 31.VIII.1928 г.)

СЕЛО ЕЛХОВО

Някога старото, чисто българско селище^[1] е било близо до бреговете на Тунджа, където е и единственото му място. Но когато настъпил бозгунлукът и плъпнали пъстрите и свирепи шайки на даалии и тюлюмбеци, та писнала долината, тогава селото се дръпнало по склоновете на Средна гора. Там, в пазвите на малката елхова горичка, която му е дала името си, на самия край, отгдето почва голямата гора, са намерили подслон подплашените раи. Оттам дебнели спокойни дни да прескочат доле, в полето, ниви да изорат или плод да приберат.

Толкова страх е било, че нощем са жътва жънали и при толкова воденици край Тунджа горе, в горите, на ромел са брашно мелили. Едва по-късно в селото се заселил богат турчин — Гавазът; край него придошли още няколко турчуля, та селото поело дъх и за мирен труд се заловило.

Ех, какво знаем ние и какво сме видели? Били са години, когато по четиридесет момичета е давало селото по бейовските чифлици из Ръжина, Розово и Козлуджа, по три години да слугуват и диванчапраз пред стари чапкъни бейове да седят. Дядо Едрьо Кьойбашията, бог да го прости и мир на костите му да капе, той спасил от тоя срам селото. Ходил дядо Едрьо по заарските капии и казанлъшки конаци, молил и с голяма мъка измолил от Караферлията да отмени тоя данък, срамен и безчовечен. Ама богат човек бил, на трийсет къщи данък събирал, думата му била тежка и навред се е чувала...

То било някога. Сега селото има около 450 къщи и 2700 жители. Работната му площ е около 22 000 декара — твърде недостатъчна за толкова хора, но благодарение разнообразните култури, които виреят там, населението може да преживява. В източния край на нашата околия Елхово минава за един от най-големите розопроизводителни центрове. Кооперацията им „Надежда“ е една от най-солидните в този край и брои 380 членове. Сега тя експлоатира голямата общинска мелница, силното динамо на която чака някой енергичен общински съвет, който да насочи излишните му конски сили и да залее със

светлина селото. И читалище имат елховци, нарича се „Извор“. На няколко пъти е пресъхвал изворот и пак протичал. Сега, както ни уверяват, редовно и добре си тече. През земеделско време е построено ново училище, което носи името на двамата братя Жекови, паднали край селото през време на Старозагорското въстание. Сега пък хубав и солиден мост е метнат над реката сред селото.

Църквата, градена след Освобождението, е доста обширна, но иконите са писани от дилетант и трябва да се променят. Обширни овощни градини и хубави лозя се редят от двете страни на шосето, но не е там, не е и в китните брегове на Тунджа, ни във вълшебните гледки към „Казъкая“, или „Градището“ — не там е хубостта на Елхово, а е в китните сукмани на пера, полите, пъстровезани, и чапразените колани. В нашата модернизирана долина, където е изчезнала отдавна всяка следа от някогашното хубаво облекло, като по чудо е останало почти само Елхово да пази старата наша шевица и да напомня на млади и стари какво е можела някогашната българка. В малкото време, което престоях там, аз бях изумен от безкрайното разнообразие от мотиви и безбройните им варианти. Десетки видове шевици на сукмани на „пера“ и всяка си има свое име: „кривите раци“, „черешките“, „бялата бялка“, „киткените“, „ситните“, „трите чушки“, „мушенкените“, „охлювчетата“, „кудучените“, „кършиклоните“ и пр., и пр. И как прилягат тези хубави имена на шевиците! Ръкавите им — още повече и още по-разнообразни: „кучешки дири“, „сечени петли“, „змейови главички“, със „сновежки“, без „сновежки“, „двете клончета“, „червените кандила“, „цепената опашка“ и най-подир „пачите крака“, на които се учат подевките. Колани: „чапразите“, „прусурник“, „зеленият миндал“ и много още.

Пазвите са също тъй разнообразни. Мъжките — „илимонените“, „портокалените“, а женските — брой нямат. „Огърлиетата“, както те хубаво наричат яките на ризите, са също тъй многообразни и с най-сложни мотиви. И всичкото туй народно богатство умира, отиват тези тънко везани стилизирани вопли и въздишки на нашите прабаби, с чували се носят и се хвърлят в зиналата паст на чепкачниците, за да станат на дреб, преди да са отбелязани, преди да са проучени.

Елховските шевици заслужават по-добра участ. Докоснати от влиянието на мургавите и сложни мотиви, които идат откъм Габровско, от една страна, и, от друга, от ярко цветните слънчеви петна на

шевицата от Старозагорското поле, получило се е нещо много фино и много сложно, особено със сукманите.

Когато някоя добра стара баба отключи и разтвори писаната ракла и разгърне пъстри бохчалъци, сякаш букет от горски цветя е пръснат из раклата. И чувствуваш дъх на босилек, здравец и на дива горска люляка.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VII, бр. 154 от 15.XII.1930 г.)

[1] Тогава селото се казвало Барковци. ↑

ИЗВОРОВО (ГЮСОВО)

Те са три селца — Средно, Горно и Долно Гюсово, — но понеже Горното Гюсово е един вид нашата Чамкория, за него сме имали случай и други път да говорим. Край останалите две всяко лято минаваме не по веднъж и по два, но никак ги и не поглеждаме даже. В руските карти Гюсово е отбелязано Исово от и-су — хубава вода. По-късно, вероятно за по-лесно изговаряне, от Исуво е станало на Гюсово.

През време на робството гюсовските турци не са се ползували с добро име между християнското население, а знае се, че и трите села са били населени изключително с турци. Само в Горното е имало няколко български къщи.

Д. Илков в книгата си „Принос към историята на Стара Загора“, 1908 г., пише за тях следното:

„Гюсовци били страшни разбойници в турско време, те често налитали и на романките (жетварките, които ходят на «романя»). Те изработвали хубав барут и го продавали с добри печалби на комитетите през 1874–1875 година. През време на войната голяма част от тях били изклани. От тях са си доставили барут и старозагорските революционери по онова време начело с Кольо Ганчев.“

Дали с някакви привилегии са се ползвали гюсовци като пазачи на прохода, или на своя глава са правили това, но знае се положително, че Горно и Средно Гюсово не са плащали данък на царщината; само Долно е плащало такъв. И досега има една разлика между горните села. Докато жителите от първите две села се смятат за по-благородни, по чорбаджии и кореняци, за долногюсовци казват, че са „дерменчетма“ — сбирщина: докато едните казват напр. „айкара“ — другите „аакара“. Едните казват на жените си „гел мари“, а другите — „гел мору“!

Като древност Средно Гюсово изглежда най-интересно. На около 300–400 крачки южно от селото, там, където минава пътят за Казанлък, до самите стари турски гробища, в местността, наречена „Кантарчаир“, личат основите на някогашна голяма сграда. На същото място са намерени дялани грамадни камъни, на един от които личи гръцки надпис с орнаменти (камъкът е донесен в музея). На стотина крачки от тези основи се намира малка могила, която се казва „Шехиртепе“, а *шехир* на старотурски значи касаба — град.

Точно на север пък, на около 3–4 км от същото село, се издига остро възвишение, наречено „Калето“. На върха му, който завършва с равнище, ясно личат следите на някогашната твърдина. Вероятно това кале е бранило Селченския проход, или пък друг някой път, който на времето е работил през Балкана. Защото край самото „кале“ и сега минава колатен път, който води през Стоевци за Плачковци и Трявна. Този път прехвърля Балкана на запад от Саръяр и немного далеч оттатък е пресечен от стена, която селяните наричат „Преграда“. Такива следи от „прегради“ имало и на други места по балканските пътища. Сега Долно Гюсово има само 40 къщи, и то, както казахме, преселници оттук-оттам. Легендата казва, че първите поселници на селото са били бежанци от Субашкьой (под татарската могила) или Татарито. Друга част от бежанците на Субашкьой са отишли в Енина. Селото сега си има турско училище с един учител турчин, един българин и двадесет и пет деца. В едната стаичка на училището учат децата, а другата им служи за джамия.

Средногюсовци пък до един са слезли от Балкана. Най-много са *селчани*, след тях са *борущичани*, от *дъскарите* и други из тревненските колиби. Бедни, свити хора, те и досега, въпреки че са повече, не са могли да излъчат из средата си човек за кмет, а от много години вече ги управлява ловкият турчин Атан Манафов, който, трябва да му се признае, с голяма упоритост е бранил интересите на двете села в традиционните им борби за гори и мери с околните села. През 1922 г. са си построили и училище, в което сега учат 45 деца.

Гюсово — Исово — и-су — хубава вода. Из всеки двор на селото шурти ниска чешмичка с дървен чучур, а там, гдето няма чешмичка, бистро кладенче струи и отразява във водите си дълбокото пролетно небе. Насядали край нагрени от слънцето дувари, група жени

чевръсто предат, плетат, кърпят. Полето чака работна ръка, но празник е, ден за почивка, а трябва, все трябва нещо да се работи.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, IX, бр. 188 от 15.V.1932 г.)

ГОЛЯМО СЕЛО

Към края на първата половина на миналия век немският учен Барт^[1], минавайки през Долината на розите, посетил и Голямото село. „Отдалеч — пише той — високо, красиво минаре се осветляваше от първите лъчи на появяващото се зад планината слънце. Това село е преимуществено мюсюлманско — продължава Барт — и по външния си красив вид надминава християнското село Кудърелиаз (Търничене).“

Наблюдавайки днешните жители на селото, много съм се чудил отгде водят произхода си. Тези сухи, високи и мургави „гурмуселци“, препасани с яркочервени турски пояси, с гайтанлии елеци „на бузи“, прочути изборджии в миналото, упорити като козли, защо по тип не приличат нито на едни от съседите си от околните села? Отгде са дошли тези чирпанлии с „кръкми“, черни като волски реси, над челото в Розовата долина? А работата била проста. Нито един от големите родове, които са образували селото, не е от нашия край. Балбуровци напр. са оттатък Балкана — откъм Ново село, — Шопови самото им име ги издава, че са от Шоплука. В Петкановия род се мярка прабаба из Софийско, а Делиивановци са чак от Одринско. Някои казват, че в жилите им теча циганска кръв. Прибавете към тази смесица неизбежната турска подкваза, и вие ще имате представа за типа „гурмуселец“. Някогашното име на селото е Буюкоба. Старите селяни също разправят, че селото е било турско някога и малкото българи там, от кол и въже събрани, са били ратаи и овчари на турците.

Пряката пътека, която води от селото през Яламовия мост на Тъжа за Калофер, трябва да е работила повече на времето, защото в говора на голямоселци има много от калоферско наречие. Това твърдо „жѐ идѐ“ „ж’ додѐ“ има като че ли калоферски произход. От друга страна пък, някои думи ги произнасят много меко, като напр. „плъоча“, „кльони“ и пр. Интересно е, че голямоселци казват „бърбѐ“ на върбата, което също се среща нататък към Калоферско.

От историческо гледище селото представлява грамаден интерес. Тепърва ще проумеем шепота на Тъжа. Тепърва ще бъдат прочетени

тайните, що крият Монастирището, Светият вир, Паунов и Иванчов камък, Кайрякът, Габракът, старите пътища, кули, стени и кладенци. Вещата ръка на опитен археолог ще ни посочи тук ли е била някога столнината на великата Крънска земя, където в XIV век е царувал болярин Елтимир, царството на когото се е простирало от Стряма до Сливен, както твърди Иречек, и оттук ли е минавал пътят, през който старите римляни поддържали търговията си между Мизия и Тракия, както пише Каниц.

Иначе селото със своите спретнати 600 къщи, между които има и напълно модерни постройки, със своите бликащи от изобилна балканска вода чешми и с дивната си околност представлява отлично летовище. И чудно ни е защо досега не се е посещавало през летните месеци. Дали отдалечеността му от града и липсата на редовни превозни средства, или конкуренцията, която му прави в туй отношение Калофер, та е тъй изоставено?

Но никъде другаде нашият Балкан не се чупи в толкова красиви линии, както тук, и никъде няма толкова много водопади и „пръскала“. Пък и нищо друго да няма, малко ли е това да чувствуваш, че си в най-близко съседство, че са до тебе царствените Марагидик, Кадемлия, Юмрукът! А приказната Тъжа със страхотните си извивки и шеметни пропасти и вирове! Ако на времето си Алеко беше видял всички тия хубости, вярвам, тук още по-сърдечно, още по-възторжено щеше да извика: „Швейцария ли?“

И щеше да намери в себе си сили да ни накара да излезем из душния, зловния, завистливия и препълнен със сплетни и мизерии град и да ни заведе там, сред чистата и дивна майка природа.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, VIII, бр. 163 от 15.V.1935 г.)

[1] Хенрих Барт (1821–1865), немски пътешественик, преподавател в Берлинския университет. При едно пътуване до Рим и Сицилия (1840) проучил Средиземно море по цялото му протежение. Няколко години по-късно той посетил Алжир, Тунис, Мароко, Триполи, Бенгази, Киренайка, Египет, Синайския полуостров, Палестина, Кипър, Гърция и Цариград. През 1849 година Барт посетил Африка, изучавайки редица неизвестни за европейците местности. При

първото си пътешествие Барт се завръща в родината си, прекосявайки Европейска Турция. Плод на неговите впечатления от бита и етнографията на народите в Европейска Турция е съчинението му „Reise durch das Innern Europäischen Türkei, von Rustschuk über Philipopol, Rilo (monastir) Bitolja und d. Thessalischen Olymp nach Salonik im Herbst 1862 — von Heinrich Barth“. Откъси от съчинението на Барт са преведени на български и поместени във II том на Юбилейния сборник „Казанлък в миналото и днес“, С., 1923, стр. 204–214. ↑

ДУНАВЦИ

Не може да се отрече очевидната полза от трудовата повинност, особено за селата. Няма почти село в околията ни, където да не е построено чрез нея или общинско здание, или друга някоя обществена постройка. Още щом влезете в Дунавци, и пред очите ви се изпречват спретнатата сграда на общината с читалището. По-нататък е издигната сградата на местната кооперация, а през тях стърчат основите на новото им училище — строени и трите все почти по този начин.

Село Дунавци е малко селце, брои едва 840 души с 206 къщи, от които 15 само турски. Някога е било чисто турско село. Само воденичарят на селската воденица и няколко овчари са били българи. Доскоро ние го знаехме като *Баяслий*, но в списъците се е водило като *Бахаслий*. В още по-старите пък такива се среща като *Баядизли*, по което се предполага, че е носило името на султан *Баязид*. Така поне мислят някои от старите турци. Друга легенда е, че името на селото е произлязло от някакви люлки по черешите край старото село, което е било по-на север, на около 2 км, в местността Изворите. Там между Сатмъбунар, Катмъбунар и Кузуколакъ, срещу големи празници са се люлеели младежите и гостите от околните села, като ги гледали, в учудване пошепвали: „Брей, бая салли“ (много се люлеят), от което уж произлязло името на селото. Преди това същото това село се казвало *Саватлък*. Южно от него, около могилите, имало малко българско селце, но късно, през времето на бунтовете, жителите му били прогонени и те се заселили в Шипка около чифлика. Затова ливадите в тази местност и досега са шипченски. Един от тези родове е този на Чукаловци, също и Баяслиеви в Казанлък. В местността *Топкурия* на запад от сегашното село са старите български гробища. Освен тях има и други, още по-стари, на юг от селото, в местността *Мезаркурия*. Когато да строят църквата (1893–1894 г.), в тези гробища са намерили две големи плочи, едната с релефи на конник, а другата с надпис, вероятно латински. И двете плочи са били вградени в основите на църквата. Препис от надписа снел тогава учителят К. Карапетров, който вероятно е представен в Народния музей.

В турско време селото е било от 120 къщи. След Освобождението всички турци са избягали и са минали на азиатския бряг около Смирна. Тогава от Балкана са се свлекли колибари и са го населили. От *Топлеш* са дошли родът на дяда Тотя Пенчев, от *Новата махла* са дошли Бошнаковците, от *Маренци* (Енчовска община, Тревненско) е дошъл родът на Къню Дамянов, а този на Аврам Начов е дошъл от *Етъра*. Заедно с тях е дошла една група шипчанци: Дамянови, Таню Ганеви, Геню Абрашеви и др., и по този начин са побългарили селото, което едва в 1908 година се преименува на *Дунавци*, на името на малките вади, които течат на запад от селото.

След завръщането на мухаджирите една част от шипчанци се върнали в селото си, а някои останали в Шейново. Дълго време в селото е имало две общини — турска и българска. По-късно мухаджирите наново се изселват малко по малко, което продължава и досега. Чува се, че и останалите няколко семейства ще се дигат. Някои турци даже са ходили около Бруса да дирят място и земя, за да се изселят.

Селото сега страда от липса на гора, но тя е обща болест на полските села в околията ни с малки изключения. Няма и достатъчно мера, а камъните си за строеж возят чак от полите на Балкана. Новата железопътна линия минава непосредствено на север от селото и сега по нея отбиват трудовата си повинност дунавци и шейновци, които са съседи, защото Шейново отстои само на 3 км от Дунавци.

В селото е имало и няколко семейства от тракийски бежанци, но те измрели. От тях е останал сега само старият свещеник.

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XI, бр. 232 от 31.III.1934 г.)

ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ОТ СЕЛО ДОЛНО ПАНИЧЕРЕВО

Първите преселници на Долно Паничерево били дошли от Ново село, което било още по̀ на юг. Неизвестно защо, то се изселило, като една част от жителите му образували Атларе (сега Жребчево), друга част отишла в Турлакмахле (Загорци), а трета се установила тук. Според стария учител Мандов от тия първи преселници са родовете: Друслеви, Делимомови, Кисьови, Винкови, Папазови, Влайкови, Фачеджиеви, Вълчанови и др. По-късно дошли от с. Козарево Сярови, от тревненските колиби — Турлакови, Кахмалиеви дошли от Еленско, Калайджиеви от Източно Шивачево, Бъчварови от Милево, Денчеви от Панагюрище и се събрали към 2000 жители с 400 къщи и около 14 000 дка работна земя.

Някога се е наричало Долно Чанакчий (от чинак — паница). При копане из дворовете на Мандови и Петър Дойчеви са били намерени пещи за печене на глинени съдове и множество части от такива.

През робството, казват, селото било по-малко. Имало 30 български и 50 турски къщи и чифлик на хаджи Салим с 3200 дка гора, мелница със седем камъка и много земя. Българите са имали тогава и черква, основите на която още личат. До нея имало и килийно училище. Споменава се и името на даскал Злати — първия учител.

Селото е заградено от ниски хълмове, разклонения от Средна гора. На изток е Голият баир, на върха на който има следи от суха зидария. В подножието на този баир са накацали като че ли една върху друга спретнатите и чисто подредени 80 цигански къщици. В ДИП „Бук“ работели 40–50 цигани, повечето от които си имали велосипеди (един си купил и мотоциклет). В много от къщите им има и радиоапарати.

На юг от селото се възправил пък „Керезликът“, на върха на който селяните се черкували през Томината неделя, а която жена страдала от главоболие, удряла си главата в близката скала, измивала се с насъбраната дъждовна вода и оздравявала.

От западната му страна се е проснал трети хълм, неречен „Тюркмянската кория“ — още едно доказателство, че в началото на робството в нашата долина са били заселени големи маси тюркмени.

На север оглежда стройната си снага в Тунджа хълмът Ямурджа, който на времето е бил голяма чифлишка гора на хаджи Салима. Между него и „Тюркмянската кория“ личат следите от голям некропол, от който, за съжаление, са останали неразорани само 5–6 могили, а са били повече от 20.

На 4–5 км южно, там, където е било изчезналото Ново село, има следи от крепост „Градището“, а при наводнение Тунджа руши бреговете и изравя скелети от някакви „латински гробища“. Изобщо селото е твърде интересно за исторически и археологически проучвания.

Стари хора например ме уверяваха, че долнопаничерци някога били белодрешковци, след това започнали да си правят тъмни потури като милевци и шановци, но с червени кантове около джебовете и носели червени пояси, а жените тъмносини „подплатени“ сукмани, пристегнати с колан с „пухти“ (павти). На главата си носели бели кърпи, наречени „тюлбени“ (вероятно от тюрбан).

Училището си строили през 1893 год. и то още съществува, но до него се е извисила прекрасната нова училищна сграда. Църквата си правили през 1891 год., а иконите е рисувал казанлъшкият зограф Петьо Ганин. Две от големите икони са подарени от казанлъчани. В двора на църквата засадили тютюн, а пътеката до входната врата е съвсем обрасла с трева — види се, богомолците не ще да са много.

Павираното Хаинбоазко шосе реже селото на две половини и оттам до Нова Загора има 20 км, когато до Казанлък е двойно повече, а синята рейсова кола и Николаевската гара е на 7 км далече.

Долнопаничеревци си имат кооперативно земеделско стопанство още от 1949 год. и само 5–6 души са въвн от него.

Източният край на околията с мините, завод „Ленин“, ДИП „Бук“ и пр. е дал работа на много от свободните хора и това се чувствава. Около 120 селяни от Долно Паничерево работят в тия държавни предприятия. Затова може би то е почти подновено с хубави нови къщи. Селото страда от липса на вода, обслужва се с дълбоки до 15 м кладенци, но селяните са се запретнали и ще си докарат хубава вода чак от Козаревското землище — на 9 км през Тунджа. Смущава ги

обаче слухът, че при Жребчево ще се строи язовир и част от имотите им ще бъдат наводнени.

Най-близките им съседни са едревци, които до един са преселници от Милево. Шегувайки се, едревци казват на долнопаничеревци „сяровци“, защото в селото има мъжки имена Сяро, а последните им казват „нанета“, защото употребяват много тази дума („Ела, нане“, „какво правиш, нане“, „тъй, тъй, нане“ и пр.).

(Публикуван във в. „Казанлъшка искра“, XXXIII, бр. 36 от 1.IX.1956 г.)

ЧИТАЛИЩЕ „СВЕТЛИНА“ В С. ШИПКА

През време на робството турците наричали шипчанския проход „Едийолджаадеси“ — място, откъдето се разклоняват седем пътя, — а на самото село казвали Курускеля, или сухо пристанище. На този проход и на това движение през него се дължи до голяма степен и духовният растеж на селото; на прохода и на бедната почва, която е принуждавала жителите му да учат занаяти, да вършат търговия, да скитат и търсят прехрана из страната ни и вън от нея.

Та будни са били те, любознателни, свободолюбиви още в старо време.

Частно килийно училище е имало в Шипка още в началото на XVIII в., а обществено се открива през 1835 год. Към 1870 год. там има и девическо училище.

През Шипка минавал често видният деец за народна пробуда Захари Княжески^[1] и се отбивал у приятеля си Христо Дянков Караджов, който тогава бил учител там. Караджов го помолил да подари на селото част от събраните в Русия книги и той му изпратил няколкостотин тома. Понеже в тогавашното училище нямало подходящо помещение, подредили ги в голямата стая до клепалнята при новата църква. Книгите, естествено, били на руски език, но мнозина можели да си служат с него и всяка неделя след отпуск на църква се събирали в тази стая и четели на тия, които не знаели езика. Станало нужда и от човек, който да се грижи и раздава книгите, та назначили за такъв Шиньо Т. Чомаков.

През януари 1861 год. на едно такова събрание учителят Христо Караджов поканил присъстващите да основат „ученолюбиво сдружение с цел самообразование“. Предложението било прието с радост и още тогава се записали 30 души. Сдружението било кръстено „Читалище «Братско дружество» в с. Шипка“.

В началото работата тръгнала добре, но както навред у нас почти, местните чорбаджии не гледали с добро око на читалището и пречели на работата му. Отношенията между чорбаджиите и

читалищните членове се изострили още повече, когато те, без да ги питат, поели инициативата за постройка на училище.

Читалището поради тия причини линияло няколко години, но след като през 1870 год. се построява новата двуетажна сграда, то почва наново да живее и се развива и през 1871 г. в една от големите стаи на училището с шумен успех изнесли първото представление — „Геновева“. Така то просъществува до 1877 година.

След Освобождението голямото село Шипка е обърнато на пепелище и жителите му се пръскат из околните турски села, които били запазени. Румелийското правителство отпуснало заем от 1000 жълтици за постройка на жилища и част от изселените се завърнали. През 1880 год. читалището било възобновено под името „Ученолюбиво дружество «Съгласие»“, но по липса на помещение работата вървяла трудно. През следните години се обявява Съединението, започва Сръбско-българската война и за 2–3 години дейността му пак замира.

През 1888 г. читалището отново се пробужда и започва своята редовна дейност, като между другото са били изнесени пиесите: „Иванко“, „Стефан Караджа“, „Светослав и Невенка“, „Стоян войвода“, и няколко комедии. През 1893 год. управата на читалището предава на училищното настоятелство целия си фонд от 4000 златни гроша за довършване на 4 стаи за училищната сграда.

През първите години на народната власт се почувствува нов подем. Настанено в ново собствено здание, с удобен салон, читалището започна усилена културно-просветна работа. Спомням си стегнатия театрален колектив на читалище „Светлина“ и неговите добре подготвени пиеси през време на прегледите на художествената самодейност. Спомням си също прекрасния танцов ансамбъл. Облечени в стари полуселски-полуградски шипчански носии, самодейците с голямо майсторство и прецизност изпълняваха някогашните местни хора. Заедно с театралната и танцова дейност развиват се и другите отдели. Библиотеката, която има сега към 7000 тома, през 1960 год. е раздала за домашно четене 13 605 тома книги. Проведени са били три обсъждания, 12 информации, вечер на приказката и др. Създадени са подвижни библиотеки и лятна читалня в парка при манастира. При читалището има хор и кръжок на художниците самодейци. Нагледната агитация се е изразила в много

стенлистовете, агиттабла, плакати и лозунги. От три години читалището издава и вестник „Шипчански глас“.

При такива здрави традиции и при такова славно минало членовете на читалище „Светлина“ и всички шипчанци трябва да се заловят така за работа, така да я засилят, че светлината му да озарява не само селото и долината ни, но лъчите му да прехвърлят Средна гора и Балкана, та да служи за пример и поука на всички читалища в страната ни.

(Публикуван във в. „Народна култура“, бр. 20 от 20.V.1961 г.)

[1] Захари Княжески (Жеко Петров, 1810–1877), роден в с. Разкаяне, Старозагорско, учил в Габрово при Неофит Рилски и бил учител в Габрово и Търново. Следвал духовна семинария в Одеса, след което обиколил Русия, за да събира книги и помощи за България. От 1847 г. учителствува отново в Стара Загора, а от 1869 г. е на служба в руските консулства в Търново и Русе. Един от първите радетели на руско-българското културно сближение. ↑

ПИСМА

ДО БУКО ДАВИДОВ

Париж, 24.XI.1929 г.

Драги Буко,

Сърдечно ти благодаря за „Отстранената земя“, да знаеш колко сладко се чете българска книга тука. Ти си първият хабер от България и не знам защо, не ми се обадиха приятелите, на които писах преди, ето вече месец. Особено очаквах Георги Пеев да ми съобщи какво стори с къщата. Този въпрос е много важен за мене и ще те моля и ти да му напомниш, да я дава, ако не я дал досега, защото... защото ти знаеш.

Смятам, че съм се вече ориентирал в Париж. Научих музеи, галерии, библиотеки и въобще всичко, що ме интересува, и почвам работа. Едва ли бих могъл да ти изразя с думи какво има тук за гледане. То е приказка, брате! То е един вид: „Отде дойде това чудо за моята сиромашка глава!“

Потънал съм в Лувр и ходя, сякаш Хризантем Морси ме е гледал половин час в очите. То е щастие, което не съм мислил никога, че го заслужавам. Желая и на враговете да видят художествените богатства на Париж...

* * *

Както знаеш, с езика съм зле. Благодарение на Васил Вълчев „шефкист“ по политическа принадлежност можах да науча кое-що. Той напр., щом седне в заведението, дига пръст и вика: „Гарсон ан вен блан!“ Щом му го донесат, гаврътне го и пак на гватемалски акцент: „Ан вен блан!... анкор ан вен блан“, и т.н. до късни полунощи. Последната му поръчка е вече по съкращения метод и може да се изрази приблизително в следните знаци: „Аавблъв!...“

* * *

И изобщо много български думи напр. morseau е чисто казалаждерска дума и произлиза от *мърсък* — парче кюмюр, la porte е турийската дума — порта и т.н.

* * *

Къо французите викат на гъз, оттам е и кюлоти — гъзник. В Казанлък по вечеринки, журнета, сватби и панихиди се кюлоти сѐ чува. — Развалени хора са туй българите, брей!

Както виждаш, имам основа за изучаване на езика и по добра метода се водя. Тук има около 2000 българи, голяма част от които са казанлъчани-маслари. Те са добри хора, като им махнеш лошото, всички са енциклопедисти, но за тях ще ти пиша по-нататък. Всеки ден е интересен, нов. Тук е лято. Няма галоши, няма нужда от балтони, само франкове, франкове да имаш. Може и долари. Винцето е хубаво и евтино, хлябът отличен и също евтин — друго не ни интересува. Досега живея в източния край на града, всеки ден пътувам с метро и трамвай — добри, работни, запазени хора, загрижени за насъщния. Приличат много на нас. Завчера срещнах Захари Стайнов и още малко да го хвана за рамото... Порфирий — същински Порфирий! Разправят за разврат. Досега никой не ме е погледнал с двусмислен поглед. Развратът е в центъра и към полунощ, а аз още не съм закъснял повече от 10 часа. Снощи само ходихме в „Казино де Пари“ и видяхме знаменитата Мистингет. Нищо особено. Чудни декори само и тела, мъжки и женски. На 1.XII. съм вече в града в Монпарнас и тогава ще ходим на театър и опера. Ще те моля да ми пратиш някога вестници и някоя интересна книжка. Пишете ми. По това, че толкова дрънкам, вярвам, се разбира, че има нужда да се приказва с някого от България.

Много здраве на Петра, Мутката, Стефана, Антона и пр.

Чудомир

София, 21.X.1966 г.

Правителствената болница Хирургическо отделение

Драги Буко,

Аз съм „пътник без багаж“. Чакам да ми заверят паспорта за оня свят. Голяма опашка. Ханчев и Талев са доста пред мене. Иначе е тихо и спокойно, няма блъсканица, няма караница.

По-спокойно е, отколкото у дома даже. Иди, моля те, в къщи, поискай и ми изпрати получените в мое отсъствие наши вестници „Искра“ и „Септември“, както и по-важните писма.

Желая ти здраве, здраве и здраве.

Чудомир

ДО ОРЛИН ВАСИЛЕВ

Казанлък, 16 апр. 1937 г.

Драги Орлине, аз се прибрах в именията си пак, разглобен на съставните си части поради нежните грижи, които прояви в София над мене Монката. Много съжалявам, че не можахме да се видим и поговорим. По въпроса за приемането ми в П[исателския] С[ъюз] ми говори и Карапетров, даже и среща ми назначи, за да му дам някои данни, но аз не отидох, защото ми е много неловко и много неудобно. Не искам никой да помисли, че се натискам и желая това. Правете каквото искате по този въпрос, но без мене. Повече ми е мъчно, че не можах да чуя по-подробно мнението ти за работите ми, а особено слабите им страни. Исках да кажа още и това, че всичките критици досега, които все ме хвалиха, едва ли не изкарваха работите ми писани само за да урегулират пищеварителната система на моите читатели. Ни един от тях не можа да види, че автора е имал по-висша задача.

Аз ще чакам все пак да ми се обадиш и освен хубавите работи, все тъй искрено да ми посочиш всичко, каквото ти не харесва и което, може би, аз не виждам. Това за мене е най-важното.

Много поздравя на приятели.

Твой Чудомир

Казанлък, 22 апр. 37 г.

Напразно, драги Орлине, си се трудил за мене. Трябваше да ми спестиш един излишен блам. Аз не вярвам настоятелството да ме предложи в общото събрание. Първо ще се противопостави елегантния му и празен председател, а след това, вероятно и всички обитатели на стария и скучен Олимп. Щом пък и Коста Петканов се присъедини, можеш да си представиш картината.

— Лес, братко, Аркашка! Лес!

И все пак аз работя. Мъжки работя. Благодаря ти за напомнянето, но как много ми пречи тая ненаситна ламя „Зора“, как страшно ми

пречи да си събера ума в главата!

Колкото за „старите приятели“ — те са вред, където падат трохи, и аз никога не съм могъл да се освободя от тях. Това са единствените ми връзки с този род софийски специалитети.

Бъди здрав и бодър и... ако някак е възможно, изтегли заявлението, а?

Сърдечно твой

Чудомир

10.X.1938, Казанлък

„Социология на рекламата“^[1] е великолепна работа. Никакво Чудо не съм аз — ти си Чудото. Поздравяваме те аз, Буко и всички приятели от Казанлъкът.

Чудото

Казанлък, 14.XI.1938

Драги Орлине,

Ако нямаш специално разрешение от М. Н. Просвета, най-надеждната публика — учащите се — няма да те посети и риска е доста голям. Ще направим всичко възможно за агитация и пропаганда, но тях няма да ги пуснат, докато не се представи на директора този документ. Така, че ако го имаш и ако се решаваш, обади и телеграфически ден-два преди това и ще имаш салона. Аз, всеки случай ще ти запазя датата 26-и или някоя преди нея и ще чакам хабер от тебе. Малко се съмнявам дали не ще бъда по това време в София във връзка с печата на книгата си, но то няма значение. Моите достове ще работят вместо мене.

Хайде до чуване.

Чуд.

Казанлък, 27.II.1948
Читалище „Искра“
Казанлък.

Орлине, нашите артисти искат да играят твоята „Тревога“. Търсихме я в София у Николай Лилиев, працахме човек в Ст. Загора, но не можахме да получим екземпляр. Прати ни ти, ако имаш там хем да те прославим в нашия град, хем да ни дойдеш на гости да се видим и поприказваме.

Обади ни се по-скоро.

Чудомир

8.III.1950 г.

Орлине, писмото ти с дата 27 февруари получих едва днес на 8 март, празника на жените. Кой те караше да пишеш отгоре „Бързо“, а? Намерих ти един овехтял сборник, за който трябва да платиш 400 лв., но може и в замяна с някои твои книги, които ще изпратиш направо на библиотеката.

Както винаги негоден за нищо музеен инвентар.

Чудомир

Казанлък, 5 юли 1950

Драги Орлине,

Получих писмата изпратени от редакцията на „Лит. фронт“, с които ме препоръчват на председателите на Т. К. З. С. в с. Осетеново и Дъбово.

Понеже ти сам ми загатна и знам, че си много услужлив, много ще те моля, да ми драснеш ония неща, които трябва да бъдат застъпени в един репортаж. Ще ти бъда много благодарен.

Сърдечно много здраве

Чудомир

Казанлък, 3 май 1956

Драги Орлине, с ходатайства изобщо не обичам да се занимавам, но в случая не можах да откажа.

Н. Н. е софийска жителка, има малко дете, но е принудена да работи вече две години като специалистка в Държавния архив — Перник. При БАН имало ваканция и отдела го завеждаше Елена Савова. Ако обичаш, обади ѝ се да я има пред вид.

Баща [й] и майка ѝ са най-добрите самодейци в драматичния състав при читалището и работят вече 30 години, затова не можах да откажа. Ако пък се открие място при тебе в библиотеката, също можеш да помогнеш и, вярвам, ще бъдеш доволен от работата ѝ.

Аз съм жив още и склерозирам нормално. Много здраве на булката, на сина и на тебе, разбира се.

Твой Чудомир

[1] Студията на Орлин Василев „Социология на рекламата“ публикувана в сп. „Философски преглед“, X, 1938, кн. 4, стр. 342–362. Проследявайки появата на рекламата, авторът търси нейната социална същност и я разглежда като продукт на стоковите отношения и капиталистическото производство. ↑

ДО СВЕТОСЛАВ МИНКОВ

Казанлък, февруари 1950 г.

Драги Славе, случая с Ч. вечерта в „Юнион клуб“ ме много огорчи. Аз правя честни усилия да уча маркс-ленинизма и да преодолявам всички наслоения и навици от миналото, за да заработя в духа на новото време, а той съвсем не на място и не навреме ми подхвърля такива укори. Пред учителски, читалищни конференции и публични събрания съм изнесъл доклади за „Искуството през вековете“, „Читалищата и новата култура“; пред работниците в „Завод 10“ изнесох сказка „В защита на мира“, част от която отпечатаха в нашия вестник, и т.н.

Вярно е, че другарите от нашата компания не са всички партийци. Причината обаче може да ти послужи за един хубав хумористичен разказ, въпреки че съм използвал сюжета. Жена ми страда от манията, че е болна от 43 неизлечими болести. Ухапе ли я някоя по-голяма бълха, тя веднага вика консулт и взема мерки против тетанус. Три пъти на ден си мери кръвното налягане, непрестанно пие валериан и аптекарските стъкла у нас са стотина пъти повече, отколкото бутилките. И така аз дружа с лекари. Първият е училищният лекар Ив. Андреев, мой съученик от 1904 г. Жена му е зъболекарка и братовчедка на моята. Вторият е Ал. Паранжилов, близък познат на Ал. Жендов, който знае мнението ми за него. Жена му също е лекарка. Третият е Р. Биджерано — виден партиец. Жена му случайно не е лекарка, но знае да измерва кръвно налягане и да утешава. Четвъртият от нашата компания е Буко Давидов, активен партиец, хубаво пие и декламира. Секретар е на читалището. И най-сетне околийският архитект Джелепов, който има най-хубавото вино. Той и жена му са от Ст. Загора, откъдето е и жена ми, и се знаят от деца. При това жена му е аптекарка и освен че познава всички тия 43 болести, но има и скрити специалитети за тях.

Абсолютно невярно е, че сред тези хора аз съм пуцал вицове против властта. Моите шеги съм пуцал публично в заседанията на общинския и околийския народни съвети или в други заседания и те са

били насочени само към липсата на чувство за естетика, чистота и хигиена у българина. На тази тема написах и фейлетона „Старият вестник“, който се чете на няколко вечеринки по празниците и косвено е засегнал някого навярно. Това е. Всичко друго е дебела лъжа и провокация.

Изпращам ти 2 кг сланина и $\frac{1}{4}$ краве масло на стойност 1825 лв. Сланината сега на пазаря е 800 лв., а солено свинско е 600 лв. И на Пухлев пращам 2 кг, но като сложиш и разноските, той ще трябва да ти върне 100 лв.

Сърдечно много ти здраве

Чудомир

ДО ПЕТЪР ПОНДЕВ

Казанлък, 29 ноември 1954 г.

Драги Петре,

Раснах в сравнително по-будна среда и като дете бях от най-силните ученици. Когато някой от по-горните отделения не си знаеше урока, викаха ме да му го кажа. По правилата на тогавашната педагогика след това трябваше да му ударя и една плесница отгоре. Минавах и за голям „спец“ по разрешаване на всевъзможните ребуси, задачи и гатанки из тогавашните детски списания „Звезда“ и „Младина“.

В първите класове на гимназията учителят по рисуване пък откри големи заложби в мене, побърка ме здравата и на края на годината занесох на родителите си армаган — тефтерче с 12 двойки и 1 шестлица по рисуване.

В Рисувалното училище постъпих против волята на баща си и трябваше да се грижа сам за прехраната си. В класната стая бях надраскал всички паравани с карикатури на другари и преподаватели, които станаха причина да бъда открит като карикатурист. През 1908 г. (едва 18-годишен) почнах да работя във в. „Барабан“. Там сътрудничеа едни брадати, очилати възрастни хора (Иван Андрейчин, Ив. Арнаудов и пр.) — все важни, а работите им не ми харесваха и почнах да се опитвам да пиша стихове и аз.

Тъкмо тогава обаче бях попаднал в компанията на Димчо Дебелянов, Ник. Райнов и пр. Малко по-възрастни от мене, те непрестанно рецитираха стихове (особено Димчо и Лилив), и то на разни езици, а аз само слушах и се срамувах за себе си. Тогава се залових здраво за самообразованието си и тогава обикнах литературата (и винцето). И досега помня маса стихове от антологията на Димчо и Подвързачов. Стихчетата си подписвах с псевдоним: Фанфан (от пиесата „Двата хлапака“ — Фанфан играеше на Гео Милев жена му), Максим Гладний, Пилот и още много други. Димчо харесваше някои от тях и ме насърчаваше. По същото време се сприятелихме и с Христо Ясенев, с когото бяхме в един курс. Той също се беше скарал с баща си

и заедно гладувахме. Имахме и едно общо тефтерче с весели стихове, за които най-много ни се сърдеше Георги Райчев („Григоран и Катеринка“, „Заплакаха двата човека“ и пр.).

През лятната ваканция в село рисувах скици на селяни с молив или акварел, като освен външните черти мъчех се да уловя и вътрешните. Аз изобщо си обичам много нашенците. Цяла папка с такива скици пазя още.

Започнаха войни, мъки, разочарования, аз станах учител. От София ми се обади Ясенов, че започнали „Червен смях“, и ми иска бързо материал. Пратих им нещо, но понеже бяха махнали един куплет и имаше грешки, аз се ядосах и повече не им пратих нищо. Спомням си, че закачих Кирил Христов и имаше нещо такова: „Да се арестуват въшките и се съдят кат’ предатели, също така и перодръжките на... писатели.“ Това бе в първите броеве. След това се залових да рисувам и направих в Казанлък две изложби.

Към писателство се върнах чак в 1933 г. Във в. „Зора“ Райко Алексиев редактираше „Весела страница“. Оженил се той, тръгнал по воаяж и страницата спря. Чудили се в редакцията кой да я продължи, па се сетили за мене, че съм знаел и да рисувам, и да пиша. Писаха ми, телеграфираха ми и аз, който тогава бях съкратен по закона за учителските двойки, отидох в София и почнах, в началото много трудно, но постепенно моите „Нашенци“ почнаха да изникват в паметта ми и работата тръгна. Ако някои са сполучени, дължи се и на това, че аз ги бях рисувал веднъж и добре ги познавах. Не мисли обаче, че това са портрети от натура — всички са събирателни типове. „Хаджи Дончо“ напр. е баща ми, хаджи Илия от Карагитлий — дядо Котю — кръчмар от село. В „Изкласил“ рисувам себе си, макар никога да не съм носил потури. В „Първи урок“ съм пак аз, а учителят е брат ми и т.н. „Как’ Сийка“ е направена от всички казанлъшки клюкарки.

Преди 1944 г. за мене се написаха маса положителни критики, от които обаче аз нищо не научих. Проф. Бицили напр. написа цяла студия в „Славише рундшау“ — Прага — и намери прилика със Зоценко, когато аз още не бях го чел. Друг ме сравняваше с Чехов, Пенчо Данчев пък в един разговор каза, че по език съм приличал на Вазов. Много е възможно, защото моето село по права линия е само на 8–10 км от Сопот. Лично аз допускам неволно влияние от Вазовите „Чичовци“ и отчасти от Елин Пелин.

Не критиците обаче, а аз сам видях и разбрах недостатъците си и спрях да печатам още в 1940 г., а не след революцията, както лъжат някои. Не бях съгласен с политиката на „Зора“, не бях доволен от постигнатото, теглих си една самокритика и спрях. Това е истината. Моята „преоценка на ценностите“ обаче продължи дълго и мъчително. Гражданинът Дим. Чорбаджийски просто не можеше да търпи писателя Чудомир. По-късно почнах да правя опити в друг жанр и пр.

Така, изживяващ собствената си трагедия, ме завариха отрицателните критики на Ангел Тодоров и П. Русев, които още повече ме смутиха. Отрази ми се и случаят Зоценко — Ахматова, разбира се.

Аз съм преживял и тежки разочарования от политическия ни живот (лежах затвор, бях бит за една карикатура през времето на демократите и пр.) и се отвратих от него още от малък, та си останах безпартиен и досега. Това ми е недостатъкът и преимуществото същевременно. От мене обаче искат да стана по-остър и по-идейно насочен. Искат даже от хуморист да стана сатирик. Това е глупост. Аз мисля, че чрез хумора по-добре се лекува, ако е за лекуване. Друг е въпросът, какво трябваше да се предпочете в първите години.

През времето, когато не печатах, четох много, и то хубави неща, та освен другите причини за нежеланието ми да печатам е и тази. Туй, което работя сега, веднъж го направя сносно, два пъти го развалям от много умуване. И преписвам, преписвам по 7–8 пъти.

„Най-хубавите сюжети са пред вас — те са тия, които познавате най-добре“ — е казал Спенсер и аз се придържах строго в тази мисъл. От написаното досега, както казах, не съм доволен. Това са скици, бележки за нещо по-голямо. Дали ще успея да го направя, не знам. Някои ме съветват да въведа моите герои в новата обстановка и да продължавам. Мисля, че е много трудно. Всички те са много стари, а обстановката е съвсем нова. Всеки случай опитвам се в Как' Сийка, като членка вече в ОФ организация и квартална отговорничка. Лъжлив Съби обаче не възприема кооперативното обработване на земята и псува „Текезесето“. Също и Нено Сенегалеца...

Много се раздрънках и не знам дали в тия страници ще откриеш това, което търсиш. Писани са, всеки случай, съвсем искрено и непреднамерено. Дано да послужат що-годе поне.

Сърдечно много здраве

Чудомир

Казанлък, август 1957

Драги Петре,

Току-що бях изпратил книгата до издателството и получих твоето писмо. Така си и мислех — че си въвн от София. Там съм приложил и писмо, което трябва да прочетеш. Ще ти пратя „Врън-врън“ до „Черни връх“ 34, но и ти сам може да прегледаш и вмъкнеш още нещо от книгите ми, както и да отхвърлиш, ако не харесаш някои от прибавените 4 фейлетона, които са печатани в „Зора“, но не са влезли в книгите ми.

По начина на подреждането, ако не ти хареса така, както съм го направил, обади ми как мислиш, че е по-добре.

Много искам да дойда в София за последната коректура. Непременно да ми се съобщи от издателството.

За корицата писах нещо. Искам в малко кръгче някъде в средата да има само една смееща се маска. Друго нищо. Ако знаех, че ще ми се преиздава сборникът, не бих се вързал с договор с библиотека „Стършел“, където трябва до 15 септември да представя 10 работи, също печатани из вестниците, но не влезли в книгите ми.

Относно рисунките трябва да прегледам архивите и да преценя има ли смисъл и ще допринесат ли нещо за книгата.

Друго засега — здраве. Ще ти се обаждам по-често, но след като минат шипчанските тържества.

Много здраве, Чудомир

P.S. Дали има вероятност книгата да излезе по-рано от предвиденото?

Ч.

Казанлък, 4 септември 1957 г.

Драги Петре,

Мисля, че си разбрал, че не обичам да мъдрувам и теоретизирам около моите литературни увлечения и „постижения“, затова ще ти кажа само следното:

Съзнателно не съм се влиял от никой български писател, но „Дядо Либен и Хаджи Генчо“ на Каравелов и Вазовите „Чичовци“, които съм чел още като ученик, все ще да са оставили някаква следа. „Чичовци“ например прочетох внимателно и задълбочено едва когато един критик ми каза, че имало някаква прилика между тях и моите драски, но не може да няма, защото в Сопот и Турия говорят един и същ език и разстоянието по права линия е по-малко от 10 км. Моя език не е вазовски, а по-скоро турийски, без обаче да прекалявам с диалектните думи и форми на речта. Аз не обичам да чета Михалаки Георгиев само заради тях, а също и Стоян Даскалова и съм се мъчил да си служа с тях умерено, да не пречат и да не се самоизтъкват.

Най-близък ми е Елин Пелин, него по обичам, че е по-топъл, по-задушевен, по селянин. Той (и аз, ако позволиш) сме сред нашите герои, а Вазов и Михалаки ги гледат отстрани и малко отвисоко, струва ми се.

В мене диалогът си е дошъл естествено. Искал съм моите нашенци да си се разправят помежду си, а аз да си стоя зад кулисите. Не си ли спомняш едно време, когато четяхме дебелите романи на френските класици, как прескачахме цели страници от повествователства, за да стигнем по-скоро до някой диалог? В него има повече живот, динамика.

Народното творчество ме е интересувало не само като писателствуваш, но и като музеен работник и аз имам пълни бележници с думи, изрази, пословици и пр., набрани направо от устата на нашите селяни. Имам и труд на тема: „Особеностите в говора на Казанлъшко“.

Сега за новото издание и промените, които предлагаш. Съгласен съм да излязат предлаганите разкази, но без четири: „Спец“, „Соломонов съд“, „Не е куче като куче“ и „Тетанус“. Единият бичува военната бюрокрация, другият е ловджийски. „Спец“ е може би единствен, в който авторът се надсмива и над смъртта и пр. Те освен това разширяват и обсега на авторовото виждане.

От тия, които предлагаш да влязат, не искам само „Пенко Пъдарят“, и то не за друго, а защото почти същия сюжет съм разработил и в един друг разказ — „Шекерят“, — който по силата на един договор трябва да излезе в книжка от библиотеката. „Стършел“ още тази есен. Не знаех, че ще се преиздава сборникът ми и се съгласих да им

дам 10 разказа печатани, но не влезли в книгите ми. Те са готови и до 15 септември трябва да ги пратя в издателството. Като мислех, че сборникът ще излезе през 1958 г., аз ти пратих 4 от тях същите („Панаир“, „Гъските“, „Старият вестник“ и „Застъпник“) и сега може да се получи конфузно положение — те да излязат по-рано в сборника, а след това в библи. „Стършел“, което не трябва да става. Влез във връзка с издателството им и ако не са запланували скоро излизане на моята книжка, не ги включвай в сборника.

Виж и ми се обади по всички въпроси. Аз ще ти отговарям веднага. Чакам!

Сърдечно твой Чудомир

Великден, 1958 г.

Пак не можахме да се видим. Ходих в издателството, но никой нищо не ми каза относно „Спомените“, които аз вече съм започнал. Ставало ли е дума изобщо, или ти сам си ме запланувал? Много искам да знам в подробности как стои този въпрос. Ако е ставало дума, не би ли могло да ми се пише едно писмо, та да се чувствам заангажиран някак си?

Аз мисля, че ще може да излезе нещо и няма да се посраим пред читателите.

Много исках да си взема книгата на Ал. Божинов, която беше излязла, но не е пусната в продажба още. Не би ли могъл да ми я изпратиш? Кой знае кога ще дойде в Казанлък.

Следният път като дойда, направо у вас ще се изсипя, че има да ти разправам много.

Ще ми се обадиш ли?

Чудомир

Казанлък, 1 януари 1959 г.

Драги Петре,

Прощавай, че пиша с молив — тъй съм свикнал. Аз получих съобщение от издателството, че е съгласно да напечата нов сборник „избрани“, но ти не ми се обади и след като ти писах и до съюза, и аз

не зная какво да правя. Понеже ще бъде един вид юбилейно издание, в началото си мислех да влязат няколко мои статии на културни теми и във фейлетонен дух. Мислех даже да се включат и десетина рисунки на „нашенци“, каквито имам готови над 150. Страхувам се обаче да не се получи един немного вкусен тюрлю-гивеч и затова ми е нужно твоето мнение.

Мисля също, че щом ще бъде юбилеен, трябва да се застъпи някак и другата моя дейност, нали знаеш, че съм въобщественик. Аз съм бил 18 години член на Върховния читалищен съюз, 30 години съм бил в управата на читалище „Искра“, изнесъл съм над 700 сказки из цялата страна, основател съм на художествената галерия в града и съм бил 30 години директор на музея, който в последните години беше и е още национален първенец.

На тази дейност аз държа толкова, колкото и на литературната и за нея съм получил орден на труда и „Кирил и Методий“.

Помисли си или ела да помислим (резнякът вече е готов) какво да правим.

Или ти ела, или аз да дойда, както обичаш. Но трябва да се поровим и да видим може ли още нещо да влезе или да се изхвърли. Изобщо мълчанието ти ме озадачава и съм с вързани ръце. Чакам!

Твой Чудомир

Казанлък, 23 октомври 1959 г.

Драги Петре,

Щом не ми се обади досега, заявката ми не ще да е хванала ръб. Изпрати ми поне книгите си бе, човек. Преводачът на разказите ми за Берлинското издателство ми писа. Превел 27 парчета и щял да дойде в Казанлък да доуточни някои изрази, а най-вече имената...

Татковият ти връстник и приятел, старият учител Стоян Бонев, бил още жив и здрав и те очаква, както и аз. След някой ден и резнякът излиза на линия.

Прескочи за някой ден или се обади.

Сърдечно твой: Чудомир

Казанлък, 15 януари 1960 г.

Драги Петре,

Мъчих се, потих се, пышках, но нищо не излезе. Изпратената до техническия редактор корица не ми харесва. Ако и ти си на същото мнение, поръчайте на Ангелушев да направи нещо по-свастно. Или той, или Поплилов. Но нека те нарисуват нещо, което да не прилича на досегашните.

Аз снощи бях на сватба и... не ти е работа. Изобщо живеем по предписанията на Н. Мавродинов, чеда видим де ще му излезе краят.

Сърдечно Чудомир

Казанлък, 24 септември 1963 г.

Забрави ли, че ми обеща да ми изпратиш нещо от бележките на Кутев? Знаеш ли колко ми са необходими сега, когато вече привършвам моята работа „Първи социалисти в Казанлъшко“? Ако знаеш, ще поровиш и ще ми ги пратиш в най-скоро време. Ще ги задържа най-много 2–3 дни и веднага ще ти ги върна.

Попитай по телефона също ще се състои ли екскурзията до Унгария в края на този месец, или не. Щяхме да ходим Ив. Мартинов, Бурин и аз, та да се стягам ли, или да си отида в село да берем сливи и грозде.

Ха да те видя сега, ще ми се отчетеш ли навреме?

Твой Чудомир

ДО БОРИС ДЕЛЧЕВ

Казанлък, 25.II.1957

Драги Делчев, постоянно получавам писма от всички краища на страната, с които ми искат да им изпратя моите писания или да им кажа откъде могат да си ги набавят. Много от тях ми изпращат даже и пари, които им връщам обратно.

Моите драскулки, колкото и малка литературна стойност да имат, не знам защо, много се търсят и почти всичките издания (около 23) са се пласирали още в първите месеци след излизането им от печат. Нарочно съм търсил последния сборник в Ст. Загора, Пловдив, Габрово, Търново, но никъде го няма. Аз не знам как подреждате вашите планове и какво имате пред вид, но не е ли възможно да се запланува едно ново издание през следната година?

Подхвърляха ми, че трябвало да представя нещо ново, че тогава да съм искал преиздаване на старите, други пък ме смятат за литературен мъртвец, а истината е, че аз отдавна се опитвам и работя върху нещо по-голямо, но не ми върви, не съм доволен и не се решавам да печатам още. На тази възраст, струва ми се, че повече зная, отколкото мога, и тази е причината за моето мълчание.

Ако ви е възможно, обадете ми се с няколко реда.

Сърдечно ваш Чудомир

Казанлък, 15.4.1957 г.

Светослав Минков, на когото имам пълно доверие, подбра и подреди последното издание от „Избрани произведения“. Така че аз може да не прибавя нищо повече.

Само ще прегледам за дребни грешки, ще направя малки допълнения и изменения може би и ще ви ги изпратя, когато пожелаете.

За всичко ви благодаря от сърце.

Чудомир

Казанлък, 9 октомври 1963 г.

Много съжалявам, драги Делчев, но въпреки заплашванията, не ще мога да ви развеселя. Не намирам нищо интересно в моята работа, което да споделям с някого.^[1] Една такава книга, според мене, трябва да засегне само най-големите, най-изтъкнатите, а не стотина пишурковци като мене.

Всеки случай в „Литературни новини“, бр. 15 от 6.XII.1961 г., има нещо отпечатано във връзка с излизането на първата ми книга, но не знам дали би ви послужило.

Здраве желаем

Чудомир

Казанлък, 26 април 1965 г.

Драги Делчев, аз другарувах с брат му Иван, който също пишеше стихове и вярвам да ви бъде полезен в случая, но не ми се случи да се запозная с Димитър Бояджиев^[2]. Възхищавах се обаче от стиховете му и някои от тях помня и до днес. Особено ми допаднаше тогава прекрасното четиристишие:

*... Колко чист нектар, Мургашка,
аз, ту трепетен, ту тих,
от рубиновата чашка
на устата твои пих...*

— което често цитирах на първата си изгора с цел да я подсетя, че и на мене ми се пие такъв нектар.

Веднаж ми го посочиха, като идеше насреща по булевард „Руски“. Зарязах другарите и тръгнах след него. Висок, слаб, къдрокос блондин и толкова красив, че ми напомняше един автопортрет на Албрехт Дюрер, без дългата му коса, разбира се. Върви сред

множеството, малко приведен, сякаш чужденец, и нито поглежда, нито поздравлява някого.

Наскоро след това се самоуби. Това ми е единственият спомен за него.

Чудомир

[1] Отговор на едно писмо, с което се кани да вземе участие в сборника „Български писатели за литературата и литературния труд“ (1964). ↑

[2] Отговор на писмо да напише спомен за Димитър Бояджиев. ↑

ДО КОНСТАНТИН КОЛЕВ

Казанлък, 26 март 1960 г.

Драги Коста,

Бележките, които съм ти правил, са били от обич към писателя и човека. Критик не съм и избягвам задълбочаването, защото, ако почна така, трябва най-напред да направя на пух и прах себе си.

* * *

Че в силно потурчената ни долина казват „асма“ вместо лоза, това е естествено, но дали добрите четци от Врачанско не ще се понамръщят, както ний от Стоян Даскаловите провинциализми? Дали същото не ще, направят и тези от Добруджа и Малкотърновско например?

* * *

Всички ний заедно с „колегата“ Толстой грешим, но на едни греховете по не се виждат и се прощават, а на други се виждат.

Такива бележки направих на Дамян Дамянов, който в трите си стихосбирки е повторил повече от тридесет пъти един и същ образ. Той изненадан много ми благодари и ми каза, че досега никой не му е бил обърнал внимание на това.

Това сторих пак от обич към писателя и човека и моля те да не се съмняваш в думите ми.

Сърдечно твой — Чудомир

Казанлък, 22 март 1966 г.

По повод бележката на Д. Каролева в сп. „Пламък“, кн. 2, 1966 г., където пише, че най-хубавият ти разказ от „Лирични размисли“ е „Клонче от асма“ (?).

Тази некрасива дума си я повторил и потретил само... (не се чете) пъти, а в същото време пак там си употребил хубавите нашенски: „лозар“, „лозница“, „лозова“.

Поради тази причина само аз не съм съгласен с нейната оценка и оставам на особено мнение по въпроса.

Чудомир

Казанлък, 19 август 1966

Драги Коста, такива малки дописки ще получаваши по-често за селата от моята енория. Моля те да ги поместваш подписани само с двете Че-та.

Научих, че си щял да се местиш в София, но лично аз не ти препоръчвам, защото виждаш как там ги уволняват и разместват на едро. Освен това тук си винаги в по-добър контакт с твоите сюжети.

Не те поканих от разсеяност у дома, когато беше в К-к, та ще прощаваш. Пък и нямаше нужда от покана, струва ми се.

Сърдечно много здраве на дъщерята и съпругата.

Чудомир

с. Александрово

Село Александрово има към 3000 жители и след Мъглиж е най-голямото село в Казанлъшката долина. То още няма зъболекар, няма баня, но най-крещящите му нужди са две: да се открие проектираният дървообработвателен промкомбинат или цех, които да приберат безработните му жители, принудени да търсят работа из карловските и казанлъшките фабрики, и детски ясли. Обратно на другите наши селища тук раждаемостта е много голяма и в момента има към 205 деца до 3-годишна възраст, оставени без никакви грижи. Крайно време е да се назначи комисия, която да прегледа сградите на бившата участъкова болница, както и на стария селсъвет, които чрез съответна

пристройка се приспособят за тази цел и ако се окажат непригодни, да се запланува и построи специална постройка за това.

Ч. Ч.

София, 19 април 1967
Правителствена болница — Хирургия

Коста, от началото на месеца аз съм в София да доуреждам документите си за „оня свят“. Клаха ме пак, драха ме — не ти е работа. Че закачили долната част на езика ми, та си изгубих и дикцията и буквата „р“ я изговарям с френски акцент. Хранят ме само с течности, и то безалкохолни, за съжаление.

Поради операцията не мога да се обръсна, та е набола една бяла четина — същински Хемингуей. Това донякъде ми възвърна самочувствието, но да имах и неговата пушка!

Гледах на филм и Иван Хаджихристов, но ми се стори, че и той скоро ще престане да кашли и се задушава.

Така се шегува животът — дорде разбереш, че „мястото ти е сторено“, веднага се убеждаваш, че „време ти е минало“.

От април м.г. до април т.г. съм все по болници и докога, не знам.

Едно време се чудех какво ли ще правя, като ме налегне старост, а то щял съм да стана фермер и да развъждам раци. Кога върви на човека, върви му и толкоз.

— Бре звание, бре ордени, бре снимане на филм, бре окръжен съветник, депутат... и на края като капак един рак стокрак.

Моля те изпрати ми последните няколко броя „Септември“, че без него и „Искра“ губя всякаква връзка с окръга. Те се получават в К-к, но и жената е тука и няма кой да ги препрати.

Сърдечно много здраве на всички ви

Чудомир

Берлин, 23 юни 1967 г.

Усетиха, види се, че ще почна да изстивам, и ме пратиха тук да ме нагриват, а е студено, дъжделиво. Не тук трябваше, а при арабите напр., та да ме нагряят евреите и да разбере нещо.

Много е трудно, Коста, дето не можах да науча поне български свястно — знаеш ли, че Zahnfleisch значи венци, а? Ха запомни го де!

Много здраве и ми прати два-три броя. Аз ще съм тук месец и нещо. — ЧУД.

Берлин, 20 юли 1967 г.

Коста, аз тук съм като чактисан пищов, само чакам някой да ми се обади отнякъде и веднага му отговарям, защото такива случаи все повече намаляват. Досега съм получил само две писма от жената и твоето. Дойдоха и 2–3 броя „Септември“.

Тя се разбра, че ще летувам в килия 308 на клиниката и едва към средата на август ще си дойда, ако не се случи нещо непредвидено.

Отгде да знам, че за паспорта към оня свят трябва и немска виза?...

Няма плод, няма зарзават, няма нашата кухня, не знам и език, та да ги напсувам поне. Лимонадата им кисела, оранжадата — кисела, компотите — също. Купища картофи из чиниите само и каша от зеле. А ядат швабите му с шваби, плюскат като разпрани.

Да са живи и здрави от нашата легация, но никой досега не ме е посетил, сам ходих веднъж-дваж в „културния център“, който е на около 30–40 км далече от легацията и там научавам кое-що за родината.

В софийската болница минавах за „мълчаливеца“, но тук ще се пукна от мълчание. С *найн*, *гут* и я приказвай си, колкото щеш, ако можеш.

Веднъж да се върна, че да се карам поне три дена с жената, та да ми се раздвижи ченето.

По вестниците личи, че е лято и музите се изтеглят голи по разнокачествените пясъци, а пегасите мятат опашки под сенките, за да гонят мухите. Всичко се е спотаило и чака да дойде септември...

Ех, Коста, Коста, дали ще дойде време да има магазини, в които да се продават запасни човешки части? Ако имаше такъв, щях да си сменя всичките заедно с главата.

Бъдете здрави, обичайте се и се радвайте на живота.

Чудомир

Берлин, 4.VIII.1967 г.

Коста,

Младите журналисти нагазят ли на историческа тема, обикновено се излагат. В „Септември“ и „Искра“ съм срещал често куриозни исторически нелепици даже от близкото минало.

В статийката „Един забравен герой“ от П. Шейтанов първата половина е направо глупава измишльотина... Джабил, турчин от съседното село, решил да става паша в Казанлък и потърсил неговата помощ. И този „комита“ Момчоолу убива пашата в конака. Първо, в К-к не е имало никакви паши, а само един окол. управител и, второ, Джабил по този начин не може да го замести и т.н.

Също неприемливи са и подвизите на внука му с ранения руски войник и изоставеното дете.

В „Оживяване на миналото“ от В. Китанова също се срещат съвсем неверни неща, като наприм. Димо като войник получава по пощата „Работнически вестник“ и след това броевете се увеличили... нещо абсолютно невъзможно. След като споменава Битоля, Черна, Серес, което се отнася до Първата европейска война, по-късно пише, че Димо се сражавал и при Одрин, което е през Балканската война... Още по-нататък, гдето му предлагали 50 000 лева безвъзмездно, за да станел масовик в блока... и пр.

Как може една журналистка да вярва на такива глупави лъжи и да ги пише. Не знае ли, че в голямата си част тия склерозиращи старци лъжат. Цялата статия е неприемлива за обикновения здрав разум и нека тия млади хора се запретнат и проучат поне най-близкото ни минало, за да се не излагат повече.

В К-к из папките си имам събрани подобни „исторически“ статии и ако има малко животец още, ще напиша един фейлетон за тия производители на съченени съчинения. Тленните ми останки тръгват за София на 9 т.м.

Чуд.

София, 16 август 1967 г.

Коста, тленните ми останки пристигнаха в София и, разбира се, в Правителствената болница пак.

Понеже в самолета не вземат много багаж, оставих 7 кг от живото си тегло в Берлин, да го ползват, както намерят за добре, немците. Колко ще остана тук, ще покаже възстановяването, понеже тия облъчвания или нагrevки са много изтощителни. Много мъчно се храня (само течна). Лесно се простудявам и трябват грижи, каквито у дома не може да има. Тук съм от 10 т.м. и ако обичаш, прати ми излезлите от тогава броеве. Те ми са като писма от нашия край и ги препрочитам по няколко пъти.

Ако ти падне път насам, може всеки ден да се видим в парка, щом се обадиш по телефона. Аз съм в II вътрешно отделение, стая 12.

Много здраве на литературна Ст. Загора, на тебе и семейството ти.

Сърдечно твой Чудомир

ДО ВЕЛА И АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВИ

Казанлък, 5 януари 1964 г.

Честити Ви всички януарски дамаджано-пражолни празници!

Чудомир

ДО СЕЛСЪВЕТИТЕ В С. ПАВЕЛ БАНЯ И ТУРИЯ

На №205 от 27.V.1964 г.

Другари, решението ви, взето на 20 май 1964 г., колкото и да ме ласкае, аз не мога да приема, нито да ви съдействувам по следните причини:

1. Не е редно такива почини да се вземат при още жив човек, защото пълна преценка за неговото дело може да се направи едва тогава, когато той си отиде от тоя свят.

2. Възстановяването на бащината ми къща в същия вид не ще може в никакъв случай да послужи за картинна галерия поради малките си размери и неудобно осветление. Тя ще стои празна така, както стоят десетки други из селото.

3. Не съм съгласен, че населението „с ентузиазъм ще посрещне това“ излишно прахосване на народни средства, когато много негови елементарни нужди не са още задоволени. Първо и първо, ваш повелителен дълг като управници е да напрегнете всичките си усилия и повишите трудовия му ден, който е на едно от последните места в страната, да поправите улиците, да регулирате реката и направите подобри мостове; да не оставяте един-единствен човек да раздава хляба, книгите за прочит, да обслужва читалището, салона и пр., и пр.

4. Да събирате материали и средства за читалищна сграда, към която да се предвиди помещение за картинна галерия и музей, макар това да не може да стане в близко време. Чак след това да помислите на кой ваш съселянин, кога и как да отдадете някаква почит.

Във всички изброени инициативи съм готов да ви помагам според силите и възможностите си.

Казанлък 30.V.1964 г.

Ваш от сърце
Чудомир

ДО МУЗЕЯ В КАЗАНЛЪК

Берлин, 10 юли 1967 г.

В „Летопис на смутното време“ от Вера Мутафчиева на стр. 219 пише, че кърджалията „Кара Фейзи“ (ние го знаем Кара Феиз) след безплодна обсада на Цариград се връща в Тракия и известно време се установява в нашия балкан, „някъде към Бузлуджа“. По-нататък споменава, че Казанлък бил разсипван от кърджалиите, когато ние знаем, че благодарение на шарампола той е устоявал на техните набези и само веднъж поради голямата им сила казанлъчени се откупили, но не ги пуснали вътре. В биографията на Генчо Къргов от Гурково. Пък от писанията на сина му сме взели, че няколко души от неговата чета убили Кара Феиз (Фейзи) и т.н. На стр. 304 от същата книга четем, че той живял известно време в Казанлък, че „наблизо тук някъде в Крън“ се среща с незаконния си син и след като се обединяват аяните и настъпват срещу него, той се оттегля с дружината си и става аянин на Брезнишко. Кара Фейзи е един от най-големите кърджалийски кръволоци и туй, което знаем ний за него и което е съмнително да го проверим и попълним. Смъртта му също не се схожда с това, което пише синът на Генчо Къргов от с. Гурково. Книгата, разбира се, е роман, но писан от историк, който добре познава епохата и тия, които са я движили. Та като роман авторът може да си позволи известни инвенции, но понеже е и историк, все ми се струва, че се е облягал на исторически факти. Ний, които още нямаме написана история на града, трябва да не пропускаме нито един факт, който осветлява кътче от миналото му. Та не е зле в лична среща или писмено да я попитате доколко фактите, изнесени за Казанлък, са истински и доколко са авторови измислици.

Дошел съм на 19 миналия месец, юни и писах, писах, а никой не ми се обаждат, та почнах да мисля да не би близките ми да са измрели преди мене.

СВЕТЛА ГЮРОВА

БЕЛЕЖКИ

В съзнанието на широките читателски кръгове името на *Чудомир* е свързано преди всичко с представата за писателя и художника. Много по-малко популярен е Чудомир като етнограф и фолклорист, като изследовател на бита и културата на своя край. Бихме казали дори, че тази страна на неговото творчество несправедливо се пренебрегва и изоставя. Нещо повече. Разпръснати по страниците на вестниците „Казанлъшка искра“, „Септември“ (Стара Загора), „Работническо дело“, „Народна култура“, „Литературен фронт“, статиите на Чудомир върху историята на Казанлък и казанлъшкия край бяха неизвестни за голяма част от многобройните му читатели. А това несъмнено обеднява представата за личността на писателя. И то не само защото и в тази област Чудомир има своите несъмнени заслуги. Без заниманията си върху историята, бита и фолклора на една от най-красивите долини в България Чудомир не би могъл да бъде напълно разбран като личност и като творческа съдба. Той не е етнограф, фолклорист и народовед по професия. Неговите интереси към съдбата на този край са по-скоро белег за дълбоките му и неизменни връзки с един свят, от който писателят черпи своето вдъхновение и своите герои; един свят, който до голяма степен оформя неговата духовна структура, интересите му, характера на цялостната му творческа и обществена дейност. „Съветват ме да напусна Казанлък и да подиря поприще в столицата — пише Чудомир в едно писмо до свой приятел. — Понякога се поддавам на тези внушения и все пак струва ми се, че няма да се реша. Какво бих правил там, в този голям «душен град», както казват поетите? За какво бих мислил, остави писането, то е лаишка работа. Колебая се, а някак вътрешно съм убеден, че няма да го сторя.“ Това не е само признание, това е усетът на големия писател, съзнанието, че всичко онова, което е казал за хората, за техните симпатии и антипатии, за техните дребни страсти, за социалните бедствия, на които стават жертва, получава смисъл и колорит именно в

единичността на малкото, в атмосферата и пъстротата на провинциалния свят, пречупено през менталитета, вкусовете и порядките на определена среда. Защото в тази сфера на отношения, нрави и порядки човешките слабости, човешките пороци и страдания му правят най-силно впечатление. Тук той намира трайната опора на своето дело, материал, който владее до съвършенство, състояния, които е почувствувал и премислил; един свят, към който авторът ще се връща през целия си живот, ще го лелее във въображението си, ще го упреква и ще му се любува, без да има сили да го отрече жестоко и безогледно. Разбира се, ние нямаме пред вид утвърждаването на съществуващите в миналото социални порядки. Напротив. Социалният акцент на Чудомировата проза е ясен и неоспорим. Също така ясен е неговият упрек срещу порядките на буржоазната държава. Става дума за нещо друго: за духовната среда, за съвкупността от привички, обичаи, празници, особености на говора, на нравите, на облеклото. Всички онези спомени за отдавна отминали събития и преживявания, които, преплетени с бита на ежедневието, създават атмосферата на един град, на един край. Оттук и корените на неговата краеведческа страст. В зората на един век на цивилизация Чудомир наблюдава как всеки изминат ден води до обезличаване на регионалните особености. Като историк и народопсихолог той съзнава, че в тези вече изчезващи багри, тъкани, предания, легенди, обрати на речта са всъщност корените на нашата историческа самобитност, могъщият потенциал на националния дух, основата, върху която ще се редят пластовете на една по-универсална култура, каквато е културата на съвременното общество. И същевременно като човек Чудомир страда от загубата на тези сладостни багри, звуци, празници. Така една след друга се раждат неговите статии върху историята на Казанлък и Казанлъшко. Понякога бегли и информативни, по-скоро научно-популяризаторски, журналистични материали, в други случаи замислени с намерение да бъдат превърнати в цялостно изследване на определен проблем, но винаги писани без апломб и самочувствието на учен професионалист. „Писмото Ви, другарко Гочева, седи от няколко дни на масата ми и не знам какво да Ви отговоря — пише Чудомир на младата археоложка Златозара Гочева, — какъв изкуствовед съм аз, какъв научен работник съм, та да се занимават с мене... Събирал съм материали само за археологията, историята, етнографията, топонимията на нашата бивша

околия, състояща се от 52 села. Събрал съм материали за произхода на жителите, за особеностите на говора, за началото на социализма... Като директор на музея пеш, с раница и бастун всяка година съм обхождал в разстояние на 30 години по 20–30 села и така съм събирал материалите си. Една част са в сурово състояние, други са по-добре обработени. Имам една голяма папка с почти незавършени неща, из която трябва да се ровя с дни, за да Ви дам някои сведения.“ На друго място и по друг повод Чудомир пише: „Още по-интересно е, че нито един уредник в нашите провинциални музеи не е завършил по история поне. Повечето от тях са любознателни, енергични и предани читалищни дейци, които, без да имат нужния ценз, дълбоко вярват, че тази работа е полезна. Те никога не са се замисляли, че ще станат археолози. Тази наука е тъй обширна, тъй огромна, за нея са потребни толкова много знания, владението на толкова много чужди езици, че едва ли някой от тях е мислил да се доближи до нея или да остави някакъв сносен научен труд. Това не е нужно, защото едно такова увлечение на любителя го отклонява от пряката му задача — да събира материали само. Един малък провинциален музей трябва да расте и се развива в много посоки. Няма важно и неважно, интересно и неинтересно. Всичко старо е еднакво ценно. Както късчето от глинен съд, така и златната амфора, така и каменният чук, така и старопечатната книга имат своята цена. Еднакво ценен трябва да бъде за него предметът, датиращ 10 века преди Христа, с една година преди Освобождението. Единият ще послужи на един специалист за една цел, другият — за друга. Защото има уредници на музеи, които са се встрастили, да речем, само в нумизматика, събират само монети и търсейки само тях, пропускат много други по-интересни и по-важни неща. Нашата цел трябва да бъде ясна и определена. Ние ще се стараем да създадем такъв музей, който да отрази миналото, бита, изкуството на нашето село, паланка, град, околия или област, а за да сторим това, трябва преди всичко да събираме материали по всички отрасли. Да събираме и трупаме материали.“ В общи линии това е програмата на собствените му занимания: да събере всички исторически сведения за миналото на Казанлък и Казанлъшко, за националните и революционните борби, за бита, фолклора и етнографията, при това без самочувствието и претенциите на откривател. Амбицията му е просто да систематизира целия наличен

фактически и теоретичен материал и да го поднесе в достъпна и занимателна форма, посочвайки източниците, на които се базира неговото изложение: Ст. Младенов. „Бит и език на тракийските и малоазийските българи“, С., 1935; Ст. Младенов. „История на българския език“, С., 1935; М. Арnaudов. „Очерки по български фолклор“. С, 1934; двата тома „Из архива на Найден Геров“, подготвени за печат от Тод. Панчев; Н. Михов. „Населението на Турция и България през XVIII и XIX в.“, библиографско-статистическо проучване, т. I-IV, С., 1915-1935; В. Миков. „Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места“, С., 1943; Н. Станчев. „Шишмановци и падането на България под турците“, С., 1930; А. Страшимиров. „Из Родопите. Пътешествия и легенди“, С., 1919; Васил Аврамов. „Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на император Исак Ангел при гр. Трявна“. С., 1929; Хр. Милев. „Избиването на Хаджи Димитровата чета и черти от живота на въстаниците Орешков и Патрев“, Пловдив, 1886; А. Глогов. „Богомилското учение според златната книга на богомилите“, С., 1935; Хр. и П. Гъбенски. „Историята на града Габрово и габровските въстания“; трите тома „Казанлък в миналото и днес“ и др.

Само в сферите на подобна научно-популяризаторска дейност да беше останал Чудомир, неговото дело пак щеше да има смисъл и цена, а Чудомир има и своя безспорен принос в проучванията на Казанлъшко. Ценни и интересни са неговите селищни проучвания, материалите за развоя на социалистическото движение, подробните изследвания за родовете в казанлъшкия край, с бележки за произход, първи селища, по-късни разселвания, родословни дървета и пр. Доколко тези изследвания ще бъдат използвани, това ще кажат историци и стопановеди, занимаващи се с преселенията по време на робството, с войните, със стопанските и природните бедствия. В творческата биография на Чудомир обаче наличието на подобни произведения е симптоматичен факт. Един краевед професионалист трудно би се насочил към такива проучвания, безкрайно дълги, поглъщащи много време и усилия и все пак проучвания с локално значение. У Чудомир обаче заговорва любопитството на писателя и интересът, който всеки патриархален човек питае към прадедите си, към миналото на своя род и на своя край. Авторът изпитва патриотична гордост, че неговият град е дал борци и герои, и

същевременно питае любопитство към личностите, които са населявали тази долина, страдали са тук и са се борили. И още нещо. Насочени към теоретични интерпретации на проблемите, нашите изтъкнати фолклористи, етнографи и историци се интересуват преди всичко от най-ярките прояви, от общите особености на определен жанр, от социалните фактори, обуславящи в общи линии развитието на всички краища на страната ни. Класифицирани по жанр и по характер на мотивите, песните, приказките и легендите потъват в огромните сборници за народни умотворения, откъсват се от средата, която ги е създала. Докато за Чудомир е интересно именно това — една по-малка или по-голяма човешка общност, с нейните поверия и обичаи, песни, тъкани, шевици. Онези вече отмиращи регионални особености, които дават облика на селището или както се изразява Чудомир, „всичко онова, което ни отличава от балканджии и добруджанци, свидетелствува за нашия произход и за историята на най-хубавата долина в България“. Оттук и нашите мотиви при съставянето на том трети от „Избрани произведения“ на Чудомир. Публикувайки историческите, етнографските и фолклорните проучвания на Чудомир, ние се надяваме, че специалистите ще се произнесат върху тях, ще потърсят и изяснят приноса на Чудомир в изучаването на казанлъшкия край. Но нашата цел е и по-друга: да разкрием цялостния облик на писателя, духовната сфера на неговите интереси. Ето защо при подбора на материала измежду твърде богатите Чудомирови архиви, както и измежду статиите му, публикувани в провинциалния и столичния печат, сме се постарали да изберем не само най-същественото като фактология и документация, но и онова, което има по-голяма белетристична стойност. По тази причина едно от най-значителните изследвания на Чудомир — изследването му на казанлъшките родове — не можа да намери място в нашето издание. Съображението ни е било, че се касае преди всичко за пълно изброяване на имена и селища, необединени от повествователен елемент. Затова измежду материалите с подобен характер ние се спираме на много по-четивния и много по-добре оформен материал за първите социалисти в Казанлъшко.

Друга трудност при комплектуване на тома беше обстоятелството, че писани в продължение на тридесет години, Чудомировите статии и бележки понякога се повтарят (става дума за

фактологически повторения). За да запазим целостта на материала и логическия ход на авторовото повествование, ние запазваме тези повторения в случаите, когато се касае за сериозни и значителни материали и когато повторенията не са особено големи. Само в един-два случая сме си позволили да изпуснем дословно повтарящи се пасажии от авторовия текст, като отбелязваме това в текста на изданието.

Въпреки че Чудомир, предавайки откъси от чужди произведения, не винаги цитира абсолютно точно, ние запазваме неговия текст, като си позволяваме корекции само в случаите, когато авторът цитира строго научни произведения или исторически съчинения, имащи изключителна стойност за българите.

Понеже Чудомир пише своите статии в продължение на 40 години, имената на споменаваните селища се срещат в няколко названия. За по-голяма яснота ние посочваме селищата, които се срещат с повече от едно наименование:

Авлиени	по-късно:	Асеновец
Аджар	по-късно:	Свежен
Алагюн	по-късно:	Пъстрово
Армаганово	по-късно:	Бузовград
Атларе	по-късно:	Жребчево
Горно Черковище	по-късно:	Морозово
Доймушларе	по-късно:	Осетеново
Елхово	по-късно:	Милево
Ешекчи	по-късно:	Николаево
Карагитлий	по-късно:	Виден
Козлуджа	по-късно:	Шаново
Кудърелиаз	по-късно:	Търничене
Кючук-оба	по-късно:	Борисово-Манолово
Лахантлий	по-късно:	Ветрен
Окчилар	по-късно:	Александрово
Орхане	по-късно:	Ботевград
Орозово	по-късно:	Розово

Оряхово	по-късно:	Шаново
Симитлери	по-късно:	Горно Черковище
Софуларе	по-късно:	Скобелево
Търново-сеймен	по-късно:	Марица
Туле	по-късно:	Тулово
Турлакмахле	по-късно:	Загорци
Хаинето	по-късно:	Гурково
Химитлий	по-късно:	Ясеново
Червените попове	по-късно:	Жълтопоп
Ченге	по-късно:	Аспарухово
Юлиево	по-късно:	Долно Мъдърци
Юренлии	по-късно:	Асен

Издание:

Чудомир. Спомени, пътеписи, статии и бележки. Съчинения в три тома — том 3

Подбор: Петър Пондев, Серафим Северняк

Редактор: Татяна Пекунова

Художествено оформление: Елена Маринчева

Технически редактор: Любен Петров

Коректор: Елена Куртева

Издателство „Български писател“, 1980

ДПК „Димитър Благоев“, 1981

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.